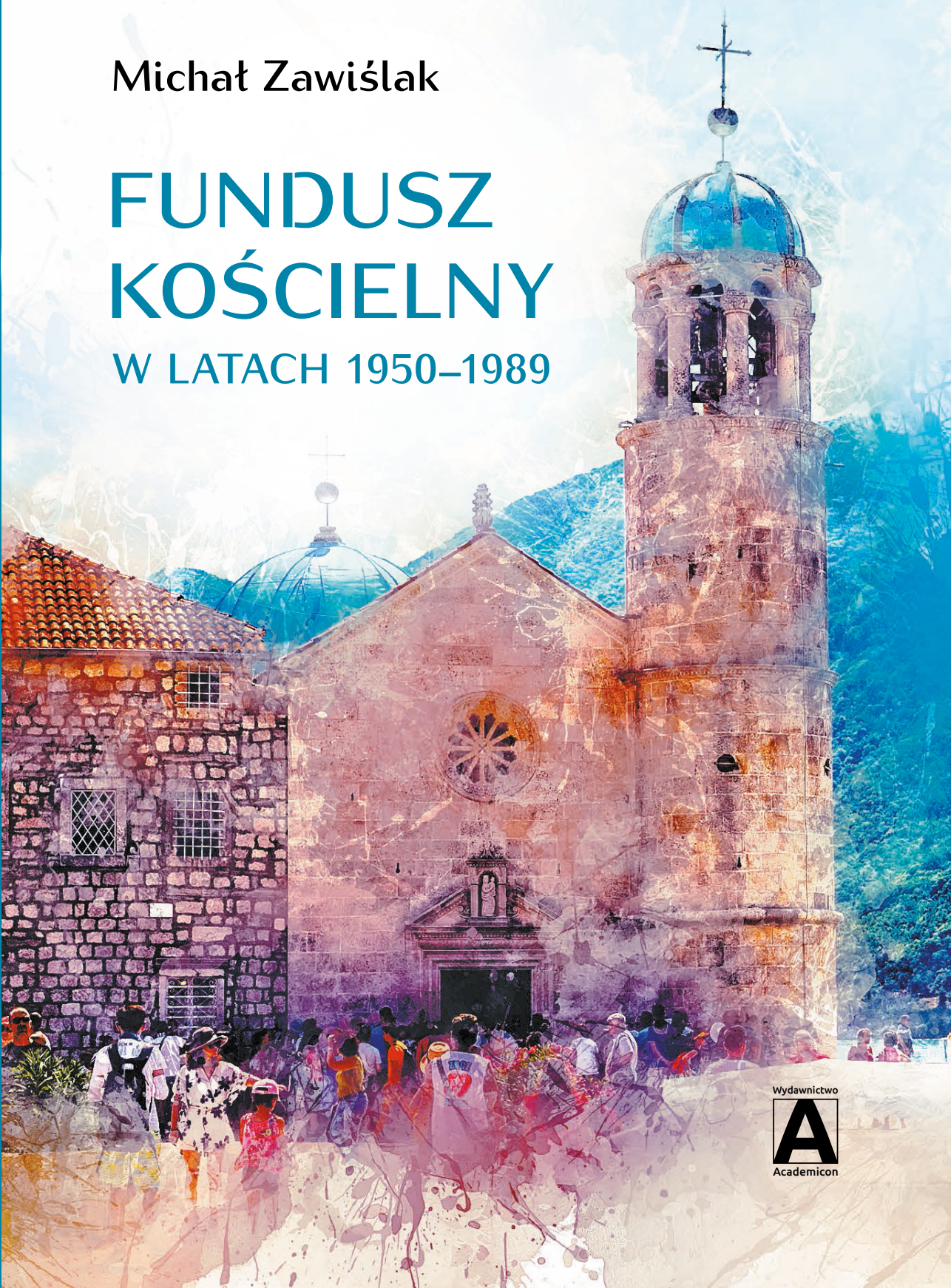

Michał Zawiślak

FUNDUSZ KOŚCIELNY

W LATACH 1950–1989

Wydawnictwo

Academicon

Wydawnictwo Academicon w wykazie wydawców MNiSW [100 pkt]!

Zapraszamy **AUTORÓW** monografii, prac doktorskich, habilitacyjnych i innych prac naukowych, popularnonaukowych i dydaktycznych do wydania książki w **nowoczesnym wydawnictwie**. Zapraszamy także do współpracy wydawniczej **REDAKTORÓW** czasopism, serii wydawniczych i prac zbiorowych.

Publikuj z nami w open access!

[www: wydawnictwo.academicon.pl](http://www.wydawnictwo.academicon.pl), e-mail: wydawnictwo@academicon.pl, tel.: 603 072 530

POLECANE

Rafał Urbaniak
Lekko nieodpowiedzialne i stronnicze wprowadzenie do filozofii analitycznej

Andrzej Grzegorzcyk
W poszukiwaniu ukrytego sensu. Myśli i szkice filozoficzne

Natasha Szutta
Czy istnieje coś, co zwiemy moralnym charakterem i cnotą?

Artur Szutta
Moralne intuicje. O poznaniu dobra i zła

Formaty:

FUNDUSZ KOŚCIELNY W LATACH 1950–1989

Wydawnictwo Academicon

Michał Zawiślak

FUNDUSZ
KOŚCIELNY
W LATACH 1950–1989

Lublin 2021

Recenzenci: prof. dr hab. Józef Koredczuk, ks. dr hab. Dariusz Walencik, prof. UO

Przygotowanie wydawnicze: Studio DTP Academicon,

e-mail: ntp@academicon.pl, ntp.academicon.pl

Redakcja językowa i korekta: Jędrzej Szulga

Łamanie: Patrycja Waleszczak

Grafika na okładce: Adobe Stock, Natalia

Projekt okładki i stron tytułowych: Patrycja Waleszczak

© Copyright by Wydawnictwo Academicon, Lublin 2021

ISBN [ebook]: 978-83-67134-00-2

DOI: 10.52097/acapress.9788395354960

Wydawca: Wydawnictwo Academicon

ul. H. Modrzejewskiej 13, 20-810 Lublin

tel.: 603 072 530

e-mail: wydawnictwo@academicon.pl

www: <http://wydawnictwo.academicon.pl/>

Księgarnia online: ksiegarnia.academicon.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP.....	9
ROZDZIAŁ I. OKOLICZNOŚCI UTWORZENIA FUNDUSZU KOŚCIELNEGO	17
1.1. Stosunki państwo – Kościół w latach 1945–1950	17
1.2. Sytuacja prawna majątku kościelnego przed 20 marca 1950 roku	35
1.3. Reforma rolna	54
1.4. Proces legislacyjny ustawy o „dobrach martwej ręki”	71
1.5. Podsumowanie	75
ROZDZIAŁ II. PODSTAWOWE ROZWIĄZANIA USTAWY Z DNIA 20 MARCA 1950 ROKU	77
2.1. Struktura przepisów dotyczących Funduszu Kościelnego	77
2.2. Kategorie nieruchomości podlegające przejęciu przez państwo ...	81
2.3. Kategorie nieruchomości podlegające wyłączeniu od przejęcia przez państwo	90
2.4. Utworzenie Funduszu Kościelnego	94
2.5. Wykonanie ustawy	99
2.6. Podsumowanie	106
ROZDZIAŁ III. ZARZĄDZANIE ŚRODKAMI FUNDUSZU KOŚCIELNEGO	109
3.1. Stosowanie przepisów o rachunkowości	109
3.2. Źródła finansowania	118
3.3. Struktura wydatków	126
3.4. Kontrola i nadzór nad wydatkowaniem środków	136
3.5. Podsumowanie	147
ROZDZIAŁ IV. REALIZACJA ZADAŃ USTAWOWYCH	149
4.1. Utrzymanie i odbudowa kościołów	149

6 Spis treści

4.2. Udzielanie duchownym pomocy materialnej i lekarskiej, organizowanie dla nich domów wypoczynkowych, objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym na koszt Funduszu Kościelnego w przypadkach uzasadnionych	177
4.2.1. Zapomogi doraźne i zapomogi bezzwrotne	178
4.2.2. Zapomogi doraźne dla osób opuszczających stan duchowny	190
4.2.3. Korzystanie z domów wypoczynkowych	193
4.3. Specjalne zaopatrzenie emerytalne społecznie zasłużonych duchownych	196
4.3.1. Zapomogi emerytalne dla duchownych	196
4.4. Zapomogi emerytalne dla zakonnic	209
4.5. Wykonywanie działalności charytatywno-opiekuńczej	219
4.6. Podsumowanie	224
ROZDZIAŁ V. REALIZACJA ZADAŃ POZAUSTAWOWYCH	227
5.1. Dotowanie stowarzyszeń i organizacji wyznaniowych	227
5.1.1. Zrzeszenie Katolików „Caritas”	228
5.1.2. Zrzeszenie Organistów Polskich	233
5.1.3. Polska Rada Ekumeniczna	235
5.1.4. Klub Inteligencji Katolickiej	238
5.1.5. Zrzeszenie Pracowników Kultu Religijnego	240
5.1.6. Pozostałe organizacje	242
5.2. Dotowanie związków wyznaniowych	245
5.2.1. Kościół Polskokatolicki (dotacja specjalna)	247
5.2.2. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny	256
5.2.3. Kościół Ewangelicko-Augsburski	266
5.2.4. Kościół Ewangelicko-Reformowany	272
5.2.5. Muzułmański Związek Religijny	274
5.2.6. Kościoły Mariawickie	276
5.2.7. Kościół Metodystyczny	278
5.2.8. Zjednoczony Kościół Ewangeliczny	281
5.2.9. Kościół Chrystusowy	286
5.2.10. Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego, Karaimski Związek Religijny, Wschodni Kościół Staroobrzędowy	287
5.2.11. Kościół Adwentystów Dnia Siódmego	290
5.3. Efektywna realizacja polityki wyznaniowej	292
5.3.1. Dotowanie Generalnego Dziekanatu Wojska Polskiego	292

5.3.2. Wydatki na wyjazdy i kontakty zagraniczne Urzędu do Spraw Wyznań	298
5.3.3. Działalność agenturalna wewnątrz kościołów	304
5.3.4. Dotowanie działalności propagandowej	309
5.3.5. Dotowanie akcji antykościelnych	314
5.3.6. Wydatki kierowników i pracowników UdSW – pożyczki i inne świadczenia	319
5.4. Podsumowanie	326
ZAKOŃCZENIE	329
ŹRÓDŁA	335
WYKAZ SKRÓTÓW	369
WYKAZ TABEL	371

WSTĘP

W literaturze przedmiotu istnieją jedynie nieliczne pozycje dotyczące Funduszu Kościelnego. Wydatkowanie pochodzących z niego środków w latach 1950–1989 nie było przedmiotem opracowania monograficznego¹. Zagadnieniu likwidacji Funduszu poświęcono osobną konferencję naukową². Dotychczasowa literatura przedmiotu jest niepożądana³ i odwołuje się w swej treści do przebadanych archiwaliów tegoż

¹ Sposób wydatkowania środków Funduszu Kościelnego był przedmiotem rozprawy doktorskiej M. Zawiślaka pt. *Fundusz Kościelny w latach 1950–1989. Studium historyczno-prawne*, Lublin 2011 [mps KUL].

² 10 grudnia 2004 r. w Warszawie odbyła się konferencja pt. „Fundusz Kościelny – za i przeciw”, której przedmiotem był senacki projekt o zniesieniu Funduszu Kościelnego. Materiały z tej konferencji zostały ogłoszone drukiem. Zob. *Fundusz Kościelny – za i przeciw. Relacja z konferencji w dniu 10 grudnia 2004 roku*, Warszawa 2005.

³ Temu zagadnieniu, ze szczególnym uwzględnieniem okresu 1950–1989, poświęcono dotychczas kilka artykułów naukowych: D. Walencik, *Wydatkowanie środków z Funduszu Kościelnego w latach 1951-2016* [w:] *Kwestie majątkowe w prawie wyznaniowym*, red. M. Bielecki, Lublin 2018, s. 11–40; M. Zawiślak, *Struktura wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989* [w:] *Człowiek – Państwo – Kościół. Księga Jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Arturowi Mezglewskiemu*, red. P. Sobczyk, P. Steczkowski, Lublin 2020, s. 739–753; tenże, *Instrumentalne wykorzystywanie środków Funduszu Kościelnego* [w:] *Finansowanie Kościołów i innych związków wyznaniowych*, red. P. Sobczyk, K. Warchałowski, Warszawa 2013, s. 151–168; tenże, *Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2009, t. 12, s. 241–266. Na temat aktualnej sytuacji prawnej i faktycznej Funduszu Kościelnego powstało kilka publikacji: P. Borecki, *Likwidacja Funduszu Kościelnego i komisji regulacyjnych: analiza krytyczna*, „Przegląd Religioznawczy” 2012, nr 1, s. 105–121; Ł. Bernaciński, *Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego w XXI w.*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2019, nr 3, s. 49–60; A. Czohara, *Podstawy prawne zadań Funduszu Kościelnego w III RP* [w:] *Pro bono Reipublicae. Księga Jubileuszowa Profesora Michała Pietrzaka*, red. P. Borecki, A. Czohara, T. J. Zieliński, Warszawa 2009, s. 199–212; M. Piszcz-Czapła, *Kryteria wydatkowania środków Funduszu Kościelnego*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2009, t. 12, s. 341–353; P. Kaleta, *Problemy prawne likwidacji Funduszu Kościelnego*, „Studia z Prawa

Funduszu, znajdujących się w Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie⁴. Temat ten pozostaje jednak wciąż aktualny, o czym świadczą dyskusje w kwestii dalszego funkcjonowania Funduszu Kościelnego⁵. P. Stanisz

Wyznaniowego" 2012, t. 15, s. 255–274; P. Stanisz, *Ubezpieczenia społeczne osób duchownych - charakterystyczne cechy i perspektywy zmian* [w:] *Systemy ubezpieczeń społecznych - między solidaryzmem a indywidualizmem*, red. M. Żukowski, Warszawa-Lublin 2014, s. 105–128; M. Zawiślak, *Prawne i finansowe aspekty działalności Funduszu Kościelnego w latach 1989–2009* [w:] *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy – dyskusje – postulaty*, red. D. Walencik, Katowice-Bielsko-Biała 2009, s. 357–371; Natomiast kwestie dotyczące historii Funduszu Kościelnego podejmowane są jedynie w sposób fragmentaryczny w: M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie przez państwo dóbr martwej ręki*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 12, s. 52–65; J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005, s. 207–209; H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996, s. 309–311; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010, s. 207–208; D. Walencik, *Rewindykacja nieruchomości Kościoła katolickiego w postępowaniu przed Komisją Majątkową*, Lublin 2008, s. 138–142; P. Stanisz, *Subwencje i dotacje z Funduszu Kościelnego* [w:] *Prawo wyznaniowe*, A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, Warszawa 2008, s. 223–227; M. Czuryk, *Źródła finansowania działalności charytatywnej Kościołów i innych związków wyznaniowych* [w:] *Finansowanie kościołów i innych związków wyznaniowych*, red. P. Sobczyk, K. Warchałowski, Warszawa 2013, s. 236–238; P. Stanisz, *Relations between the State and Religious Organizations in Contemporary Poland from Legal Perspective* [w:] *Neuere Entwicklungen im Religionsrecht europäischer Staaten*, red. W. Rees, M. Roca, B. Schanda, Duncker&Humblot, Berlin 2013, s. 699–701; Ł. Bernaciński, *Finansowanie związków wyznaniowych ze środków publicznych w Polsce. Fundusz Kościelny*, Łódź 2017, s. 24–42.

⁴ Do publikacji, które powołują się na wyniki przebadanych uprzednio archiwaliów Funduszu Kościelnego, opublikowanych w rozprawie doktorskiej M. Zawiślaka pt. *Fundusz Kościelny w latach 1950–1989. Studium historyczno-prawne* [mps KUL], należą: D. Walencik, *Nieruchomości Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–2012 r. Regulacje prawne – nacjonalizacja – rewindykacja*, Katowice 2013; tenże, *Wydatkowanie...*, dz. cyt., s. 11–40; Ł. Bernaciński, *Finansowanie związków...*, dz. cyt. Ostatni z autorów czyni to z drugiej ręki za D. Walencikiem.

⁵ A. Skorek, *Finansowanie Kościołów i związków wyznaniowych ze środków publicznych. Analiza debat politycznych nad likwidacją Komisji Majątkowej i Funduszu Kościelnego*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2017, t. 14, s. 167–189; Zob. A. Grajewski, *Bolszewicka mentalność*, „Gość Niedzielny” 2011, nr 51–52, <https://kosciol.wiara.pl/doc/1036310.bolszewicka-mentalnosc/3> [dostęp: 20.12.2020 r.]; tenże, *Ułomna propozycja*, „Gość Niedzielny” 2013, nr 32, <https://www.gosc.pl/doc/1655519.Ulomna-propozycja> [dostęp: 20.12.2020 r.]; tenże, *Zły projekt*, „Gość Niedzielny”, <https://www.gosc.pl/doc/1651194.Zly-projekt> [dostęp: 20.12.2020 r.]; I. Świerdzewska, *Fundusz do walki z Kościołem*, „Idziemy” 2011, nr 50, <http://idziemy.pl/kosciol/fundusz-do-walki-z-kosciolem/765> [dostęp: 20.12.2020 r.]; S. Termion, P. Rozwód, Ł. Osiński, *Boni: projekt ustawy ws. Funduszu Kościelnego - za kilka tygodni*, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/605444,boni-projekt->

zwraca uwagę na anachroniczność Funduszu z uwagi na fakt, że opłacanie związków wyznaniowych z budżetu państwa budzi wątpliwości w świetle treści przepisu art. 25 ust. 2 Konstytucji⁶. Wypracowanie obiektywnego stanowiska w tej materii wymaga przeanalizowania dotychczasowego funkcjonowania FK, a szczególna uwaga – ze względu na wyraźną lukę w literaturze przedmiotu – powinna zostać skierowana na lata 1950–1989. Podjęcie tego zadania jest podstawowym celem niniejszego opracowania. Praca stanowi uzupełnioną i rozbudowaną wersję rozprawy doktorskiej.

Tytuł pracy wskazuje na zawężenie badań do okresu 1950–1989. Pierwsza z tych dat jest rokiem utworzenia Funduszu Kościelnego, do czego doszło zgodnie z ustawą z 20 marca 1950 roku⁷. Natomiast druga cezura czasowa odnosi się nie tylko do roku przemian demokratycznych, ale również do ustawodawstwa wyznaniowego z 17 maja 1989 roku. Wśród uchwalonych wówczas aktów normatywnych znalazła się ustawa o ubezpieczeniu społecznym duchownych, z której przyjęciem wiązało się nowe skonfigurowanie katalogu celów, na jakie może świadczyć Fundusz Kościelny⁸.

Podstawową bazę źródłową rozprawy stanowią materiały archiwalne. Szczególnie cenny jest zasób Urzędu do Spraw Wyznań mieszczący się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, w którym znajdują się przede wszystkim księgi rachunkowe Funduszu Kościelnego z lat 1950–1989⁹.

ustawy-ws-funduszu-koscielnego-za-kilka-tygodni.html,komentarze-najstarsze,1 [dostęp: 20.12.2020 r.]; M. Zawiślak, *VII przykazanie w praktyce PRL i III RP*, „Civitas Christiana” 2014, nr 3, s. 14–15.

⁶ P. Stanisławski, *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych a finansowanie związków wyznaniowych* [w:] *Bezstronność religijna, światopoglądowa i filozoficzna władz Rzeczypospolitej Polskiej*, red. T. J. Zieliński, Warszawa 2009, s. 118; P. Stanisławski, *Stosunki między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi w Rzeczypospolitej Polskiej – zarys problematyki* [w:] *Podstawy regulacji stosunków Państwo – Kościół w Rzeczypospolitej Polskiej i Republice Włoskiej. I fondamenti della regolazione delle relazioni Stato – Chiesa nella Repubblica di Polonia e nella Repubblica Italiana*, red. P. Czarnek, D. Dudek, P. Stanisławski, Lublin 2010, s. 35–37.

⁷ Dz. U. nr 9, poz. 87.

⁸ Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o ubezpieczeniu społecznym duchownych, Dz. U. nr 29, poz. 156, ze zm.

⁹ Materiały te podzielone są według następującego systemu: sygn. 101/33–44 obejmuje lata 1951–1974, sygn. 101/46–48 dotyczy lat 1975–1977, sygn. 101/50 odnosi się do 1978 roku, sygn. 101/52–54 dotyczy lat 1979–1982, sygn. 101/10–15 obejmuje lata 1983–1988, natomiast sygn. 112/1 odnosi się do 1989 roku. Zob. Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Urząd do Spraw Wyznań (dalej: UdSW), sygn. 101/33, Dowody

Materiały te nie były wykorzystywane w literaturze przedmiotu. Żaden z autorów opisujących funkcjonowanie nie powołuje się na dokumenty potwierdzające wydatkowanie konkretnych kwot z Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989. Nie powołuje się tych materiałów również w debatach o charakterze politycznym¹⁰. Niestety dokumenty dotyczące Funduszu, które znajdują się w zespole archiwalnym Urzędu do Spraw Wyznań, podlegają stopniowemu niszczeniu¹¹.

Znajdujące się w zespole Urzędu archiwalia dotyczą przede wszystkim wydatkowania środków Funduszu Kościelnego. Materiały te stanowią wiarygodną bazę źródłową, zawierają kompletne dane i są ogólnodostępne po 1989 roku. Prawdziwość danych zawartych w zespole Urzędu do Spraw Wyznań potwierdziło na pisemne zapytanie autora Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, które w 1990 roku przekazało księgi rachunkowe Funduszu Kościelnego do Archiwum Akt Nowych¹². Autor konfrontował również dane zawarte w omawianych archiwaliach

księgowo Funduszu Kościelnego za 1952–1958 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/34–35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959–1961 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962–1963 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964–1965 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968–1969 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/41–49, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970–1977 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/50, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1978 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1979 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/54, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1982 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/10–15, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983–1988 rok; AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok.

¹⁰ Zob. w szczególności Podsekretarz Stanu MSWiA P. Dakowski, odpowiedź na interpelację nr 3315, ogłoszona w dniu 21 maja 2003 r. na 49. posiedzeniu Sejmu IV kadencji.

¹¹ Zob. AAN, UdSW, sygn. 99/1–7, Decyzja wicedyrektora Zespołu Ogólnego ds. Funduszu Kościelnego z dnia 7 czerwca 2005 roku o przeznaczeniu na makulaturę dokumentów z lat 1984–1987.

¹² Pismo Heleny Kalisz (głównego specjalisty Wydziału Funduszu Kościelnego Departamentu Wyznań Religijnych Mniejszości Narodowych i Etnicznych) z dnia 12 marca 2007 roku, sygn. W-FK 6765–201(2)06–99 [w posiadaniu autora].

z informacjami podawanymi w literaturze przedmiotu¹³. Tym samym potwierdzono wiarygodność badanych dokumentów.

Przedstawione materiały archiwalne stanowią z punktu widzenia przepisów o rachunkowości jedyne źródło pełnej wiedzy na temat sposobu wydatkowania środków Funduszu Kościelnego. Dowody księgowe zachowały się w postaci oryginalnych not księgowych, ksiąg rozrachunkowych, poleceń przelewów, czeków, potwierdzeń kasowych i innych dokumentów charakterystycznych dla księgowości jednostki budżetowej. Materiały te będą analizowane z wykorzystaniem aparatu pojęciowego i metodologii właściwej dla rachunkowości.

Bazę źródłową stanowią będą ponadto wszystkie typy źródeł prawa, a przede wszystkim Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejściu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego. Istotne znaczenie posiadają liczne akty prawne niższego rzędu, zaliczane do tzw. prawa powielaczowego. Chodzi głównie o akty wydawane przez naczelne organy administracji państwowej w formie okólników, wytycznych, instrukcji. To właśnie prawo powielaczowe kształtowało ówczesne realia prawne, a tym samym było podstawą do wydawania decyzji przez organy niższego szczebla¹⁴.

Jak już wspomniano, funkcjonowanie Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989 nie stało się przedmiotem zbyt licznych opracowań. Sporo z nich poświęcono natomiast historycznemu i prawnemu kontekstowi jego funkcjonowania, to jest relacjom państwo – Kościół w okresie Polski Ludowej. Literaturę z tego zakresu można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej

¹³ Szczególnie przydatne okazały się następujące publikacje: J. Mironczuk, *Polityka państwa wobec Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Polsce (1947-1989)*, Warszawa 2006; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, Kraków 1996; P. Stanisław, *Ubezpieczenie społeczne duchownych w prawie polskim*, Lublin 2001; P. Stanisław, *Przywileje członków Komisji Księży przy ZBOWiD (1949-1955)*, „Resovia Sacra. Studia teologiczno-filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 1998, nr 5, s. 285–294; S. Dudra, *Kościół Prawosławny na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004; R. Michałak, *Kościół protestancki i władze partyjno-państwowe w Polsce (1945-1956)*, Warszawa 2002.

¹⁴ Zob. A. Mezglewski, *Prawne i faktyczne formy dyskryminacji zgromadzeń zakonnych w okresie Polski Ludowej w dziedzinie oświaty [w:] Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 14.

należą bardzo wartościowe opracowania, wydane po przemianach demokratycznych 1989 roku jako efekt rzetelnych badań źródłowych¹⁵. Drugą grupę stanowią prace publikowane w okresie Polski Ludowej¹⁶. Można się zgodzić z tezą, że większość tego typu prac miała charakter materiałów propagandowych¹⁷. Nie wszystkie jednak zasługują na odrzucenie *a priori*, choć zawarte w nich twierdzenia trzeba poddawać starannej weryfikacji.

W pracy autor postanowił udowodnić zasadniczo dwie tezy. Zgodnie z pierwszą z nich w badanym okresie 1950–1989 środki Funduszu Kościelnego były wydatkowane niezgodnie z przepisami tworzącej go ustawy. Natomiast drugą tezę stanowi twierdzenie, że w okresie 1950–1989 Fundusz Kościelny służył jako finansowe zaplecze dla realizacji polityki wyznaniowej. Za ważne zadanie badawcze uznano również ukazanie stopnia podporządkowania Funduszu Kościelnego Urzędowi do Spraw Wyznań.

Analiza przepisów obowiązujących w okresie Polski Ludowej została przeprowadzona przy użyciu językowej, funkcjonalnej i systemowej metody wykładni tekstów prawnych. W tym procesie uwzględnione zostaną również orzeczenia Sądu Najwyższego¹⁸. Posiłkowo stosowane

¹⁵ P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 1: *Lata 1945-1959*, Poznań 1995; A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*, Kraków 1995; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1989)*, Kraków 2003; Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944-2002*, Radom 2002; J. Żaryn, *Kościół a władza w Polsce (1945-1950)*, Warszawa 1997; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003; K. Krasowski, *Państwo a Kościół Katolicki w Polsce 1945-1955*, Poznań 1997.

¹⁶ S. Gabryl, *Rozdział Kościoła od Państwa*, Warszawa 1952; J. Godlewski, *Założenia polityki wyznaniowej w PRL*, Warszawa 1984; H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe. Problematyka prawna wolności sumienia w PRL*, Warszawa 1962; *Polityka wyznaniowa. Tło-warunki-realizacja*, red. W. Mysłek, M. T. Staszewski, Warszawa 1975; T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Poznań 1967.

¹⁷ B. Fijałkowska, *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 2, cz. 2: *Lata 1964-1970*, Olsztyn 2001, s. 398–400.

¹⁸ Kwestii działalności Funduszu Kościelnego dotyczą jedynie nieliczne orzeczenia. Zob. Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 12 kwietnia 1954 r. II C 1003/53; Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 14 sierpnia 1957 r. 3 CR 385/57; Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 24 listopada 1958 r. 3 CR 91/58; Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 30 czerwca 1960 r. 4 CO 352/60, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego Izby Cywilnej, Pracy i Ubezpieczeń Społecznych” 1965, nr 6, poz. 99; Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 24 stycznia 1968 r. III CZP 86/67, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego Izby Cywilnej, Pracy i Ubezpieczeń Społecznych” 1968, nr 6, poz. 100; Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 7 sierpnia 1970 r.

będą również metody: historycznoprawna oraz prawnoporównawcza. Pierwsza z nich znajdzie zastosowanie przy analizie ewolucji przepisów prawnych, a druga przy porównywaniu zasad działania polskiej administracji wyznaniowej z regułami obowiązującymi w innych państwach bloku socjalistycznego.

Niniejsza praca zostanie podzielona na pięć rozdziałów wyodrębnionych w oparciu o kryterium merytoryczne. W pierwszym omówione zostaną okoliczności utworzenia Funduszu Kościelnego. W tej części przedstawiona zostanie treść aktów prawnych, na których podstawie dokonano nacjonalizacji majątku kościelnego po II wojnie światowej. Ze względu na związek nacjonalizacji nieruchomości ziemskich związków wyznaniowych z reformą rolną omówione zostaną również, będące jej podstawą, przepisy dekretu z 6 września 1944 roku¹⁹. Na zakończenie ukazany zostanie przebieg prac parlamentarnych nad ustawą z 20 marca 1950 roku, co pozwoli na zrozumienie rzeczywistych intencji, które kierowały pomysłodawcami utworzenia Funduszu Kościelnego.

Rozdział drugi zawierać będzie analizę przepisów ustawy tworzącej Fundusz Kościelny. Po przedstawieniu struktury omawianego aktu normatywnego uwaga zostanie skoncentrowana na trybie i zakresie przejmowania nieruchomości związków wyznaniowych oraz utworzeniu Funduszu Kościelnego. Całość zostanie uzupełniona o przedstawienie sposobu wykonania ustawy. Kolejność omawianych w tym rozdziale zagadnień odzwierciedla strukturę analizowanego aktu normatywnego.

Celem trzeciego rozdziału będzie przeanalizowanie sposobu wydatkowania środków Funduszu Kościelnego z perspektywy wymogów określonych w przepisach o rachunkowości. Osobne uwagi zostaną poświęcone źródłom finansowania FK, strukturze wydatków oraz kontroli wydatkowania jego środków.

Struktura rozdziału czwartego zostanie podporządkowana ustawowo określonymu katalogowi celów Funduszu Kościelnego, do których należały: utrzymanie i odbudowa kościołów, udzielanie duchownym pomocy materialnej i lekarskiej oraz organizowanie dla nich domów wypoczynkowych, objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym

III CZP 35/70, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego Izby Cywilnej, Pracy i Ubezpieczeń Społecznych” 1971, nr 10, poz. 169, „Nowe Prawo” 1972, nr 9, s. 1400.

¹⁹ Dz. U. z 1945 r. nr 3, poz. 13, ze zm.

na koszt Funduszu Kościelnego w przypadkach uzasadnionych, specjalne zaopatrzenie emerytalne duchownych społecznie zasłużonych, wykonywanie działalności charytatywno-opiekuńczej (art. 9 ust. 1). Rozważania zawarte w poszczególnych podrozdziałach będą się odnosić do wielkości środków wydatkowanych w poszczególnych latach na cele określone przez ustawodawcę.

Rozdział piąty zostanie poświęcony omówieniu wydatkowania środków Funduszu Kościelnego na cele, których nie zawarto w katalogu z art. 9 ust. 1 ustawy z 20 marca 1950 roku. Tytuły podrozdziałów zostaną sformułowane z wykorzystaniem kategorii księgowych wykorzystywanych przy badanych materiałach archiwalnych. Osobne rozważania zostaną poświęcone kolejno: dotowaniu związków wyznaniowych (w rzeczywistości wyłącznie finansowaniu Kościołów mniejszościowych), dotowaniu organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych (przede wszystkim Zrzeszeniu Katolików „Caritas”) oraz doraźnemu wykonywaniu polityki wyznaniowej. Każdorazowo zostaną przedstawione również przesłanki wydatkowania środków na poszczególne cele.

Pracę wzbogacają tabele zawierające zestawienie wydatków należących do poszczególnych kategorii. Wszelkie dane zostały podane z dokładnością do 10 groszy. Ze względów edytorskich w tytułach dokumentów archiwalnych zostały zastosowane skróty. W cytowanych dokumentach zachowano pisownię oryginalną.

Pragnę złożyć serdeczne podziękowania ks. dr. hab. Piotrowi Staniszowi, prof. KUL za wszelką pomoc poprzedzającą wydanie tej publikacji, cenne wskazówki oraz życzliwość, która została mi okazana przy pracy nad nią.

Rozdział I

OKOLICZNOŚCI UTWORZENIA FUNDUSZU KOŚCIELNEGO

W okresie powojennym sukcesywnie ograniczano działalność instytucji kościelnych, nasilano represje administracyjno-karne. Przejmowanie przez państwo nieruchomości kościelnych odgrywało kluczową rolę w tworzeniu nowego ładu gospodarczego według wzorów radzieckich. W ciągu kilku lat po zakończeniu II wojny światowej niemal cały majątek kościelny został upaństwowiony. Szereg nieruchomości został przejęty m.in. na mocy przepisów oświatowych, ochrony zdrowia oraz prawa o stowarzyszeniach. Niewątpliwie najpoważniejszy cios w materialne podstawy funkcjonowania Kościoła katolickiego (i niektórych innych związków wyznaniowych) stanowiło jednak uchwalenie Ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego¹.

1.1. Stosunki państwo – Kościół w latach 1945–1950

Represje skierowane przeciwko Kościołowi Katolickiemu w krajach bloku socjalistycznego miały podłoże ideologiczne. Wrogość wobec religii wynikała z markszystowsko-leninowskiego dogmatu o konieczności ateizacji społeczeństwa, a jej realizacji służył rozbudowany system kontroli państwowej². Walka z Kościołem w państwach komunistycznych była

¹ Dz. U. nr 9, poz. 87.

² Politykę wyznaniową w Polsce Ludowej kreowało Biuro Polityczne KC PZPR przy udziale Wydziału Administracyjnego, Wydziału Organizacyjnego, Wydziału Propagandy,

koordynowana przez władze sowieckie, przy czym zgodnie z założeniami miała przebiegać według z góry powziętego schematu. Istotą tych działań było niszczenie hierarchii za pomocą aresztowań, procesów pokazowych, fałszywych oskarżeń, a następnie tworzenie ugrupowań księży i świeckich grup lojalnych wobec władz państwowych oraz finansowe wsparcie dla Kościołów mniejszościowych, których zadaniem było krytykowanie Kościoła większościowego m.in. na forum prasy religijnej³.

W literaturze przedmiotu zaproponowano podział państw komunistycznych ze względu na model relacji państwo – Kościół. Andrzej Grajewski zaliczył Czechosłowację, Rumunię i Bułgarię do krajów, w których cechami wiodącymi były: likwidacja hierarchii kościelnej, ograniczanie kontaktów ze Stolicą Apostolską, ścisły nadzór nad działalnością duszpasterską duchowieństwa. Drugą grupę państw stanowiły Węgry, Jugosławia i Niemiecka Republika Demokratyczna. Odznaczały się one tolerancją wobec działalności Kościoła – pozwalano w nich na istnienie hierarchii oraz struktur kościelnych. Wspomniany autor nie zaliczył Polski do żadnej z tych dwóch grup, uznając, że Polskę cechowała „szeroka przestrzeń wolności religijnej”⁴. Zdanie to niewątpliwie dobrze oddaje różnice w sytuacji Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych

Biura Prasy, Komisji Komitetu Centralnego PZPR ds. Kleru. Do walki z Kościołem włączał się również Departament I (wywiad), Departament II (kontrwywiad), Biuro Y (podsluchy telefoniczne, pokojowe), Biuro W (kontrola korespondencji), Biuro C (archiwum operacyjne SB), Biuro Paszportów i Dowodów Osobistych. Zob. H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem Katolickim 1944-1980 w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000, s. 400–401.

³ W dniach 22–27 września 1947 w Szklarskiej Porębie odbyły się obrady przedstawicieli 9 partii komunistycznych. Na czele obrad stał Andrzej Żdanow – członek Biura Politycznego Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Partii Komunistycznej. Celem obrad było omówienie taktyki postępowania wobec Kościoła katolickiego w poszczególnych państwach. Zob. A. Grajewski, *Kompleks Judasza. Kościół zraniony. Chrześcijaństwo w Europie Środkowo-Wschodniej między oporem a kolaboracją*, Poznań 1999, s. 13.

⁴ Podział zaproponowany przez A. Grajewskiego należy uznać za próbę metodologicznego uporządkowania stanu dotychczasowej wiedzy na temat realizacji polityki wyznaniowej w krajach komunistycznych. Jednak dopiero rzetelna analiza prawoporównawcza, której obecnie brakuje w literaturze przedmiotu, pozwoli na wysuwanie bardziej precyzyjnych wniosków. Zob. tamże, s. 14–18. Autor nie uwzględnił najważniejszego państwa komunistycznego, jakim był ZSRR, pomimo tego że istnieje wiele refleksyjnych tekstów na ten temat, np. *Religion And Atheism In The U.S.S.R. and Eastern Europe*, red. Bohdan R. Bociurkiw and John W. Strong, assisted by Jean K. Laux. Toronto and Buffalo: University of Toronto Press, 1975.

w różnych państwach „demokracji ludowej”. Jednak twierdzenie o „szerokiej przestrzeni wolności religijnej” może zostać uznane za słuszne tylko w jego relatywnym znaczeniu, to jest przy uwzględnieniu realiów panujących w innych państwach bloku sowieckiego. Zupełnie nie odpowiada ono natomiast współcześnie przyjmowanej w Polsce, demokratycznej koncepcji wolności religijnej.

Metody walki z Kościołem, choć opierały się na tych samych założeniach we wszystkich krajach komunistycznych, w praktyce musiały być dostosowane do istniejącej sytuacji społeczno-politycznej w danym państwie. Chrześcijaństwo zakorzenione w kulturze narodowej państw bloku sowieckiego stanowiło największe wyzwanie dla realizacji procesu laicyzacji tych społeczeństw. Z tego powodu reżim komunistyczny prowadził przemyślaną politykę wyznaniową. W Polsce podstawowym jej celem było osłabianie wszelkimi metodami silnego poparcia społecznego dla Kościoła Katolickiego⁵.

Główne założenia realizowanej w Polsce polityki wyznaniowej były dostosowywane do zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej w kraju. Aż do 1989 roku cechą charakterystyczną było podporządkowanie aparatu wyznaniowego centrum decyzyjnemu w Moskwie. Plan zwalczania Kościoła w Polsce został opracowany w stolicy Rosji, natomiast jego wykonanie powierzono przeszkolonym w tym celu funkcjonariuszom NKWD⁶.

Słusznie twierdzi K. Krzysztofek, że „nałożenie na siebie przepisów prawa i spojrzenia ówczesnych władz na zagadnienie religii i Kościoła w życiu społecznym, ale i prywatnym obywateli daje obraz tego, jaki

⁵ A. Dudek, *Polityka władz Polski Ludowej wobec Kościoła katolickiego - trwanie i zmiana* [w:] *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*, red. A. Grzeškowiak, Lublin 2004, s. 13.

⁶ Świadczy o tym m.in. utworzenie już w 1940 roku tzw. Aleksandrowskiej Szkoły w Smoleńsku, która stanowiła bazę kadrową pracowników przeznaczonych do inwigilacji Kościoła. W skład Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, w którego ramach funkcjonował pion kontrolujący Kościół, wchodził agenci NKWD: płk Anatol Fejgin (dyrektor departamentu X, kontrolującego partię) oraz jego zastępca płk Józef Światło; płk Julia Brystygierowa (dyrektor departamentu V, kontrolującego wszystkie organizacje masowe); płk Józef Różański (szef Departamentu Śledczego) i płk Henryk Więckowski (dyrektor Departamentu XI, odpowiedzialnego za Kościół). Zob. A. Grajewski, *Kompleks Judasza...*, dz. cyt., s. 71, 177-178.

faktycznie był cel prawodawstwa okresu Polski Ludowej – czyli dążenie do ateizacji społeczeństwa”⁷.

Działania zmierzające do podporządkowania Polski Związkowi Radzieckiemu były realizowane w dwóch zasadniczych kierunkach. Pierwszy zakładał wprowadzenie całkowicie nowego systemu prawnego, wzorowanego na ustroju socjalistycznym obowiązującym w Związku Radzieckim. Drugi polegał na bezwzględnym niszczeniu cywilnych i wojskowych struktur Polskiego Państwa Podziemnego oraz poddawaniu represjom środowisk pozostających w opozycji do nowej władzy⁸.

W Manifeście Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 22 lipca 1944 roku⁹ odrzucono stosowanie Konstytucji kwietniowej ze względu na jej rzekomo „faszystowski” charakter¹⁰. Twierdzenie o „faszystowskim” charakterze było propagowane po II wojnie światowej, aby podkreślić fakt osobistego zaangażowania Józefa Piłsudskiego w proces jej tworzenia. Sam Piłsudski nie był zadowolony z przebiegu procedowania nowej kon-

⁷ K. Krzysztofek, *Położenie prawne i działalność nierzymskokatolickich Kościołów i związków wyznaniowych w Krakowie w latach 1945-1970*, Kraków 2018, s. 67.

⁸ Likwidowano działaczy niepodległościowych, oficerów AK oraz Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, którzy powrócili do kraju. W Polsce na początku lat pięćdziesiątych istniało 97 obozów pracy, w więzieniach przetrzymywano 900 księży. Zob. H. Misztal, *Divide et impera. Niszczenie struktur kościelnych i represje wobec duchownych w Polsce jako jedna z metod walki systemu stalinowskiego z religią [w:] Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004, s. 27–45. Szerzej na temat politycznych morderstw duchowieństwa oraz podziemia niepodległościowego zob. J. Żaryn, *Aparat bezpieczeństwa wobec Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1980) [w:] Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004, s. 102–103. Na temat losów kapłanów represjonowanych w okresie Polski Ludowej zob. *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*, red. J. Myszor, t. 1, Warszawa 2002.

⁹ Według słów Edwarda Osóbki-Morawskiego manifest w całości powstał i był ogłoszony w Moskwie: „My podajemy, że PKWN powstał w Chełmie i że 22 lipca tam drukowaliśmy Manifest. To takie małe niewinne kłamstwo. Chodziło o to, żeby ładnie wyglądało, że to na polskiej ziemi powstał Manifest i PKWN”, zob. M. Łatyński, *Nie paść na kolana. Szkice o opozycji lat czterdziestych*, wyd. II rozszerzone, Wrocław 2002, s. 817–822; T. Żenczykowski, *Polska lubelska*, Warszawa 1990, s. 19.

¹⁰ Zob. J. Bartyzel, *Konserwatyzm bez kompromisu. Studium z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce w XX wieku*, Toruń 2002, s. 218; B. Podoski, *Prace nad konstytucją kwietniową*, „Niepodległość” 1979, t. XII, s. 184–198; S. Car, *Nowa Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1935, s. 14–15.

stytucji, czemu dał wyraz w słowach: „uchwalenie konstytucji dowcipem i trickiem nie jest zdrowe”¹¹.

O ile samo określenie o „faszystowskim” charakterze tej konstytucji może budzić sprzeciw, o tyle metody i tryb jej uchwalenia trudno nazwać demokratycznymi. W literaturze przedmiotu obecne są udokumentowane twierdzenia odnośnie do niewłaściwego trybu uchwalenia Ustawy Konstytucyjnej z dnia 23 kwietnia 1935 r. zwanej dalej Konstytucją kwietniową, co jeszcze bardziej potęguje spór o jej obowiązywanie. Zgodnie z art. 125 ust. 2 Konstytucji marcowej wniosek o zmianę konstytucji powinien być podpisany przez 1/4 ustawowej liczby posłów i zapowiedziany co najmniej 15 dni wcześniej. Inna dyspozycja zawarta w art. 3 ust. 2 Konstytucji marcowej stanowiła, że ustawa nie może być uchwalona bez zgody Sejmu wyrażonej w sposób regulaminowy. Obydwa warunki nie zostały spełnione. Zgodnie z Regulaminem Sejmu III kadencji Marszałek Sejmu, przeprowadzając głosowanie nad przyszłą konstytucją, powinien zarządzić sprawdzenie *quorum* przed głosowaniem, a następnie przeliczyć głosy przy głosowaniu nad drugim i trzecim czytaniem ustawy. Z tego obowiązku Marszałek Sejmu się nie wywiązał¹².

O kształcie stosunku państwa do Kościoła Katolickiego w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej zadecydował Manifest PKWN z dnia 22 lipca 1944 roku. Zgodnie z jego brzmieniem do czasu zwołania przez naród Sejmu Ustawodawczego obowiązywać miała Konstytucja z dnia 17 marca 1921 roku¹³. Z pewnością jednak manifest nie był aktem prawnym mogącym skutecznie derogować przepisy Konstytucji z dnia 23 kwietnia 1935 roku¹⁴.

¹¹ Zob. *Wacław Makowski o państwie społecznym*, wstęp, wybór i opracowanie W. T. Kulesza, Warszawa 1998, s. 155–156.

¹² Zob. J. Bartyzel, *Konserwatyzm...*, dz. cyt., s. 218; B. Podoski, *Prace...*, dz. cyt., s. 184–198; S. Car, *Nowa...*, dz. cyt. s. 14–15.

¹³ Dz. U. nr 44, poz. 267.

¹⁴ Nie da się obiektywnie stwierdzić, kiedy nastąpiło *desuetudo* w stosunku do Konstytucji z dnia 23 kwietnia 1935 roku. Grzegorz Górski sugeruje, aby przyjąć, że Konstytucja kwietniowa nie utraciła mocy obowiązującej, gdyż do 1990 roku ośrodek niepodległościowy w Londynie funkcjonował na jej podstawie. Problem zachowania ciągłości państwowości państwa polskiego budzi ożywione dyskusje. Zob. G. Górski, *Wokół genezy PRL*, Toruń 2001, s. 42–45; K. Działocha, J. Trzciński, *Zagadnienie obowiązywania Konstytucji marcowej w Polsce Ludowej 1944-1952*, Warszawa 1977.

Do czasu uchwalenia Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w dniu 22 lipca 1952 roku podstawę ustroju państwowego stanowiły: Ustawa konstytucyjna z dnia 4 lutego 1947 r. o wyborze Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej¹⁵, Ustawa konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej¹⁶, Deklaracja Sejmu z dnia 22 lutego 1947 roku w przedmiocie realizacji praw i wolności obywatelskich¹⁷. Jak zauważył A. Burda, ramowość i elastyczność Ustawy konstytucyjnej z 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej pozwoliła na swobodne ukształtowanie ustroju politycznego stosownie do potrzeb założeń ideologicznych partii komunistycznej¹⁸.

Doniosłym aktem dotyczącym relacji państwo – Kościół była uchwalona przez Sejm 22 lutego 1947 roku Deklaracja w przedmiocie realizacji praw i wolności obywatelskich. Wśród tych praw proklamowana została również wolność sumienia i wyznania. Jak głosiła Deklaracja, „praw i wolności obywatelskich nie wolno wyzyskiwać do walki z demokratycznym ustrojem Rzeczypospolitej, czemu miały zapobiegać ustawy”¹⁹. Zupełny brak prawnych gwarancji wolności i praw jednostki, w tym wolności sumienia i wyznania, sprzyjał dokonywanym w tym okresie w sposób niedemokratyczny zmianom ustrojowym²⁰. Treść Deklaracji stanowiła punkt odniesienia dla niektórych związków wyznaniowych w dziedzinie respektowania ich prawa do wolności religijnej²¹.

¹⁵ Dz. U. nr 9, poz. 43.

¹⁶ Dz. U. nr 18, poz. 71.

¹⁷ Deklaracja nie była aktem normatywnym. Zob. Sprawozdanie stenograficzne z 8. posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 22 lutego 1947 roku, Warszawa 1947, s. 46–47. Deklaracja nie miała charakteru aktu prawa powszechnie obowiązującego, nie czyniła zadość ustawowej formie i nie była publikowana w Dzienniku Ustaw. Zob. A. Burda, *Rozwój ustroju politycznego Polski Ludowej*, Warszawa 1967, s. 48.

¹⁸ Tamże, s. 47.

¹⁹ Zob. H. Świątkowski, *Państwo a Kościół w świetle prawa*, wyd. II, Warszawa 1960, s. 46.

²⁰ Wyrok TK z dnia 2 grudnia 2009 r., sygn. akt U 10/07, OTK-A 2009, nr 11, poz. 163.

²¹ „Rada Naczelna Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów uprzejmie prosi o wydanie dekretu o stosunku Państwa do P.K.E.C.B., który uregulowałby całość naszego wyznania zgodnie z duchem Manifestu lipcowego i «Deklaracją praw i wolności obywatelskich» uchwaloną obecnie w Sejmie Ustawodawczym”, AAN, Ministerstwo Administracji Publicznej (dalej: MAP), sygn. 1071, Pismo Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów z dnia 27 lutego 1947 roku. Zob.

Najważniejsze decyzje dotyczące sposobu odbudowy państwa polskiego po II wojnie światowej zostały podjęte w wyniku sfałszowanych wyborów parlamentarnych z 1947 roku²². Tym samym proces zdobywania władzy przez partię komunistyczną został dokonany bez społecznego mandatu do rządzenia. Sejm przestał pełnić rolę przedstawiciela narodu, gdyż rzeczywistym centrum władzy politycznej było kierownictwo rządzącej partii komunistycznej. Obsada najwyższych stanowisk w strukturach władzy państwowej, kierowanie polityką zagraniczną państwa, jego siłami zbrojnymi, aparatem bezpieczeństwa, systemem gospodarczym czy życiem społeczno-kulturalnym odbywały się bezpośrednio lub pośrednio z udziałem najwyższych władz ZSRR. Polskie władze administracyjne do 1956 roku znajdowały się w stanie pełnej zależności od odpowiednich struktur sowieckich²³. Grzegorz Górski sytuację w Polsce w latach 1944–1956 określił jako „proces formowania instytucji władzy przy pomocy metod mających charakter terrorystyczny”²⁴.

Ostrze represji władz komunistycznych skierowane było przede wszystkim na zwalczanie Kościoła Katolickiego. Utrzymywanie stosunków dyplomatycznych ze Stolicą Apostolską i obowiązywanie umów międzynarodowych (konkordatów) stanowiło istotną przeszkodę w dowolnym

M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku Państwa do kościołów chrześcijańskich*, Warszawa 2004, s. 292–293; H. R. Tomaszewski, *Wyznania typu ewangeliczno-baptystycznego wchodzące w skład Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w latach 1945-1956*, Tomaszów Mazowiecki 1991, s. 44.

²² M. Skoczylas obszernie omówił sfałszowanie wyborów do Sejmu Ustawodawczego z 19 stycznia 1947 roku. Zob. M. Skoczylas, *Wybory do Sejmu Ustawodawczego z 19 stycznia 1947 roku w świetle skarg ludności*, Warszawa 2003. Ponadto C. Osękowski opublikował analizę sprawozdań WUBP z przebiegu wyborów. Zob. C. Osękowski, *Wybory do Sejmu z 19 stycznia 1947 roku w Polsce*, Poznań 2000, s. 146–152. Z kolei relacje obserwatorów zagranicznych dotyczące nadużyć w trakcie wyborów opublikował J. Wrona. Zob. J. Wrona, *Kampania wyborcza i wybory do Sejmu Ustawodawczego 19 stycznia 1947, wybór, wstęp i opracowanie*, Warszawa 1999, s. 212–226. Fałszerstwa wyborcze były natomiast przedmiotem pracy *Fałszerstwa wyborcze 1947. Dokumenty fałszerstw wyborczych w Polsce w roku 1947*, oprac. M. Adamczyk, J. Gmitruk, Warszawa 2000.

²³ Grzegorz Górski określa tę zależność jako sowiecki protektorat i zwraca uwagę, że uzasadniona jest doktryna o ograniczonej suwerenności państw socjalistycznych. Zob. G. Górski, *Wokół genezy PRL*, Toruń 2001, s. 17.

²⁴ W Polskiej Partii Robotniczej do końca 1948 roku praktycznie wyeliminowano z życia publicznego wszystkich, którzy nie reprezentowali kierunku pełnego podporządkowania spraw polskich modelowi sowieckiemu. Zob. tamże, s. 65.

kształtowaniu sytuacji prawnej Kościoła przez władze komunistyczne²⁵. Nie może więc dziwić, że jednym z pierwszych ataków na Kościół Katolicki w Polsce było ogłoszenie uchwały Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej w dniu 12 września 1945 r. o nieobowiązaniu konkordatu²⁶. Oficjalnie treść uchwały powoływała się na wygaśnięcie konkordatu wskutek działań Stolicy Apostolskiej sprzecznych z jego postanowieniami²⁷.

Nowy nurt rozważań prawnych w dziedzinie problemu legalności uchwały z 12 września 1945 roku zapoczątkował K. Krasowski²⁸. Z okoliczności przedstawionych przez tego autora wynika, że istotą uchwały z 12 września 1945 roku było stworzenie warunków do nawiązywania dwustronnych rozmów między państwem a przedstawicielami Kościoła Katolickiego w Polsce²⁹. *Novum* stanowi stwierdzenie, że władze komunistyczne w sposób świadomy nie doprowadziły do podjęcia stosownej

²⁵ R. Rotta, *Tworzenie kościołów narodowych w państwach komunistycznych*, „Chrześcijań w Świecie” 1994, nr 4(196), s. 54–73; M. T. Staszewski, *Kościół i związki wyznaniowe w węgierskim systemie prawnym*, „Państwo i Prawo” 1991, z. 2, s. 53–59.

²⁶ Uchwała Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z dnia 12 września 1945 r. o nieobowiązaniu konkordatu nie została opublikowana w Dzienniku Ustaw, lecz jedynie zakomunikowana w prasie. Zob. S. Piotrowski, *Konkordat zawarty ze Stolicą Apostolską przestał obowiązywać jako wewnętrzna ustawa krajowa*, „Państwo i Prawo” 1947, nr 12, s. 3–8; *Położenie prawne Kościołów i związków wyznaniowych w PRL*, oprac. E. Małkiewicz, S. Podemski, Warszawa 1961, s. 123–124; M. Fąka, *Państwowe prawo wyznaniowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1978, s. 26–27. H. Misztal, *Polskie prawo...*, dz. cyt., s. 171–178.

²⁷ Zob. A. Mezglewski, *Spór o wygaśnięcie konkordatu polskiego z 1925 roku*, „Roczniki Nauk Prawnych” 1998, t. 8, s. 325–341.

²⁸ Autor dokonał analizy kontekstu uznania konkordatu za nieobowiązujący w świetle nieprzebadanych dotychczas dokumentów Komisji Wyznaniowej i Narodowościowej Krajowej Rady Narodowej. Zob. AAN, MAP, sygn. 673, k. 63 i następne, K. Krasowski, *Koncepcje regulacji stosunków między państwem a Kościołem Katolickim w Polsce w latach 1945-1952 i ich realizacja* [w:] *Vetera novis augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Waławacowi Uruszcakowi*, t. 1, red. S. Grodziski, D. Malec, A. Karabowicz, M. Stus, Kraków 2010, s. 464.

²⁹ W literaturze przedmiotu pogląd ten nie jest odosobniony. Różnica polega na tym, że każdy z autorów podaje inną interpretację intencji władz komunistycznych co do woli zawarcia *modus vivendi* z Kościołem Katolickim. K. Krasowski podaje, że podpisanie porozumienia miało doprowadzić do doktrynalnego podporządkowania Kościoła państwu (zob. K. Krasowski, *Państwo...*, dz. cyt., s. 95). P. Raina sugeruje, że idei porozumienia ze strony państwowej przyświecała myśl, aby traktować je jako swoisty konkordat, a tym samym wyeliminować Stolicę Apostolską (zob. P. Raina, *Kościół w PRL...*, dz. cyt., s. 204).

decyzji na forum Krajowej Rady Narodowej po to, aby zmanifestować, że uchwała nie ma charakteru definitywnego. Jednak to właśnie Krajowa Rada Narodowa była wyłącznie właściwa do wydania uchwały o uznaniu konkordatu za nieobowiązujący. Do przedstawionych już wcześniej w literaturze merytorycznych argumentów dotyczących bezprawności uchwały z 12 września 1945 roku należy więc dodać nowe ustalenia dotyczące kwestii formalnych.

W literaturze przedmiotu dominuje pogląd o tym, że konkordat po 1945 roku obowiązywał nadal, a sama procedura jego wypowiedzenia była niezgodna z normami prawa międzynarodowego³⁰. Z samej treści uchwały nie wynika jednak, aby to 12 września 1945 roku był datą wygaśnięcia konkordatu, a właśnie tak uważa Stefan Grzybowski³¹. Henryk Świątkowski uznał, że utrata mocy zerwanej umowy międzynarodowej następuje dopiero wskutek uznania umowy za wygasłą przez stronę, na której niekorzyść nastąpiło zerwanie³². Dariusz Walencik dodał nowy wątek rozważań w tej kwestii i zasugerował, że konkordat po 12 września 1945 miał moc obowiązującą. Kwestią wciąż nierozstrzygniętą pozostaje według tego autora, kiedy dokładnie nastąpiło *desuetudo*³³.

Odnosząc się do tych twierdzeń, trzeba zwrócić uwagę, że każda ze stron tej umowy międzynarodowej uznała ją za nieobowiązującą w innej dacie. Władze państwowe *de facto* zaprzestały stosowania konkordatu wraz z wydaniem Manifestu PKWN z 22 lipca 1944 roku. Z kolei reforma rolna była *de iure* pierwszym aktem prawnym, który treść przepisów konkordatu uznał za nieistniejące. Według H. Świątkowskiego uznanie go za nieobowiązujący zostało w późniejszym okresie potwierdzone zarówno przez uchwalenie ustawy o przejęciu przez państwo „dóbr martwej ręki”, jak i przez zawarcie porozumienia z 14 kwietnia 1950 roku. Z kolei Stolica Apostolska poprzez fakt braku sprzeciwu wobec porozumienia zawartego

³⁰ W świetle przepisów prawa międzynarodowego uchwała ta nie spełniała wymogów przewidzianych dla uznania tego aktu za skuteczne wypowiedzenie umowy międzynarodowej. Zob. K. Skubiszewski, *Konkordat z 10 lutego 1925. Zagadnienia prawnomiędzynarodowe* [w:] *Kościół II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński, S. Wilk, Lublin 1981, s. 45.

³¹ S. Grzybowski, *Glosa do orzeczenia SN z dnia 18 kwietnia 1963*, sygn. I CR 223/63, „Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych” 1965, nr 1, poz. 6.

³² H. Świątkowski, *Uwagi w sprawie glosy Stefana Grzybowskiego do orzeczenia SN z 18.04.1963 r. (CR 223/63)*, „Nowe Prawo” 1965, nr 7–8, s. 1179.

³³ D. Walencik, *Nieruchomości Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918-2012. Regulacje prawne – nacjonalizacja – rewindykacja*, Katowice 2013, s. 133–134.

14 kwietnia 1950 roku dokonała milczącej aprobaty braku stosowania przepisów Konkordatu z 1925 roku, gdyż zakres przedmiotowy porozumienia był tożsamy z regulacjami konkordatowymi³⁴.

Faktem jest, że Stolica Apostolska nie uznała Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej na arenie międzynarodowej jako „legalnego” przedstawiciela polskich władz państwowych. To istotnie wpływa na sposób zakomunikowania treści uchwały z 12 września 1945 roku Stolicy Apostolskiej. Niewłaściwa forma wypowiedzenia umowy międzynarodowej przez Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej wynikała z okoliczności, że umowa ta, wskutek uznawania przez Stolicę Apostolską wyłącznie Rządu RP na emigracji w Londynie, nie miała mocy obowiązującej względem nowej władzy ludowej. Według M. Olszówki „fakt nieuznania Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej przez Stolicę Apostolską i utrzymywanie stosunków dyplomatycznych z Rządem RP na emigracji w Londynie stanowił wystarczającą podstawę uznania, że Konkordat nie wiąże nowej władzy ludowej”³⁵. Wydaje się, że fakt wygaśnięcia konkordatu definitywnie nastąpił z momentem wycofania uznania rządu Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie, co Stolica Apostolska uczyniła dopiero 19 października 1972 roku³⁶.

Rzeczywistym celem uchwały z 12 września 1945 roku było osiągnięcie swobody podejmowania działań skierowanych przeciwko Kościołowi Katolickiemu w ramach różnego rodzaju aktów prawnych, na których stanowienie Kościół nie miał żadnego wpływu. W istocie była to zapowiedź działań antykościelnych. H. Świątkowski podkreślił, że okres budowy socjalizmu w Polsce charakteryzował się szybką i konsekwentną laicyzacją różnych dziedzin życia społeczno-państwowego w latach 1945–1950³⁷. Za pomocą szeregu aktów *sui generis* wewnętrznych uregulowano najważniejsze kwestie dotyczące Kościoła Katolickiego. Był to celowy krok ówczesnej władzy umożliwiający stworzenie pozorów legalności działań mających na celu ograniczenie wolności religijnej.

³⁴ H. Świątkowski, *Państwo...*, dz. cyt., s. 48.

³⁵ M. Olszówka, *Konstytucja PRL a system źródeł prawa wyznaniowego do 1989 roku*, Warszawa 2016, s. 55–56.

³⁶ K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945-1990*, Warszawa 2003, *passim*.

³⁷ H. Świątkowski, *Państwo...*, dz. cyt., s. 60–65.

W zakresie usuwania elementów przysięgi religijnej zastosowanie miały przepisy Dekretu z dnia 28 grudnia 1944 r. o ślubowaniu urzędników państwowych i sędziów³⁸. Obligatoryjne śluby cywilne wprowadzono na podstawie dekretu z 25 września 1945 roku³⁹. Ponadto na podstawie innych aktów prawnych doprowadzono do kompleksowej laicyzacji prawa małżeńskiego⁴⁰. Likwidacji prasy i wydawnictw kościelnych posłużyły przepisy Dekretu z dnia 5 lipca 1946 r. o utworzeniu Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk⁴¹. Usuwanie religii ze szkół publicznych odbywało się etapami, w latach 1945–1961 podstawę prawną stanowił okólnik Ministra Oświaty z 13 września 1945 r., natomiast ostatecznego usunięcia nauczania religii ze szkół dokonano na podstawie Ustawy z 15 dnia sierpnia 1961 r. o rozwoju oświaty i wychowania⁴². Ograniczenie katalogu świąt kościelnych nastąpiło na mocy Ustawy z dnia 3 stycznia 1951 r. o dniach wolnych od pracy⁴³.

Proces laicyzacji prawa dotyczył również ograniczania sfery uzewnętrzniania wolności religii w miejscach publicznych. Realizacji tego zadania posłużyły przepisy znowelizowane Dekretem z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach. Uzupełnieniem tego dekretu w dziedzinie publicznej swobody praktyk religijnych

³⁸ Dz. U. nr 18, poz. 94.

³⁹ Z dniem 1 stycznia 1946 roku weszły w życie przepisy Dekretu z dnia 25 września 1945 r. Przepisy wprowadzające prawo małżeńskie, Dz. U. nr 48, poz. 271. Przepisy te wyeliminowały z treści aktów stanu cywilnego wzmianki o przynależności wyznaniowej i powierzyły pełnienie rejestracji stanu cywilnego osobom świeckim. Zob. H. Miształ, *Polskie prawo...*, dz. cyt., s. 175–178.

⁴⁰ Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo małżeńskie, Dz. U. nr 48, poz. 270; Dekret z dnia 25 września 1945 r. Przepisy wprowadzające prawo małżeńskie, Dz. U. nr 48, poz. 271; Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo o aktach stanu cywilnego, Dz. U. nr 48, poz. 272; Dekret z dnia 25 września 1945 r. Przepisy wprowadzające prawo o aktach stanu cywilnego, Dz. U. nr 48, poz. 273.

⁴¹ Dz. U. nr 34, poz. 210.

⁴² Dz. U. nr 32, poz. 160. Szerzej na ten temat A. Mezglewski, *Ograniczanie przez władze państwowe działalności szkolnictwa wyznaniowego w latach 1948-1964 jako przejaw instrumentalizacji prawa na poziomach jego stanowienia i stosowania [w:] Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej*, red. A. Mezglewski, P. Stanisław, M. Ordon, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005, s. 235–263; A. Mezglewski, *Szkolnictwo wyznaniowe w Polsce w latach 1944-1980*, Lublin 2004.

⁴³ Dz. U. nr 4, poz. 28.

był okólnik Ministra Administracji Publicznej z dnia 23 listopada 1949 r. w sprawie zgromadzeń⁴⁴.

Wolności sumienia i wyznania w aspekcie prawnokarnym dotyczył Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o przestępstwach przeciwko wolności sumienia i wyznania, który w rzeczywistości służył walce z wolnością praktyk religijnych zarówno w zakresie indywidualnym, jak i zbiorowym. Prawo karne lat 1944–1956 przyczyniło się do męczeństwa wielu osób duchownych i konsekrowanych⁴⁵. Po 1956 roku Sąd Najwyższy rehabilitował księży aresztowanych i skazanych w latach 1944–1956, podkreślając, że nagminnie stosowano wobec nich przymus fizyczny, zaś akty oskarżenia były formułowane z naruszeniem podstawowych wymogów prawa⁴⁶.

Po zakończeniu II wojny światowej władze państwowe podjęły działania zmierzające do ograniczania instytucjonalnej aktywności Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych⁴⁷. W 1950 roku powstał Urząd do

⁴⁴ Szczegółowo tę kwestię omawia M. Ordon: *Prawo o stowarzyszeniach jako instrument represji wobec zgromadzeń zakonnych w okresie Polski Ludowej* [w:] *Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 85–113; *Bezprawne przejęcie przez władze komunistyczne majątku Stowarzyszenia „Opieka nad Dziewczętami pod wezwaniem św. Józefa” w Krakowie*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*” 2001, nr 2, s. 127–148; *Prawo o stowarzyszeniach jako instrument antykościelnej polityki władz komunistycznych w okresie Polski Ludowej – zarys problemu*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*” 2002, nr 4, s. 91–108.

⁴⁵ Zob. A. Grześkowiak, *Prawo karne instrumentem walki z Kościołem w latach 1944–1956* [w:] *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004, s. 47–99.

⁴⁶ Zob. J. Żaryn, *Aparat bezpieczeństwa wobec Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1980)* [w:] *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004, s. 111.

⁴⁷ D. Dudek przedstawia lata 1948–1955 jako okres największej presji na Kościół katolicki (zob. D. Dudek, *Polityka władz Polski Ludowej wobec Kościoła katolickiego - trwanie i zmiana* [w:] *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004, s. 15). B. Górowska zwraca uwagę, że lata 1945–1950 stanowiły próbę neutralizacji Kościoła katolickiego, zaś lata 1951–1955 autorka scharakteryzowała mianem „zaciskania pętli”, co oznaczało liczne działania mające na celu podporządkowanie Kościoła państwu, zob. B. Górowska, *Rozdział Kościoła i państwa w PRL* [w:] *Francuska ustawa z 9 grudnia 1905 roku o rozdziale kościołów i państwa z perspektywy stu lat*, red. M. Pietrzak, Warszawa 2007, s. 189. Natomiast H. Tomaszewski zwraca uwagę na wprowadzone wówczas ograniczenia w wyjazdach polskich duchownych za granicę oraz przyjazdach baptystycznych duchownych z zagranicy do Polski (zob. H. R. Tomaszewski, *Spółeczność baptystyczna w kontekście działań*

Spraw Wyznań⁴⁸, który był centralnym organem administracji państwowej. *De facto* najważniejsze w działalności Urzędu były działania zmierzające do ograniczenia wpływów Kościoła Katolickiego na społeczeństwo⁴⁹.

Od 1949 roku regulacja sytuacji prawnej nowopowstających związków wyznaniowych dokonywała się na podstawie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. – Prawo o stowarzyszeniach znowelizowanego Dekretem z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach⁵⁰. Na tej podstawie zapewniono organom administracji wyznaniowej szeroki zakres swobodnego uznania w procesie rejestracji. Natomiast przepisy wykonawcze doprowadziły do daleko posuniętej kontroli związków wyznaniowych przez państwo⁵¹.

Po II wojnie światowej kilka związków wyznaniowych doprowadziło do uregulowania sytuacji prawnej na drodze administracyjnej. Były to: Polski Kościół Katolicko-Narodowy⁵², Polski Kościół Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów⁵³ i Unia Zborów Adwentystów Dnia

władz Polski Ludowej [w:] Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe, red. T. J. Zieliński, Warszawa–Katowice 2010, s. 155).

⁴⁸ Urząd do Spraw Wyznań powstał na mocy art. 4 Ustawy z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelných władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej, Dz. U. nr 19, poz. 156.

⁴⁹ Szerzej na ten temat H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań [w:] Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005, s. 33–71; A. Nowakowski, *Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce*, Kościół i Prawo 1998, t. 13, s. 29–33; M. Krawczyk, *Organy państwowo-partyjne odpowiedzialne za wytyczanie i realizowanie polityki wyznaniowej PRL*, „Zeszyty Naukowe UPH w Siedlcach”, seria: Administracja i Zarządzanie 2011, s. 211–215.

⁵⁰ Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach, Dz. U. nr 45, poz. 335.

⁵¹ Aktem wykonawczym w stosunku do cytowanego wyżej dekretu było Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 6 sierpnia 1949 roku o szczególnym trybie rejestracji i zgłoszeń działalności przez związki wyznaniowe, Dz. U. nr 47, poz. 358. Zob. M. Ordon, *Prawo o stowarzyszeniach jako instrument antykościelnej polityki władz komunistycznych w okresie Polski Ludowej – zarys problemu*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2002, nr 4, s. 98–99.

⁵² Decyzja Ministra Administracji Publicznej z dnia 1 lutego 1946 r., Dz. Urz. MAP z 1947 r. nr 15.

⁵³ AAN, MAP, k. 23, Reskrypt Ministra Administracji Publicznej z dnia 4 maja 1946 r., L.dz. V.W.Ch. 2433/46. Istotnie ta decyzja nie została opublikowana w Dzienniku

Siódmego⁵⁴. Władze państwowe wykorzystywały nową sytuację faktyczną i prawną do ingerowania w wewnętrzne sprawy działalności związków wyznaniowych⁵⁵. Natomiast w celu formalnego zapewnienia wpływu państwa na obsadzanie urzędów kościelnych wydano Dekret Rady Państwa z dnia 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu przez duchownych stanowisk kościelnych⁵⁶.

W 1949 roku z inicjatywy Stalina działalność rozpoczął ruch tzw. księży patriotów. Za jego główny cel obrano doprowadzenie do rozbitcia jedności duchowieństwa katolickiego. Nie bez znaczenia było również dążenie do wywołania konfliktu między Stolicą Apostolską a polskim Kościołem. W dalszym zamierzeniu „postępowi księża” mieli stanowić trzon „Kościoła Narodowego” bezwzględnie podporządkowanego państwu. Analogiczne organizacje księży afirmujących ustrój „demokracji ludowej” zostały utworzone w pozostałych krajach komunistycznych⁵⁷.

Niemal równolegle do najbardziej restrykcyjnych działań wymierzonych przeciw Kościołowi katolickiemu strona rządowa zgodziła się na utworzenie Komisji Mieszanej⁵⁸, której celem było zawarcie *modus vivendi*. W sensie prawnym chodziło o wypełnienie luki prawnej powstałej w konsekwencji przyjęcia uchwały dotyczącej utraty mocy obowiązującej przez konkordat. Na forum Komisji Mieszanej dochodziło jednak do różnego rodzaju nacisków na przedstawicieli Kościoła. Istotne było w tym kontekście na przykład upaństwowienie Caritasu oraz aresztowanie w marcu 1950 roku bpa K. Kowalskiego. Jednym z najbardziej klarownych przykładów realizowania nacisków było ostrzeżenie Bolesława Piasec-

Urzędowym Ministra Administracji Publicznej ani podana okólnikiem do wiadomości władz państwowych aż do 1947. Dz. Urz. MAP z 1947 r. nr 15.

⁵⁴ Decyzja Ministra Administracji Publicznej z dnia 26 kwietnia 1946 r., Dz. Urz. MAP z 1947 r. nr 17.

⁵⁵ Przykładem tego typu ingerencji było odgórne utworzenie Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w 1953 roku. Zob. W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów i związków wyznaniowych nierzymskokatolickich w Polsce*, Warszawa 1997, s. 24.

⁵⁶ Dz. U. nr 10, poz. 32.

⁵⁷ R. Rotta, *Tworzenie kościołów narodowych w państwach komunistycznych*, „Chrześcijaństwo w Świecie” 1994, nr 4(196), s. 54–73.

⁵⁸ W skład Komisji Mieszanej weszli: biskupi Zygmunt Choromański, Michał Klepacz i Tadeusz Zakrzewski oraz minister Władysław Wolski, zastępca członka Biura Politycznego Franciszek Mazur oraz Wiceminister Obrony Narodowej Edward Ochab. Zob. H. Misztal, *Komisja Wspólna* [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 9, Lublin 2002, kol. 458–459.

kiego o możliwości internowania prymasa, w przypadku gdyby strona kościelna nie zgodziła się na treść porozumienia⁵⁹.

W planach władz wypracowane przez Komisję Mieszaną porozumienie miało być aktem podporządkowania Kościoła władzom komunistycznym, a samo jego zawarcie miało ogromne znaczenie propagandowe i miało być wykorzystywane do realizacji planów skonfliktowania Stolicy Apostolskiej z polskim Kościołem⁶⁰. Ostateczne brzmienie porozumienia zostało wypracowane w atmosferze swego rodzaju szantażu wyrażonego groźbą przeprowadzenia pokazowych procesów wobec członków episkopatu⁶¹. Władzom komunistycznym chodziło wyłącznie o aspekt propagandowy tego dokumentu. Porozumienie z 14 kwietnia 1950 roku miało wyłącznie charakter niezobowiązującej deklaracji politycznej, której przestrzeganie zależało jedynie od dobrej woli stron⁶².

Pomimo nacisków Kościół Katolicki pozostawał instytucją niezależną od władz politycznych, cieszącą się zaufaniem narodu. Istnienie tego rodzaju sytuacji w zasadniczy sposób kolidowało z założeniami totalitarnego ustroju. Z tego też powodu pod koniec lat czterdziestych zintensyfikowano walkę z Kościołem w Polsce. Władze komunistyczne bezpośrednio po wojnie koncentrowały się bardziej na zwalczaniu podziemia i legalnej opozycji. Dlatego też w pierwszych latach powojennych władze państwowe pozwoliły na reaktywowanie KUL-u, nauczanie religii w szkołach oraz formalnie wyłączenie kościelnych nieruchomości ziemskich spod działania przepisów reformy rolnej⁶³. Władze komunistyczne dążyły w tym okresie bardziej do legitymizowania swoich bezprawnych działań niż do otwartej walki z Kościołem katolickim⁶⁴.

⁵⁹ K. Krasowski, *Koncepcje...*, dz. cyt., s. 470.

⁶⁰ H. Misztal, P. Stanisz, *Działalność Komisji Wspólnej Przedstawicieli Rządu i Episkopatu w latach 1949-1989* [w:] *Vetera novis augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Wacławowi Uruszczakowi*, t. 1, red. S. Grodziski, D. Malec, A. Karabowicz, M. Stus, Kraków 2010, s. 763.

⁶¹ J. Żaryn, *Kościół...*, dz. cyt., s. 51.

⁶² Zob. J. Krukowski, *Porozumienia pomiędzy przedstawicielami Rządu i Episkopatu Polski z 1950 i 1956 r. Znaczenie i realizacja* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej*, red. A. Mezglewski, P. Stanisz, M. Ordon, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005, s. 95–97; P. Raina, *Kościół w PRL...*, dz. cyt., s. 204; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści...*, dz. cyt., s. 61.

⁶³ A. Dudek, *Polityka...*, dz. cyt., s. 13–15.

⁶⁴ J. Żaryn, *Dzieje...*, dz. cyt., s. 64.

Okres 1945–1950 w relacjach państwo – Kościół określić należy mianem stopniowego wprowadzania rozdziału obu podmiotów⁶⁵. We wspomnianym okresie o kształcie stosunków decydowały nie tylko normy prawne, ale przede wszystkim praktyka władz państwowych. Ważnym etapem walki z religią w państwach komunistycznych było wprowadzenie do ich prawodawstwa zasady konstytucyjnego rozdziału Kościoła od państwa. Jedynym państwem komunistycznym, w którym ateizm podwyższono do rangi oficjalnej ideologii, była Albania⁶⁶. Pozostałe państwa komunistyczne nie zdecydowały się na takie rozwiązanie prawne. Konstytucja z 1952 roku określała relację państwo – Kościół jako model rozdziału jednego od drugiego⁶⁷. Trafnie wskazuje się, że duży stopień ogólnikowości

⁶⁵ W literaturze przedmiotu okresu PRL nie było zgodności co do interpretacji charakteru rozdziału Kościoła od państwa. H. Świątkowski opowiadał się za taką wersją rozdziału, którą charakteryzowały następujące cechy: zakaz materialnego popierania przez państwo i samorządy jakichkolwiek celów wyznaniowych, świeckość instytucji państwowych, nauczania, prawa, równouprawnienie obywateli bez względu na ich stosunek do religii, przejęcie majątków kościelnych w tym budynków (również tych przeznaczonych na cele kultu, plebani, biskupstw, klasztorów) z obowiązkiem przekazywania ich w bezpłatne użytkowanie kościelnym jednostkom organizacyjnym, pozbawienie duchownych praw wyborczych, całkowite zniesienie lub ograniczenie działalności zakonów i kongregacji, częściowe lub całkowite pozbawienie związków religijnych zdolności prawnej i osobowości prawnej (H. Świątkowski, *Wyznaniowe...*, dz. cyt., s. 12). Z kolei T. Langer podkreślał, że istota rozdziału kościoła od państwa sprowadza się do oddzielenia sfery działania związków wyznaniowych od sfery politycznego działania państwa (T. Langer, *Państwo...*, dz. cyt., s. 29). Jeszcze inaczej ideę rozdziału pojmował J. Osuchowski. Do podstawowych założeń zaliczał: laicyzację życia społeczno-państwowego, równouprawnienie wszystkich wyznań oraz równouprawnienie obywateli bez względu na wyznanie lub bezwyznaniowość, wstrzymanie się od materialnego popierania przez państwo i samorządy celów wyznaniowych, przejęcie przez państwo całego majątku kościoła z obowiązkiem przekazywania związkom wyznaniowym obiektów służących bezpośrednio realizacji kultu religijnego w tzw. wieczyste użytkowanie (J. Osuchowski, *Rozdział Kościoła od państwa*, Warszawa 1967, s. 224).

⁶⁶ Konstytucja Albanii z 1998 roku uchwalona w dniu 21 października 1998 r., tłumaczenie: D. Horodyska, E. Lloha, wstęp: W. Milanowski, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2001, s. 14. Szerzej na ten temat B. Górowska, *Wstęp do Konstytucji [w:] Konstytucja Ludowej Socjalistycznej Republiki Albanii uchwalona 28 grudnia 1976 r.*, Warszawa 1978, s. 3–14.

⁶⁷ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, uchwalona 22 lipca 1952 r.: „Polska Rzeczpospolita Ludowa zapewnia obywatelom wolność sumienia i wyznania. Kościół i inne związki wyznaniowe mogą swobodnie wypełniać swoje funkcje religijne. Nie wolno zmuszać obywateli do niebrania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych. Nie wolno też nikogo zmuszać do udziału w czynnościach lub obrzędach

pozbawił wspomniany przepis rzeczywistej treści prawnej⁶⁸. Praktyczną konsekwencją wprowadzenia zasady rozdziału była natomiast eliminacja treści i inspiracji religijnych ze sfery działania państwa⁶⁹.

Działania władz państwowych polegały na zmniejszeniu stopnia identyfikacji obywateli z wartościami religijnymi na rzecz budowania nowego modelu społeczeństwa socjalistycznego⁷⁰. Rozdział Kościoła od państwa traktowany był jako postępująca laicyzacja w takiej postaci, aby nadać państwu charakter ateistyczny, co stanowiło model niewątpliwie sprzeczny z polską tradycją i polskimi uwarunkowaniami społecznymi. Ta laicyzacja życia publicznego oraz szkolnictwa, prowadząca do dyskryminacji ludzi wierzących, była niewątpliwie sprzeczna z pluralizmem światopoglądowym, standardami demokratycznymi wolności wyznania oraz z zasadą neutralności i bezstronności państwa – stanowiącymi istotę wolności sumienia i wyznania w społeczeństwie demokratycznym⁷¹.

Realizacja rozdziału Kościoła od państwa uwarunkowana była wieloma różnymi czynnikami społeczno-politycznymi i ekonomicznymi. W Polsce ze względu na autorytet Kościoła Katolickiego i jego niewątpliwie dziejową rolę w historii narodu polskiego, próby laicyzacji systemu prawa i zeświecczenia życia społecznego napotykały zdecydowany opór społeczeństwa⁷². W Polsce powojennej walka z religią miała wymiar bardziej polityczny niż ideologiczny. W praktyce chodziło bowiem o utrwalenie w obywatelach poczucia sojuszu robotniczo-chłopskiego, który stanowił fundament nienaruszalności struktur partyjnych. Innymi słowy walka z religią miała w zamierzeniu władz komunistycznych integrować społeczeństwo w duchu poszanowania ustroju. Uznanie zasady prywatności przekonań religijnych oznaczało nie tylko eliminowanie wpływu doktryny związków wyznaniowych na życie publiczne, ale także zakaz demonstrowania przez

religijnych”, ust. 2: „Kościół jest oddzielony od państwa. Zasady stosunku państwa do kościoła oraz sytuację prawną i majątkową związków wyznaniowych określają ustawy” (art. 70 ust. 1; od 1976 r. – art. 82).

⁶⁸ Zob. Wyrok TK z dnia 2 grudnia 2009 r., sygn. akt U 10/07, OTK 2009, nr 11, poz. 163.

⁶⁹ J. Godlewski, *Założenia polityki...*, dz. cyt., s. 14.

⁷⁰ Tamże, s. 19.

⁷¹ Zob. Wyrok TK z dnia 2 grudnia 2009 r., sygn. akt U 10/07, Dz. U. nr 210, poz. 1629.

⁷² H. Misztal, *Okres 1945-1989* [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2000, s. 132.

obywateli swoich przekonań religijnych. W szerszym ujęciu walka z religią stanowiła etap budowania społeczeństwa ateistycznego⁷³.

Rozdział wprowadzony formalnie na podstawie treści art. 72 ust. 2 Konstytucji nakierowany był na ograniczenie działalności Kościoła Katolickiego w państwie⁷⁴. Interpretacja konstytucyjnej zasady rozdziału Kościoła od państwa podporządkowana była dążeniu do nadania funkcjom państwowym ateistycznego charakteru, czyli w praktyce odrzucenie jego neutralności⁷⁵.

Trzeba jednak przede wszystkim podkreślić, że Konstytucja z 1952 roku, bez względu na nazwę, nie była traktowana jako najwyższy akt normatywny, lecz jako deklaracja ideowa. Najbardziej złożoną kwestią była legitymizacja poczynań nowej władzy za pomocą terroru sądowego⁷⁶. Temu celowi służyło wydawanie wyroków sądowych, które usprawiedliwiały państwowe bezprawie⁷⁷. W połączeniu z tym, że rzeczywistym centrum władzy politycznej było kierownictwo rządzącej partii komunistycznej, fakt ten powodował, że interpretację Konstytucji podporządkowano wymogom strategii politycznej dostosowanej do uwarunkowań danego okresu. Ogólność zasad prawa wyznaniowego wynikających z przepisów

⁷³ Kwestię prywatności religii Włodzimierz Lenin uzasadniał w ten sposób, że „Religię należy uznać za sprawę prywatną tymi słowami wyraża się zwykle stosunek socjalistów do religii. Znaczenie tych słów należy jednak dokładnie określić, ażeby nie mogły wywoływać żadnych nieporozumień. Żądamy, aby religia była sprawą prywatną w stosunku do państwa, ale w żadnym razie nie możemy uważać religii za sprawę prywatną w stosunku do naszej własnej partii. Państwo nie powinno mieć nic wspólnego z religią, stowarzyszenia religijne nie powinny być związane z władzą państwową. Należy pozostawić każdemu zupełną swobodę wyznawania takiej religii, jaka mu odpowiada, albo niewyznawania żadnej religii, tzn. pozostawiania ateistą, jakim zazwyczaj też bywa każdy socjalista”. Zob. W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 12, Warszawa 1985, s. 72.

⁷⁴ A. Mezglewski, *Prawne i faktyczne formy dyskryminacji zgromadzeń zakonnych w okresie Polski Ludowej w dziedzinie oświaty* [w:] *Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 11.

⁷⁵ W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów...*, dz. cyt., s. 25.

⁷⁶ Zob. A. Witkowski, *Polityka karna organów wymiaru sprawiedliwości narzędziem represji wobec osób duchownych i konsekrowanych* [w:] *Represje wobec duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*, red. A. Grzeškowiak, Lublin 2004, s. 126-128.

⁷⁷ Warunkiem stosowania bezprawia sądowego było dokonanie określonych zabiegów organizacyjnych i legislacyjnych, aby zabezpieczyć się przed ewentualnymi niespodziankami ze strony sędziów. Zob. A. Rzepliński, *Przystosowanie ustroju sądownictwa do potrzeb państwa totalitarnego w Polsce w latach 1944-1956* [w:] *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944-1956*, red. W. Kulesza, A. Rzepliński, Warszawa 2001, s. 9-10.

konstytucyjnych oraz brak ustawowej konkretyzacji uprawnień wynikających z wolności sumienia i wyznania powodowały, że w okresie PRL nie było prawnych i rzeczowych gwarancji wolności sumienia i wyznania⁷⁸.

1.2. Sytuacja prawna majątku kościelnego przed 20 marca 1950 roku

Od pierwszych lat Polski Ludowej władze partyjne podejmowały również działania, których celem było pozbawienie Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych materialnych podstaw niezależnej działalności. Tego rodzaju działania miały miejsce również w innych krajach socjalistycznych⁷⁹.

Po II wojnie światowej przejmowanie majątku kościelnego było jednym z najistotniejszych elementów polityki wyznaniowej prowadzonej przez ówczesne władze komunistyczne⁸⁰. Lukę prawną powstałą po stwierdzeniu nieobowiązywania przepisów Konkordatu z 1925 roku władze państwowe wykorzystały do jednostronnego regulowania spraw majątkowych. Do głównych aktów prawnych nacjonalizujących mienie kościelne należały przepisy dotyczące reformy rolnej, zniesienia fundacji, nacjonalizacji gospodarki narodowej oraz służby zdrowia⁸¹.

Poczynając od wejścia w życie przepisów wprowadzających reformę rolną, władze komunistyczne za pomocą szeregu aktów prawnych

⁷⁸ W latach 1952–1989 nie zostały wypracowane na podstawie zasady rozdziału Kościoła od państwa jednolite koncepcje polityki i ustawodawstwa wyznaniowego. W kierownictwie politycznym państwa przewagę uzyskali do końca lat 70. zwolennicy opcji dogmatycznej. Opowiadali się za wykorzystaniem prawa i środków przymusu państwowego do ograniczania wpływów religii i kościołów w społeczeństwie. Zob. W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów...*, dz. cyt., s. 22.

⁷⁹ F. Długoś, *Funkcjonowanie diecezji spiskiej w warunkach systemu totalitarnego w latach 1948-1989*, Lublin 2003, s. 90–95. Szeroko na ten temat w poszczególnych rozdziałach dotyczących państw postkomunistycznych. Zob. *Law and Religion in post – communist Europe*, red. S. Ferrari, W. Cole Durham, and Elizabeth A. Sewell, Leuven, Belgium: Peeters, 2003.

⁸⁰ J. Krukowski, *Represyjność prawa polskiego w zastosowaniu do Kościoła katolickiego w latach 1944-1956*, „Roczniki Nauk Prawnych” 1999, z. 2, s. 5–22.

⁸¹ Zob. D. Walencik, *Nieruchomości...*, dz. cyt., s. 182 nn.; P. Pelc, *Kwestia zwrotu mienia kościelnych osób prawnych w świetle ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Prawo Kanoniczne” 1995, z. 1–2, s. 103–137.

sukcesywnie pozbawiały Kościół Katolicki praw majątkowych. Punktem wyjścia do określenia sytuacji majątkowej był Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 22 lipca 1944 roku, którego treść wyraźnie wskazywała na zwrot Kościołowi własności zrabowanej przez Niemców. Tak jak wspomniano powyżej, nadrzędną dyrektywą władz komunistycznych było jednak pozbawienie praw majątkowych Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych.

Proces przejmowania majątku kościelnego przebiegał etapami. Najpierw skoncentrowano się na upaństwowieniu podstawowych gałęzi przemysłu, które bezpośrednio dotknęło szereg placówek prowadzonych przez kościelne osoby prawne. Zwieńczeniem tego procesu było upaństwowienie w styczniu 1950 roku w wyniku rzekomych nadużyć kościelnej organizacji charytatywnej Caritas⁸². Przejęcie kontroli nad kościelnym Caritasem doskonale ilustruje stosowanie przez komunistów metody faktów dokonanych. Unicestwieniu towarzyszyła kampania propagandowa, obejmująca ataki prasowe oraz zebrania, na których potępiano rzekome kościelne nadużycia i wyrażano poparcie dla akcji likwidacyjnej tej organizacji. W tym samym czasie Urząd Bezpieczeństwa na szeroką skalę zaktywizował działalność mającą na celu kompromitację księży za pomocą sfabrykowanych materiałów⁸³.

Manifest PKWN z 22 lipca 1944 roku określał w sposób ogólnikowy kwestię zwrotu Kościołowi własności zrabowanej przez Niemców. Stan prawny majątku kościelnego w okresie 1945–1950 wykazywał istotne różnice w zależności od rejonu kraju. Zmiana granic po II wojnie światowej sprawiła, że Kościół Katolicki utracił znaczną część swojego majątku. Podobna sytuacja dotyczyła wielu innych związków wyznaniowych, a zwłaszcza Kościoła prawosławnego⁸⁴. Kwestia upaństwowienia mająt-

⁸² Mienie tej organizacji w 1957 roku szacowano na ok. 20 milionów złotych. Zob. D. Zamiatąła, *Caritas. Działalność i likwidacja organizacji 1945-1950*, Lublin 2000, s. 315.

⁸³ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści...*, dz. cyt., s. 49. Atak na kościelną organizację Caritas było jedną z form realizacji polityki władz wobec finansowego zaplecza Kościoła. Przymusowy zarząd Caritasu spowodował zarejestrowanie w dniu 18 sierpnia 1950 r. świeckiego stowarzyszenia wyposażonego w osobowość prawną pod nazwą Zrzeszenie Katolików „Caritas”. Formalnie podstawowy zakres działania nowej organizacji pokrywał się z zadaniami, jakie dotychczas realizował kościelny Caritas. Szerzej na ten temat: D. Zamiatąła, *Caritas...*, dz. cyt.

⁸⁴ Po wojnie, w wyniku zniszczeń i zmiany granicy wschodniej, Kościół prawosławny utracił ok. 80% stanu posiadania. Zob. K. Urban, *Kościół Prawosławny...*, dz. cyt., s. 233.

ku pozostawionego przez osoby prawne obrządku greckokatolickiego i prawosławnego (Białostoczczyzna, Lubelszczyzna, Podkarpacie) została uregulowana w osobnej ustawie⁸⁵. Osobne akty zostały również wydane w celu upaństwowienia majątku kościelnego w Polsce centralnej⁸⁶. Istotne znaczenie odegrały również: dekret z 12 grudnia 1944 roku o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa⁸⁷ oraz Dekret z dnia 8 marca 1946 roku o majątkach opuszczonych i poniemieckich⁸⁸. Ponadto upaństwowienie nieruchomości rolnych niemieckich i gdańskich związków wyznaniowych nastąpiło na mocy Dekretu z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziem Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska⁸⁹.

Możliwość upaństwowienia mienia kościelnego stworzyło np. przyjęcie Dekretu PKWN z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa⁹⁰. Na jego podstawie dokonano nacjonalizacji lasów o powierzchni pow. 25 ha (art. 1 ust. 1), w tym również tych będących własnością kościelnych osób prawnych. Dekret nie zawierał bowiem przepisów wyłączających lasy takich podmiotów⁹¹. Wszelkie śródleśne grunty, łąki i wody, wszelkie nieruchomości i ruchomości położone na terenie obiektu leśnego przeszły na własność Skarbu Państwa wraz z lasami, o ile stanowiły własność lub współwłasność tej samej osoby. Ponadto przejęciu podlegały wszelkie nieruchomości i ruchomości służące do prowadzenia gospodarstwa leśnego (zabudowania, urządzenia techniczne, transportowe, komunikacyjne itp.) niezależnie od swego położenia, wszelkie zapasy materiałowe zarówno w lesie, jak i zakładach

⁸⁵ Majątek pozostały po osobach prawnych kościoła greckokatolickiego i kościoła prawosławnego stał się własnością państwową na mocy Dekretu z dnia 5 września 1947 r. o przejściu na własność państwa mienia osób przesiedlonych do ZSRR, Dz. U. nr 59, poz. 318, ze zm.

⁸⁶ Temu celowi służyły przepisy Dekretu z dnia 6 września 1944 r. o ustroju rolnym i osadnictwie (Dz. U. nr 49, poz. 279) oraz ustawa z 20 marca 1950 roku tworząca Fundusz Kościelny (Dz. U. nr 9, poz. 87). Z kolei likwidacja beneficjów kościelnych w Polsce nastąpiła ostatecznie na mocy Dekretu z dnia 24 kwietnia 1952 r. o zniesieniu fundacji (Dz. U. nr 25, poz. 172). Zob. D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 14; J. Krukowski, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 236.

⁸⁷ Dz. U. z 1945 r. nr 15, poz. 82.

⁸⁸ Dz. U. nr 13, poz. 87.

⁸⁹ Dz. U. nr 49, poz. 279.

⁹⁰ Dz. U. z 1945 r. nr 15, poz. 82.

⁹¹ D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 43.

przemysłowych (art. 1 ust. 2). Skarb Państwa posiadał też prawo przymusowego wykupu lasów o powierzchni mniejszej niż 25 ha (art. 3).

Generalnie najbardziej zawiła sytuacja panowała na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Powodem tego stanu rzeczy był brak uznawania przez władze komunistyczne osobowości publicznoprawnej Kościoła Katolickiego i innych związków wyznaniowych. Odpowiednie polskie osoby prawne związków wyznaniowych zostały pozbawione możliwości sukcesji majątku po niemieckich i gdańskich osobach prawa publicznego⁹².

Dekret z 8 marca 1946 roku o majątkach opuszczonych i poniemieckich⁹³ stanowił, że majątek niemieckich i gdańskich osób prawnych prawa publicznego przechodzi *ex lege* na własność odpowiednich polskich osób prawnych. W sytuacji, gdy nie było takich osób lub gdy zainteresowanych było kilka z nich, stosowne rozstrzygnięcie podejmowała Rada Ministrów w drodze uchwały. Dariusz Walencik wyprowadza stąd wniosek, że stosownie do treści przepisów dekretu „odpowiednimi polskimi osobami prawnymi” mogły być wyłącznie jednostki organizacyjne związków wyznaniowych, które posiadały przymiot osobowości prawnej prawa publicznego wynikający wprost z ustawodawstwa polskiego bądź faktycznie pełniły funkcje publiczne⁹⁴.

Zgodnie z art. 2 ust. 4 dekretu, „majątek niemieckich i gdańskich osób prawa publicznego (ust. 1 lit. c) przechodzi z mocy samego prawa na własność odpowiednich polskich osób prawnych”. Na własność Skarbu Państwa przechodził wszelki majątek niemieckich i gdańskich podmiotów prawa publicznego (ust. 1 lit. c), gdy nie było odpowiedniej polskiej osoby prawnej. Z innego przepisu tego dekretu (art. 2 ust. 1 lit. b) wynika, że na własność Skarbu Państwa nie przechodził majątek obywatela Rzeszy Niemieckiej narodowości polskiej. Wydane na podstawie ust. 3 tego artykułu rozporządzenie wykonawcze Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 maja 1946 r. o określeniu osób, których majątek przechodzi na własność państwa⁹⁵

⁹² Szerzej na ten temat: tamże, s. 44–47.

⁹³ Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich, Dz. U. nr 13, poz. 87.

⁹⁴ Zob. D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., przypis 51, s. 44.

⁹⁵ Rozporządzenie wykonawcze Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 maja 1946 r. wydane w porozumieniu z Ministrami: Obrony Narodowej, Administracji Publicznej, Bezpieczeństwa Publicznego, Skarbu, Oświaty, Rolnictwa i Reform Rolnych, Leśnictwa, Przemysłu, Żeglugi i Handlu Zagranicznego, Aprowizacji i Handlu, Komunikacji, Poczty

w § 1 ust. 2 wskazywało, że obywatele Rzeszy Niemieckiej zamieszkałych na obszarze Ziem Odzyskanych uznaje się za osoby narodowości polskiej tylko wówczas, jeżeli uzyskały lub uzyskają stwierdzenie narodowości polskiej w myśl przepisów art. 1 i 2 Ustawy z dnia 28 kwietnia 1946 r. o obywatelstwie Państwa Polskiego osób narodowości polskiej zamieszkałych na Ziemiach Odzyskanych.

Przepisy tego dekretu, jak wyżej wspomniano, wymagały udowodnienia posiadania obywatelstwa (art. 2 ust. 1 lit. c), ale nie wymagały m.in. udowodnienia posiadania osobowości publicznoprawnej przez odpowiednią polską osobę prawną (art. 2 ust. 1 lit. b). Wobec czego należy przyjąć, że takiej weryfikacji dokonać mogła władza administracji ogólnej I instancji (Okręgowe Urzędy Likwidacyjne) w formie zaświadczenia lub sąd powszechny w toku procedury wpisu do księgi wieczystej. Brak regulacji prawnej odnoszącej się do stwierdzenia osobowości publicznoprawnej powodował liczne problemy związane z uregulowaniem stanu prawnego własności nieruchomości kościelnych na Ziemiach Odzyskanych.

Postawić należy zatem pytanie, czy w czasie obowiązywania przepisów dekretu, gdy brak było przepisów przewidujących szczególnie tryb stwierdzania osobowości publicznoprawnej, mogło dojść do skutecznego przejścia prawa własności na rzecz odpowiedniej kościelnej polskiej osoby prawnej. Po 1944 roku z wnioskiem o stwierdzenie osobowości publicznoprawnej w drodze stosownej decyzji administracyjnej wystąpił m.in. Polski Kościół Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów⁹⁶. To zasadniczo wpływa na konieczność uznania możliwości obejmowania w trybie dekretu o majątkach opuszczonych i ponemieckich prawa własności na rzecz poszczególnych jednostek organizacyjnych tego związku wyznaniowego.

Zagadnieniem, które należy w tym miejscu przedstawić jest prawidłowe stosowanie przepisów dekretu o majątkach opuszczonych i ponemieckich. Należy wskazać, że pojęcie „majątek”, które występuje w jego treści, jest pojęciem ekonomicznym, a nie prawnym, zaś *ratio legis* przepisów dekretu należy odczytać jako wolę ustawodawcy przekazania na własność polskich związków wyznaniowych mienia byłych niemieckich

i Telegrafów, Odbudowy oraz Ziem Odzyskanych – o określeniu osób, których majątek przechodzi na własność Państwa, Dz. U. z 1946 r. nr 28, poz. 182.

⁹⁶ AAN, MAP, sygn. 701, Pismo Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów do Ministra Spraw Publicznych z dnia 16 marca 1946 r. podpisane przez Prezesa Kościoła Aleksandra Kircunia, s. 36.

i gdańskich osób prawnych prawa publicznego. Powyższe twierdzenie wynika z analizy aktów nacjonalizujących majątek kościelny wykonanej przez Konferencję Episkopatu Polski. Przepisy ustawy o „dobrach martwej ręki”⁹⁷ przewidywały przejęcie majątków kościelnych dla terenów całej Polski, z wyjątkiem Ziem Odzyskanych. Wspomniane ograniczenie dowodzi, że dekret z 8 marca 1946 roku nie miał zastosowania do polskich osób prawnych prawa publicznego⁹⁸.

Spór, który powstał na tym tle, stał się przedmiotem orzeczeń Sądu Najwyższego. W orzeczeniach z 11 września 1958 roku i 17 czerwca 1959 roku Sąd wyraził pogląd, że z treści art. 2 ust. 4–6 Dekretu o majątkach opuszczonych i ponemieckich wynika, że odpowiednimi osobami prawnymi, na które z mocy prawa przechodzi własność majątku niemieckich i gdańskich osób prawnych prawa publicznego mogą być tylko „polskie osoby prawne prawa publicznego”. W uzasadnieniu SN stwierdził, że Kościół Katolicki nie jest osobą prawną prawa publicznego. Stwierdzenie to wynikało z faktu, że ustawodawstwo polskie tego okresu nie zawierało normatywnej podstawy uznania Kościoła za osobę prawną prawa publicznego. Przyjęte w tych dwóch orzeczeniach założenia doprowadziły do konstatacji, że majątek niemieckich i gdańskich osób prawnych prawa publicznego nie stał się w świetle art. 2 ust. 4 dekretu własnością osób prawnych Kościoła Katolickiego.

⁹⁷ Pochodzenie i uzasadnienie określenia „dobra martwej ręki” nie jest do końca jasne. Zazwyczaj podaje się dwa jego wyjaśnienia. Po pierwsze wskazuje się, że określają nieruchomości ziemskie (rolne) pochodzące z zapisów testamentowych dokonywanych na łożu śmierci (*manu morta* – martwą ręką). Po drugie określają niezbywalność tych dóbr – są one martwe dla obrotu (*res extra commercium*). Do pierwszego z tych uzasadnień nawiązał H. Świątkowski, powołując się na słowa Ignacego Daszyńskiego wypowiedziane w trakcie debaty w Sejmie w 1919 roku: „Dlaczego dobra martwej ręki? Bo nie ma żadnych tytułów. Bo jakże powstały te dobra? – Poszedł szlachcic na wojnę, nagrzeszył, wrócił do domu i w agonii, ze strachu przed diabłem zawołał księdza proboszcza, gwardiana czy przeora i mówi: ratuj duszę, a masz tu na 100 mszy, folwark, las, ziemia do twego użytku i na większą chwałę boską; ksiądz przyjął i obiecał”. Zob. H. Świątkowski, *Wyznaniowe...*, dz. cyt., s. 100; M. Pietrzak, *Dobra martwej ręki* [w:] *Wielka encyklopedia prawa*, red. E. Smoktunowicz, Warszawa 2000, s. 163.

⁹⁸ Protokół ustaleń Komisji Wspólnej Przedstawicieli Rządu RP i Konferencji Episkopatu Polski podjętych na posiedzeniu w dniu 29 marca 2006 roku w sprawie roszczeń Kościoła katolickiego na tzw. Ziemach Odzyskanych w związku z postępowaniami regulacyjnymi przed Komisją Majątkową, podpisany w Warszawie w dniu 3 lipca 2006 roku [kopia w posiadaniu autora].

Odmienne stanowisko zajął SN w orzeczeniu z 3 grudnia 1958 roku. W tym przypadku stanowisko zostało oparte na wykładni celowościowej. Mianowicie SN stwierdził, że wolą ustawodawcy, a także władz administracyjnych było, aby majątek Kościoła Katolickiego na Ziemiach Zachodnich i Północnych przeszedł na własność tego Kościoła w Polsce. SN potwierdził swój tok rozumowania, powołując się na wolę ustawodawcy wyrażoną m.in. w Uchwale RM z dnia 21 września 1949 r. w sprawie przejęcia na własność Państwa niektórych szpitali (M. P. nr A-68, poz. 884).

Wobec rozbieżności interpretacyjnych SN podjął uchwałę, której nadał moc zasady prawnej. Zgodnie z jej treścią jednostki organizacyjne związków wyznaniowych działających na obszarze PRL nie mogą być uważane w stosunku do niemieckich i gdańskich osób prawnych prawa publicznego za odpowiednie osoby prawne w rozumieniu art. 2 ust. 4 dekretu o majątkach opuszczonych i poniemieckich. Warto odnotować, że zdarzały się orzeczenia sądów wieczystoksięgowych potwierdzające status publicznoprawny związków wyznaniowych⁹⁹, co stanowiło podstawę wpisu prawa własności w księdze wieczystej¹⁰⁰.

Po 1957 roku rozpoczęły się spory interpretacyjne, czy związki wyznaniowe stały się z mocy prawa właścicielami nieruchomości poniemieckich w trybie art. 2 ust. 4 dekretu. Urząd do Spraw Wyznań w piśmie okólnym z dnia 3 czerwca 1957 r. zajął stanowisko: „majątek niemieckich kościołów i związków religijnych (...) posiadających w Rzeszy niemieckiej osobowość publicznoprawną, nie przeszedł z mocy prawa na własność kościołów i związków religijnych w Polsce”. Następnie Minister Gospodarki Komunalnej okólnikiem nr 20 z 23 kwietnia 1959 roku polecił organom gospodarki komunalnej i mieszkaniowej prezydium rad narodowych przejęcie zarządu budynków mieszkalnych. Te okólniki, jako patologiczne źródło prawa, były kwestionowane, głównie przez Kościół Katolicki¹⁰¹. W piśmie Sekretarza Episkopatu bpa Choromańskiego z 29 września 1959 roku do

⁹⁹ Zob. Postanowienie Sądu Powiatowego dla m. Wrocławia z dnia 19 sierpnia 1955 roku, sygn. akt Zd 83/54 [kopia w posiadaniu Autora].

¹⁰⁰ Zob. pkt 9. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 5 kwietnia 2018 roku w sprawie Kościoła Chrześcijan Baptystów we Wrocławiu przeciwko Polsce, skarga nr 32045/10. Zob. M. Zawiślak, *Rewindykacja kościelnej nieruchomości Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów we Wrocławiu*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2020, t. 23, DOI: 10.31743/spw.8705, s. 387–419.

¹⁰¹ D. Walencik, *Nieruchomości...*, dz. cyt., s. 86.

szeffa Urzędu do Spraw Wyznań przedstawiono argumenty: „Episkopat nie może przyjąć interpretacji Urzędu do Spraw Wyznań i okólnika ministra Gospodarki Komunalnej nr 20 jako że są niepraworządne i sprzeczne z obowiązującym stanem prawnym”¹⁰².

Pomimo protestów ze strony kościelnej¹⁰³ Urząd do Spraw Wyznań postanowił nadać treści okólnika pozory praworządności¹⁰⁴. W tym celu stworzył komisję złożoną z profesorów prawa, której celem było wydanie opinii prawnej co do zasadności treści okólnika¹⁰⁵. M. Krawczyk stwierdza, że powołana przez Urząd komisja wydała opinię, że Kościół nie jest odpowiedzialną osobą w świetle art. 2 ust. 4 dekretu oraz że właścicielem majątku po niemieckich kościelnych osobach prawnych na Ziemiach Zachodnich i Północnych jest państwo. W rzeczywistości członkowie powołanej przez Urząd do Spraw Wyznań komisji przychylni się do stwierdzenia zawartego w okólniku, że w dniu wejścia w życie dekretu z 8 marca 1946 roku Kościół Katolicki nie posiadał osobowości prawnej prawa publicznego.

Wbrew twierdzeniom M. Krawczyka komisja nie wydała jednolitego stanowiska co do postawionego pytania: „Czy związki wyznaniowe uznane przez państwo mogły być i czy były w świetle dekretu z 8 marca 1946 r. uznane za osoby prawne prawa publicznego, do których należało stosować klauzule art. 2 ust. 4 cytowanego dekretu?”¹⁰⁶. Konkluzje zawarte w opiniach poszczególnych profesorów prawa były bardzo różnorodne

¹⁰² *List sekretarza Episkopatu do Pełnomocnika Rządu do Spraw Stosunków z Kościołem ministra Jerzego Sztachelskiego z dnia 29 września 1959 r.* [w:] P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy Prymasowskie 1956-1961*, s. 132.

¹⁰³ *List Biskupów Ordynariuszy do Rządu PRL z dnia 15 marca 1961 r.* [w:] P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy Prymasowskie 1956-1961*, s. 136–137.

¹⁰⁴ M. Krawczyk, *Urząd do Spraw Wyznań a kwestia własności kościelnych majątków poniemieckich na ziemiach Zachodnich i Północnych*, „Zeszyty Naukowe UPH w Siedlcach”, seria: Administracja i Zarządzanie 2014, s. 122–123.

¹⁰⁵ Zob. AAN, UdSW, sygn. 122/6, Opinia w kwestii prawnej H. Świątkowskiego: czy w dniu 19 kwietnia 1946 r. (data wejście w życie dekretu o majątkach upuszczonych i poniemieckich) kościół katolicki był osobą prawną prawa publicznego, s. 19–25; AAN, UdSW, sygn. 122/6, Opinia prawna W. Czachórskiego w sprawie nieruchomości kościelnych, s. 26–29; AAN, UdSW, sygn. 122/6, Opinia M. Lachsa w sprawie osobowości publicznoprawnej Kościoła rzymskokatolickiego w świetle konkordatu z 1925 r., s. 30–32; AAN, UdSW, sygn. 122/6, Opinia prawna M. Jaroszyńskiego na temat własności majątków pokościelnych na Ziemiach Odzyskanych, s. 33–43.

¹⁰⁶ Zob. M. Krawczyk, *Urząd...*, dz. cyt., s. 122.

i wcale nie zawierały jednoznacznego wskazania co do następstwa po majątkach niemieckich i gdańskich osób prawnych prawa publicznego¹⁰⁷.

Nie budzi wątpliwości, że mimo uchylecia dekretu dopuszczalne jest ustalanie na podstawie art. 189 k.p.c., że przepisy były podstawą nabycia prawa¹⁰⁸. Z tej przyczyny należy dopuścić możliwość ustalenia negatywnego, to jest, że do nabycia nie doszło (wobec niespełnienia wynikających z art. 2 ust. 4 przesłanek), tym bardziej że w obowiązującym obecnie porządku prawnym nie ma przepisu, który przewidywałby dla tego rodzaju sporu właściwość organów administracyjnych.

Aktualnie z uwagi na utratę mocy prawnej dekretu z dniem 1 stycznia 1985 r. na mocy art. 100 ust. 1 Ustawy z dnia 29 kwietnia 1985 r. o gospodarce gruntami i wywłaszczeniu nieruchomości¹⁰⁹ otwiera się możliwość ustalenia, na podstawie art. 189 k.p.c., nabycia prawa własności w trybie dekretu. Osobną kwestią pozostaje możliwość prowadzenia procesu rewindykacyjnego w trybie ustaw indywidualnych¹¹⁰.

Jak bardzo ówczesne władze kontrolowały proces przejmowania majątków kościelnych świadczy bogata korespondencja w tej sprawie Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów¹¹¹. Władze państwowe różnych szczebli – wojewoda, Okręgowy Urząd Likwidacyjny, a także starosta – wstrzymywały się z jednoznacznym określeniem prawa własności nieruchomości ponemieckich na rzecz polskich kościelnych osób prawnych. Dokumenty urzędowe przybierające formę decyzji lub zaświadczeń wydawane przez te organy posługiwały się stwierdzeniami „oddanie w zarząd” lub „oddanie w tymczasowy zarząd”. To z kolei powodowało liczne komplikacje w kwestii ujawnienia prawa własności

¹⁰⁷ Prof. W. Czachórski w konkluzji swojej opinii stwierdził: „Istniejące wątpliwości co do charakteru prawnego związków wyznaniowych w zakresie, którego dotyczy art. 2 ust. 4 mogłoby być rozstrzygnięte ex post przez Radę Ministrów, w oparciu o delegację ustawową w zdaniu końcowym cyt. przepisu dekretu z 8 marca 1946 r.”. Zob. AAN, UdSW, sygn. 122/6, Opinia prawna W. Czachórskiego w sprawie nieruchomości kościelnych, s. 29.

¹⁰⁸ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 13 czerwca 1995 r., II CRN 52/95, Lex nr 137787.

¹⁰⁹ Dz. U. z 1985 r. nr 22, poz. 99, ze zm.

¹¹⁰ M. Zawiślak, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 410–419.

¹¹¹ APW, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. VI/688, Pismo Rady Naczelnej Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów do Okręgowego Urzędu Likwidacyjnego z dnia 7 marca 1947 roku, s. 17.

w księdze wieczystej¹¹². Najczęściej podstawę przejścia prawa własności w trybie art. 2 ust. 4 dekretu stanowiły protokoły, pisma, decyzje, zaświadczenia stosownych organów publicznych¹¹³.

Temat zaboru dóbr kościelnych na Ziemiach Odzyskanych został zakomunikowany przez episkopat w Memoriale do prezydenta Krajowej Rady Narodowej B. Bieruta w sprawie normalizacji stosunków Kościoła i Państwa z dnia 15 września 1946 roku¹¹⁴. W 1947 roku administratorzy apostołscy Ziem Odzyskanych wystosowali memoriał do Rady Ministrów w sprawie zabierania mienia katolickiego. W ich ocenie zabór kościelnego majątku ponemieckiego był niezgodny z przepisami prawa, a ponadto nie był konieczny, gdyż nieruchomości kościelne stanowiły „wobec ogromnych terenów niekościelnych bardzo niski procent całości, tak niski, że jego brak nie zważyłby wcale na powodzeniu akcji osiedleńczej, natomiast dla istnienia i skutecznego działania instytucji kościelnych stanowią one podstawę zasadniczą”¹¹⁵.

Związki wyznaniowe, w szczególności na Ziemiach Zachodnich i Północnych, dążyły do uregulowania własności budynków kultu religijnego, administracyjnych i mieszkalnych oraz związanych z nimi nieruchomości gruntowych pozostałych po niemieckich związkach wyznaniowych i niejednokrotnie uzyskiwały w drodze pism urzędowych przybierających formę decyzji lub zaświadczeń prezydium Rady Narodowej potwierdzenie przejścia prawa własności na swoją korzyść. Tego typu dokumenty stanowiły podstawę do założenia nowej księgi wieczystej na rzecz danej

¹¹² Szczegółowo proces utraty majątku na mocy przepisów dekretu o majątkach opuszczonych i ponemieckich opisany został w wyroku Judgment of 5 April 2018 of Christian Baptist Church in Wrocław v. Poland (Application no. 32045/10) [Wyrok z 5 kwietnia 2018 roku Kościół Chrześcijan Baptystów we Wrocławiu przeciwko Polsce (skarga nr 32045/10)]. Wyrok wydano w języku angielskim. Zob. M. Zawiślak, *Rewindykacja ...*, dz. cyt., s. 387–419.

¹¹³ APW, Urząd Wojewódzki Wrocławski, sygn. VI/688, Pismo Rady Naczelnej Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów do Okręgowego Urzędu Likwidacyjnego z dnia 7 marca 1947 roku, s. 17.

¹¹⁴ *Memoriał Episkopatu do prezydenta Krajowej Rady Narodowej B. Bieruta w sprawie normalizacji stosunków Kościoła i państwa* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL: Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 1, Poznań 1994, s. 33–41.

¹¹⁵ *Memoriał administratorów apostołskich Ziem Odzyskanych do Rady Ministrów w sprawie zabierania mienia kościelnego* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL: Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 1, Poznań 1994, s. 105–108.

kościelnej osoby prawnej lub aktualizacji wpisu¹¹⁶. W tym miejscu warto wspomnieć, że po II wojnie światowej przepisy prawa polskiego przewidują konstytutywny charakter wpisu wieczystoksięgowego¹¹⁷, nawet wbrew istniejącym wadom prawnym dokumentów stanowiących podstawę takiego wpisu¹¹⁸. Po 1945 wprowadzono do prawa polskiego przymus ksiąg wieczystych jako zasadę. Prawodawca zdawał sobie sprawę, że w ówczesnych warunkach powszechne wprowadzenie ksiąg wieczystych przerastać będzie możliwości nowych władz państwowych. Dlatego też w świetle przepisów Dekretu z dnia 11 października 1946 r. – Przepisy wprowadzające prawo rzeczowe i prawo o księgach wieczystych zakładanie tych ksiąg z urzędu miało nastąpić okręgami, zaś okręgi i terminy wszczęcia postępowania określało zarządzenie Ministra Sprawiedliwości (art. XX § 1).

Zdarzały się również przypadki bezczynności organów władz państwowych w kwestii uregulowania stanu prawnego nieruchomości poniemieckich. Chodziło tu o sytuacje, w których doszło do przejścia z mocy prawa własności na rzecz Skarbu Państwa, lecz władanie nieruchomością należało do kościelnej jednostki organizacyjnej. Zazwyczaj wpis w księdze wieczystej potwierdzał prawo własności do nieruchomości na rzecz danego związku wyznaniowego. To właśnie tego typu sytuacje

¹¹⁶ Wojewoda wrocławski w dniu 4 września 1946 r. w drodze decyzji oddał w zarząd Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów kościół przy ul. Łukasieńskiego 20 wraz z posesją przynależną do tego kościoła. Dla w/w nieruchomości na wniosek Kościoła z dnia 6 marca 1956 r. sporządzono księgę wieczystą, zaś w dziale II tej księgi jako podstawę nabycia wskazano decyzję wojewody wrocławskiego z dnia 4 września 1946 r. oraz zaświadczenie Prezydium Miejskiej Rady Narodowej we Wrocławiu z dnia 3 grudnia 1955 r. Zob. Judgment of 5 April 2018 of Christian Baptist Church in Wrocław v. Poland (Application no. 32045/10); M. Zawiślak, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 387–419.

¹¹⁷ Stanowisko Ministerstwa Sprawiedliwości oraz Komisji Kodyfikacyjnej było zgodne co do konstytutywnej, prawotwórczej przesłanki w procesie powstawania praw rzeczowych. Zob. S. Szer, *Nabycie własności nieruchomości według nowego prawa rzeczowego*, „Państwo i Prawo”, z. 9–10/1946, s. 55–57; S. Szer, *Nowe prawo rzeczowe*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy”, nr 1–2/1947, s. 43–45.

¹¹⁸ Wadliwość dokumentów będących podstawą wpisu w księdze wieczystej można kwestionować w trybie procesu z art. 10 Ustawy z dnia 6 lipca 1982 r. o księgach wieczystych i hipotece lub w trybie art. 189 Ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, a także w trybie administracyjno-prawnym, gdy zachodzą przesłanki z art. 156 § 1 Ustawy z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego.

spowodowały wydanie pisma okólnego z 3 czerwca 1957 roku¹¹⁹, zgodnie z którym własność majątku niemieckich kościołów przeszła z mocy prawa na Skarb Państwa¹²⁰.

Zatem początkowo od 1946 do 1957 roku władze stosowały dekret w sposób literalny, a dopiero później sędziowie wydali uchwałę po to, aby konwalidować faktyczne przejęcie majątku związków wyznaniowych na rzecz Skarbu Państwa. Na terenie Ziem Zachodnich i Północnych miały miejsce sytuacje wydawania stosownych zaświadczeń potwierdzających przejście prawa własności w trybie art. 2 ust. 4 dekretu, zarówno na rzecz Skarbu Państwa, jak i na rzecz kościelnych osób prawnych¹²¹. Przede wszystkim wydanie uchwały przez 7 sędziów Sądu Najwyższego z 19 grudnia 1959 (ICO 42/59) miało na celu eliminację istniejących sprzeczności, a spowodowane to było praktyką władz administracyjnych, które traktowały odpowiednie polskie osoby prawne jako prawowitych właścicieli nieruchomości ponemieckich. Wspomniana uchwała 7 sędziów (ICO 42/59) stwierdzała, że jednostki organizacyjne związków wyznaniowych działające w Polsce po II wojnie światowej nie mogą być uważane w stosunku do niemieckich i gdańskich osób prawnych prawa publicznego za odpowiednie osoby w rozumieniu art. 2 ust. 4 dekretu. Bezspornym jest, że ówcześni sędziowie SN nie byli niezawisli i podlegali presji partii komunistycznej. Świadczy o tym fakt, że skład kolegium sędziowskiego został ustalony przez Urząd do Spraw Wyznań¹²² po to, aby doprowadzić do wydania korzystnej dla władz uchwały. Wniosek o ponowne podjęcie tego zagadnienia w składzie całej Izby Cywilnej SN (III CZP176/93) został cofnięty pod naciskiem politycznym¹²³.

Najdalej idącym skutkiem przyjętej przez SN uchwały w 1959 roku było rozpoczęcie procesu regulowania prawa własności w księgach wieczystych na rzecz Skarbu Państwa. Ten proces był skorelowany z wytycznymi Urzędu, który zalecił anulowanie wszystkich zawartych przez jednostki państwowe umów dzierżawy z instytucjami kościelnymi na Ziemiach Odzyskanych i zaprzestanie płacenia czynszów z dniem 1 stycznia 1959 roku.

¹¹⁹ AAN, UdSW, sygn. 1587; za: D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 44.

¹²⁰ Zob. D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 45–47.

¹²¹ M. Zawiślak, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 391–396.

¹²² AAN, UdSW, sygn. 122/6, Protokół z konferencji w Urzędzie do Spraw Wyznań w sprawie nieruchomości kościelnych na Ziemiach Odzyskanych, s. 36.

¹²³ D. Walencik, *Nieruchomości...*, dz. cyt., s. 91.

Następnie właściwe władze państwowe przejęły administrację budynków mieszkalnych i lokali stanowiących własność byłych niemieckich kościelnych osób prawnych oraz rozpoczęły pobieranie od duchowieństwa zajmującego te lokale czynszu za używanie obiektów mieszkalnych¹²⁴.

W stosunku do wszystkich związków wyznaniowych po 1945 roku prowadzona była polityka ograniczająca ich bazę materialną. Na terenach będących w granicach Polski przed i po wojnie przyjęto zasadę, że majątek związków wyznaniowych nie stanowi ani mienia opuszczonego, ani poniemieckiego, jeśli nawet utraciły one posiadanie tego mienia w wyniku wojny, a także jeśli większość członków danej kościelnej osoby prawnej stanowili Niemcy¹²⁵. Na mocy okólnika MAP nr 55 z dnia 19 października 1945 roku doprecyzowano, że chodzi szczególnie o mienie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego i Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego¹²⁶.

Przekazywanie przez państwo mienia nierolniczego na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska uregulowane zostało na mocy dekretu z 6 grudnia 1946 roku¹²⁷. Przekazywanie mienia w trybie określonym w niniejszym dekrete następowało w drodze sprzedaży lub dzierżawy. Dekret określał krąg osób uprawnionych oraz wskazywał na ich pierwszeństwo w korzystaniu z jego dobrodziejstw¹²⁸. Bardzo istotnym

¹²⁴ D. Mazurkiewicz, *Działania Wydziału do Spraw Wyznań w Zielonej Górze wobec Kościoła gorzowskiego w latach 1950-1972. Studium prawno-historyczne*, Lublin 2007 [mps BKUL], s. 111.

¹²⁵ Na terenie miasta Lublin gmina wyznaniowa żydowska utraciła własność Jeszycy Chachmej (Lubelska Szkoła Mędrców) na podstawie przepisów dekretu o majątkach opuszczonych i poniemieckich. Dowodzi to, że przepisy tego dekretu były stosowane w sposób tendencyjny. Jest to również doskonały przykład braku poszanowania prawa stanowionego przez władze komunistyczne. Zob. Orzeczenie Komisji Regulacyjnej do spraw Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Warszawie z dnia 3 września 2001 roku, W.KŻ-1-259/99 [w posiadaniu autora].

¹²⁶ D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., przypis 84, s. 52.

¹²⁷ Dz. U. nr 71, poz. 389.

¹²⁸ Pierwszeństwo do uzyskania mienia mieli kolejno: „repatrianci; zdemobilizowani żołnierze, żołnierze służby czynnej, którzy brali udział w walkach o wyzwolenie Polski po dniu 1 września 1939 roku, oraz uczestnicy walk partyzanckich o Polskę z wyjątkiem tych, którzy występowali przeciwko Polsce demokratycznej; funkcjonariusze służby bezpieczeństwa, którzy w związku ze służbą w obronie demokratycznych zasad ustroju Państwa Polskiego zostali inwalidami; wdowy i sieroty po żołnierzach i uczestnikach walk partyzanckich poległych w walkach o Polskę, jako też wdowy i sieroty po funkcjonariuszach służby bezpieczeństwa, którzy polegli w związku ze służbą w obronie demokratycznych zasad ustroju Państwa Polskiego oraz osoby, których jedynymi

zagadnieniem był brak wymogu formy notarialnej dla ważności umowy sprzedaży oraz dokumentacji pomiarowej, normalnie wymaganej przepisami o księgach wieczystych, do wpisu prawa własności (art. 28 ust. 2). Ponadto przepisy regulowały kwestie długów i ciężarów obciążających nieruchomości (art. 32) oraz zakazu zbywania nieruchomości lub przedsiębiorstw nabytych w trybie tego dekretu (art. 34).

Kwestia własności majątku ruchomego i nieruchomego kościołów ewangelickich została uregulowana na podstawie ustawy z 4 lipca 1947 roku w sprawie zmiany Dekretu Prezydenta RP z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego¹²⁹. Stosownie do przepisów tej ustawy majątek ruchomy i nieruchomy parafii (gmin, zborów) Kościoła Ewangelicko-Unijnego, Kościoła Starołuterskiego, Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i Helweckiego Wyznania oraz gmin Braci Morawskich, który w dniu 31 października 1946 roku znajdował się w posiadaniu Kościoła ewangelicko-augsburskiego, przeszedł na jego własność¹³⁰.

Upaństwowienie nieruchomości rolnych niemieckich i gdańskich związków wyznaniowych będących od 1945 roku we władaniu Kościoła Katolickiego w Polsce nastąpiło na mocy dekretu z 6 września 1946 roku¹³¹. Nieruchomości kościelne, o których w nim mowa, włącznie z gospodarstwami rolnymi proboszczów zostały przejęte na własność państwa i włączone do Państwowego Funduszu Ziemi (§ 1, 4–5)¹³². Przejęte przez państwo nieruchomości miały być wykorzystane w razie takiej konieczności na finansowanie potrzeb związków wyznaniowych (§ 7 ust. 1 pkt 4)¹³³. Rozporządzenie do tego dekretu nie zawierało żadnych przepisów odnoszących się do przesłanek przekazywania nieruchomości związkom wyzna-

zywicielami byli wymienieni żołnierze, uczestnicy walk partyzanckich i funkcjonariusze służby bezpieczeństwa; inwalidzi wojenni, inwalidzi pracy i więźniowie obozów koncentracyjnych; osoby, które w związku z działaniami wojennymi utraciły znaczną część swego majątku w zniszczonych wskutek tych działań miastach, osiedlach lub innych ośrodkach, jeżeli zamieszkiwały w nich bezpośrednio przed zniszczeniem”. (Art. 7 ust. 1); Dz. U. nr 71, poz. 389.

¹²⁹ Dz. U. nr 52, poz. 272.

¹³⁰ Zob. D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 52.

¹³¹ Dekret z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska, Dz. U. nr 49, poz. 279.

¹³² Dz. U. nr 49, poz. 279.

¹³³ Dz. U. nr 49, poz. 279.

niowym¹³⁴. W zasadzie na jego mocy uregulowano tryb przekazywania nieruchomości, choć w praktyce nie dochodziło do wydawania stosownych decyzji wywłaszczeniowych¹³⁵.

Na mocy dekretu z 26 października 1945 roku gmina miasta stołecznego Warszawy przejęła na własność wszystkie grunty położone w ówczesnych granicach miasta (14 140 ha) bez jakiegokolwiek postępowania, w tym także grunty należące do Kościoła Katolickiego. *Ratio legis* stanowiła potrzeba szybkiej odbudowy i rozbudowy stolicy¹³⁶. Stan prawny wynikający z przepisów dekretu warszawskiego uległ zmianie na mocy Ustawy z dnia 12 marca 1958 r. o zasadach i trybie wywłaszczania nieruchomości¹³⁷. W świetle art. 54 cytowanej ustawy rozszerzono podstawy do odmowy ustanowienia prawa własności czasowej (np. użytkowania wieczystego) na rzecz poprzedniego właściciela gruntu. Nowe regulacje doprowadziły do legalizacji wcześniejszych decyzji odmawiających przyznania prawa własności czasowej (prawa wieczystej dzierżawy, prawa zabudowy). W konsekwencji możliwość ustanowienia na rzecz dotychczasowych właścicieli prawa wieczystej dzierżawy została sprowadzona do minimum¹³⁸.

Klasycznym przykładem ograniczania prawa własności kościelnych osób prawnych są przepisy Ustawy z dnia 25 czerwca 1948 r. o podziale nieruchomości na obszarach miast i niektórych osiedli¹³⁹, w których świetle kościelne osoby prawne musiały uzyskać pozwolenia powiatowych władz administracji ogólnej na podział nieruchomości (art. 8)¹⁴⁰.

Daleko idące ograniczenia w zakresie zarządzania majątkiem stowarzyszeń wprowadzono na mocy przepisów Dekretu z dnia 21 września 1950 r. o zmianie prawa o stowarzyszeniach¹⁴¹. Na mocy tego dekretu

¹³⁴ Rozporządzenie Ministrów: Ziemi Odzyskanych, Administracji Publicznej, Rolnictwa i Reform Rolnych, Skarbu oraz Odbudowy z 14 października 1947 roku wydane w porozumieniu z Ministrem Leśnictwa w sprawie włączeń i wydzielen z zapasu ziemi na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska, Dz. U. nr 70, poz. 433.

¹³⁵ Zob. D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., przypis 72, s. 49.

¹³⁶ A. Herbet, *Projekt stanowiska Sejmu w sprawie skargi konstytucyjnej* (sygn. akt SK 41/09) *dotyczącej ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami*, „Zeszyty Prawnicze BAS” 2010, Rok VII 2(26), s. 216.

¹³⁷ Dz. U. nr 17, poz. 70.

¹³⁸ A. Herbet, *Projekt...*, dz. cyt., s. 219.

¹³⁹ Ustawa z dnia 25 czerwca 1948 r. o podziale nieruchomości na obszarach miast i niektórych osiedli, Dz. U. nr 35, poz. 240, ze zm.

¹⁴⁰ Szerzej na ten temat pisze D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 59.

¹⁴¹ Dz. U. nr 44, poz. 401.

wprowadzono obowiązek uzyskania zgody Urzędu do Spraw Wyznań na wszelkie postanowienia uszczuplające majątek związku wyznaniowego, którego sytuację prawną regulowały przepisy wcześniejszego Dekretu z 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach. Władze komunistyczne na zakony, kongregacje duchowne i stowarzyszenia nałożyły obowiązek ponownej rejestracji w terminie 90 dni pod rygorem rozwiązania z mocy prawa. W rzeczywistości przepisy tego dekretu były tak skonstruowane, aby wniosek o rejestrację bez spełnienia ustawowych przesłanek skutkowałam rozwiązaniem danego stowarzyszenia. Majątek takiego „rozwiązanego” stowarzyszenia przechodził na państwo w drodze postępowania likwidacyjnego¹⁴².

Innym, również wymownym przykładem ograniczania praw majątkowych kościelnych osób prawnych były przepisy Dekretu z dnia 21 grudnia 1945 r. o publicznej gospodarce lokalami i kontroli najmu¹⁴³. Dekret ten został znowelizowany na mocy przepisów ustawy z 20 lipca 1950 roku¹⁴⁴. Istota wprowadzonych zmian polegała na tym, że władze lokalowe uzyskały uprawnienie do przydziału lokali stanowiących własność prywatną bez konieczności przenoszenia prawa własności. Przepisy dekretu miały zastosowanie na terenie prawie wszystkich miast w Polsce, choć pierwotnie publiczna gospodarka lokalami obejmowała grupę jedynie tych największych. O tym, że przepisy te posłużyły do ograniczania praw majątkowych kościelnych osób prawnych świadczy fakt, że stosowano go również na terenach nieobjętych publiczną gospodarką lokalami¹⁴⁵.

Majątek po osobach prawnych Kościoła greckokatolickiego i prawosławnego, których wyznawcy narodowości ukraińskiej, rosyjskiej, białoruskiej i łemkowskiej zostali przesiedleni do Związku Radzieckiego, stał się własnością państwa na podstawie Dekretu z dnia 5 września 1947 r. o przejęciu na własność Państwa mienia osób przesiedlonych do

¹⁴² M. Ordon, *Prawo o stowarzyszeniach jako instrument represji wobec zgromadzeń zakonnych w okresie Polski Ludowej [w:] Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 85–113.

¹⁴³ Dz. U. nr 36, poz. 337.

¹⁴⁴ Ustawa z dnia 20 lipca 1950 r. zmieniająca Dekret o publicznej gospodarce lokalami i kontroli najmu, Dz. U. nr 36, poz. 337.

¹⁴⁵ D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 67.

ZSRR¹⁴⁶. Postępowanie władz państwowych charakteryzowało się interpretacją rozszerzającą przepisu art. 1 ust. 2 dekretu, który stanowił, że „wszelkie mienie ruchome i nieruchome osób przesiedlonych do ZSRR pozostawione na obszarze Polski przechodzi *ex lege* na własność państwa”¹⁴⁷. Sytuację prawną majątku kościelnego regulował także Dekret z dnia 27 lipca 1949 r. o przejęciu na własność Państwa nie pozostających w faktycznym władaniu właścicieli nieruchomości ziemskich, położonych w niektórych powiatach województwa białostockiego, lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego¹⁴⁸. W wyniku stosowania przepisów tego dekretu przejmowano nieruchomości ziemskie na rzecz państwa, jeżeli w dacie wydania decyzji o przejęciu nie pozostawały one w faktycznym władaniu właścicieli. Szczególną uwagę należy zwrócić na fakt, że do tych dwóch dekretów nie zostały wydane przepisy wykonawcze. Można domniemywać, że było to działanie celowe, a służyć miało skuteczniejszemu przejmowaniu nieruchomości¹⁴⁹.

Prawdziwe jest twierdzenie, że wykonywanie dekretów nacjonalizujących majątek kościelny podlegało pozaprawnym kryteriom. W istocie stanowiły one jedynie swoisty „parawan” działań mających na celu zagarnięcie majątku kościelnego. Najczęściej wykorzystywano w tym celu niezbyt precyzyjnie brzmienie przepisów lub ich dowolną interpretację¹⁵⁰. Jednym z przykładów tego, że władze państwowe bezprawnie zagarnęły majątek kościelny po 1945 roku jest fakt przejęcia 145 nieruchomości ziemskich jeszcze przed wejściem w życie ustawy, na której mocy miało dojść do upaństwowienia¹⁵¹. Również konflikt wewnątrzparafialny w Kościele

¹⁴⁶ Dz. U. z 1949 r. nr 53, poz. 404, ze zm.

¹⁴⁷ Zob. D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., przypis 81, s. 50.

¹⁴⁸ Dz. U. nr 46, poz. 339, ze zm.

¹⁴⁹ Na temat bezprawnych działań zmierzających do odbierania majątku kościelnego w oparciu o przepisy dekretu z 27 lipca 1949 roku szerzej: D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 51.

¹⁵⁰ Nacjonalizacja podstawowych gałęzi gospodarki narodowej z 1946 roku bezpodstawnie objęła swym zakresem drukarnie kościelne oraz górnośląską kopalnię węgla kamiennego „Eminencja”, fabryki wag w Lublinie, Bank Związku Spółek Zarobkowych w Poznaniu. Zob. D. Walencik, *Zabór mienia kościelnych osób prawnych w latach 1944-1989* [w:] *Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 49, 65.

¹⁵¹ Sytuacja takiego bezprawnego przejęcia nieruchomości ziemskich Kościoła Katolickiego miała miejsce 6 marca 1950 roku, zatem na dwa tygodnie przed wejściem w życie ustawy o „dobrach martwej ręki”. Istotne jest to, że dopiero po wejściu w życie

prawosławnym na terenie Lubelszczyzny pokazuje bezprawność działań nacjonalizujących majątek kościelny. Ks. I. Dyńko-Nikolski, proboszcz parafii prawosławnej w Chełmie, dążył do rewindykacji na drodze sądowej utraconego majątku kościelnego. Bezprawność polegała w tym przypadku na uregulowaniu prawa własności nieruchomości kościelnej na rzecz różnych instytucji i osób fizycznych bez jakichkolwiek podstaw prawnych i formalnych przejścia prawa własności na te podmioty¹⁵².

Osobną kwestią pozostaje bezprawne przywłaszczenie prawa własności przez Skarb Państwa poprzez nielegalne działania związane z wprowadzaniem danych do ewidencji gruntów i budynków. Najczęściej działania te polegały na zakładaniu lub modernizacji danych w ewidencji gruntów i budynków z pominięciem dokumentów źródłowych potwierdzających stan właścicielski na rzecz danego związku wyznaniowego albo na ujawnianiu odmiennego stanu oznaczenia geodezyjnego w wyniku wytworzonych w tym celu dokumentów przez władze państwowe¹⁵³.

Jednym z etapów nacjonalizacji majątku kościelnego było uchwalenie Ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego¹⁵⁴. Na jej mocy państwo przejęło bez odszkodowania wszystkie grunty rolne związków wyznaniowych, bez względu na ich powierzchnię, z wyłączeniem gospodarstw rolnych proboszczów o areale do 50 ha oraz do 100 ha na terenie ówczesnego województwa poznańskiego, pomorskiego oraz śląskiego. Postanowienia cytowanej ustawy były wykonywane stosownie do treści porozumienia między przedstawicielami Rządu i Episkopatu zawartego 14 kwietnia 1950 roku¹⁵⁵.

tej ustawy mogło dojść do przejęcia nieruchomości ziemskich. Ustawa nie przewidywała w tym względzie żadnych wyjątków. Zob. J. Żaryn, *Kościół...*, dz. cyt., s. 312.

¹⁵² AAN, UdSW, sygn. 39/5, Pismo PWRN Lublin (Wz. II 2-221/54) z 22.04.1954 r. Zob. K. Urban, *Kościół Prawosławny...*, dz. cyt., s. 233.

¹⁵³ To, o czym mowa powyżej, zostało ukazane na przykładzie procesu rewindykacyjnego Parafii Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów we Wrocławiu. Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 5 kwietnia 2018 roku w sprawie Kościoła Chrześcijan Baptystów we Wrocławiu przeciwko Polsce, skarga nr 32045/10; M. Zawiślak, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 387–419.

¹⁵⁴ Dz. U. 1950 r. nr 9, poz. 87.

¹⁵⁵ Porozumienie między przedstawicielami Rządu RP i Episkopatu Polskiego z dnia 14 kwietnia 1950 r. [w:] *Położenie prawne kościołów i związków wyznaniowych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, opr. E. Małkiewicz, S. Podemski, Warszawa 1962, s. 128.

Należy pamiętać, że proces przejmowania majątku kościelnego nie zakończył się wraz z wejściem w życie ustawy o „dobrach martwej ręki”¹⁵⁶. Nacjonalizacja majątku związków wyznaniowych w latach 1944–1950 następowała na podstawie szeregu odrębnych aktów prawnych, o których była mowa powyżej. Ostatnim aktem nacjonalizującym własność prywatną było prawo wodne z 1962 roku¹⁵⁷, a majątek kościelny przejmowano aż do 1989 roku, co potwierdzają materiały archiwalne zgromadzone w aktach Komisji Majątkowej i archiwum Sekretariatu Konferencji Episkopatu Polski¹⁵⁸.

Generalnie sytuację prawną majątku kościelnego charakteryzował brak spójności prawodawstwa oraz stosowanie tendencyjnej wykładni przepisów, a także pozorowanie legalności decyzji administracyjnych, na których podstawie go przejmowano. Niekiedy nieostra pojęciowo treść przepisów sprawiała, że interpretacja organów państwa była wykorzystywana do zagarnięcia majątku Kościoła. W innych przypadkach treść przepisów była ignorowana przez organy administracji państwowej albo poprzez stanowienie przepisów wykonawczych sprzecznych z ustawami, albo poprzez jawne działania wykraczające poza sferę stosowania obowiązujących aktów prawnych¹⁵⁹.

Władze komunistyczne przejmowały dobra Kościoła Katolickiego również na podstawie decyzji administracyjnych (w trybie wyłączenia lub egzekucji zaległości podatkowych), a nawet bez żadnego tytułu prawnego, konwalidując następnie takie bezprawne przejęcia na mocy wydawanych później ustaw m.in.: Ustawą z dnia 12 marca 1958 r. o uregulowaniu stanu prawnego mienia pod zarządem państwowym, Ustawą z dnia 12 marca 1958 r. o sprzedaży państwowych nieruchomości rolnych oraz uporządkowaniu niektórych spraw związanych z przeprowadzeniem reformy rolnej i osadnictwa rolnego oraz Ustawą z dnia 14 lipca 1961 r. o gospodarce terenami w miastach i osiedlach¹⁶⁰.

¹⁵⁶ Przykładem przejmowania majątku kościelnego po 1950 roku są przepisy Dekretu z dnia 24 kwietnia 1952 r. o zniesieniu fundacji (Dz. U. nr 25, poz. 172), a także przepisy Ustawy z dnia 12 marca 1958 r. o uregulowaniu stanu prawnego mienia pozostającego pod zarządem państwowym, Dz. U. nr 17, poz. 71.

¹⁵⁷ Dz. U. nr 34, poz. 158.

¹⁵⁸ D. Walencik, *Nieruchomości...*, dz. cyt., s. 214–216.

¹⁵⁹ D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 74.

¹⁶⁰ D. Walencik, *Nieruchomości...*, dz. cyt., s. 214.

Akty nacjonalizujące doprowadziły w konsekwencji do stosowania koniunkturalnej i nieuprawnionej wykładni obowiązujących ustaw, pozorowania legalności decyzji administracyjnych pozbawiających majątku Kościoła Katolickiego oraz stosowania przepisów wykonawczych sprzecznych z obowiązującym ustawodawstwem¹⁶¹.

1.3. Reforma rolna

Problem objęcia dóbr kościelnych reformą rolną został dostrzeżony już w okresie 20-lecia międzywojennego, a wszystko za sprawą uchwały Sejmu z 10 lipca 1919 roku o zasadach reformy rolnej¹⁶². Uchwała zaliczała do zapasu ziemi przeznaczonej do parcelacji nieruchomości kościelne osób prawnych oraz dobra poduchowne i poklasztorne, ale po uprzednim porozumieniu się ze Stolicą Apostolską. Propozycje przeprowadzenia reformy rolnej przez rząd Wincentego Witosa zakładały „przejęcie przez państwo nieruchomości ziemskich związków religijnych, z wyjątkiem tych części nieruchomości, które bezpośrednio służą do wykonywania obrzędów religijnych, i parcelację dóbr poduchownych i poklasztornych bez zgody Stolicy Apostolskiej” (art. 1 ust. 1 lit. b)¹⁶³. Konferencja Episkopatu Polski była przeciwna temu projektowi¹⁶⁴. Szczegółowe przepisy w tym zakresie zostały zawarte w ustawie z 28 grudnia 1925 roku o wykonywaniu reformy rolnej¹⁶⁵. W art. 2 ust. 1 pkt b potwierdzała ona poddanie obowiązkowej parcelacji „majątków martwej ręki” zgodnie z postanowieniami

¹⁶¹ D. Walencik, *Zabór...*, dz. cyt., s. 65.

¹⁶² Dz. Rozp. Ministerstwa Rolnictwa nr 13.

¹⁶³ D. Walencik, *Nieruchomości...*, dz. cyt., s. 18–19.

¹⁶⁴ W. Urban, *Kościół wobec reformy rolnej w Polsce odrodzonej* [w:] *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński, S. Wilk, Lublin 1980, s. 68–69; H. Wyczawski, *Uposażenie Kościoła* [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945, cz. 2: 1918–1945, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań–Warszawa 1979, s. 46–47; S. Gołębiowski, *Uwagi o reformie rolnej dóbr kościelnych w Polsce przedwrześniowej*, „Państwo i Prawo” 1967, z. 6, s. 986–988; J. Wisłocki, *Uposażenie Kościoła i duchowieństwa katolickiego w Polsce 1918–1939*, Poznań 1981, s. 99–100; J. Dębiński, *Sytuacja materialna Kościoła rzymskokatolickiego w II Rzeczypospolitej*, „Prawo-Administracja-Kościół” 2003, nr 3, s. 86–88; D. Walencik, *Nieruchomości...*, dz. cyt., s. 18–23.

¹⁶⁵ Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej, Dz. U. z 1926 r. nr 1, poz. 1.

konkordatu. Obowiązkowa parcelacja dotyczyła także nieruchomości ziemskich innych związków wyznaniowych po zasięgnięciu opinii organów ich reprezentujących (art. 2 ust. 1 pkt c)¹⁶⁶.

Problem parcelacji nieruchomości kościelnych został uregulowany w Konkordacie. Zgodnie z przepisem art. XXIV ust. 5, „aby polepszyć gospodarcze i społeczne położenie ludności rolniczej i aby wzmóc tem bardziej pokój chrześcijański kraju”, Stolica Apostolska wyraziła zgodę na parcelację kościelnych nieruchomości ziemskich w Polsce¹⁶⁷. Warunkiem przeprowadzenia parcelacji było zagwarantowanie kościelnym osobom prawnym przydziałów ziemi według stosownych norm (art. XXIV ust. 8). Kościelne osoby prawne wymienione w art. XXIV ust. 5 Konkordatu miały prawo dokonać wyboru gruntów z parcelowanej nieruchomości o powierzchni odpowiadającej ustalonym normom (art. XXIV ust. 6) oraz prawo do przeprowadzenia samodzielnej parcelacji nieruchomości ziemskich (art. XXIV ust. 9)¹⁶⁸.

W odniesieniu do majątków kościelnych istotny problem w wykonywaniu reformy rolnej stanowił nierozstrzygnięty spór interpretacyjny dotyczący art. XXIV ust. 5 Konkordatu. Spór dotyczył polskiego tłumaczenia tej umowy. W Dzienniku Ustaw ogłoszono tekst, w którym jest mowa o gruntach rolnych, choć oryginalny tekst francuski zawierał określenie „terres arables” (grunty orne). Doprowadziło to do sytuacji, w której strona kościelna zaliczała użytki zielone, lasy, wody użytkowe oraz nieużytki do powierzchni wyłączonej spod wykupu przez państwo.

D. Walencik argumentuje na podstawie treści art. 16 Ustawy z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej, że co do zasady lasy oraz wody użytkowe nie podlegały uwzględnieniu przy obliczaniu powierzchni pozostającej własnością kościelną. Swoje twierdzenie uzasadnia tym, że przepisy ustawy wyraźnie wskazywały na wyłączenie od obowiązku parcelacyjnego lasów i wód użytkowych, jeśli spełniony był warunek przynależności gospodarczej do gospodarstwa rolnego właściciela. Dodatkowo jego argumentację potwierdza treść art. XXIV pkt 6 i 9 Konkordatu z 10 lutego 1925 roku¹⁶⁹. Efektem tego sporu był brak rozporządzenia

¹⁶⁶ D. Walencik, *Nieruchomości...*, dz. cyt., s. 18–23.

¹⁶⁷ Tamże, s. 18–23.

¹⁶⁸ Tamże, s. 20.

¹⁶⁹ Zob. D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., przyp. 25, s. 35.

określającego tryb przejęcia i parcelacji „dóbr martwej ręki”, o którym mowa w art. 94 ustawy z 28 grudnia 1925 roku o wykonywaniu reformy rolnej. Jak podaje D. Walencik reforma ta miała obejmować przed II wojną światową 153 200 ha nieruchomości rolnych należących do Kościoła Katolickiego¹⁷⁰.

Konkordat rozstrzygał też kwestię zwrotu dóbr kościelnych, które Kościół Katolicki utracił w okresie zaborów (art. XXIV ust. 3 Konkordatu). Szczegółowe rozwiązania miały zostać wypracowane w drodze układu między rządem a Stolicą Apostolską. Przyjęto, że do tego czasu „państwo polskie zapewni uposażenie roczne nie niższe jako wartość rzeczywista, od uposażeń, które rządy rosyjski, austriacki i pruski wypłacały Kościołowi na ziemiach należących obecnie do Rzeczypospolitej Polskiej”. Wysokość uposażeń została określona w załączniku A do Konkordatu. Zapowiadany układ regulujący kwestię zwrotu dóbr kościelnych został zawarty 20 czerwca 1938 roku¹⁷¹. Kościół Katolicki zrzekł się prawa własności do wszystkich gruntów pounickich (art. II). W zamian za to państwo polskie miało przeznaczyć na rzecz mens biskupich, kapituł, seminariów diecezjalnych i beneficjów proboszczowskich 12 000 ha ziemi (art. III ust. 1)¹⁷². Nierozwiązana została sytuacja prawna kościołów i kaplic pounickich będących w posiadaniu państwa, a niebędących w użytkowaniu Kościoła prawosławnego. Układ zawierał zapewnienie, że „przekazanie na własność Kościołowi Katolickiemu kościołów i kaplic pounickich nastąpi tak szybko, jak to okaże się możliwe”. Wybuch II wojny światowej zniweczył te plany¹⁷³.

Idea reformy rolnej i objęcia nią ziem kościelnych powróciła w nowych realiach po II wojnie światowej; ale sam pomysł słusznej reformy został tu

¹⁷⁰ Według niektórych danych w okresie 20-lecia międzywojennego Kościół Katolicki był właścicielem 223 838 ha nieruchomości ziemskich i 75 700 ha lasów. Zob. W. Mysłek, *Kościół Katolicki w Polsce w latach 1918-1939. Zarys historyczny*, Warszawa 1966, s. 101; M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie przez państwo dóbr martwej ręki*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 12, s. 52; J. Mazanowski, *Kościelny majątek nieruchomy*, Warszawa 1968, s. 4; D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 36.

¹⁷¹ Zob. Układ między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską w sprawie ziem, kościołów i kaplic pounickich, których Kościół katolicki pozbawiony został przez Rosję, podpisany w Warszawie dnia 20 czerwca 1938 r., Dz. U. z 1939 r. nr 35, poz. 222.

¹⁷² Tamże.

¹⁷³ Zob. D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., przyp. 40, s. 40.

zespolony z celami ideologicznymi. W Polsce wcieleniu w życie tej doktryny służyły dekrety i ustawy wywłaszczające wydane w latach 1944–1962¹⁷⁴.

W państwach podporządkowanych Związkowi Radzieckiemu obowiązywała ideologia zakładająca likwidację prywatnej własności i zastąpienie jej własnością państwową¹⁷⁵. W Czechosłowacji w 1949 roku została założona tzw. Akcja Katolicka, która kolaborowała z władzami komunistycznymi. Z kolei w kwietniu 1950 roku doszło do upaństwowienia klasztorów, domów zakonnych męskich i żeńskich. Na mocy ustawy nr 218 z 1949 roku duchowni otrzymali prawo do wynagrodzenia za utracony majątek. Tym samym ich finansowanie w Czechosłowacji zostało podporządkowane państwu. System dotacji został uzależniony od złożenia ślubów wierności państwu¹⁷⁶.

Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego w manifestie z 22 lipca 1944 roku wskazał, iż jego wolą było „urzeczywistnienie na terenach wyzwolonych szerokiej reformy rolnej”. W art. 1 dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej wskazano, iż reforma będzie realizowana „zgodnie z zasadami manifestu lipcowego”. Z treści manifestu PKWN z 1944 r. wynika, iż na cele reformy przeznaczone będą ziemie „gospodarstw obszarnczych”, przy czym, jak wskazano, pojęciem „ziemia” autorzy

¹⁷⁴ Proces wywłaszczenia i nacjonalizacji dokonany został za pomocą szeregu aktów prawnych. Do najważniejszych zaliczyć należy: Dekret z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz. U. nr 15, poz. 82); Dekret z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa (Dz. U. nr 17, poz. 97), Dekret z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych terenów na własność Skarbu Państwa (Dz. U. nr 13, poz. 87), Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i ponemieckich (Dz. U. nr 49, poz. 279), Dekret z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska (Dz. U. nr 3, poz. 17), Ustawę z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (Dz. U. nr 59, poz. 318), Dekret z dnia 5 września 1947 r. o przejściu na własność państwa mienia pozostałego po osobach przesiedlonych do ZSRR (Dz. U. nr 35, poz. 240, ze zm.), Ustawę z dnia 25 czerwca 1948 r. o podziale nieruchomości na obszarach miast i niektórych osiedli i Ustawę z dnia 13 lipca 1957 r. o obrocie nieruchomościami rolnymi (Dz. U. nr 39, poz. 172).

¹⁷⁵ Przepisy zmierzające do ograniczenia autonomii ekonomicznej Kościołów wprowadzone w życie w Czechosłowacji w 1949 roku stanowiły punkt odniesienia dla przepisów polskich. Zob. M. Menke, *Proces kształtowania nowego modelu relacji pomiędzy Kościołem a Państwem w Republice Czeskiej po wyrównaniu majątkowym*, „Kościoł i Prawo” 3(16) 2014, nr 1, s. 209–213.

¹⁷⁶ M. Šabo, *Štát a cirkví na Slovensku. Vývoj financovania cirkví*, Bratislava 2006, s. 70–75, 122.

manifestu obejmowali grunty „wraz z martwym i żywym inwentarzem i budynkami”. Na obszarze „ziem dawnych” przejęciu mogły podlegać wyłącznie „nieruchomości ziemskie o charakterze rolniczym”¹⁷⁷. Realizację tych zamierzeń stanowił Dekret PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej¹⁷⁸. Był to akt o nadrzędnym znaczeniu w odniesieniu do reformy rolnej.

Reforma rolna była postrzegana w kategoriach konieczności państwowej i gospodarczej, przy czym jej realizacja miała nastąpić przy udziale czynnika społecznego (art. 1 ust. 1). Dekret określał enumeratywnie zakres przedmiotowy nieruchomości podlegających przejęciu przez państwo (art. 2 ust. 1). Spod upaństwowienia zostały wyłączone nieruchomości ziemskie Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych. Zgodnie z art. 2 ust. 1 lit. e omawianego aktu normatywnego o ich położeniu prawnym miał zdecydować Sejm Ustawodawczy. Pozostałe nieruchomości będące własnością albo współwłasnością osób fizycznych lub osób prawnych miały podlegać wywłaszczeniu, jeśli łączny rozmiar przekraczał 100 ha, bądź 50 ha w odniesieniu do użytków rolnych.

Do chwili obecnej ustalenie w dacie wejścia w życie dekretu o reformie rolnej charakteru prawnego podmiotu właścicielskiego danej nieruchomości ziemskiej, zatem stwierdzenie, czy dany podmiot był wyłącznie świecką osobą prawną czy też wchodził w skład struktury organizacyjnej Kościoła katolickiego lub innego związku wyznaniowego, ma duże znaczenie co do prawidłowego zastosowania ówczesnych przepisów¹⁷⁹. Z tego też powodu dla Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych duże znaczenie miała gwarancja uregulowania położenia prawnego majątku kościelnego w drodze osobnej ustawy¹⁸⁰.

Wszystkie nieruchomości przeznaczone na cele reformy rolnej przeszły bezzwłocznie bez żadnego wynagrodzenia w całości na własność Skarbu

¹⁷⁷ Zob. Uchwała TK z dnia 19 września 1990 r., sygn. W 3/89, OTK 1990, nr 1, poz. 26.

¹⁷⁸ Dz. U. nr 4, poz. 13.

¹⁷⁹ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego (dalej: WSA) w Warszawie z 28 czerwca 2011 r., IV SA/Wa 58/11, wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego (dalej: NSA) z 9 maja 2013 r., I OSK 2234/11, a także wyrok WSA w Warszawie z 29 czerwca 2015 r., I SA/Wa 353/15.

¹⁸⁰ Polski Kościół Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów zwrócił się do Ministra Administracji Publicznej z wnioskiem o uregulowanie sytuacji prawnej w drodze indywidualnej ustawy (dekretu). Zob. H.R. Tomaszewski, *Kościół Chrystusowy w Polsce w latach 1921-1953*, Warszawa 1992, s. 44.

Państwa. Wykonanie realizacji reformy rolnej sprawował Minister Rolnictwa i Reform Rolnych przy pomocy Państwowego Funduszu Ziemi. W jego skład weszły nieruchomości będące własnością Skarbu Państwa przed 1945 rokiem oraz nieruchomości skonfiskowane i znacjonalizowane na mocy m.in. dekretu o własności i użytkowaniu gruntów na obszarze miasta stołecznego Warszawy, dekretu o majątkach opuszczonych i poniemieckich, dekretu o nabywaniu i przekazywaniu nieruchomości niezbędnych dla realizacji narodowych planów gospodarczych oraz dekretu o przejęciu na własność państwa niepozostających w faktycznym władaniu właścicieli nieruchomości ziemskich, położonych w niektórych powiatach województwa białostockiego, lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego¹⁸¹. Jednym z głównych substratów tworzących Państwowy Fundusz Ziemi były nieruchomości przejęte na cele reformy rolnej, a także aktywa Funduszu Obrotowego Reformy Rolnej powołanego mocą Ustawy z dnia 9 marca 1932 r. o Funduszu Obrotowym Reformy Rolnej¹⁸².

Do zadań tego Państwowego Funduszu należało pokrywanie wydatków związanych z realizacją reformy oraz udzielanie pożyczek na inwestycje. Część gruntów przekazano bezrolnym oraz rolnikom posiadającym gospodarstwa obejmujące powierzchnię mniejszą niż 5 ha. Pierwszeństwo w korzystaniu z dobrodziejstw reformy rolnej posiadali „żołnierze Wojska Polskiego, inwalidzi wojenni oraz uczestnicy partyzanckich walk o Polskę demokratyczną” (art. 10 ust. 2). Takie właśnie brzmienie dekretu dało możliwość wyłączenia z kręgu beneficjentów obywateli nieprzychylnych władzy ludowej. Wywłaszczeni właściciele, a także współwłaściciele, których objęła reforma rolna, mogli otrzymać gospodarstwo poza obrębem powiatu, w którym znajdował się ich przejęty majątek. W przypadku gdy nie skorzystali z tego uprawnienia, mogli uzyskać świadczenie miesięczne.

¹⁸¹ Państwowy Fundusz Ziemi został utworzony na mocy Dekretu z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz. U. nr 4, poz. 17). Jego głównym zadaniem była realizacja tejże reformy. Fundusz ten został zniesiony na mocy przepisów dwóch ustaw. Na podstawie Ustawy z dnia 29 września 1990 r. o gospodarce gruntami i wywłaszczaniu nieruchomości (Dz. U. nr 79, poz. 464) państwowe osoby prawne stały się użytkownikami wieczystymi gruntów państwowych, którymi zarządzały, oraz właścicielami obiektów znajdujących się na tychże gruntach. Natomiast na mocy Ustawy z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa (Dz. U. nr 107, poz. 464) nieruchomości należące do Państwowego Funduszu Ziemi przejęła Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa.

¹⁸² Dz. U. nr 26, poz. 236.

Przyznanie takiego gospodarstwa lub „quasi-emerytury” zależało jednak od arbitralnej decyzji właściwego ministra.

Na mocy rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 roku¹⁸³ określone zostały zasady korzystania przez obywateli z reformy rolnej. Obok możliwości ubiegania się o wyłączenie nieruchomości spod jej działania Kościół katolicki oraz inne związki wyznaniowe uzyskały prawo do odwołania od decyzji wojewódzkich urzędów ziemskich o tym, czy dana nieruchomość podlega pod działanie przepisów dekretu do Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych. Rozporządzenie precyzowało tryb i właściwość organów w sprawach dotyczących wyłączenia: „nieruchomości ziemskie o charakterze rolniczym stanowiące własność albo współwłasność osób fizycznych lub prawnych, jeżeli ich rozmiar łączny przekracza bądź 100 ha powierzchni ogólnej, bądź 50 ha użytków rolnych, a na terenie województw poznańskiego, pomorskiego i śląskiego, jeśli ich rozmiar łączny przekracza 100 ha powierzchni ogólnej, niezależnie od wielkości użytków rolnych tej powierzchni” (art. 2 ust. 1 lit. e dekretu o reformie rolnej). W I instancji orzekanie o tym, czy dana nieruchomość podlega przepisom art. 2 ust. 1 lit. e należało do kompetencji wojewódzkich urzędów ziemskich, natomiast w II instancji właściwym organem pozostawał Minister Rolnictwa i Reform Rolnych.

Przejmowanie nieruchomości zostało powierzone delegowanym przez ministra pełnomocnikom. Tryb wyłaniania pełnomocników powiatowych i gminnych, gminnych komisji reformy rolnej i komisji podziału ziemi określony został w omawianym rozporządzeniu z 1 marca 1945 r. (§ 13–15). Istotny z punktu widzenia faktycznej realizacji reformy był sposób zabezpieczenia przejmowanych majątków. Tymczasowy zarząd poszczególnych obiektów podlegających parcelacji został powierzony „fachowym siłom rolniczym”. Przejęcie majątku odbywało się poprzez protokolarny spis objętych nieruchomości wraz z inwentarzem. Kwestie wyłączenia od przejęcia precyzował § 11 rozporządzenia¹⁸⁴.

¹⁸³ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 roku w sprawie wykonania Dekretu PKWN z dnia 6 marca 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz. U. nr 3, poz. 13.

¹⁸⁴ Przejęciu od właścicieli ziemskich nie podlegały: „przedmioty służące do osobistego użytku właściciela przejmowanego majątku i członków jego rodziny jak np. ubrania, obuwie, pościel, biżuteria, meble, naczynia kuchenne itp., nie mające związku z prowadzeniem gospodarstwa rolnego oraz jeżeli nie posiadają wartości naukowej,

Na tle licznych procesów rewindykacyjnych powstał spór, który organ ziemski był właściwy do wydawania decyzji o podleganiu nieruchomości ziemskiej pod przepis art. 2 ust. 1 lit. e dekretu. Nie było jasne, czy te decyzje miały być wydawane przez powiatowe urzędy ziemskie czy wojewódzkie urzędy ziemskie. Kwestii tej nie rozstrzygnął dekret o reformie rolnej. Przepisy jednoznacznie wskazujące na wojewódzkie urzędy ziemskie zostały zawarte w rozporządzeniu wykonawczym. Ono jednak weszło w życie dopiero 15 marca 1945 roku. Jak można było sądzić, przed tą datą podstawą prawną wydawanych decyzji administracyjnych o podleganiu bądź niepodleganiu nieruchomości ziemskich pod art. 2 ust. 1 lit. e dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej były jedynie przepisy art. 72 ust. 1 i 2 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o postępowaniu administracyjnym¹⁸⁵.

Zaistniały problem został jednak wcześniej rozstrzygnięty w drodze zarządzenia zastępcy kierownika resortu Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 27 listopada 1944 roku¹⁸⁶. Zarządzenie rozstrzygnęło, że decyzje

artystycznej lub muzealnej, zapasy artykułów spiżarni domowej, zwierzęta i ptaki pokojowe” (§ 11 ust. 1). Przejęciu od dzierżawców majątków ziemskich nie podlegały: „wszelkie przedmioty stanowiące osobistą własność dzierżawcy i jego rodziny, inwentarz żywy i martwy stanowiący własność dzierżawców, przy czym okoliczność ta musi być udowodniona dokumentami, część zbiorów z ostatniego roku gospodarczego niezbędna do zaspokajania potrzeb własnych dzierżawcy i jego rodziny oraz należności za prace robotników rolnych” (§ 11 ust. 2).

¹⁸⁵ Dz. U. nr 36, poz. 341, ze zm.

¹⁸⁶ Zarządzenie zastępcy kierownika resortu Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 27 listopada 1944 roku posiadało następującą treść: „Tryb postępowania przy rozpatrywaniu podań właścicieli nieruchomości ziemskich o wyłączenie tychże od parcelacji jako niepodpadających pod działanie punktu e, części 1, art. 2 Dekretu P.K.W.N. z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu Reformy Rolnej w poszczególnych wypadkach jest niejednolity, a mianowicie: w niektórych wypadkach decyzje w tej sprawie wydają w I instancji Powiatowe Urzędy Ziemskie w innych znów Wojewódzkie Urzędy Ziemskie. W celu ujednoczenia trybu postępowania w tych sprawach oraz z uwagi na to, że Wojewódzkie Urzędy Ziemskie wyposażone są w personel fachowy rolniczy i prawny, niezbędny do stwierdzenia, czy dany obiekt podpada lub nie pod przepisy punktu „e” części 1 art. 2 Dekretu P.K.W.N. z dnia 6.9.1944 r., Resort Rolnictwa i Reform Rolnych zarządza, ażeby decyzje w omawianych sprawach wydawane były w I instancji przez Wojewódzkie Urzędy Ziemskie. Resort Rolnictwa i Reform Rolnych będzie II instancją”. Pismo z dnia 4 stycznia 2011 r. Polskiego Towarzystwa Ziemiańskiego (Zgłoszenie udziału w postępowaniu ze skargi kasacyjnej L. R. w sprawie wyroku WSA w Warszawie z dnia 5 czerwca 2006 roku, IV SA/Wa 2352/05, oddalającego skargę na decyzję Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 17 października 2005 r., nr GZrn-057-625-479/05,

w tym przedmiocie miały być wydawane przez wojewódzkie urzędy ziemskie. Z powyższego wynika, że władze od 1944 roku jako podstawę materialnoprawną wydawanych decyzji przyjmowały art. 2 ust. 1 lit. e dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej, a nie § 5 rozporządzenia wykonawczego (wydany dopiero 1 marca 1945 roku). Podstawę formalnoprawną wydawanych wówczas decyzji stanowił art. 1 w zw. z art. 68 ust. 3 i art. 72 ust. 1 i 2 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o postępowaniu administracyjnym¹⁸⁷. Ten sposób rozumowania jest potwierdzony przez pismo Bolesława Bieruta z 31 października 1944 roku do resortu rolnictwa¹⁸⁸ oraz decyzję Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 18 grudnia 1944 roku¹⁸⁹.

Prawidłowa wykładnia przepisów dotyczących reformy rolnej, w szczególności odpowiedź na pytanie o to, czy wciąż obowiązuje § 5 rozporządzenia wykonawczego, ma nadal kapitalne znaczenie dla toczących się procesów rewindykacyjnych. Trybunał Konstytucyjny uznał, że właściwy dla zainteresowanych przywróceniem prawa własności nieruchomości ziemskich poddanych nacjonalizacji na mocy reformy rolnej jest tryb o wydanie decyzji stwierdzającej, że dana nieruchomość nie była objęta przepisem art. 2 ust. 1 lit. e dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej lub stwierdzenie nieważności stosownej decyzji¹⁹⁰. Natomiast na mocy

uchylającą decyzję Wojewody Wielkopolskiego z dn. 15.07.2005 r., nr GN.V-2.7718-159/01 [w posiadaniu autora].

¹⁸⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o postępowaniu administracyjnym, Dz. U. nr 36, poz. 341, ze zm.

¹⁸⁸ Bolesław Bierut zwrócił się z prośbą o opinię dotyczącą odwołania, które złożyły Zgromadzenie Zakonne Sióstr Franciszkanek do Krajowej Rady Narodowej od decyzji Wojewódzkiej Rady Narodowej. Z treści pisma wynika, że decyzje co do przejęcia danej nieruchomości na rzecz Skarbu Państwa początkowo były wydawane również przez rady narodowe. Zob. *Pismo Bolesława Bieruta z 31 października 1944 r. do Resortu Rolnictwa; Pismo z dnia 4 stycznia 2011 r. Polskiego Towarzystwa Ziemiańskiego* (Zgłoszenie udziału w postępowaniu ze skargi kasacyjnej L. R. w sprawie wyroku WSA w Warszawie z dnia 5 czerwca 2006 roku, IV SA/Wa 2352/05, oddalającego skargę na decyzję Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 17 października 2005 r., nr GZrn-057-625-479/05, uchylającą decyzję Wojewody Wielkopolskiego z dn. 15.07.2005 r., nr GN.V-2.7718-159/01) [w posiadaniu autora].

¹⁸⁹ Decyzja Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 18 grudnia 1944 roku zatwierdzająca orzeczenie Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego o wyłączeniu spod parcelacji nieruchomości ziemskiej. Treść pisma wskazuje, że decyzja o wyłączeniu podjęta została w okresie sprzed wydania rozporządzenia wykonawczego. Tamże.

¹⁹⁰ Na tę decyzję przysługuje skarga do WSA, a następnie skarga kasacyjna do NSA. Zob. Uzasadnienie do wyroku TK z dnia 7 lipca 2007 roku, sygn. SK 1/06, s. 19.

postanowienia z 1 marca 2010 roku Trybunał Konstytucyjny przyznał, że przepisy rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z 1 marca 1945 roku (w tym także § 5) utraciły moc obowiązującą¹⁹¹.

Z kolei Sąd Najwyższy w uchwale z 27 września 1991 roku wyraził pogląd, co do możliwości wydawania orzeczeń administracyjnych wprost na podstawie przepisów dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej oraz rozporządzenia o postępowaniu administracyjnym¹⁹². Odmienną wykładnię tego dekretu, uwzględniającą obowiązujący ówczesnie porządek prawny, przyjął Sąd Najwyższy w uchwale z 17 lutego 2011 roku. W orzeczeniu tym zostało potwierdzone, że prawo własności nieruchomości ziemskich, wymienionych w art. 2 ust. 1 lit. e Dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, przeszło na Skarb Państwa z mocy prawa z dniem jego wejścia w życie¹⁹³.

Uchwałą NSA z 10 stycznia 2011 roku, w której stwierdzono, wbrew wcześniejszemu stanowisku Trybunału Konstytucyjnego, że dekret o przeprowadzeniu reformy rolnej nie przestał obowiązywać, zaowocowała powstaniem istotnych wątpliwości w zakresie wykładni dotychczas prezentowanej przez Trybunał Konstytucyjny i Sąd Najwyższy. Konsekwencją akceptacji tej uchwały jest przyjęcie, że rozporządzenie w sprawie wykonania dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej nadal jest podstawą wydawania decyzji o tym, czy nieruchomość podlegała konfiskacie czy nie¹⁹⁴.

Generalnie spór toczy się wokół zagadnienia, czy Dekret z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej był aktem o jednorazowym działaniu, który z chwilą wejścia w życie spowodował również jednorazowy skutek w postaci przejścia z mocy samego prawa objętych nim

¹⁹¹ W praktyce orzeczenie TK dla osób starających się o zwrot własności zabranej na podstawie reformy rolnej oznacza, że decyzje na mocy tego dekretu mogą być wydawane nadal. Takie założenie wskazuje, że stosowne decyzje administracyjne można wydawać wprost na podstawie dekretu, a to z kolei oznacza brak regulacji co do właściwości organu kompetentnego do wydawania stosownych decyzji. Zob. Postanowienie TK z dnia 1 marca 2010 r., P 107/08, OTK 2010, nr 3, poz. 27.

¹⁹² Uchwałą SN z dnia 27 września 1991 r., sygn. III CZP 90/91, OSN CP 1992, nr 5, poz. 72.

¹⁹³ Uchwałą SN z dnia 17 lutego 2011 r., sygn. III CZP 121/10.

¹⁹⁴ NSA dokonał merytorycznego rozstrzygnięcia prawnych wątpliwości, gdyż w jego ocenie postanowienie TK dotyczy umorzenia postępowania i nie jest orzeczeniem wiążącym dla innych sądów. Zob. Uchwała NSA z dnia 10 stycznia 2011 roku, sygn. I OPS 3/10.

nieruchomości ziemskich na rzecz Skarbu Państwa. Biorąc pod uwagę ówczesne realia, konieczność przeprowadzenia reformy rolnej oraz sytuację polityczną, należy zaaprobować treść uchwały Sądu Najwyższego z 17 lutego 2011 roku. Wynika z niej, że dekret o reformie rolnej był podstawą materialnoprawną i dyrektywą dla władz administracyjnych do bezzwłocznego przejmowania własności nieruchomości ziemskich wymienionych w art. 2 ust. 1 lit. e tego dekretu na rzecz Skarbu Państwa. Natomiast sprawą drugorzędną był fakt, że powinno to mieć miejsce w drodze odpowiedniego aktu administracyjnego. Istotą tego dekretu była decyzja o bezzwłocznym obejmowaniu w zarząd państwowy nieruchomości z przeznaczeniem ich na enumeratywnie wskazane w tym dekreście cele reformy rolnej. Przepisy te wywołały w praktyce jednorazowy skutek, co potwierdziła wspomniana wyżej uchwała SN: „Prawo własności nieruchomości ziemskich, wymienionych w art. 2 ust. 1 lit. e dekretu PKWN z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz. U. nr 4, poz. 17), przeszło na Skarb Państwa z mocy prawa z dniem wejścia w życie tego dekretu”. Oczywiście samo przejęcie nieruchomości powinno być dokonane w drodze odpowiedniego aktu administracyjnego przez organ do tego upoważniony¹⁹⁵. Powyższa kwestia była przedmiotem sporów w praktyce, w szczególności z uwagi na prawne możliwości kierowania roszczeń o odzyskanie prawa własności dawnych majątków¹⁹⁶.

Dekret z dnia 28 listopada 1945 r. o przejęciu niektórych nieruchomości ziemskich na cele reformy rolnej i osadnictwa¹⁹⁷ zapewniał skuteczne

¹⁹⁵ Na mocy rozporządzenia z 1 marca 1945 roku organem kompetentnym do wydawania decyzji był wojewódzki urząd ziemski, następnie kompetencje powyższe uzyskał wojewoda zgodnie z art. 3 lit. a Dekretu z dnia 12 sierpnia 1946 r. o zespoleniu urzędów ziemskich z władzami administracji ogólnej (Dz. U. nr 43, poz. 248). Następnie na podstawie art. 37 w zw. z art. 12 ust. 1 Ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej (Dz. U. nr 14, poz. 130, ze zm.) kompetencje „orzecznicze” przeszły na prezydium wojewódzkich rad narodowych. Od dnia 9 grudnia 1973 roku [wejście w życie Ustawy z dnia 22 listopada 1973 r. o zmianie ustawy o radach narodowych (Dz. U. nr 47, poz. 276.)] kompetencje w sprawach orzekania w przedmiotowym zakresie ponownie zostały powierzone wojewodom.

¹⁹⁶ E. Stawicka, *Czy orzekanie o tak zwanym wyłączeniu niektórych składników przedwojennych majątków ziemskich spod zakresu działania dekretu z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej odbywa się w trybie administracyjnym?*, „Palestra” 2011, t. 5–6, s. 202–204.

¹⁹⁷ Dekret z dnia 28 listopada 1945 r. o przejęciu niektórych nieruchomości ziemskich na cele reformy rolnej i osadnictwa, Dz. U. nr 57, poz. 321.

wykonywanie reformy rolnej. Akt ten rozszerzył stosowanie przepisów dekretu z 6 września 1944 roku na kilka kolejnych kategorii nieruchomości ziemskich. Odnosił się on do nieruchomości ziemskich pozostałych po osobach przesiedlonych do ZSRR oraz nieruchomości, które w związku z wojną lub okupacją zostały przeznaczone na specjalne cele ze zmianą rodzaju użytkowania, jeżeli utrzymanie tego rodzaju użytkowania leżało w interesie państwa. Zgodnie z przepisami omawianego dekretu reformie rolnej podlegały ponadto wszelkie nieruchomości ziemskie za zgodą ich właściciela, a także wszelkie nieruchomości ziemskie, które w toku przeprowadzenia reformy rolnej zostały w terminie do dnia 1 sierpnia 1945 roku faktycznie rozparcelowane (art. 1). Właścicielom, których nieruchomości ziemskie zostały przejęte przez państwo w trybie tego dekretu, z wyjątkiem osób przesiedlonych do ZSRR, przysługiwało tytułem ekwiwalentu prawo otrzymywania nieruchomości ziemskiej o równej wartości i jakości (art. 2 ust. 1).

Z procesem realizacji reformy rolnej wiązała się bezpośrednio kwestia uregulowania stanu prawnego nieruchomości w księgach wieczystych. Kwestie związane z wpisami do ksiąg hipotecznych (gruntowych) prawa własności nieruchomości przejętych na cele reformy rolnej regulował w sposób całościowy Dekret z dnia 24 sierpnia 1945 r. o wpisywaniu do ksiąg hipotecznych (gruntowych) prawa własności nieruchomości przejętych na cele reformy rolnej¹⁹⁸. Podstawą wpisania na rzecz Skarbu Państwa w księdze hipotecznej prawa własności nieruchomości ziemskich wymienionych w art. 2 ust. 1 lit. b–e dekretu z 6 września 1944 roku było zaświadczenie wojewódzkiego urzędu ziemskiego. Tytułem do wpisania na rzecz nabywcy w księdze hipotecznej (gruntowej) prawa własności nadanej działki był dokument nadania wraz z odpisem wykonanej decyzji w przedmiocie klasyfikacji i szacunku działki (art. 2 ust. 1). Następnie na mocy Dekretu z dnia 8 sierpnia 1946 r. o wpisywaniu w księgach hipotecznych (gruntowych) prawa własności nieruchomości, przejętych na cele reformy rolnej¹⁹⁹, podstawę do wpisania w księdze hipotecznej Skarbu Państwa jako właściciela nieruchomości ziemskiej przejętej na mocy reformy rolnej stanowiło zaświadczenie starosty. Starosta w postępowaniu o wpis w księdze hipotecznej uzyskał uprawnienia do modyfikacji

¹⁹⁸ Dz. U. nr 34, poz. 204.

¹⁹⁹ Dz. U. nr 39, poz. 233.

wniosku w zakresie utrzymania w mocy służebności (art. 1 ust. 2–4). Ochrona prawa własności przysługującego kościelnym osobom prawnym doznawała jednak istotnego ograniczenia, gdyż dekret przewidywał wpis prawa własności w oparciu o opis granic działki dokonany w oparciu o szkic podziału i poświadczenia powiatowego urzędu ziemskiego (art. 3).

Organem kompetentnym do wydawania zaświadczeń potwierdzających przejęcie nieruchomości na rzecz Skarbu Państwa był właściwy wojewódzki urząd ziemski (następnie właściwy starosta). Zaświadczenia te, w świetle ówczesnie obowiązujących przepisów prawnych, nie miały charakteru decyzji administracyjnych, lecz stanowiły czynność materialno-techniczną, polegającą jedynie na potwierdzeniu zaistniałego stanu prawnego. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania Dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz. U. nr 10, poz. 51) w § 5 i § 6 ustanawiało natomiast tryb administracyjny rozstrzygania sporów o to, czy dana nieruchomość podpada pod działanie art. 2 ust. 1 lit. e dekretu. Zgodnie z § 5 zacytowanego rozporządzenia strona mogła ubiegać się o uznanie, że dana nieruchomość jest wyłączona spod działania postanowień zawartych w art. 2 ust. 1 lit. e dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej. Organem właściwym do orzekania w tym zakresie w pierwszej instancji były wojewódzkie urzędy ziemskie (obecnie wojewoda). Odwołanie przysługiwało do Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych (obecnie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi).

Zgodnie z § 33 ww. rozporządzenia z 1 marca 1945 roku nabywcy otrzymywali dokument nadania ziemi, który stanowił tytuł własności nadanej działki i podstawę do dokonania wpisu prawa własności w księgach hipotecznych. W orzecznictwie sądowym dopuszczono możliwość potwierdzenia stanu prawnego wynikającego z posiadanych przez organ danych na wniosek osoby ubiegającej się o wydanie zaświadczenia (art. 217 § 2 pkt 2 w zw. z art. 218 § 1 k.p.a.), nawet gdy określony podmiot nabywał prawo do rzeczy z mocy samego prawa, a właściwe przepisy prawa materialnego nie przewidywały w sposób wyraźny, że potwierdzenie stanu prawnego winno nastąpić poprzez wydanie zaświadczenia²⁰⁰.

²⁰⁰ Uchwała SN z 20 września 1990 r., sygn. akt III CZP 102/94; uchwała SN z 20 września 1994 r., sygn. akt III CZP 108/94; postanowienie SN z 28 września 2011 r., sygn. akt I CSK 677/10.

Zatem potwierdzenie przejęcia nieruchomości następowało przez wpisanie Skarbu Państwa jako właściciela do księgi hipotecznej (gruntowej) na wniosek pierwotnie właściwego wojewódzkiego urzędu ziemskiego (następnie właściwego starosty) oparty na zaświadczeniu tego organu stwierdzającym, że nieruchomość ziemska jest przeznaczona na cele reformy rolnej. W sytuacji gdy do przejęcia z mocy prawa na rzecz Skarbu Państwa nie doszło, podstawę wpisu prawa własności na rzecz osób fizycznych (prywatnych właścicieli), zgodnie z § 33 ww. rozporządzenia z 1 marca 1945 roku, stanowił dokument nadania ziemi, który stanowił tytuł własności nadanej działki i podstawę dla dokonania wpisu prawa własności w księgach hipotecznych.

Jak pokazuje praktyka ówczesnych organów państwowych, przejęcie nieruchomości na cele reformy rolnej [art. 1 ust. 1 Dekretu z dnia 8 sierpnia 1946 r. o wpisywaniu w księgach hipotecznych (gruntowych) prawa własności nieruchomości przejętych na cele reformy rolnej], jak również nabycie nieruchomości w trybie przepisów o majątkach opuszczonych i poniemieckich (art. 7 Dekretu z dnia 28 października 1947 r. o mocy prawnej ksiąg wieczystych na obszarze Ziem Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska), nie zawsze kończyło się wydaniem zaświadczenia przez stosowne organy administracji²⁰¹.

Aktem regulującym sprawę reformy rolnej był również Dekret z dnia 12 czerwca 1945 r. o przeniesieniu własności resztówek majątków rozparcelowanych na spółdzielnie Samopomocy Chłopskiej²⁰². Na mocy upoważnienia, które otrzymał Minister Rolnictwa i Reform Rolnych, wszelkie części pozostałe z majątków rozparcelowanych na podstawie dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej wraz ze znajdującymi się na nich budynkami i zakładami przemysłowymi, pasiekami, stawami rybnymi i wszelkim innym urządzeniem oraz inwentarzem przekazane miały zostać na własność Spółdzielni Samopomocy Chłopskiej. Przekazany w ten sposób majątek miał służyć do celów kulturalno-oświatowych, zdrowotnych lub społeczno-wychowawczych. Środki pieniężne z przejmowanych nieruchomości zasilają Państwowy Fundusz Ziemi.

²⁰¹ Zob. pkt 7–15 Judgment of 5 April 2018 of Christian Baptist Church in Wrocław v. Poland, application no. 32045/10. [Wyrok z 5 kwietnia 2018 roku Kościół Chrześcijan Baptystów we Wrocławiu przeciwko Polsce, skarga nr 32045/10]; Zob. M. Zawiślak, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 412–419.

²⁰² Dz. U. nr 27, poz. 162.

Sprzeczny z zapowiedzią uregulowania położenia prawnego kościelnych nieruchomości ziemskich przez Sejm ustawodawczy był Dekret z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska. Na mocy jego art. 1 możliwe było przejęcie nieruchomości ziemskich Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych. Wyłączone od upaństwowienia zostały wszelkie lasy i grunty leśne o powierzchni powyżej 25 ha, choć w przypadkach uzasadnionych gospodarczo mogły być włączone do zapasu ziemi, o którym mowa w art. 4. *Novum* stanowiła prawnie zagwarantowana możliwość przekazania wcześniej przejętych przez państwo nieruchomości z powrotem na rzecz związków wyznaniowych (art. 7 ust. 1 pkt 4). W rozporządzeniu wykonawczym do tego dekretu określono tryb zwrotu przejętego majątku kościelnego²⁰³.

Ustawa z dnia 16 czerwca 1948 r. o uprawnieniach osób, które przed dniem 13 września 1944 roku otrzymały we władanie grunty, wchodzące w skład nieruchomości ziemskich, przeznaczonych na cele reformy rolnej²⁰⁴ uregulowała kwestie związane z własnością gruntów pozostających w faktycznym władaniu nieruchomości, które przeznaczone były na cele tej reformy. Grunty, które zostały objęte we władanie przez osoby określone w art. 1 zostały im nadane na własność w granicach norm obszarowych z art. 50 ust. 1 Ustawy z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonywaniu reformy rolnej pod warunkiem, że objęcie tych gruntów we władanie i ich wyodrębnienie gospodarcze nastąpiło przed 1 września 1939 roku (art. 2 ust. 1). Kapitalne znaczenie dla związków wyznaniowych miał przepis art. 3 ust. 1 tej ustawy; mianowicie grunty należące do Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych nie zostały wyłączone spod działania jej przepisów. W efekcie uprawnione osoby, których dotyczyła ustawa, mogły starać się o nabycie własności nieruchomości kościelnych.

Dekret z dnia 27 lipca 1949 roku był kolejnym aktem prawnym regulującym wykonywanie reformy rolnej²⁰⁵. Na mocy jego przepisów państwo przejęło na własność w całości lub części nieruchomości ziemskich, jeżeli nie pozostawały w faktycznym władaniu właścicieli (art. 1 ust. 1). Dekret

²⁰³ Dz. U. nr 70, poz. 433.

²⁰⁴ Dz. U. nr 33, poz. 222.

²⁰⁵ Dekret z dnia 27 lipca 1949 r. o przejęciu na własność Państwa nie pozostających w faktycznym władaniu właścicieli nieruchomości ziemskich, położonych w niektórych powiatach województwa białostockiego, lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego, Dz. U. nr 46, poz. 339.

zapewnił byłym właścicielom i współwłaścicielom nieruchomości przejętych na własność państwa prawo do uzyskania ekwiwalentu w postaci prawa własności gruntu w innej lokalizacji.

Z reformą rolną związane były również Dekret z dnia 18 kwietnia 1955 r. o uwłaszczeniu i o uregulowaniu innych spraw, związanych z reformą rolną i osadnictwem rolnym²⁰⁶. W istocie celem tego dekretu było nadanie prawa własności rolnikom, którzy na podstawie umów dzierżawy co najmniej przez trzy lata przed jego wejściem w życie użytkowali nieruchomości państwowe (art. 1). Przyznanie prawa własności następowało za cenę szacunkową, od której odliczana była 1/20 część za każdy rok dzierżawy przed 1 stycznia 1945 roku oraz sumę czynszu dzierżawnego wpłaconego po tej dacie na rzecz Państwowego Funduszu Ziemi (art. 3). Zakres przedmiotowy uwłaszczenia dotyczył także rolników gospodarujących na nieruchomości państwowej, jeżeli oni lub ich poprzednicy prawni uzyskali posiadanie na podstawie: umowy zawartej przed 13 września 1944 roku, a na Ziemiach Odzyskanych przed 9 maja 1945 roku, z zamiarem nabycia na własność; umowy o dział zawartej przed 1 września 1939 roku; orzeczenia o zatwierdzeniu projektu parcelacji nieruchomości państwowej i wykazu nabywców wydanego przed 1 września 1939. Wyjątki od tej zasady zostały zawarte w treści art. 6 ust. 2–4.

Dekret z 1955 roku miał na celu uporządkowanie spraw własnościowych związanych z przeprowadzeniem reformy rolnej. Jego nadrzędnym celem było uwłaszczenie dotychczasowych dzierżawców nieruchomości państwowych. Na podstawie art. 19 dekretu przy nadaniu nieruchomości na własność obszar gospodarstwa rolnego nie mógł przekraczać 15 ha, a obszar gospodarstwa o charakterze hodowlanym 20 ha.

Proces realizacji reformy rolnej został zakończony dopiero na mocy przepisów Ustawy z dnia 12 marca 1958 r. o sprzedaży państwowych nieruchomości rolnych oraz uporządkowaniu niektórych spraw, związanych z przeprowadzeniem reformy rolnej i osadnictwa rolnego²⁰⁷. Regulowała ona przede wszystkim tryb sprzedaży państwowych nieruchomości rolnych nadanych dotychczas w trybie Dekretu z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej i Dekretu z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego

²⁰⁶ Dz. U. nr 14, poz. 78.

²⁰⁷ Dz. U. nr 17, poz. 299.

Wolnego Miasta Gdańska. Z kręgu osób mogących skorzystać z nabycia nieruchomości wyłączone zostały kościelne osoby prawne i duchowni (art. 3 ust. 1). O pierwszeństwie nabycia nieruchomości decydował specjalny tryb wyłaniania kandydatów na nabywców po zasięgnięciu opinii czynnika społecznego (art. 6 ust. 3).

Ustawa przełamywała również fundamentalną zasadę pewności obrotu. Mianowicie art. 9 ust. 1 stanowił, że nieruchomości rolne i leśne, objęte we władanie państwa do dnia wejścia w życie ustawy, przejmuje się na własność państwa. Jedynym warunkiem było to, aby te nieruchomości znajdowały się nadal we władaniu państwa lub zostały przekazane przez państwo w użytkowanie innym osobom fizycznym lub prawnym. W praktyce przepisy art. 9 ust. 1 stanowiły podstawę do przejęcia na własność państwa nieruchomości, które do 1958 roku znalazły się w faktycznym, ale bezprawnym władaniu Skarbu Państwa.

Proces przejmowania majątku kościelnego obarczony był ideologicznymi przesłankami, w których następstwie dochodziło do działań niezajdujących umocowania prawnego i dlatego też tylko pozornie został podporządkowany konieczności, jak czytamy w preambule do ustawy tworzącej FK, „usunięcia pozostałości przywilejów obszarnczo-feudalnych”. Przede wszystkim władzom komunistycznym zależało na pozbawieniu Kościoła Katolickiego jego finansowego zaplecza, to z kolei doprowadziło do szeregu działań faktycznych mających za cel zagarnięcie dóbr kościelnych.

Podstawę prawną reformy rolnej stanowił dekret z 6 września 1944 roku. Przepisy miały kapitalne znaczenie dla położenia prawnego nieruchomości Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych. Fundamentalne znaczenie miała gwarancja uregulowania sytuacji prawnej przejętych przez państwo kościelnych nieruchomości ziemskich w drodze ustawy przez Sejm Ustawodawczy. Przepisy dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej, wciąż stosowane przez organy administracji i sądy, nasuwają wiele wątpliwości interpretacyjnych. Dodatkowe trudności są związane z nowelizacją dekretu z 1945 roku polegającą na skreśleniu słów „o charakterze rolniczym” (art. 2 ust. 1). Definicja pojęcia „nieruchomość ziemska” nadal budzi spory interpretacyjne i przekłada się na prawidłowe ustalenie sposobu liczenia norm obszarowych²⁰⁸.

²⁰⁸ T. Kulicki, *Kilka uwag na tle stosowania dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (część I)*, „Temidium” 2017, t. 3, s. 27–28.

Przejęcie „dóbr martwej ręki” stanowiło *de facto* dokończenie reformy rolnej, choć sama reforma rolna w „dobrach martwej ręki” miała niewiele wspólnego z likwidacją pozostałości feudalnych. Za taką tezę przemawia m.in. fakt, że upaństwowione dobra nie zostały rozparcelowane pomiędzy chłopów – beneficjentów całej reformy.

1.4. Proces legislacyjny ustawy o „dobrach martwej ręki”

Przejęcie przez państwo „dóbr martwej ręki” miało być kluczowym środkiem nacisku wobec episkopatu, aby zgodził się na wypracowywane przez Komisję porozumienie. Ustawa z 20 marca 1950 roku stanowiła wypełnienie treści art. 2 dekretu PKWN z 6 września 1944 roku. W trakcie prac nad projektem ustawy o „dobrach martwej ręki” ujawniały się kierunki działań przedstawicieli aparatu państwowego zmierzające do likwidacji majątku kościelnego. Wystąpienia posłów w trakcie obrad nad projektem ustawy nacechowane były wrogością wobec duchowieństwa. W przeprowadzonej wówczas debacie na pierwszy plan wysunęły się argumenty dotyczące krytycznej sytuacji „chłopów pańszczyźnianych” w majątkach kościelnych. Brakowało głosów odnoszących się do treści merytorycznej ustawy, przede wszystkim dotyczących przeznaczenia przejmowanych „dóbr martwej ręki”²⁰⁹.

Okoliczności uchwalenia ustawy o „dobrach martwej ręki” ukazują rzeczywisty cel przyjęcia tego aktu normatywnego. Odebranie Kościołowi katolickiemu jego materialnego zaplecza stało się jednym z ważniejszych celów władzy komunistycznej po II wojnie światowej. Uchwalenie ustawy o „dobrach martwej ręki” nieprzypadkowo było związane z najbardziej radykalnymi działaniami antykościelnymi. Od stycznia 1950 roku na forum Komisji Mieszanej wznowione zostały rokowania, których celem było wypracowanie porozumienia Rządu i Episkopatu²¹⁰. Zaznaczyć należy, że podobne procesy podporządkowania hierarchii kościelnej państwu

²⁰⁹ Sejm Ustawodawczy 1947–1952. Posiedzenia plenarne i komisji: protokoły, stenogramy, sygn. 138, poz. 167–172, 138/5, poz. 1–30; 138/6, poz. 31–59.

²¹⁰ K. Krasowski, *Koncepcje...*, dz. cyt., s. 470–472.

poprzez zagarnięcie majątku kościelnego miały również miejsce w innych krajach bloku komunistycznego²¹¹.

Debata nad projektem ustawy stwarzała dla władz państwowych dogodną okazję do budowania wizerunku sprawiedliwości klasowej poprzez usuwanie przywilejów obszarniczo-feudalnych. Ogromne znaczenie polityczne i propagandowe przejęcia „dóbr martwej ręki” spowodowało, że w proces legislacyjny był osobiście zaangażowany ówczesny premier, Józef Cyrankiewicz²¹².

Przygotowywanie projektu ustawy dotyczącej przejęcia „dóbr martwej ręki” było ściśle związane z realizacją wytycznych płynących z Moskwy i konsultowane na najwyższym szczeblu państwowym²¹³. Głównym założeniem było upaństwowienie „dóbr martwej ręki” bez odszkodowania, zaś Fundusz Kościelny miał spełniać rolę materialnego zaplecza dla ruchu „księży patriotów”. Ks. płk Wacław Pyszkowski powstanie Funduszu uważał za ich sukces²¹⁴. To twierdzenie znajduje potwierdzenie w treści pisma z 23 marca 1950 roku do premiera Józefa Cyrankiewicza skierowanego przez księży należących do ZBOWiD. We wspomnianym piśmie „księży patrioci” okazywali wdzięczność za utworzenie Funduszu Kościelnego oraz Komisji Funduszu Kościelnego, do której należeli kapelani²¹⁵.

Decyzję o przejęciu „dóbr martwej ręki” podjął Sekretariat KC PZPR 23 lutego, a 2 marca 1950 roku zaakceptował projekt odpowiedniej ustawy²¹⁶.

6 marca 1950 roku rozpoczęło się 76. posiedzenie Sejmu Ustawodawczego, którego porządek dzienny został uzupełniony o pierwsze czytanie projektu ustawy o przejęciu przez państwo „dóbr martwej ręki”, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu

²¹¹ M. Šabo, *Štát...*, dz. cyt., s. 70–73, 120–122.

²¹² P. Piontek, M. Wesołowski, *Generalny Dziekanat Wojska Polskiego w latach 1945–1989*, Warszawa 2006, s. 129.

²¹³ Założenia projektu ustawy były referowane m.in. ambasadorowi radzieckiemu Wiktorowi Lebidiewowi. Zob. M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 53.

²¹⁴ P. Łuczak, *Ks. płk Wacław Pyszkowski – Generalny Dziekanat Wojska Polskiego 1947–1950*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 2008, nr 41/1, s. 131.

²¹⁵ P. Piontek, M. Wesołowski, *Generalny...*, dz. cyt., s. 129.

²¹⁶ Na temat procesu legislacyjnego ustawy o „dóbrach martwej ręki” szczegółowo i rzetelnie: D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 138–145 oraz M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 54–56.

Funduszu Kościelnego. Projekt referował premier Józef Cyrankiewicz. Po jego wystąpieniu Marszałek Sejmu W. Kowalski skierował projekt do komisji zgodnie z regulaminem Sejmu²¹⁷. Jednak, jak podaje Jan Żaryn, projekt ustawy został przekazany do Sejmu dopiero 10 marca 1950 roku i na wniosek posłów PZPR przesłany do komisji pod pozorem niedociągnięć formalnych²¹⁸. Bez dyskusji został skierowany do trzech komisji: Administracji Rządowej i Samorządowej, Prawniczej i Regulaminowej oraz Rolnictwa i Reform Rolnych²¹⁹. W rzeczywistości chodziło o zachowanie pozorów legalności procesu legislacyjnego²²⁰.

Referując w Sejmie rządowy projekt ustawy, premier Józef Cyrankiewicz przedstawił jego główne założenia. Zapewniał, że rząd ludowy trwa „w poszanowaniu uczuć religijnych wszystkich wiernych i wolności kultu religijnego”, a episkopat przeznacza środki, pochodzące z „dóbr martwej ręki”, na „działalność nacechowaną częstokroć nie tylko niechęcią, ale i nienawiścią do Polski Ludowej”. Wskazywał na aktywne poparcie mas wierzących dla rządu oraz większości „świątłego duchowieństwa”, które pragnie „lojalnej współpracy z Państwem ludowym”. Stał na stanowisku, że obszarniczo-feudalny i historycznie anachroniczny charakter dużej części tych dóbr znajduje potwierdzenie w tym, że robotnicy rolni muszą w nich walczyć strajkami o swoje prawa²²¹.

Projekt ustawy opierał się na czterech założeniach: przejęcie na własność państwa nieruchomości ziemskich związków wyznaniowych; wyłączenie od przejęcia miejsc kultu religijnego i siedzib instytucji kościelnych; możliwość pozostawienia tym instytucjom niektórych nieruchomości ziemskich; utworzenie Funduszu Kościelnego.

Drugie czytanie projektu ustawy o „dobrach martwej ręki” odbyło się 20 marca 1950 roku. Sejm wysłuchał sprawozdania połączonych komisji, które przedstawił poseł Józef Ozga-Michalski. W dyskusji zabrało głos

²¹⁷ Sprawozdanie stenograficzne z 76. posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniach 6 i 7 marca 1950 r., Warszawa 1950, s. 312.

²¹⁸ J. Żaryn, *Kościół...*, dz. cyt., s. 312–313.

²¹⁹ D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 140; D. Walencik, *Nieruchomości...*, dz. cyt., s. 152–153; M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 54.

²²⁰ D. Walencik, *Nieruchomości...*, dz. cyt., s. 149.

²²¹ Zob. Sprawozdanie stenograficzne z 76. Posiedzenia Sejmu w dniach 6 i 7 marca 1950 roku; D. Walencik, *Nieruchomości...*, dz. cyt., s. 152–153.

sześciu posłów z klubów: PZPR, ZSL, SD i SP²²². Charakterystyczne było pierwsze zdanie sprawozdania z prac komisji przedstawiane przez posła-sprawozdawcę: „Lud pracujący z radością przyjął wiadomość o wniesionej na Sejm ustawie, która kładzie kres przeżytkom obszarniczo-feudalnym i ściera z naszej ziemi ostatnie ślady ustroju poniżenia i krzywdy chłopskiej”²²³.

W trakcie debaty sejmowej unikano określenia losu przeznaczonych do przejścia „dóbr martwej ręki”, choć w świetle przyjętej preambuły powinno być to zadanie nadrzędne. W praktyce przeznaczenie ich celem zniesienia przywilejów „feudalnych” było pustym frazesem. W trakcie debaty parlamentarnej przypomniano proces skumulowania przez Kościół znacznej części gruntów rolnych w Polsce. Dosadnie określona została sytuacja chłopów pańszczyźnianych w dobrach kościelnych, począwszy od insurekcji kościuszkowskiej, a kończąc na dwudziestoleciu międzywojennym. Na pierwszy plan wysuwano wątek dążenia do przeprowadzenia reformy rolnej „dóbr martwej ręki” przez uciśnione masy chłopskie. Kościół Katolicki przedstawiany był jako obrońca feudalnego porządku. Zarzuty, które padały pod adresem Kościoła, to przede wszystkim brak zagospodarowania „dóbr martwej ręki”, a także wydzierżawianie ich „dzierżawcom-bogaczom”²²⁴. Pominięty został całkowicie problem nieruchomości innych kościołów i związków wyznaniowych²²⁵.

Ustawa została uchwalona przez Sejm Ustawodawczy jednomyślnie²²⁶. Weszła w życie w dniu ogłoszenia, a została ogłoszona 23 marca 1950 roku²²⁷. W treści art. 1 ust. 1 wkradła się omyłka pisarska. W ogłoszonym tekście znajdowało się sformułowanie, że „nieruchomości ziemskie związków wyznaniowych przyjmuje się na własność państwa”, zamiast

²²² Byli to: Feliks Baronowski, Stanisław Maliszewski, Aleksander Olchowicz, Czesław Wydech, Adam Polewka, Mieczysław Bodalski.

²²³ Sprawozdanie stenograficzne z 76. posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniach 6 i 7 marca 1950 r., Warszawa 1950, s. 34; D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 140.

²²⁴ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 55.

²²⁵ Zob. Sprawozdanie stenograficzne z 77. Posiedzenia Sejmu w dniu 20 marca 1950 roku; D. Walencik, *Nieruchomości...*, dz. cyt., s. 152–153.

²²⁶ Sprawozdanie stenograficzne z 76 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniach 6 i 7 marca 1950 r., Warszawa 1950, s. 34–70; Zob. D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 140; M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 55.

²²⁷ Dz. U. nr 9, poz. 87.

„przejmuje”. Błąd ten sprostował w drodze obwieszczenia Minister Sprawiedliwości²²⁸.

Nacjonalizacja majątku związków wyznaniowych w latach 1944–1950 następowała na podstawie szeregu odrębnych aktów prawnych, a aktami normatywnymi konwalidującymi faktyczne przejmowanie majątku związków wyznaniowych były: Ustawa z dnia 12 marca 1958 r. o uregulowaniu stanu prawnego mienia pod zarządem państwowym, Ustawa z dnia 12 marca 1958 r. o sprzedaży państwowych nieruchomości rolnych oraz uporządkowaniu niektórych spraw związanych z przeprowadzeniem reformy rolnej i osadnictwa rolnego oraz Ustawa z dnia 14 lipca 1961 r. o gospodarce terenami w miastach i osiedlach.

W praktyce treść przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku regulowała stan prawny przejmowanego przez państwo majątku kościelnego w latach 1950–1989. Projekt ustawy miał kluczowe znaczenie, gdyż przewidywał utworzenie Funduszu Kościelnego jako rekompensaty dla związków wyznaniowych za przejęte przez państwo nieruchomości ziemskie. Ustawa swoją treścią wpisywała się w ówczesne priorytety władzy ludowej. Utworzenie Funduszu Kościelnego stanowiło jedynie legitymizację działań antykościelnych.

1.5. Podsumowanie

Po II wojnie światowej Polska znalazła się w radzieckiej strefie wpływów. Brak suwerenności miał wpływ na ukształtowanie się obcego polskiej tradycji modelu relacji państwo – Kościół. Lata 1945–1950 to okres obfitujący w działania, które były podejmowane przez władze komunistyczne w celu podporządkowania Kościoła katolickiego państwu. Do najważniejszych zaliczyć należy pokazowe procesy karne duchowieństwa, powstanie ruchu „księży patriotów”, laicyzację wszystkich dziedzin prawa. Represje skierowane przeciwko Kościołowi miały na celu osłabienie jego pozycji społecznej oraz pozbawienie go zaplecza finansowego.

Istotną rolę w polityce wyznaniowej, realizowanej przez władze partyjne, odgrywało dążenie do pozbawienia Kościoła finansowych podstaw

²²⁸ Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości o sprostowaniu tego błędu ukazało się w Dz. U. nr 10, poz. 111.

działalności. Dlatego też proces ten był realizowany nie tylko przy okazji wprowadzania reformy rolnej, lecz także za pomocą szeregu aktów prawnych odnoszących się do innych kwestii. Okoliczności utworzenia Funduszu Kościelnego wyraźnie wskazują, że jego głównym celem stała się realizacja celów politycznych.

Można uznać, że powstanie Funduszu Kościelnego było sukcesem „księży patriotów”, gdyż stał się on materialnym zapleczem ich działalności.

Rozdział II

PODSTAWOWE ROZWIĄZANIA USTAWY Z DNIA 20 MARCA 1950 ROKU

W tym rozdziale omówiona zostanie struktura przepisów ustawowych, ze szczególnym uwzględnieniem dyrektyw wydatkowania środków Funduszu Kościelnego. Przedstawione zostaną kompetencje poszczególnych organów administracji państwowej w zakresie trybu i sposobu przejmowania nieruchomości ziemskich. Wskazane zostaną również przykłady nieprawidłowego wykonywania przepisów ustawy.

2.1. Struktura przepisów dotyczących Funduszu Kościelnego

Ustawa z 20 marca 1950 roku zawierała w pierwotnym brzmieniu 14 artykułów¹. Brzmienie art. 1 ust. 1 zostało sprostowane w drodze obwieszczenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 28 marca 1950 roku². Następnie uchylono art. 12 na mocy przepisów Ustawy z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Przepisy wprowadzające Kodeks karny³. Ponadto na mocy rozporządzenia

¹ Dz. U. nr 9, poz. 87.

² Zmiany wynikające z Obwieszczenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 28 marca 1950 r. o sprostowaniu błędów w ustawie z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego oraz w rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 grudnia 1949 r. o zniesieniu Sądów Grodzkich w Bieczu, w Dynowiu, w Kcyni, w Łosicach i Bełczynie, Dz. U. z 1950 r. nr 10, poz. 111.

³ Zmiany wynikające z art. VIII pkt 8 Ustawy z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Przepisy wprowadzające Kodeks karny, Dz. U. nr 13, poz. 95.

Rady Ministrów z dnia 30 maja 1975 roku⁴ przekazano kompetencje wojewódzkim radom narodowym w zakresie wyłączenia od przejęcia na własność państwa miejsc kultu religijnego (art. 2 ust. 2), orzekania o tym, czy nieruchomości ziemskie stanowią gospodarstwo rolne proboszcza (art. 4 ust. 5), oraz o tym, czy nieruchomości ziemskie posiadają charakter nieruchomości związku wyznaniowego (art. 4 ust. 4).

Po 1989 roku na mocy Ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej⁵ oraz na mocy rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1990 r. w sprawie rozszerzenia zakresu celów Funduszu Kościelnego⁶ zmieniono katalog celów oraz sposób funkcjonowania Funduszu Kościelnego. Po raz ostatni ustawa z 20 marca 1950 roku została znowelizowana w 1998 roku, co miało związek z wprowadzeniem reformy systemu ubezpieczeń społecznych na podstawie wynikającej przede wszystkim z uchwalenia Ustawy z dnia 6 lutego 1997 r. o powszechnym ubezpieczeniu zdrowotnym i Ustawy z dnia 13 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych⁷.

⁴ Zmiany wynikające z § 1 pkt 19 Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 30 maja 1975 r. w sprawie określenia zadań i uprawnień należących do powiatowych rad narodowych i naczelników powiatów, które przejmują wojewódzkie rady narodowe i wojewodowie, Dz. U. nr 17, poz. 94.

⁵ Zmiany wynikające z art. 60 ust. 1 pkt 2 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Dz. U. nr 29, poz. 154. Chodziło o regulację spraw majątkowych Kościoła Katolickiego w ten sposób, że „nieruchomości lub ich części pozostające we władaniu kościelnych osób prawnych, jeżeli podlegały przejęciu na własność Państwa na mocy ustawy z 20 marca 1950 roku, a zostały pozostawione, wydierżawione lub przekazane kościelnym osobom prawnym” stawały się z mocy prawa własnością odpowiednich osób prawnych Kościoła Katolickiego.

⁶ Z dniem wejścia w życie rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1990 r. w sprawie rozszerzenia zakresu celów Funduszu Kościelnego (Dz. U. nr 61, poz. 354) Fundusz Kościelny oprócz celów wyrażonych w art. 9 ust. 1 cytowanej ustawy dodatkowo rozpoczął finansowanie następujących zadań: „wspomaganie kościelnej działalności charytatywnej, kościelnej działalności oświatowo-wychowawczej i opiekuńczo-wychowawczej a także inicjatywy związanych ze zwalczaniem patologii społecznych oraz współdziałania w tym zakresie organów administracji rządowej z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi” (§ 1).

⁷ Na mocy art. 99 Ustawy z dnia 13 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych (Dz. U. nr 137, poz. 887) dokonano zmiany w art. 9 ust. 1 pkt 4 ustawy z 20 marca 1950 roku w ten sposób, że otrzymał on brzmienie: „opłacanie składek na ubezpieczenia społeczne duchownych w wymiarze określonym w ustawie z dnia 13 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych”.

Ustawa z 20 marca 1950 roku poprzedzona została preambułą, w której wyraźnie wskazano jej *ratio legis*. Powołując się na dekret PKWN z 6 września 1944 r., potwierdzono, że jest wypełnieniem zapowiedzi uregulowania stanu prawnego nieruchomości ziemskich należących do Kościoła katolickiego i innych wyznań. Ponadto określając cele ustawy, wskazano: „usunięcie pozostałości przywilejów obszarniczo-feudalnych w dobrach martwej ręki” oraz celem „materialnego zabezpieczenia duchowieństwa”.

Ze względu na charakter regulacji przepisy ustawy można uszeregować w pięć grup. Pierwszą grupę stanowią przepisy ogólne, zawierające definicje nieruchomości ziemskiej (art. 4 ust. 1) i gospodarstwa rolnego proboszcza (art. 4 ust. 2) oraz generalne dyrektywy odnoszące się do norm powierzchniowych przejmowanych nieruchomości (art. 1 ust. 1) oraz celów, na jakie miały być przekazywane dochody z przejętych nieruchomości (art. 1 ust. 4).

Druga grupa przepisów obejmuje regulacje związane ze zdefiniowaniem kategorii nieruchomości przejmowanych na rzecz państwa (art. 2 ust. 1, art. 4 ust. 3; art. 5 ust. 1). W omawianym akcie normatywnym można następnie wyróżnić przepisy regulujące zakres nieruchomości wyłączonych od przejęcia (art. 1 ust. 2–3; art. 2 ust. 2–3; art. 3, art. 4 ust. 2, art. 6, art. 7 ust. 1).

Natomiast czwartą grupę tworzą przepisy dotyczące utworzenia Funduszu Kościelnego, w tym unormowania określające zasady jego funkcjonowania, sposób wydatkowania środków, zakres działalności oraz strukturę organizacyjną (art. 1 ust. 4; art. 7 ust. 2; art. 8; art. 9; art. 10).

Treść ustawy dopełniają upoważnienia ustawowe, przepisy o charakterze proceduralnym, a także przepis karny. Ustawa zawiera po pierwsze wyraźne upoważnienie, którego adresatami są Minister Rolnictwa i Reform Rolnych działający w porozumieniu z Ministrem Administracji Publicznej. Organy te zostały uprawnione i zobowiązane do: ustalenia szacunków dochodów z przejętych nieruchomości ziemskich (art. 1 ust. 4), uznania za wygasłe umów dzierżawnych lub prawa użytkowania (art. 3 ust. 2), uznania za nieważne umów zbycia nieruchomości ziemskich podlegających przejęciu po dniu 22 lipca 1944 roku (art. 3 ust. 3), określenia nadwyżki gospodarstwa rolnego proboszcza podlegającego przejęciu w trybie ustawy (art. 4 ust. 5) oraz zapewnienia gospodarstwu rolnemu budynków oraz inwentarza żywego i martwego (art. 6).

Z kolei Minister Administracji Publicznej został upoważniony do wyłączenia od przejęcia miejsc wykonywania kultu religijnego (art. 2 ust. 2), orzekania o tym, czy nieruchomości stanowi gospodarstwo rolne oraz czy nieruchomości ziemskie posiada charakter gospodarstwa rolnego (art. 4 ust. 4 i 5).

Treść tych przepisów miała charakter proceduralny, wskazywała wyłącznie na właściwość organu, a nie na tryb wydawania odpowiednich aktów administracyjnych w przedmiotowych sprawach. Wątpliwości co do tego, kto jest upoważniony do rozstrzygania charakteru prawnego nieruchomości w świetle art. 4 ustawy o „dobrach martwej ręki” rozstrzygnął Sąd Najwyższy. W świetle jego orzeczenia: „w myśl przepisu art. 4 ust. 5 ustawy z 20 marca 1950 roku orzekanie o tym czy nieruchomości stanowi gospodarstwo rolne proboszcza należy do władzy administracyjnej a nie do sądu”. W tym orzeczeniu wskazano także, że „rozstrzygnięcie właściwego ministra co do charakteru spornej nieruchomości ma znaczenie prejudycjalne i dlatego sąd winien skorzystać z uprawnień przysługujących z mocy art. 191 pkt 3 k.p.c. i postępowanie zawiesić bądź z urzędu spowodować rozstrzygnięcie władzy administracyjnej, bądź też określić odpowiedni termin stronie powodowej do wszczęcia postępowania administracyjnego i przedłożenia decyzji właściwego ministra”⁸.

Praktyka orzecznicza uznała zatem za prawidłową literalną wykładnię przepisów, co tym samym oznaczało, że rozstrzygnięcia, o których mowa w art. 4 ust. 4–5 ustawy, powinny stanowić decyzje administracyjne wydawane na szczeblu centralnym w odniesieniu do każdej z przejmowanych nieruchomości. Kolejne orzeczenie Sądu Najwyższego z 24 listopada 1958 roku potwierdziło, że o „charakterze nieruchomości związku wyznaniowego z mocy art. 4 ustawy z 20 marca 1950 roku rozstrzyga wyłącznie właściwy organ administracji państwowej”⁹.

Do 31 grudnia 1969 r. ustawa o „dobrach martwej ręki” zawierała również przepis karny o następującym brzmieniu: „Kto udaremnia lub utrudnia wprowadzenie w życie postanowień niniejszej ustawy lub nawołuje do czynów skierowanych przeciw jej wykonaniu albo publicznie pochwala

⁸ Orzeczenie Sądu Najwyższego Izba Cywilna z dnia 14 sierpnia 1957 r., 3 CR 385/57 [niepublikowane].

⁹ Orzeczenie Sądu Najwyższego Izba Cywilna z dnia 24 listopada 1958 r., 3 CR 91/58 [niepublikowane].

takie czyny – podlega karom, przewidzianym w obowiązujących ustawach za także przestępstwa, skierowane przeciw reformie rolnej” (art. 12). Analogiczne przepisy były charakterystyczne dla niemal wszystkich obowiązujących wówczas ustaw i dekretów realizujących reformę rolną¹⁰.

2.2. Kategorie nieruchomości podlegające przejściu przez państwo

Na wstępie należy poczynić generalną uwagę, że rozwiązania przyjęte w przepisach ustawy z 20 marca 1950 roku są zbieżne z tymi, które zostały zawarte w Dekrecie PKWN z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej. Dekret definiował pojęcie nieruchomości ziemskiej, regulował tryb i sposób przejmowania takich nieruchomości oraz zawierał stosowne regulacje w kwestii wyłączenia określonych kategorii nieruchomości od przejścia przez państwo. Analogiczne regulacje zawierały przepisy ustawy o „dobrach martwej ręki”.

Zarówno dekret, jak i ustawa wskazywały na szeroko ujęty cel przejmowania nieruchomości ziemskich. W przypadku przepisów z 6 września 1944 roku z samego założenia wszelkie nieruchomości, a więc także budynki mieszkalne, place, zakłady, przedsiębiorstwa, charakteryzowały się potencjalną przydatnością dla realizacji celów reformy rolnej. Potwierdza to treść Dekretu z dnia 12 czerwca 1945 r. o przeniesieniu własności resztówek majątków rozparcelowanych na spółdzielnie Samopomocy Chłopskiej¹¹.

„Resztówkami” były części pozostałe z majątków rozparcelowanych na podstawie dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej wraz ze znajdującymi się na nich budynkami i zakładami przemysłowymi, sadami, pasiekami, stawami rybnymi i wszelkim innym urządzeniem oraz inwentarzem (art. 1 ust. 2). W praktyce istniała możliwość usytuowania szkół lub innych obiektów użyteczności publicznej na terenie tzw. resztówek. Szerokie określenie celu reformy rolnej potwierdzało tezę, iż zamiarem prawodawcy było przejmowanie również nieruchomości niesłużących

¹⁰ D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., przypis 50, s. 43.

¹¹ Dekret z dnia 12 czerwca 1945 r. o przeniesieniu własności resztówek majątków rozparcelowanych na spółdzielnie Samopomocy Chłopskiej, Dz. U. nr 27, poz. 162.

bezpośrednio produkcji rolnej. Kwestią odrębną jest zagadnienie późniejszej rzeczywistej przydatności niektórych z przejętych nieruchomości dla realizacji celów reformy. W praktyce przejściu podlegały także nieruchomości niesłużące gospodarce rolnej m.in. zakłady opieki zdrowotnej, budynki mieszkalne stanowiące siedzibę klasztorów, kurii biskupich i arcybiskupich, konsystorzy, budynki gospodarcze. Późniejsza praktyka wykazała, że te nieruchomości stały się własnością państwa, ale były w użytkowaniu kościelnych osób prawnych właśnie ze względu na nieprzydatność do realizacji zadań reformy rolnej¹².

Porównując treść ustawy tworzącej Fundusz Kościelny z treścią dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej, można zauważyć, że ustawa zawierała nieobecna w dekrete legalną definicję nieruchomości ziemskich, za takie rozumiano „wszelkiego rodzaju nieruchomości ziemskie, należące do kościoła lub innego związku wyznaniowego albo do ich instytucji, zakładów, zakonów, zgromadzeń lub jakichkolwiek innych jednostek organizacyjnych i organów, bez względu na ich formę prawną oraz cele, na jakie dotychczas obracane były dochody z tych nieruchomości” (art. 4 ust. 1).

Włodzimierz Bendza stwierdza, że interpretacja tej ustawowej definicji pozwalała na swobodne przejście majątku kościelnego przez uprawnione organy właśnie ze względu na szerokie ujęcie zakresu przedmiotowego nieruchomości ziemskiej¹³. Faktyczne przejście „dóbr martwej ręki” nastąpiło w niektórych przypadkach przed wejściem w życie przepisów tej ustawy¹⁴. Wraz z pierwszym czytaniem projektu ustawy w dniu 6 marca 1950 roku doszło do zabezpieczenia 145 największych kościelnych majątków rolnych przez pełnomocników władz państwowych. Polecenie takie wydane zostało przez kierownictwo PZPR i przekazane komitetom wojewódzkim. Przejęcie nieruchomości nastąpiło właśnie 6 marca, a więc jeszcze przed wejściem w życie ustawy (tj. 23 marca 1950 roku).

Bendza wyprowadza wniosek, że przejście „dóbr martwej ręki” na terenach północnych i zachodnich Polski odbyło się na podstawie Dekretu z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie¹⁵. Teza ta

¹² Zob. D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 56.

¹³ W. Bendza, *Regulacja kościelnych spraw majątkowych na przykładzie Kościoła prawosławnego w Polsce*, Warszawa 2009, s. 44.

¹⁴ Zob. A. Kochański, *Polska 1944-1991. Informator historyczny*, t. 2, Warszawa 1996, s. 180.

¹⁵ W. Bendza, *Regulacja...*, dz. cyt., s. 44.

znajduje potwierdzenie w twierdzeniach formułowanych przez innych. Wnioskodawcy senackiego projektu ustawy o zniesieniu Funduszu Kościelnego wskazali, że ustawa z 20 marca 1950 roku nie była stosowana na Ziemiach Zachodnich i Północnych¹⁶. Z kolei według H. Świątkowskiego zakres obowiązywania ustawy rozciągał się na „polskie ziemie dawne”, gdyż w odniesieniu do terenów północnych i zachodnich Polski „dobra martwej ręki” przeszły na własność państwa kilka lat wcześniej¹⁷. Doniosłym problemem jest fakt, że ustawa z 20 marca 1950 roku odnosiła się do terytoriów Polski centralnej i południowej¹⁸.

Na mocy przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku przejęciu podlegały nieruchomości ziemskie związków wyznaniowych, w tym gospodarstwa rolne proboszczów (o ile ich powierzchnia przekraczała limity określone przez ustawodawcę). W świetle przepisów państwo przejmowało nadwyżkę obszaru gospodarstwa rolnego proboszcza ponad 50 ha, a na terenie województw poznańskiego, pomorskiego i śląskiego powyżej 100 ha. Na terenie województwa pomorskiego (bydgoskiego) przejęto niemal wszystkie parafialne grunty rolne bez względu na ich faktyczne przeznaczenie¹⁹.

Upaństwowieniu podlegała tylko nadwyżka powierzchni ponad normy określone w przepisach ustawy, a nie całe gospodarstwo rolne proboszcza. Praktyka wykazała, że przy przejmowaniu nadwyżek dochodziło również do sytuacji, w których przejmowano budynki niezwiązane z gospodarką rolną, ale położone w obrębie upaństwowionej nieruchomości np. zakłady opieki społecznej. M. Winiarczyk-Kossakowska podaje, że przejęciu nadwyżki w trybie ustawy nie podlegała zarówno norma obszarowa gruntów rolnych, jak i część nieruchomości spełniająca warunki określone w art. 2 ust. 2, tj. kościół parafialny, plebanie, pozostałe budynki mieszkalne (organistówka), a także cmentarze²⁰.

¹⁶ Druk nr 771, senacki projekt ustawy o zniesieniu Funduszu Kościelnego [w:] *Fundusz Kościelny - za i przeciw, Relacja z konferencji w dniu 10 grudnia 2004 r.*, Warszawa 2005, s. 50–94.

¹⁷ H. Świątkowski, *Wyznaniowe...*, dz. cyt., s. 104.

¹⁸ W. Bendza, *Regulacja...*, dz. cyt., s. 44; H. Świątkowski, *Wyznaniowe...*, dz. cyt., s. 104; senacki projekt ustawy o zniesieniu Funduszu Kościelnego [w:] *Fundusz Kościelny - za i przeciw, Relacja z konferencji w dniu 10 grudnia 2004 r.*, Warszawa 2005, s. 50–94.

¹⁹ Zob. M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 57.

²⁰ Tamże, s. 57.

Proces przejmowania nadwyżek obszarowych gospodarstw rolnych proboszczów miał w świetle przepisów nastąpić po każdorazowym wydaniu orzeczenia właściwego organu o określeniu nadwyżki. W praktyce przejmowanie nadwyżek nastąpiło bezpośrednio po wejściu w życie ustawy. W konsekwencji przejęte nadwyżki stały się własnością państwa bez uregulowania kwestii prawa własności w księgach wieczystych. Potwierdzenie przejęcia nieruchomości następowało przez wpisanie Skarbu Państwa jako właściciela do księgi hipotecznej (gruntowej) pierwotnie na wniosek właściwego ministra (Ministra Administracji Publicznej oraz Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych) następnie Urzędu do Spraw Wyznań. Organem kompetentnym do wydawania zaświadczeń potwierdzających przejęcie nieruchomości na rzecz Skarbu Państwa był Urząd do Spraw Wyznań. Zaświadczenia te, w świetle ówczesnie obowiązujących przepisów prawnych, nie miały charakteru decyzji administracyjnych, lecz stanowiły czynność materialno-techniczną polegającą jedynie na potwierdzeniu zaistniałego stanu prawnego²¹. M. Winiarczyk-Kossakowska podaje, że dokumenty będące podstawą wniosku o wpis w księdze wieczystej były wytwarzane niekiedy kilkanaście lat po faktycznym przejęciu nadwyżki²².

Biorąc pod uwagę powyższe, stwierdzić należy, że organy państwowe wydawały stosowne zaświadczenia w sposób niezgodny z prawem (najczęściej był to brak właściwości rzeczowej). Stosownie do przepisów dekretu z 8 sierpnia 1946 roku podstawą wpisania w księdze wieczystej własności Skarbu Państwa nieruchomości wymienionych w art. 2 ust. 1 lit. b, c, d, e Dekretu z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej było zaświadczenie wojewódzkiego urzędu ziemskiego stwierdzające, że nieruchomość jest przeznaczona na cele reformy rolnej na podstawie tych przepisów. Należałoby zatem wnioskować, że zaświadczenie powinno być wydane przez wojewódzki urząd ziemski²³.

²¹ Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 marca 1999 r., III RN 165/98, OSNP 2000, nr 3, poz. 90; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 6 czerwca 2003 r., IV CKN 221/01, Lex 551882.

²² M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 58.

²³ Wojewódzkie i powiatowe urzędy ziemskie zostały utworzone z dniem 22 sierpnia 1944 r. na podstawie przepisów dekretu PKWN z dnia 15 sierpnia 1944 r. o organizacji wojewódzkich i powiatowych urzędów ziemskich (Dz. U. nr 2, poz. 4); za ich pomocą resort Rolnictwa i Reform Rolnych wykonywał swoje zadania dotyczące opieki państwowej nad rolnictwem i przeprowadzeniem reformy rolnej. Z dniem 20 września 1946 r., na podstawie przepisów dekretu z dnia 12 sierpnia 1946 r. o zespoleniu urzędów ziemskich

Następnie sprawy administracji rolnictwa i reform rolnych włączono do zakresu działania wojewodów i starostów, przy czym uprawnienia i obowiązki wojewódzkich urzędów ziemskich przeszły na wojewodów. Kompetencja tych ostatnich została z czasem ograniczona, na podstawie bowiem § 1 Rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 30 kwietnia 1947 r. w sprawie przekazania starostom czynności, dotyczących wpisywania w księgach hipotecznych (gruntownych) prawa własności nieruchomości przejętych na cele reformy rolnej czynności należące – w myśl art. 1 Dekretu z dnia 8 sierpnia 1946 r. o wpisywaniu w księgach hipotecznych (gruntownych) prawa własności nieruchomości przejętych na cele reformy rolnej w związku z art. 1 i 3 Dekretu z dnia 12 sierpnia 1946 r. o zespoleniu urzędów ziemskich z władzami administracji ogólnej – do wojewodów przekazano starostom (z wyjątkiem czynności dotyczących nieruchomości położonych w granicach administracyjnych miast). Wskazane rozporządzenie weszło w życie 6 czerwca 1947 roku. W konsekwencji, od tej daty organem uprawnionym – na podstawie art. 1 ust. 1 dekretu z 8 sierpnia 1946 roku – do wydawania zaświadczeń stwierdzających, że nieruchomość ziemska jest przeznaczona na cele reformy rolnej – na podstawie przepisów art. 2 ust. 1 lit. b, c, d i e dekretu z 6 września 1944 roku – był starosta.

Urząd starosty został zniesiony 13 kwietnia 1950 roku, to jest z dniem wejścia w życie Ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej (art. 33)²⁴, a dotychczasowe kompetencje starostów zostały przejęte przez rady narodowe oraz ich organy wykonawcze i zarządzające, to jest prezydium rad narodowych. Taki stan prawny

z władzami administracji ogólnej (Dz. U. nr 43, poz. 248), sprawy administracji rolnictwa i reform rolnych włączono do zakresu działania wojewodów i starostów, przy czym uprawnienia i obowiązki wojewódzkich urzędów ziemskich przeszły na wojewodów. Ta kompetencja wojewodów została z czasem ograniczona, na podstawie bowiem § 1 rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 30 kwietnia 1947 r. w sprawie przekazania starostom czynności, dotyczących wpisywania w księgach hipotecznych (gruntownych) prawa własności nieruchomości przejętych na cele reformy rolnej (Dz. U. nr 41, poz. 200) czynności należące – w myśl art. 1 Dekretu z dnia 8 sierpnia 1946 r. o wpisywaniu w księgach hipotecznych (gruntownych) prawa własności nieruchomości przejętych na cele reformy rolnej, w związku z art. 1 i 3 Dekretu z dnia 12 sierpnia 1946 r. o zespoleniu urzędów ziemskich z władzami administracji ogólnej – do wojewodów przekazano starostom (z wyjątkiem czynności dotyczących nieruchomości położonych w granicach administracyjnych miast).

²⁴ Dz. U. nr 14, poz. 130, ze zm.

utrzymano Ustawą z dnia 25 stycznia 1958 r. o radach narodowych²⁵, która obowiązywała do 26 maja 1990 roku.

Wydziały prezydiów rad narodowych miały status terenowych organów administracji państwowej. Przynależność do kompetencji wydawania zaświadczeń stanowiących podstawę wpisu do księgi wieczystej przez terenowe organy administracji państwowej stopnia podstawowego potwierdza art. 5 Ustawy z dnia 17 maja 1990 r. o podziale zadań i kompetencji określonych w ustawach szczególnych pomiędzy organy gminy a organy administracji rządowej oraz zmianie niektórych ustaw²⁶. W świetle powyższego tylko zaświadczenie wydane przez właściwy wydział prezydium rady narodowej mogło stanowić podstawę ujawnienia prawa własności w księdze wieczystej.

Brak ujawnienia prawa własności przez odpowiednie organy państwowe na mocy przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku niejednokrotnie służył temu, aby władze państwowe mogły dokonywać bezprawnych czynności geodezyjnych, w tym podziału kościelnych nieruchomości ziemskich, bez uwzględnienia treści księgi wieczystej wskazującej na aktualnego właściciela. Brak wpisu na podstawie wspomnianego zaświadczenia odbierał kościelnej osobie prawnej możliwość weryfikacji treści tego zaświadczenia w postępowaniu sądowym²⁷.

Zaświadczenie prezydium właściwej rady narodowej było odpowiednim dokumentem w rozumieniu art. 22 prawa o księgach wieczystych, przy czym dodatkowo wspomnieć należy, że taka interpretacja została potwierdzona w orzeczeniu składu 7 sędziów Sądu Najwyższego z 13 października 1951 roku. Warto dodać, że sądy nie były uprawnione do kontrolowania prawidłowości merytorycznej orzeczeń organów administracji wydawanych w zakresie ich właściwości²⁸. Zatem nie można wykluczyć, że bezczynność organów państwowych w kwestii ujawnienia prawa własności na rzecz Skarbu Państwa w księdze wieczystej miała na celu doprowadzenie po wielu latach do założenia nowej księgi wieczystej

²⁵ Dz. U. nr 5, poz. 16, ze zm.

²⁶ Dz. U. z 1990 r. nr 34, poz. 198.

²⁷ Zob. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 18 listopada 1993 r., III AZP 19/93, OSNC 1994, nr 4, poz. 86; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 14 lipca 2010 r., V CSK 33/10 [niepublikowana].

²⁸ Uchwała 7 sędziów SN z dnia 13 października 1951 r., sygn. akt C 427/51, OSN 1953, poz. 1.

(z pominięciem już istniejącej) z nowym oznaczeniem geodezyjnym, wbrew normom obszarowym, które wynikały z okoliczności, na których podstawie państwo przejmowało nieruchomości ziemskie od związków wyznaniowych.

Za takim podejściem przemawia treść Ustawy z dnia 14 lipca 1961 r. o gospodarce terenami w miastach i osiedlach. W świetle art. 38 ust. 1 tej ustawy „Nieruchomości, które przed dniem 9 maja 1945 r. stanowiły własność niemieckich lub gdańskich osób prawnych prawa publicznego, a na podstawie dotychczasowych przepisów prawnych nie przeszły na własność polskich osób prawnych, stanowią własność Państwa”. W rzeczywistości chodziło o zalegalizowanie stanu prawnego i faktycznego kościelnych nieruchomości ziemskich będących w zarządzie właściwych organów prezydów powiatowych (miejskich, dzielnicowych) rad narodowych ds. gospodarki komunalnej i mieszkaniowej, w odniesieniu zaś do nieruchomości rolnych – organów ds. rolnictwa.

Wejście w życie ustawy o „dobrach martwej ręki” nie spowodowało jednorazowego skutku w postaci objęcia w posiadanie nieruchomości ziemskich przez państwo. Ze sprawozdania UdSW wynika, że po 10 miesiącach przejęto na rzecz Skarbu Państwa 980 obiektów będących własnością kościołów i związków wyznaniowych o łącznej powierzchni 66 000 ha²⁹. Proces przejmowania nieruchomości ziemskich związków wyznaniowych na podstawie ustawy z 20 marca 1950 roku z pewnością nie został zakończony w tym samym roku, lecz trwał w kolejnych latach. Przykładem przejmowania przez państwo kościelnych nieruchomości ziemskich jest akcja wysiedleńcza siostr zakonnych po 1954 roku³⁰.

Do kompetencji Ministra Administracji Publicznej należało rozstrzygnięcie o charakterze nieruchomości, a także o tym, czy stanowiła ona gospodarstwo rolne proboszczów. Sąd Najwyższy w orzeczeniu z 14 sierpnia 1957 roku stwierdził, że możliwość uznania nieruchomości przez władzę administracyjną za gospodarstwo rolne proboszcza może mieć miejsce, nawet gdy parafia nie jest hipoteczną właścicielką nieruchomości³¹. Potwierdzeniem tej linii orzeczniczej jest orzeczenie Sądu Najwyższego

²⁹ AAN, UdSW, sygn. 7, Sprawozdanie z działalności UdSW w roku 1950, za: D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., przypis 91, s. 54.

³⁰ P. Raina, *Losy siostr zakonnych 1954-1956*, Warszawa 2004, s. 43-45.

³¹ Orzeczenie SN – Izba Cywilna z dnia 14 sierpnia 1957 r., sygn. akt 3 CR 385/57 [niepublikowane].

z 24 listopada 1958 roku. Zgodzono się w nim, że w kwestii uznania nieruchomości za nieruchomość związku wyznaniowego w trybie art. 4 ustawy z 20 marca 1950 roku wyłącznie właściwym jest organ administracji państwowej³².

O określeniu nadwyżki podlegającej przejęciu orzekał Minister Rolnictwa i Reform Rolnych w porozumieniu z Ministrem Administracji Publicznej (art. 4 ust. 5). Tryb, w jakim miało odbywać się szacowanie obszaru gospodarstwa rolnego oraz przejmowanie nadwyżki tego gospodarstwa, należy uznać za istotny mankament rozwiązań ustawowych. Poważne zastrzeżenia budził zwłaszcza fakt, że o tym, czy dana nieruchomość stanowi gospodarstwo rolne proboszcza, decydował Minister Administracji Publicznej, a nie sąd. W orzeczeniu z 24 listopada 1958 roku jednoznacznie opowiedział się za tym Sąd Najwyższy³³.

Ustawa o „dobrach martwej ręki”, podobnie jak inne akty nacjonalizacyjne, z natury rzeczy działała z mocy samego prawa. W ustawie brak jest przepisu, który uzależniałby przejęcie nieruchomości ziemskiej związku wyznaniowego na własność państwa od uprzedniego wydania jakiegokolwiek orzeczenia (decyzji) stwierdzającego, że nieruchomość podlega przejęciu. Jedyny wyjątek odnosi się do nadwyżek obszarów gospodarstw rolnych proboszczów (art. 4 ust. 3). Ustawa z 20 marca 1950 roku nie wprowadziła też wymogu, aby stwierdzenie, że nieruchomość przeszła na własność państwa, uzależnione było od wydania uprzedniego orzeczenia uznającego, że nieruchomość ziemską posiada charakter nieruchomości związku wyznaniowego w rozumieniu art. 4 ust. 1. Przewidziane w ustawie zastrzeżenia co do orzekania przez Ministra Administracji Publicznej (następnie Urząd do Spraw Wyznań), czy nieruchomość posiada charakter nieruchomości związku wyznaniowego, odnosi się wyłącznie do przypadków, w których sporne było między zainteresowanymi podmiotami samo zagadnienie zakwalifikowania nieruchomości ziemskiej jako nieruchomości związku wyznaniowego w rozumieniu art. 4 ust. 1, np. na terenie byłego zaboru austriackiego nieruchomości będące własnością krakowskiego czy galicyjskiego funduszu religijnego.

³² Orzeczenie SN – Izba Cywilna z dnia 24 listopada 1958 r., sygn. akt 3 CR 91/58 [niepublikowane].

³³ Tamże.

W uchwale z 22 kwietnia 1961 roku Sąd Najwyższy stwierdził, że: „Wpis do księgi wieczystej prawa własności Państwa odnośnej nieruchomości, przejętej na własność Państwa z mocy art. 1 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki (...) (Dz. U. nr 9, poz. 87), następuje na wniosek prezydium właściwej powiatowej rady narodowej, oparty na zaświadczeniu tegoż prezydium, stwierdzającym przejęcie nieruchomości na własność Państwa”³⁴.

Dekret PKWN o przeprowadzeniu reformy rolnej, stanowiąc w art. 2, jakie nieruchomości przeznacza się na cele reformy rolnej, zaznaczył, że o położeniu prawnym nieruchomości ziemskich należących do Kościoła katolickiego lub gmin wyznaniowych innych wyznań orzeknie Sejm ustawodawczy. Realizacją tej zapowiedzi było uchwalenie ustawy z 20 marca 1950 roku. Wynika to wyraźnie ze wstępu poprzedzającego przepisy powołanej ustawy, w którym ustawodawca, nawiązując do zapowiedzi wyrażonej w dekrete o przeprowadzeniu reformy rolnej, podkreśla, że ustawa jest wykonaniem tej zapowiedzi. Wskazane wyżej powiązania przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku z przepisami dekretu z 6 września 1944 roku, jak również materialna treść wspomnianej ustawy, w pełni uzasadniają wniosek, że ustawa ta musi być uznana za uzupełniającą przepisy odnoszące się do przeprowadzenia reformy rolnej³⁵.

Zauważyć dalej należy, że ustawa z 20 marca 1950 roku nie zawiera żadnych przepisów co do wpisywania do ksiąg wieczystych przejścia własności „dóbr martwej ręki” na rzecz państwa, a w szczególności nie wskazuje organu władzy uprawnionego do postawienia wniosku o wpis w księdze wieczystej. W konsekwencji, wobec braku w treści ustawy, szczególnego unormowania wpisów na rzecz państwa własności nieruchomości przejętych na podstawie powołanej ustawy, wskazane wyżej powiązanie też z przepisami Dekretu z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej prowadzi do wniosku, że w rozważanej kwestii w pełni mają zastosowanie przepisy odnoszące się do ujawnienia w księgach wieczystych prawa własności nieruchomości przejętych na cele reformy rolnej.

Przepisami takimi są art. 1 Dekretu z dnia 8 sierpnia 1946 r. o wpisywaniu w księgach hipotecznych (gruntowych) prawa własności nieruchomości

³⁴ Uchwała 7 sędziów SN z dnia 22 kwietnia 1961 r., sygn. akt I CO 11/61.

³⁵ Uchwała SN z dnia 22 kwietnia 1961 r., sygn. akt I CO 11/61, OSNC 1962/1/3.

przejętych na cele reformy rolnej (Dz. U. nr 39, poz. 233) oraz art. 1 Rozporządzenia Ministrów Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 30 kwietnia 1947 r. w sprawie przekazywania starostom czynności dotyczących wpisywania w księgach hipotecznych (gruntowych) prawa własności nieruchomości przejętych na cele reformy rolnej (Dz. U. nr 41, poz. 200) – z uwzględnieniem zmian funkcjonalnych wprowadzonych ustawą o terenowych organach jednolitej władzy państwowej.

Ustawa regulowała również kwestię obrotu podlegających przejęciu nieruchomości ziemskich lub ich części. W istocie chodziło o to, aby skutecznie wydobyć własność nieruchomości ziemskich, które zostały sprzedane po 22 lipca 1944 roku, choć powinny zostać przejęte na podstawie reformy rolnej. Warto podkreślić, że tego rodzaju czynności prawne (umowa zbycia – art. 3 ust. 3) zmierzające *de facto* do obejścia przepisów reformy rolnej obarczone były sankcją nieważności. Rozstrzygnięcie o tym, czy dana czynność prawna jest nieważna została zastrzeżona dla kompetencji Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych. W prawie cywilnym sankcja nieważności powoduje najdotkliwsze konsekwencje prawne. Z tego też powodu przepis art. 3 ustawy z 20 marca 1950 roku, który ministrowi a nie sądowi powszechnemu przyznawał tego rodzaju uprawnienie, należy uznać za działanie zmierzające do legalizacji różnego rodzaju bezprawnych działań.

2.3. Kategorie nieruchomości podlegające wyłączeniu od przejęcia przez państwo

Ustawa z 20 marca 1950 roku szeroko określała zakres przejmowanych przez państwo nieruchomości ziemskich związków wyznaniowych. Intencją ustawodawcy było jednak wyłączenie niektórych kategorii nieruchomości od przejęcia ze względu na ich charakter lub cel, jakiemu miały służyć.

Przed wszystkim wyłączeniu od przejęcia podlegały kościelne nieruchomości ziemskie stanowiące gospodarstwa rolne proboszczów, które stanowiły podstawę ich zaopatrzenia (art. 1 ust. 2). W ustawie precyzyjnie określono, że wyłączeniu podlegają gospodarstwa rolne proboszczów o powierzchni do 50 ha, a na terenie województwa poznańskiego, pomorskiego i śląskiego do 100 ha. Można więc stwierdzić, że w tym zakresie nieruchomości wyłączone od nacjonalizacji zostały w ustawie określone

na tych samych zasadach jak w Dekrecie z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej.

W orzeczeniu z 14 sierpnia 1957 roku Sąd Najwyższy rozstrzygnął pytanie prawne dotyczące przesłanek orzekania przez organy administracji państwowej o tym, czy nieruchomość stanowi gospodarstwo rolne proboszcza. Główną tezą tego orzeczenia jest stwierdzenie, że jeśli parafia nie jest hipoteczną właścicielką nieruchomości, to nie ma przeszkód ku temu, aby należąca do niej nieruchomość została uznana przez władzę administracyjną za gospodarstwo rolne proboszcza. W świetle art. 4 ust. 2 ustawy tworzącej Fundusz Kościelny wystarczającą przesłanką do uznania za gospodarstwo rolne proboszcza jest fakt posiadania przez niego nieruchomości³⁶. Sąd Najwyższy rozstrzygnął, że podmiotem własności kościelnych nieruchomości ziemskich, które nie podlegały przejęciu na własność państwa stosownie do ustawy o „dobrach martwej ręki”, jest parafia³⁷.

Kolejną kategorią nieruchomości wyłączonych od przejęcia były „miejsca przeznaczone do wykonywania kultu religijnego, w tym budynki mieszkalne, stanowiące siedzibę klasztorów, kurii biskupich i arcybiskupich, konsystorz i zarządów innych związków wyznaniowych”. Nieruchomości te podlegały wyłączeniu na mocy decyzji Ministra Administracji Publicznej. Działo się tak, nawet wówczas gdy budynki te lub miejsca stanowiły część nieruchomości podlegających przejęciu na własność państwa (art. 2 ust. 2)³⁸. Gospodarstwa rolne proboszczów i budynki służące do celów kultu religijnego pozostawiono w użytkowaniu dotychczasowym posiadaczom³⁹.

Do dalszego rozszerzenia zakresu nieruchomości wyłączonych od upaństwowienia doszło na podstawie protokołu do porozumienia z 14 kwietnia 1950 roku. Aneks do punktu 2. brzmiał: „ordynariuszom będą pozostawione ogrody i gospodarstwa rolne do 50 ha wraz z inwentarzem, również seminariom duchownym będą pozostawione ogrody i gospodarstwa rolne do 50 ha wraz z inwentarzem, gospodarstwa domowe do 5 ha związane bezpośrednio z terenem domów zgromadzeń zakonnych oraz inwentarz martwy i żywy wykorzystywany w tym gospodarstwie jak również

³⁶ Orzeczenie SN z dnia 14 sierpnia 1957 r., sygn. akt 3 CR 385/57.

³⁷ Postanowienie SN z dnia 5 lutego 1966 r., sygn. akt II CR 47/66 [niepublikowane].

³⁸ Dz. U. nr 9, poz. 87.

³⁹ W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów...*, dz. cyt., s. 26.

budynki gospodarcze znajdujące się na tej ziemi nie będą przejęte przez Państwo⁴⁰.

Zgodnie z ustawą Rada Ministrów uzyskała uprawnienie do rozszerzenia zakresu elementów majątku związków wyznaniowych podlegających wyłączeniu spod działania przepisów ustawy (art. 2 ust. 3). Nie skorzystano jednak z tego uprawnienia. Warto zwrócić uwagę, że brzmienie tego przepisu w sposób wymowny potwierdza, że przejęciu przez państwo nieruchomości ziemskich związków wyznaniowych towarzyszyło również przejmowanie innych przedmiotów majątkowych, a więc także ruchomości. Za tak przyjętą wykładnią omawianego przepisu przemawia zresztą treść art. 2 ust. 1 i liczne okoliczności faktyczne. Wspomnieć należy, że na podstawie przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku przejęto m.in. zakłady opieki społecznej wraz ze wszystkimi przedmiotami majątkowymi⁴¹.

Uprawnienia organów administracji do wyłączania przejęcia niektórych nieruchomości było wyrazem podporządkowania tego procesu racjom o charakterze politycznym. W praktyce ustanowiono jeszcze jedną możliwość wyłączenia przejęcia nieruchomości ziemskich związków wyznaniowych. Podczas narady z 11 grudnia 1950 roku dyrektor UdSW stwierdził, że „należy pozostawić w posiadaniu politycznie pozytywnym nieruchomości ziemskich lub ich części np. budynków”⁴². Możliwość dokonywania tego rodzaju arbitralnych wyłączeń zastosowania ustawy stanowiło wygodny instrument różnicowania duchowieństwa. Niejednokrotnie nie zważano przy tym na naruszenie zasady *superficies solo cedit*.

Proces przejmowania majątku kościelnego wiązał się nierozzerwalnie z kwestią uregulowania istotnych zagadnień o charakterze prawnorzeczowym oraz obligacyjnym. Minister Administracji Publicznej na podstawie art. 2 ust. 2 ustawy uzyskał uprawnienie do wydawania decyzji wyłączających określone nieruchomości z możliwych do przejęcia przez państwo. Powyższe uprawnienie miało zastosowanie do miejsc przeznaczonych do wykonywania kultu religijnego, w tym również budynków mieszkalnych stanowiących siedzibę klasztorów, kurii biskupich i arcybiskupich

⁴⁰ Za: *Położenie prawne Kościołów i związków wyznaniowych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej według stanu na dzień 1.X. 1960 r.*, oprac. E. Małkiewicz, S. Podemski, Warszawa 1960, s. 132.

⁴¹ Zob. M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 56.

⁴² Zob. Tamże, przypis 19, s. 57.

konsystorzcy i zarządów innych związków wyznaniowych, pomimo tego że budynki te lub miejsca stanowiły część nieruchomości podlegających przejęciu na własność państwa.

Realizacja omawianej ustawy była wadliwie wykonywana przez organy administracji rolnej, które niejednokrotnie nie pozostawiały kościelnym osobom prawnym określonych obszarowo gospodarstw. Na mocy Ustawy z dnia 12 marca 1958 r. o sprzedaży państwowych nieruchomości rolnych oraz uporządkowaniu niektórych spraw związanych z przeprowadzeniem reformy rolnej i osadnictwa rolnego⁴³ wszystkie nieruchomości związków wyznaniowych, które znajdowały się w posiadaniu instytucji i organów państwowych, zostały uznane za własność państwową. Dokonano w ten sposób legalizacji zaboru mienia związków wyznaniowych przeprowadzonego wcześniej bez podstaw prawnych⁴⁴.

Postanowienie Sądu Najwyższego z 19 stycznia 1962 roku potwierdziło okoliczność, że ustawa z 20 marca 1950 roku reguluje odrębnie przejęcie na własność państwa nieruchomości związków wyznaniowych, ale nie wyłącza ich przejęcia na mocy przepisów ustawy z 12 marca 1958 roku, jeśli zachodzą przesłanki takiego przejęcia określone w art. 9 ust. 1 – „Nieruchomości rolne i leśne, objęte we władanie Państwa do dnia wejścia w życie niniejszej ustawy, przejmują się na własność Państwa bez względu na ich obszar, jeżeli znajdują się one nadal we władaniu Państwa lub zostały przekazane przez Państwo w użytkowanie innym osobom fizycznym lub prawnym” – oraz w art. 9 ust. 3 – „O przejęciu nieruchomości rolnych na własność Państwa orzeka organ administracji rolnej prezydium powiatowej rady narodowej, a o przejęciu nieruchomości leśnych – rejon lasów państwowych”⁴⁵.

Teoretycznie w świetle obowiązujących wówczas przepisów prawa cywilnego możliwe było zasiedzenie własności nieruchomości ziemskiej przez związki wyznaniowe. Jednak stosownie do treści postanowienia Sądu Najwyższego z 24 października 1961 roku wejście w życie ustawy z 20 marca 1950 roku nie tylko przerwało bieg terminu zasiedzenia w stosunku do nieruchomości posiadanych przez związki wyznaniowe przed

⁴³ Dz. U. nr 17, poz. 71.

⁴⁴ W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów...*, dz. cyt., s. 26.

⁴⁵ Postanowienie SN – Izba Cywilna z dnia 19 stycznia 1962 r., sygn. akt 4 CR 256/61.

dniem wejścia w życie ustawy, lecz także uniemożliwiło rozpoczęcie na nowo biegu tego terminu⁴⁶.

Do rozstrzygnięcia pozostawała kwestia wyłączenia spod działania przepisów ustawy różnego rodzaju uprawnień o charakterze obligacyjnym. Prawo użytkowania nieruchomości ziemskich lub ich części przejętych na rzecz państwa na podstawie umów dzierżawnych obowiązujących w dniu wejścia w życie ustawy pozostawało nadal wiążące. Wszelkie inne umowy dzierżawne mogły być uznane za wygasłe bez odszkodowania (art. 3 ust. 2). Grunty wyłączone z upaństwowienia, w tym także gospodarstwa rolne proboszczów, mogły być sprzedawane. Ograniczeniu w obrocie podlegała sprzedaż gospodarstw rolnych, która prowadziłyby do powstania tzw. gospodarstw karłowatych. Generalną zasadą było takie rozporządzenie gospodarstwem, aby po sprzedaży dotychczasowemu właścicielowi pozostawało co najmniej 8 ha gruntów. Ta reguła nie dotyczyła proboszczów, którzy w wyniku umowy sprzedaży musieli pozostawić sobie grunty o areale co najmniej 2 ha⁴⁷.

2.4. Utworzenie Funduszu Kościelnego

Zgodnie z przyjętymi założeniami Fundusz Kościelny miał stanowić masę majątkową tworzoną z dochodów z nieruchomości ziemskich przejętych na mocy ustawy z 20 marca 1950 roku oraz z dotacji państwowych uchwalanych przez Radę Ministrów. Dotacja oznacza nieodpłatną i bezzwrotną pomoc finansową udzielaną przez państwo lub instytucję podmiotom dla poparcia ich działalności. FK rzeczywiście spełniał cechy funduszu, bo stanowił wyodrębniony zasób pieniędzy ze wskazaniem źródeł jego zasilania i miał określone cele i zadania⁴⁸. Pojęcie „fundusz” wywodzi się z języka łacińskiego od słowa „fundus” oznaczającego „dno, podwalinę, podstawę”, a w szerszym ujęciu „majątek ziemski”. Dawniej „funduszu”

⁴⁶ Postanowienie SN z dnia 24 października 1961 r., sygn. akt 1 CR 926/61 [niepublikowane].

⁴⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 listopada 1964 r. w sprawie przenoszenia własności nieruchomości rolnych, znoszenia współwłasności takich nieruchomości oraz dziedziczenia gospodarstw rolnych, Dz. U. nr 45, poz. 304.

⁴⁸ N. Gajl, *Fundusz* [w:] *Wielka encyklopedia prawa*, red. E. Smoktunowicz, Warszawa 2000, s. 250.

używano na określenie zapisu, legatu. Oznaczało „nadane, oddieczone dobra lub majątek”⁴⁹.

Pewną analogię do Funduszu Kościelnego stanowi Państwowy Fundusz Ziemi. Obydwie instytucje stanowiły masę majątkową. Obydwie nakierowane były na usunięcie przywilejów obszarnczo-feudalnych i obydwie za cel stawiały sobie pokrywanie wydatków związanych z realizacją reformy rolnej. Można zaryzykować twierdzenie, że Państwowy Fundusz Ziemi stanowił pierwowzór Funduszu Kościelnego. Wydatkowanie środków zarówno w przypadku PFZ, jak i FK wskazywało na ich rekompensacyjny charakter w stosunku do nieruchomości zabranych wskutek działań reformy rolnej.

Istotą wydatkowania środków przez Państwowy Fundusz Ziemi oraz przez Fundusz Kościelny w okresie Polski Ludowej było subsydiowanie działalności grup lojalnych obywateli wobec ówczesnego ustroju politycznego. W przypadku PFZ byli to m.in. uczestnicy partyzanckich walk o demokratyczną Polskę, natomiast w przypadku środków FK większość dotacji trafiała na rzecz ruchu „księży patriotów”.

Choć Państwowy Fundusz Ziemi i Fundusz Kościelny wykazują wiele analogii, to jednak istnieją między nimi również wyraźne różnice. Przede wszystkim nieruchomości przejęte na rzecz PFZ były zaewidencjonowane. W konsekwencji wraz ze zmianą ustroju w 1989 roku państwowe osoby prawne stały się użytkownikami wieczystymi gruntów państwowych, którymi zarządzały, a nieruchomości rolne odpowiednio przeszły na własność Agencji Rynku Rolnego. Tymczasem status prawny nieruchomości ziemskich przejętych na rzecz Skarbu Państwa w drodze ustawy z 20 marca 1950 roku stał się przedmiotem postępowania rewindykacyjnego przewidzianego odrębnymi przepisami.

Warto odnotować, że w 1950 roku powstał Fundusz Kościelny Generalnego Dziekanatu WP. Ten fundusz tworzyły w świetle regulaminu: wpływy ze zbiorów tacowych kościołów garnizonowych z pierwszych niedziel każdego miesiąca; nadwyżki wpływów nad wydatkami określonymi w preliminarzu dochodów i wydatków kościołów garnizonowych na koniec każdego roku; okolicznościowe ofiary kościołów garnizonowych; dotacje Urzędu do Spraw Wyznań.

⁴⁹ K. Cisowska-Mleczek, *Fundusz kościelny na tle innych funduszy sektora finansów publicznych*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i materiały” 2005, nr 1, s. 85.

Podstawę prawną regulaminu stanowiło uzgodnienie Głównego Zarządu Politycznego WP i UdSW⁵⁰. Trzeba jasno określić, że FKGDWP był odrębną masą majątkową od FK⁵¹. Istnieje jednak pewna zależność pomiędzy tymi funduszami. Polega ona na tym, że FK przekazywał od 1951 roku dotacje na rzecz funduszu obsługującego wydatki Generalnego Dziekanatu WP. Zatem Fundusz Kościelny był odpowiedzialny za przekazywanie dotacji na działalność FKGDWP⁵².

W latach 1950–1989 jedyne źródło dochodów Funduszu Kościelnego stanowiły dotacje państwowe uchwalane przez Radę Ministrów. Budżet Funduszu stanowił wyodrębnioną część budżetu UdSW. Procedura tworzenia wydatków opierała się na specjalnie przygotowanym w tym celu preliminarzu wydatków na kolejny rok budżetowy. Zadaniem UdSW było wykazanie wydatków bez ich szczegółowego uzasadnienia bezpośrednio Urzędowi Rady Ministrów, wraz z wnioskiem o jego wykonanie. W praktyce dochody z nieruchomości upaństwowionych w 1950 roku nie stanowiły punktu odniesienia przy konstruowaniu budżetu Funduszu Kościelnego. Potwierdza to, że Fundusz ten od samego początku swego istnienia podporządkowany został realizacji polityki wyznaniowej. K. Cisowska-Mleczek twierdzi, że środki będące w dyspozycji FK uwzględniane były w pozycji „różna działalność” w budżetach kolejnych lat UdSW⁵³.

Jak ponadto wiadomo, przejęte przez państwo nieruchomości ziemskie związków wyznaniowych nie zostały należycie skatalogowane⁵⁴. Należy również wziąć pod uwagę fakt, że władzom nie zależało na tym, aby Fundusz Kościelny był oparty na klarownie wskazanych dochodach z nieruchomości ziemskich, gdyż stanowiłoby to istotną barierę w dowolnym określaniu jego budżetu.

Oparcie Funduszu Kościelnego wyłącznie na dotacjach państwowych było wygodnym sposobem kontrolowania wielkości środków finansowych kierowanych na rzecz realizacji polityki wyznaniowej. Ustawa wyraźnie wskazywała, że przy wydatkowaniu środków FK należało respektować zasadę proporcjonalności. Statut miał zabezpieczyć przeznaczenie na

⁵⁰ P. Piontek, M. Wesołowski, *Generalny...*, dz. cyt., s. 129–130.

⁵¹ Regulamin Funduszu Kościelnego Generalnego Dziekanatu WP [w]: P. Piontek, M. Wesołowski, *Generalny...*, dz. cyt., s. 154–155.

⁵² Tamże.

⁵³ Tamże, s. 89–90.

⁵⁴ Tamże, s. 89.

cele danego związku wyznaniowego dochodów płynących z nieruchomości, które przejęto od tego związku (art. 10 ust. 3). W latach 1950–1989 zasada proporcjonalności nie była jednak respektowana⁵⁵, co potwierdza analiza sposobu wydatkowania środków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989. Wnioskodawcy projektu ustawy o zniesieniu Funduszu powołali się bez podania danych źródłowych na fakt, że w latach 1950–1989 przekazywał w przeważającej części swój budżet na rzecz kół księży w Zrzeszeniu Katolików „Caritas” oraz dotował działalność Polskiej Rady Ekumenicznej i Kościołów mniejszościowych. Największe wydatki FK kierowano w latach 1951–1989 na rzecz organizacji zrzeszającej „księży patriotów” – Zrzeszenie Katolików „Caritas”, której to organizacji nie zabrano żadnych nieruchomości ziemskich na podstawie ustawy z 20 marca 1950 roku⁵⁶.

Teoretycznie rzecz ujmując, sposób funkcjonowania Funduszu Kościelnego pomyślany został przede wszystkim jako rekompensata za przejęte nieruchomości ziemskie. W tym sensie nawiązano do procesu sekularyzacji dóbr kościelnych przeprowadzonych w poprzednim wieku w większości państw Europy Zachodniej⁵⁷.

W ustawie wyraźnie wskazano, że źródłem finansowania będą dochody z nieruchomości ziemskich przejętych przez państwo oraz dotacje państwowe. Ustawodawca nie wskazał przy tym na konsekwencje naruszenia kolejności tych dwóch źródeł finansowania. Fundusz Kościelny został zobowiązany do finansowania ściśle określonych zadań (art. 9 ust. 1). Przewidziano jednak możliwość rozszerzenia zakresu celów Funduszu na inne potrzeby kościelne i charytatywne (art. 9 ust. 2). Rozszerzenie katalogu zadań finansowych FK w świetle przepisów ustawy mogło nastąpić w drodze rozporządzenia. Rada Ministrów z tego upoważnienia w latach 1950–1989 nigdy jednak nie skorzystała.

W preambule do ustawy z 20 marca 1950 roku znajduje się sformułowanie, z którego można wyprowadzić wniosek, że Fundusz Kościelny

⁵⁵ Tabela 3. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na cele ustawowe i pozaustawowe. Zob. M. Zawiślak, *Struktura wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989* [w:] *Człowiek – Państwo – Kościół. Księga Jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Arturowi Mezglewskiemu*, red. P. Sobczyk, P. Steczkowski, Lublin 2020, s. 760.

⁵⁶ M. Zawiślak, *Struktura wydatków Funduszu Kościelnego...*, dz. cyt., s. 757–761.

⁵⁷ T. Stanisławski, *Finansowanie instytucji wyznaniowych ze środków publicznych w Polsce*, Lublin 2011, s. 22–25.

traktowany był jako gwarant „materialnego zabezpieczenia duchowieństwa”. Zadania, do których realizacji został powołany, były następujące: utrzymanie i odbudowa kościołów, udzielanie duchownym pomocy materialnej i lekarskiej oraz organizowanie dla nich domów wypoczynkowych, objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym na koszt Funduszu Kościelnego w przypadkach uzasadnionych, specjalne zaopatrzenie emerytalne duchownych społecznie zasłużonych, wykonywanie działalności charytatywno-opiekuńczej (art. 9 ust. 1).

Fundusz Kościelny został zobowiązany do świadczenia na utrzymanie i odbudowę kościołów (art. 9 ust. 1 pkt 1). W praktyce wykonywanie tego zadania zostało ograniczone do świadczenia na konserwację i odbudowę miejsc poświęconych kultowi religijnemu.

System zapomogowy stworzony w ramach FK służył realizacji dwóch ustawowych zadań. Pierwszym z nich było udzielanie duchownym pomocy materialnej i lekarskiej oraz organizowanie dla nich domów wypoczynkowych (art. 9 ust. 1 pkt 2). Drugim obejmowanie ubezpieczeniem chorobowym na koszt Funduszu Kościelnego w przypadkach uzasadnionych (art. 9 ust. 1 pkt 3). W latach 1951–1989 żadne przepisy rangi ustawowej nie regulowały trybu przyznawania zapomóg dla duchownych ze środków FK.

Specjalne zaopatrzenie emerytalne duchownych społecznie zasłużonych było realizowane na podstawie art. 9 ust. 1 pkt 4 ustawy tworzącej Fundusz Kościelny. Zakres podmiotowy ograniczał się do duchownych skupionych w prorządowych organizacjach.

Wykonywanie działalności charytatywno-opiekuńczej przez związki wyznaniowe w okresie 1950–1989 było niemożliwe z powodów politycznych. Na podstawie art. 13 Ustawy z dnia 28 października 1948 r. o zakładach społecznej służby zdrowia⁵⁸ przejęto na własność państwa szpitale i sanatoria zakonne. Oznaczało to *de facto* zaprzestanie działalności charytatywno-opiekuńczej przez zgromadzenia zakonne. Władze komunistyczne uzyskały monopol na wykonywanie tego rodzaju działalności i dopiero pod koniec lat siedemdziesiątych pojawiła się możliwość jej wykonywania przez Kościół⁵⁹.

⁵⁸ Ustawa z dnia 28 października 1948 r. o zakładach społecznej służby zdrowia i planowej gospodarce w służbie zdrowia, Dz. U. nr 55, poz. 434.

⁵⁹ W. Bar, *Działalność charytatywno-opiekuńcza* [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2000, s. 408.

2.5. Wykonanie ustawy

Prawidłowe wykonanie przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku formalnie powierzono: Ministrowi Administracji Publicznej, Ministrowi Sprawiedliwości, Ministrowi Finansów, Ministrowi Rolnictwa i Reform Rolnych (art. 13). W praktyce wykonywanie przepisów ustawy należało niemal do wyłącznej kompetencji UdSW, w szczególności w kwestii funkcjonowania Funduszu Kościelnego.

Urząd do Spraw Wyznań powstał w 1950 roku. Na jego czele stał dyrektor, który był powoływany i odwoływany przez Prezesa Rady Ministrów. UdSW był centralnym organem administracji wyznaniowej. Od 1974 roku dyrektor Urzędu podniesiony został do rangi ministra⁶⁰. Początkowo w strukturze UdSW wydzielono referaty do spraw wyznań na szczeblu lokalnym, następnie przekształcono je w wydziały do spraw wyznań. Po reorganizacji wynikającej z reformy administracji państwowej kompetencje z zakresu administracji wyznaniowej przejęli wojewodowie – wydziały do spraw wyznań znajdowały się obligatoryjnie w strukturze urzędów wojewódzkich⁶¹. Urząd został zniesiony w 1989 roku na podstawie art. 1 pkt 2 Ustawy z dnia 23 listopada 1989 r. zmieniającej ustawę o zmianach organizacji oraz zakresie działania niektórych naczelnych i centralnych organów administracji państwowej (Dz. U. nr 64, poz. 387)⁶².

Do zakresu działania UdSW należały: sprawy prawne i projekty ustaw, koordynowanie problemów wyznaniowych z działalnością innych resortów, nadzór nad przestrzeganiem przepisów odnoszących się do działalności kościołów i związków wyznaniowych, ewidencja obiektów wyznaniowych oraz sprawozdawczość wyznaniowa, nadzór nad przestrzeganiem porządku prawnego w zakresie realizacji wolności wyznania, sprawy osobowe, rejestracja, ewidencja, struktura, organizacja i działalność stowarzyszeń wyznaniowych leżących w kompetencji innych władz i urzędów państwowych⁶³.

⁶⁰ H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres...*, dz. cyt., s. 33–71.

⁶¹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 maja 1975 r. w sprawie zasad organizacji urzędów terenowych organów administracji państwowej, Dz. U. nr 17, poz. 93.

⁶² Szerzej na ten temat: A. Nowakowski, *Administracja...*, dz. cyt., s. 29–35; H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres...*, dz. cyt., s. 35–37; M. Fąka, *Państwowe prawo...*, dz. cyt., s. 200.

⁶³ J. Godlewski, *Założenia polityki...*, dz. cyt., s. 25.

Przepis art. 10 ust. 1 ustawy z 20 marca 1950 roku powierzył Ministrowi Administracji Publicznej (następnie Urzędowi do Spraw Wyznań) nadzór nad Funduszem Kościelnym. Z kolei Rada Ministrów została zobowiązana do uchwalenia statutu Funduszu, którego treść miała obejmować organizację, sposób tworzenia organów i zasady działalności. Ponadto statut FK miał zagwarantować udział duchowieństwa i wierzących w organach Funduszu Kościelnego. Kościół Katolicki odmówił udziału we władzach Funduszu⁶⁴. H. Misztal i A. Mezglewski podają, że do zakresu działania UdSW należało również opiniowanie wniosków o zapomogi i dotacje, administrowanie Funduszem Kościelnym, opiniowanie podań i wystąpień do urzędów państwowych⁶⁵.

Podstawę działalności Funduszu Kościelnego stanowił tymczasowy statut Urzędu do Spraw Wyznań uchwalony przez Radę Ministrów 27 maja 1950 roku⁶⁶. W ramach struktury organizacyjnej Urzędu przewidziano powołanie Samodzielnego Referatu Nadzoru Funduszu Kościelnego. Stosownie do unormowań tego statutu do zakresu działania referatu należał „nadzór na tym funduszem w myśl art. 10 ustawy z dnia 20 marca 1950 roku” (§ 7 statutu). Jak podaje Ł. Bernaciński, regułą było, że dyrektorem Funduszu stawała się jedna z osób pracujących w Urzędzie na stanowisku kierowniczym. Zarządzanie FK należało do obowiązków służbowych naczelnika Samodzielnego Referatu Nadzoru Funduszu Kościelnego i podległych mu pracowników Urzędu, z tego tytułu nie pobierali oni dodatkowego wynagrodzenia⁶⁷.

Jak pokazują dane archiwalne, działalność organizacyjną Funduszu Kościelnego sprawował w imieniu dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań naczelnik Wydziału Funduszu Kościelnego. Dyrektorem FK był każdorazowo dyrektor Urzędu do Spraw Wyznań. Z treści dokumentów księgowych wynika, że od 1951 roku Fundusz Kościelny stanowił osobny wydział w ramach Urzędu do Spraw Wyznań. Przekazywanie pieniędzy z jego środków wymagało aprobaty dyrektora UdSW⁶⁸.

⁶⁴ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 62.

⁶⁵ H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres...*, dz. cyt., s. 33–71.

⁶⁶ Uchwała Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego statutu Urzędu do Spraw Wyznań, M. P. nr A-78, poz. 905.

⁶⁷ Ł. Bernaciński, *Finansowanie związków...*, dz. cyt., s. 35–37.

⁶⁸ Polecenie wypłaty 70 000 złotych obywatelowi Reifowi Ryszardowi w Warszawie z dnia 19 sierpnia 1965 roku, podpisane przez naczelnika wydziału Funduszu

W świetle przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku własność nieruchomości ziemskich związków wyznaniowych przeszła na Skarb Państwa z mocy samego prawa. Natomiast do faktycznego objęcia tych gruntów w posiadanie dochodziło o wiele później niż w dniu wejścia w życie ustawy (23 marca 1950 roku)⁶⁹. Najpoważniejszy spór wynika właśnie z braku ewidencji przejętych nieruchomości ziemskich przez państwo na mocy tej ustawy. W literaturze podawane są zróżnicowane dane. Liczbę 89 090 ha a przejętych gruntów z podziałem na nieruchomości: proboszczowskie (31 855,1 ha); biskupie i seminariów duchownych (12 797 ha 7 a); biskupie, które nie przynosiły dochodów osobistych (995,4 ha); klasztorne (16 240,3 ha) i inne (27 202,3 ha) zawierają dane Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych na dzień 15 stycznia 1951 roku⁷⁰. Liczbę 155 000 ha podają następujący autorzy: B. Górowska i G. Rydlewski⁷¹, A. Dudek⁷², J. Żaryn⁷³. Natomiast D. Walencik podaje powierzchnię 66 000 ha ze wskazaniem, że tyle przejęto w okresie 10 miesięcy od wejścia w życie ustawy (a nie w ogóle w całym okresie jej wykonywania)⁷⁴.

Zatem udokumentowana powierzchnia upaństwowionych „dóbr marowej ręki” nie jest tożsama z powierzchnią, na jaką powołują się autorzy w literaturze przedmiotu⁷⁵. Spór wokół tego zagadnienia wynika z różnych metod oszacowania powierzchni upaństwowionych dóbr. M. Winiarczyk-Kossakowska powołuje się na liczbę 89 090 ha. Powierzchnia ta oparta została na wyliczeniu faktycznie przejętych nieruchomości wg stanu na 15 stycznia 1951 roku. Wyliczenie to nie jest jednak miarodajne ze względu na fakt, że przejmowanie nieruchomości ziemskich trwało po tej dacie⁷⁶.

Kościelnego Władysława Wilczyńskiego i dyrektora Funduszu Kościelnego dr Aleksandra Skarżyńskiego. Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok.

⁶⁹ Szerzej na temat interpretacji przez UdSW przepisów dotyczących przejmowania nieruchomości ziemskich zob. A. Szymański, *Proces likwidacji działalności charytatywnej Kościoła katolickiego w sferze publicznoprawnej w latach 1944-1965*, Opole 2010, s. 134-135.

⁷⁰ Zob. AAN, MRiRR, sygn. 1434; za: M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 61; D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 147.

⁷¹ B. Górowska, G. Rydlewski, *Regulacje prawne stosunków wyznaniowych w Polsce*, Warszawa 1992, s. 105.

⁷² A. Dudek, *Państwo i Kościół...*, dz. cyt., s. 21.

⁷³ J. Żaryn, *Kościół...*, dz. cyt., s. 47.

⁷⁴ D. Walencik, *Rewindykacja...*, dz. cyt., s. 54.

⁷⁵ AAN, MRiRR, sygn. 1434; za: M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 62.

⁷⁶ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 63.

Proces przejmowania „dóbr martwej ręki” miał miejsce również przed 1950 rokiem, a to podaje w wątpliwość rzetelność danych zawartych w dokumentacji Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z 1951 roku. Jak wskazują dane z prac Komisji Majątkowej Kościołowi Katolickiemu zwrócono 65 370 ha. Jednak niewiele to mówi o areale nieruchomości przejętych przez państwo w 1950 roku, ponieważ nie wszystkie z nich Kościół mógł odzyskać po 1989, a ponadto zwrot nieruchomości ziemskich na forum tej komisji dotyczył nie tylko „dóbr martwej ręki”⁷⁷.

Dane Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych z 1951 roku, na które powołuje się M. Winiarczyk-Kossakowska, wskazują na powierzchnię 89 090 ha 8 arów⁷⁸. Jednak ze względu na fakt, że po 1951 nie sporządzano kolejnych zestawień przejętych nieruchomości kościelnych, pomimo tego że nadal dokonywano ich przejęcia, dane te należy traktować jako niepełne⁷⁹. Istotnym argumentem kwestionującym ostateczność powyższych danych stanowi również fakt, że przedstawiana powierzchnia nieruchomości nie zawiera zestawienia aktów administracyjnych (protokołów, decyzji, orzeczeń) będących formalną podstawą do objęcia tych gruntów w posiadanie. Jednocześnie nie można odrzucić koncepcji, że władzom państwowym mogło zależeć na tym, aby nieruchomości zabierane związkom wyznaniowym nie były należycie ewidencjonowane, gdyż ich przejmowanie, przynajmniej niekiedy, było niezgodne z przepisami ustawy⁸⁰.

Wielu autorów podejmuje próbę określenia przejętych powierzchni gruntów „kościelnych” w oparciu o różne metody wyliczenia. Wszystkie te wyliczenia mają swoją genezę w „uwagach” do Ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki. Zawarto tam ogólne stwierdzenie, że Kościół Katolicki utracił blisko 155 000 ha ziemi, zaś na podstawie porozumienia z 14 kwietnia 1950 roku pozostawiono

⁷⁷ Zob. art. 61 Ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. nr 29, poz.154.

⁷⁸ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 61.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ Zob. S. Dubiel, *Uprawnienia majątkowe Kościoła katolickiego w Polsce w świetle Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 roku, Konkordatu z 1993 roku i ustaw synodalnych*, Lublin 2007, s. 189.

mu w posiadaniu ok. 33 000 ha⁸¹. W literaturze brakuje zgody co do powierzchni „dóbr martwej ręki” przejętych przez państwo⁸².

Najczęściej historycy powołują się na liczbę 155 000 ha⁸³. Tak podaje P. Pelc za M. Staszewskim⁸⁴. Należy zauważyć, że na taką powierzchnię nieruchomości ziemskich przejętych przez państwo na mocy cytowanej ustawy powołuje się również K. Krasowski. Dane te stanowią „wstępne wyliczenie” dóbr, jakie docelowo miały zostać zabrane związkom wyznaniowym na mocy ustawy. Zostało sporządzone przez Ministra Administracji Publicznej w 1948 roku⁸⁵.

Kwestia znacjonalizowanej wielkości powierzchni „dóbr martwej ręki” nie została również rozstrzygnięta po 1989 roku. Podsekretarz Stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji powołał się na szacunkową powierzchnię 134 000 ha przejętych nieruchomości kościelnych na mocy ustawy z 20 marca 1950 roku. Podstawę owego wyliczenia stanowi zestawienie dotyczące opłacania podatku gruntowego oraz obszaru gruntów rolnych należących do Kościołów i innych związków wyznaniowych przed rozpoczęciem ich przejmowania (177 630 ha 8 a)⁸⁶.

Ostatnio nowy wątek w tej materii został zapoczątkowany z uwagi na odnalezienie w archiwach kościelnych zestawienia spisu nieruchomości zabranych Kościołowi Katolickiemu. Owo zestawienie powstało w 1957 roku na podstawie ankiet rozesłanych do kurii diecezjalnych i zgromadzeń zakonnych. Były w nich pytania m.in. o to, jaka nieruchomość została zabrana, gdzie jest położona, ile ziemi pozostawiono. Nieznany dotąd dokument wskazuje, ile ziemi i budynków straciły diecezje oraz zakony do 1957 roku.

Z odnalezionego spisu wynika, że 19 z 25 diecezji oraz kilkadziesiąt zgromadzeń zakonnych straciło 108 000 ha ziemi i lasów oraz 3709 budynków i nieruchomości. Z tych niepełnych zestawień wiadomo m.in., że diecezje do maja 1957 roku utraciły 91 000 ha ziemi i lasów oraz 2203

⁸¹ Zob. B. Górowska, G. Rydlewski, *Regulacje...*, dz. cyt., s. 105.

⁸² Zob. J. Mazanowski, *Kościelny majątek...*, dz. cyt., s. 4; M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 52; J. Żaryn, *Kościół...*, dz. cyt., s. 312.

⁸³ Zob. A. Dudek, *Państwo i Kościół...*, dz. cyt., s. 53; J. Żaryn, *Kościół...*, dz. cyt., s. 312.

⁸⁴ P. Pelc, *Kwestia...*, dz. cyt., s. 110.

⁸⁵ AAN, MAP, sygn. 673, k. 46 i następne, K. Krasowski, *Koncepcje...*, dz. cyt., s. 473.

⁸⁶ Podsekretarz Stanu MSWiA P. Dakowski, odpowiedź na interpelację nr 3315, ogłoszona w dniu 21 maja 2003 r. na 49. posiedzeniu Sejmu IV kadencji.

budynki, w tym 60 szkół i przedszkoli, 15 szpitali i sanatoriów, 550 domów katechetycznych, parafialnych i rekolekcyjnych, 901 budynków mieszkalnych. Od zgromadzeń zakonnych państwo przejęło 17 000 ha ziemi, 807 budynków niegospodarczych w całości, 381 w części oraz 318 innych nieruchomości. Poza tym państwo zamknęło 278 miejsc kultu oraz blisko 1000 placówek leczniczych, oświatowych i wychowawczych prowadzonych przez zakony, w tym 333 przedszkola, 75 szpitali, 68 internatów, 131 domów dziecka. Pracę straciło ponad 8400 osób⁸⁷.

Z treści tego dokumentu wynika zatem, że po 1957 roku aż do lat 70. nieruchomości nadal były zabierane Kościołowi, a także to, że Kościół nie utracił mniej, niż pokazują to spisy kościelne. Dopiero wnikliwa kwerenda danych znajdujących się w posiadaniu ówczesnych urzędów państwowych i zestawienie tych danych z materiałami archiwalnymi Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych pozwoliłoby na wyciągnięcie precyzyjnych wniosków w tej materii.

Na wykonanie przepisów omawianej ustawy miały wpływ postanowienia zawarte w aneksie do protokołu porozumienia z 14 kwietnia 1950 roku Rządu i Episkopatu⁸⁸. Na podstawie tego dokumentu wyłączono od upaństwowienia obszar do 50 ha dla ordynariuszy diecezji i dla seminariów duchownych oraz do 5 ha dla domów zakonnych. Pozostawienie gruntów ordynariuszom i seminariom duchownym było jednak realizowane w oparciu o kryterium oceny politycznej postawy biskupa ordynariusza wobec państwa. Domy zakonne uzyskały w praktyce mniejszy obszar, niż wynikało to z aneksu do porozumienia. Wobec braku odpowiednich uchwał Rady Ministrów organy administracyjne przyjęły, że działki te zostały upaństwowione i pozostawiono je w zarząd i użytkowanie⁸⁹.

Zdarzały się przypadki, że proboszczowie prawosławni nie mogli zagospodarować niewielkich gospodarstw parafialnych (do 10 ha). Formalnie pod koniec 1950 roku konsystorz Kościoła prawosławnego wyraził zgodę na przekazywanie „nadwyżek” gruntów na rzecz państwa. Uchwała konsystorza z 16 grudnia 1950 roku była bezprecedensowym wydarzeniem w zakresie wykonywania przepisów ustawy z 20 marca

⁸⁷ E. K. Czaczkowska, *Jak wiele PRL zabrał Kościołowi?*, „Rzeczpospolita” 2011, 6 maja, <https://www.rp.pl/arttykul/653622-Jak-wiele-PRL-zabral-Kosciolowi.html> [dostęp: 20.12.2020 r.].

⁸⁸ M. Fąka, *Państwowe prawo...*, dz. cyt., s. 27–31.

⁸⁹ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 59–60.

1950 roku⁹⁰. Władze Kościoła prawosławnego dobrowolnie przekazały na rzecz państwa 2000 ha gruntów rolnych swoich parafii. Po wydarzeniach z października 1956 roku niemal wszystkie parafie prawosławne, które przekazały „nadwyżki” ziemi parafialnej, złożyły podanie o ich zwrot. Generalnie po złożeniu wspomnianych wniosków grunty stanowiące majątek bankrutujących spółdzielni były zwracane parafiom prawosławnym. Pozostałe grunty, będące własnością rolników indywidualnych, nie podlegały zwrotowi. K. Urban podaje, że tego rodzaju działanie mogło być uprzednio przedmiotem uzgodnienia między władzami państwowymi a Kościołem prawosławnym. To wskazuje, że na wykonywanie przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku miały wpływ względy polityczne⁹¹.

Wraz z wejściem w życie ustawy przyjęto praktykę pozostawiania 10 ha proboszczom „politycznie pozytywnym”. Przejęte przez państwo „dobra martwej ręki” powinny zostać rozparcelowane, gdyż stanowiło to główną przesłankę reformy rolnej. Znane są natomiast przykłady przeznaczenia upaństwowionych dóbr kościelnych na cele budowlane, dzierżawne, użytkowe⁹². Bardzo rzadko wykorzystywano przewidzianą w ustawie możliwość pozostawienia w zarząd i użytkowanie upaństwowionych „dóbr martwej ręki” dotychczasowym właścicielom. Cytowany przepis miał zastosowanie do właścicieli duchownych tylko w ostateczności, gdy nie było chętnych do ich dzierżawy przez inne podmioty. Natomiast w późniejszym okresie upaństwowiano w praktyce wszystkie grunty rolne, w stosunku do których nie było w księgach gruntowych stwierdzenia, że jest to beneficjum proboszczowskie.

Dodatkowym ułatwieniem przy przejmowaniu przez państwo „dóbr martwej ręki” było zalecenie dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań Andrzeja Bidy, aby uwzględniać pisemne zrzeczenia się własności gruntów przez proboszczów⁹³. Od chwili wejścia w życie Ustawy z dnia 12 marca 1958 r. o uporządkowaniu niektórych spraw związanych z przeprowadzeniem reformy

⁹⁰ Zob. K. Urban, *Kościół prawosławny...*, dz. cyt., s. 239.

⁹¹ Uchwała konsystorza z 1950 roku o przekazaniu „nadwyżek” miała wydźwięk propagandowy. Jej celem było ukazanie, że Kościół Katolicki nie chce dobrowolnie przekazywać nieruchomości. Tamże, s. 241.

⁹² R. Gryz, *Państwo a Kościół w Polsce 1945-1956 na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków 1999, s. 251.

⁹³ AAN, UdSW, sygn. 8/1278, Protokół z narady wojewódzkich pełnomocników ds. przejęcia dóbr martwej ręki.

rolnej i osadnictwa rolnego⁹⁴ „dobra martwej ręki” były sprzedawane rolnikom na równi z innymi gruntami Państwowego Funduszu Ziemi⁹⁵.

Do najpoważniejszych zaniedbań w zakresie prawidłowego wykonania ustawy zaliczyć należy brak ustalenia szacunku dochodów z przejętych nieruchomości od związków wyznaniowych (art. 2 ust. 5). Z tego powodu w okresie 1950–1989 nie da się ustalić, czy budżet Funduszu Kościelnego był konstruowany w oparciu o dochodowość upaństwowionych nieruchomości ziemskich. Fundusz oparty został wyłącznie na dotacjach budżetowych. W okresie 1951–1989 nie była respektowana zasada proporcjonalności dotacji przeznaczonych dla poszczególnego związku wyznaniowego wobec dochodów z przejętego majątku od tego związku. Dodać należy, że Fundusz Kościelny wydatkował środki finansowe w oparciu o przepisy art. 9 ust. 1 ustawy w niepełnym zakresie.

Również aktualnie niektóre z zadań są finansowane w oparciu o treść Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1990 r. w sprawie rozszerzenia zakresu celów Funduszu Kościelnego (Dz. U. nr 61, poz. 354), a także na podstawie Uchwały nr 148 Rady Ministrów z dnia 7 listopada 1991 r. w sprawie statutu Funduszu Kościelnego (M. P. nr 39, poz. 279). Tego rodzaju postępowanie pozostaje w sprzeczności z istotą finansowania przez Fundusz Kościelny tych zadań, które wynikają wyłącznie z katalogu ustawowego⁹⁶.

2.6. Podsumowanie

Na mocy przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku na masę majątkową Funduszu Kościelnego miały się składać dochody z nieruchomości ziemskich przejętych przez państwo oraz dotacje państwowe. W praktyce dochody z przejętych nieruchomości nie stanowiły żadnego punktu odniesienia przy konstruowaniu budżetu. Podstawowe założenia utworzenia Funduszu Kościelnego zostały dostosowane do obowiązującej wówczas

⁹⁴ Dz. U. nr 58, poz. 348.

⁹⁵ Do chwili wejścia w życie cytowanej ustawy możliwe było wyłącznie dzierżawienie upaństwowionych nieruchomości. Jednym z niewielu przykładów dzierżawy upaństwowionych nieruchomości przez podmioty kościelne był klasztor franciszkanów „Niepokalanów” koło Sochaczewa. Zob. R. Gryz, *Państwo a Kościół...*, dz. cyt., s. 251.

⁹⁶ Zob. M. Zawiślak, *Prawne i finansowe...*, dz. cyt., s. 357–369.

wytycznych pozbawienia Kościoła Katolickiego jego bazy materialnej. Chodziło tylko o to, aby władze państwowe mogły realizować cele polityczne, a nie kościelne.

Wykonanie przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku wyglądało w praktyce inaczej niż jej treść. Nigdy nie oszacowano dochodów z przejętych nieruchomości, co było związane z brakiem inwentaryzacji dóbr przejętych od Kościoła. W akcie prawnym tworzącym FK ściśle określony został przedmiot finansowania. Powstał w celu materialnego zabezpieczenia duchowieństwa. Realizowane przez niego działania wykraczały poza treść ustawy, co uznać należy za dowód, że jego powstanie miało na celu realizację celów wyznaczonych przez władze partyjne.

Rozdział III

ZARZĄDZANIE ŚRODKAMI FUNDUSZU KOŚCIELNEGO

W niniejszym rozdziale przedstawione zostanie zarządzanie środkami finansowymi Funduszu Kościelnego w świetle obowiązujących wówczas przepisów o rachunkowości budżetowej. Zostanie zaprezentowana struktura wydatków, ze szczególnym uwzględnieniem ewolucji ustawowego katalogu zadań. Szczegółowej analizie zostaną poddane przepisy dotyczące kontroli wydatkowania środków. Omówione zostanie również wyodrębnienie majątkowe Funduszu Kościelnego w strukturze Urzędu do Spraw Wyznań. Przedstawiony w tym rozdziale sposób zarządzania środkami FK pozwoli na wyprowadzenie wniosków odnośnie do celu ich wykorzystywania.

3.1. Stosowanie przepisów o rachunkowości

Rachunkowość stanowi rodzaj ewidencji zjawisk i procesów gospodarczych, sytuacji majątkowej i wyników działalności wyrażonej w formie pieniężnej. Księgowość jest elementem składowym rachunkowości i stanowi jej część rejestracyjną. Przedmiotem rachunkowości Funduszu Kościelnego było kasowe i faktyczne wykonywanie wydatków i dochodów budżetowych (§ 2 ust. 3 Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 4 grudnia 1951 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej)¹.

Fundusz Kościelny stanowił jednostkę budżetową podległą UdSW. Wszelkie środki pieniężne budżetu państwa pozostające w jego dyspozycji były gromadzone i przechowywane na właściwym rachunku NBP. Był to

¹ M. P. nr 101, poz. 1477.

rachunek o numerze 1094-3287-132 prowadzony przez oddział dziewiąty Narodowego Banku Polskiego w Warszawie². Ze środków Funduszu Kościelnego nie prowadzono działalności gospodarczej ani też nie przypisano do niego żadnego majątku trwałego. Środki finansowe Funduszu w całości pochodziły z dotacji państwowych.

Kwestie zarządzania środkami Funduszu Kościelnego regulowały odpowiednie przepisy o rachunkowości budżetowej. FK do 31 grudnia 1958 roku, stosownie do § 56 ust. 5–9 Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 4 grudnia 1951 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej³, prowadził księgowość uproszczoną. Ewidencja operacji księgowych prowadzona była według metody określonej jako dziennik obrotów⁴. Służył do chronologicznego zapisywania obrotów na rachunku bankowym Funduszu Kościelnego w zakresie wydatków. Od 1 stycznia 1959 roku Fundusz stosował księgowość według systemu podwójnego.

Od momentu pierwszej operacji księgowej na rachunku prowadzonym dla Funduszu Kościelnego, tj. od 10 września 1951 roku⁵, zastosowanie miały przepisy Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 25 listopada 1950 r. o wykonywaniu budżetu Państwa oraz o rachunkowości budżetowej⁶. Prowadzenie rachunkowości FK regulowały przepisy cytowanego powyżej Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 4 grudnia 1951 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej⁷. Zostało ono uchylone 14 kwietnia

² Zob. AAN, UdSW, sygn. 113/3, Polecenie przelewu dotacji dla Kościoła Metodystycznego w Krakowie.

³ Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 4 grudnia 1951 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 101, poz. 1477.

⁴ Zob. wzór 12. w zw. z § 57 Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 4 grudnia 1951 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 101, poz. 1477.

⁵ W praktyce pierwsze kwota zaksięgowana została 10 września 1951 roku. To właśnie ten dzień uznać należy za rozpoczęcie funkcjonowania Funduszu Kościelnego powołanego na mocy przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku. Pierwszą kwotę przekazano na rzecz Warszawskiej Metropolii Prawosławnej w wysokości 35 000 złotych na pokrycie wydatków administracyjno-osobowych. Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951 rok, poz. 1, s. 1.

⁶ Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 25 listopada 1950 r. o wykonywaniu budżetu Państwa oraz o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 120, poz. 20. Zastosowanie miały również przepisy Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 25 sierpnia 1951 r. w sprawie finansowania zadań budżetowych, M. P. nr 85, poz. 1169.

⁷ Zarządzenie to było dwukrotnie zmieniane. Najpierw znowelizowano je na mocy Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 27 stycznia 1953 r. w sprawie zmian w przepisach o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 21, poz. 273, a następnie na nowe Zarządzenie

1956 roku na mocy Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 10 marca 1956 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej⁸. Kolejne zmiany przepisów wynikały z Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 2 stycznia 1961 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej. Ostatnie z wymienionych zarządzeń z 2 stycznia 1961 roku było trzykrotnie zmieniane⁹.

Kolejna zmiana przepisów dotyczących rachunkowości budżetowej związana była z wejściem w życie Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 25 października 1972 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej¹⁰. Zostało ono uchylone Zarządzeniem Ministra Finansów z dnia 18 czerwca 1974 r. w sprawie planów kont dla jednostek gospodarki uspołecznionej¹¹. Po raz ostatni w okresie Polski Ludowej przepisy o rachunkowości zostały w sposób całościowy zmodyfikowane na mocy Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 9 kwietnia 1985 r. w sprawie planów kont jednostek gospodarki uspołecznionej¹². W tym kształcie obowiązywały do 31 grudnia 1990 roku¹³.

Ministra Finansów z dnia 8 kwietnia 1955 r. w sprawie zmian w przepisach o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 40, poz. 390.

⁸ Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 10 marca 1956 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 29, poz. 390.

⁹ Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 2 stycznia 1961 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 17, poz. 87; Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 22 grudnia 1961 r. zmieniające zarządzenie z dnia 2 stycznia 1961 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. 1962 r. nr 2, poz. 4; Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 20 grudnia 1965 r. w sprawie zmiany przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 72, poz. 414; Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 20 grudnia 1968 r. w sprawie zmiany przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. 1969 r. nr 1, poz. 1.

¹⁰ Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 25 października 1972 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 49, poz. 261.

¹¹ Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 18 czerwca 1974 r. w sprawie planów kont dla jednostek gospodarki uspołecznionej, M. P. nr 24, poz. 145; Zarządzenie to było dwukrotnie zmieniane na podstawie: Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 6 sierpnia 1975 r. zmieniającego zarządzenie w sprawie planów kont dla jednostek gospodarki uspołecznionej, M. P. nr 26, poz. 164 oraz Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 27 lutego 1982 r. zmieniającego zarządzenie w sprawie planów kont dla jednostek gospodarki uspołecznionej, M. P. nr 9, poz. 60.

¹² Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 9 kwietnia 1985 r. w sprawie planów kont jednostek gospodarki uspołecznionej, M. P. nr 12, poz. 95.

¹³ Szczegółowe rozwiązania w zakresie rachunkowości po przemianach 1989 roku zostały wprowadzone na podstawie przepisów Rozporządzenia Ministra Finansów z dnia 15 stycznia 1991 r. w sprawie zasad prowadzenia rachunkowości, Dz. U. nr 10, poz. 35.

Zgodnie z przedstawionymi wyżej przepisami oraz według zasad tzw. systemu podwójnego księgowania od początku 1959 roku każda operacja gospodarcza była zaksięgowana przez Fundusz Kościelny na podstawie dowodu księgowego. Widać wyraźnie, że od początku liczba księgowanych operacji była duża (w 1959 roku odnotowano 923 operacje gospodarcze)¹⁴. W kolejnych latach, nie licząc krótkotrwałych załamań, liczba ta dość systematycznie wzrastała, by osiągnąć pułap 1655 operacji w 1978 roku¹⁵. Potem zaczęła maleć aż do 619 w 1988 roku¹⁶. Rok 1989 wyjątkowo charakteryzuje się znacznym wzrostem liczby do 1373 zaksięgowanych operacji gospodarczych¹⁷.

Dowodami księgowymi były dokumenty stanowiące podstawę zleceń, wypłat, dowody bankowe i pocztowe oraz noty księgowe. Każdy dokument księgowy określał: rodzaj dowodu, numer identyfikacyjny, strony biorące udział w operacji gospodarczej, opis, wartość, datę dokonania, podpis wystawcy dowodu i stwierdzenie zakwalifikowania dowodu do ujęcia w księgach rachunkowych¹⁸.

Dowody księgowe były sporządzane w języku polskim. Podlegały one kontroli pod względem merytorycznym i formalno-rachunkowym, a ich sprawdzenie potwierdzane było podpisem osób do tego upoważnionych¹⁹. Dowody księgowe Funduszu Kościelnego były dowodami własnymi, czyli były wystawiane dla udokumentowania zewnętrznych bądź wewnętrz-

¹⁴ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/34, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok.

¹⁵ Zob. Tabele 11–14. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989.

¹⁶ Zob. Tabela 10. Liczba operacji gospodarczych Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989; Tabele 11–14. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989.

¹⁷ Zob. AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok.

¹⁸ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/35–50, 52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1961–1978 rok, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/11, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1984 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/12, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1985 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/13, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1986 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/14, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1987 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/15, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1988 rok; AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok.

¹⁹ Jak wykazuje analiza dowodów księgowych, osobami upoważnionymi do ich wystawiania byli urzędnicy UdSW. Zob. AAN, UdSW, sygn. 113/2, Dotacje dla Kościoła prawosławnego.

nych operacji gospodarczych. Ze względu na obowiązujące wymogi były zgodne z rzeczywistym przebiegiem operacji gospodarczej oraz kompletne, czyli zawierające wszelkie niezbędne elementy oraz wolne od błędów rachunkowych. Wszelkie omyłki w księgowości poprawiało się przez przekreślenie linią poziomą źle wpisanych cyfr lub wyrazów, aby pozostały nadal czytelne, i przez wpisanie u góry nad tekstem cyfr i wyrazów właściwych. Dokonanie poprawki zawsze było stwierdzane podpisem pracownika korygującego daną omyłkę²⁰.

Na podstawie sprawdzonych i zatwierdzonych dowodów księgowych wystawiano polecenie przelewu ze środków Funduszu Kościelnego albo czek. Polecenie przelewu zawierało nazwę i adres Funduszu oraz numer rachunku bankowego, rodzaj kwoty, kwotę wyrażoną cyframi i słowami, nazwisko, imię i adres odbiorcy, numer jego rachunku bankowego, tytuł należności, datę i miejsce wystawienia, odcisk pieczęci. Polecenie przelewu wraz z kopiami wypełniane było przebitkowo pismem maszynowym, zaś czek atramentem²¹.

W przypadku należności przekazywanych za pośrednictwem poczty Fundusz Kościelny doręczał placówce pocztowej czek rozrachunkowy oraz należycie wypełniony przekaz pocztowy. Koszty przesyłki były pokrywane ze środków FK, zatem przekaz pocztowy wystawiany był na kwotę należności, czek rozrachunkowy zaś na kwotę należności powiększoną o koszty przekazu pocztowego. Polecenie przelewu zwykle podpisywane było atramentem, choć zdarzało się, że wypełniano je ołówkiem. Natomiast polecenie czeku zawsze podpisywano atramentem²².

Wszelkie wpłaty na Fundusz Kościelny (np. tytułem zwrotu pożyczki) dokonywane były na właściwy rachunek bankowy Narodowego Banku Polskiego bądź do rąk kierownika WdSW²³. Wpłaty były dokonywane gotówką, przekazami pocztowymi, czekami rozrachunkowymi lub przelewami bankowymi. Kasa podręczna Funduszu spełniała funkcje

²⁰ Zob. np. AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok.

²¹ Zob. AAN, UdSW, sygn. 113/3, Polecenie przelewu dotacji dla Kościoła Metodystycznego w Krakowie.

²² Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Polecenie przelewu wypłaty zapomogi za listopad 300 złotych (czek nr 0898207), polecenie wypłaty zapomogi za grudzień 1000 złotych (czek nr 089803), Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1957 rok, poz. 46, 49.

²³ Fundusz Kościelny posiadał swój rachunek bankowy NBP IX o/ Warszawa 1094–3287–132. Zob. AAN, UdSW, sygn. 113/3, Polecenie przelewu dotacji dla Kościoła Metodystycznego w Krakowie.

pomocnicze. Siedziba kasy znajdowała się w Warszawie (ul. Krakowskie Przedmieście 46/50). Przyjmowała ona m.in. zaliczki, zwroty zapomóg, zwroty sum pieniężnych z dotacji oraz spłatę pożyczek. Dla kasy podręcznej podejmowano zaliczki z rachunku bankowego Funduszu Kościelnego w celu pokrywania wydatków, których gotówkowe pokrycie przez Fundusz było uzasadnione z uwagi na nieznaczną wysokość wydatku (np. wydatki biurowe) lub jego nagłość (np. wyjazd służbowy)²⁴. Operacji kasowych dokonywał pracownik wyznaczony przez dyrektora UdSW. Z kasy podręcznej FK wypłacano zaliczki na koszty podróży, delegacji oraz drobne wydatki (tzn. opłaty pocztowe, upominki dla delegacji zagranicznych, alkohol)²⁵.

Pod względem zakresu uprawnień w dysponowaniu kredytami budżetowymi jednostki budżetowe dzieliły się na dysponentów pierwszego, drugiego i trzeciego stopnia. W odniesieniu do Funduszu Kościelnego głównym dysponentem kredytu budżetowego w zakresie budżetu centralnego był Prezes RM, dysponentem kredytu drugiego stopnia był dyrektor UdSW, dysponentem kredytu trzeciego stopnia byli upoważnieni pracownicy Funduszu Kościelnego bez prawa dalszego przekazywania kredytu (§ 24 Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 4 grudnia 1951 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej)²⁶.

W latach 1950–1989 zdarzały się sytuacje, gdy zachodziła konieczność przesunięcia otwartych kredytów budżetu centralnego z rachunku jednej na rachunek innej jednostki. Miało to miejsce kilkakrotnie i było związane z wydatkami na rzecz ZUS z tytułu ubezpieczeń społecznych²⁷.

Obrót gotówkowy środkami Funduszu Kościelnego obejmował wpłaty i wypłaty gotówki z kasy. Wielkość obrotu gotówkowego zależała od liczby wypłat zapomóg²⁸. Obrót bezgotówkowy polegał na regulowaniu

²⁴ Zob. zakup 1000 szt. druków przekazy pocztowe (data: 21 lutego 1958 r., poz. 44), wynagrodzenie za wykłady (data 12 listopada 1958 r., poz. 421.). Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1958 rok.

²⁵ Zob. np. AAN, UdSW, sygn. 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1984 rok, poz. 123, 223.

²⁶ M. P. nr 101, poz. 1477.

²⁷ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/46, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1975 rok.

²⁸ Im większa była liczba zapomóg, tym większa gotówka znajdowała się w kasie Funduszu Kościelnego. Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/37, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1965 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/46, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1975 rok.

zobowiązań za pośrednictwem NBP lub przez przelewanie określonych sum z rachunku bankowego Funduszu Kościelnego na rachunek bankowy beneficjenta²⁹.

Konto księgowo służyło do grupowania jednorodnych operacji gospodarczych w celu odzwierciedlenia stanu i zmian określonego składnika aktywów i pasywów³⁰. Zgodnie z definicją konto księgowo stanowi podstawowe urządzenie służące do rejestracji operacji gospodarczych. Operacje gospodarcze zapisane na koncie podlegają sumowaniu, tworząc obroty konta, czyli sumę zapisów po jednej stronie. Konto księgowo zawierało następujące elementy: nazwę konta (dostosowaną do istoty ujmowanych na nim składników lub zjawisk gospodarczych) oraz dane identyfikacyjne operacji (tj. datę jej dokonania, datę zapisu, numer dowodu księgowego, treść operacji, kwotę operacji).

Do 31 grudnia 1958 roku wydatki ze środków Funduszu Kościelnego księgowano w sposób chronologiczny. Każdą operację gospodarczą księgowano według kolejnego numeru, który ją opisywał³¹. Natomiast od 1 stycznia 1959 roku do 31 grudnia 1989 roku wydatki Funduszu księgowano za pomocą metody syntetycznej, wskazując poszczególne operacje gospodarcze według podziału na konta. Konto księgowo miało charakter dwustronny. Po stronie lewej, noszącej nazwę „Winien” (Wn), zapisanie operacji gospodarczych określało obciążenia konta lub zapisanie w ciężar konta. Strona prawa, nosząca nazwę „Ma”, oznaczała zapisanie operacji uznania konta lub zapisania na dobro konta³².

²⁹ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/34, Dotacje dla ZK „Caritas” w latach 1960–1970, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1961 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok.

³⁰ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1952–1958 rok.

³¹ Zob. tamże.

³² Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/36, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1962 rok.

Generalnie w latach 1959–1989 struktura wydatków z Funduszu Kościelnego z podziałem na poszczególne konta prezentowała się następująco: dłużnicy, sumy do odprowadzenia, wydatki administracyjne, zapomogi emerytalne, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, różne wydatki. Najmniejszą liczbę kont księgowych Fundusz Kościelny posiadał w 1970 roku (9)³³. Natomiast największą (16) w 1974 roku³⁴.

W latach 1960–1971 struktura wydatków Funduszu Kościelnego była niemal identyczna. We wspomnianych latach dla FK prowadzono 11 kont księgowych³⁵. Wyjątkowo w 1970 oraz w 1971 roku prowadzono odpowiednio 9 kont księgowych (dłużnicy, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne, konserwacja i remont obiektów kościelnych, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki) oraz 10 kont księgowych (dłużnicy, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne, konserwacja i remont obiektów kościelnych, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki, umorzenie pożyczek)³⁶.

³³ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/41, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1970 rok.

³⁴ Zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, zapomogi doraźne dla osób, które opuściły stan duchowny, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, wydatki administracyjne, różne wydatki, zwrot wpłaconego czynszu, umorzenie pożyczek, kontakty polonijne, ZUS. Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/44, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1974 rok.

³⁵ Zob. Tabele 11–13. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1979. Tylko w 1962 roku Fundusz Kościelny posiadał 12 kont księgowych: dłużnicy, zapomogi emerytalne dla duchownych, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki, dotacja specjalna (dotacja dla Kościoła Polskokatolickiego), APJ. Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/36, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1962 rok.

³⁶ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/41, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1970–71 rok.

Natomiast w latach 1972–1989 konta księgowo zasadniczo różniły się wyłącznie jedną pozycją. Co do zasady ich liczba we wspomnianym okresie była taka sama każdego roku i obejmowała 14 kont księgowych: zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, zapomogi doraźne dla osób, które opuścili stan duchowny, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, wydatki administracyjne, różne wydatki, zwrot za czynsz, umorzenie pożyczek³⁷.

Księgi rachunkowe Funduszu Kościelnego były prowadzone w języku polskim w walucie polskiej w siedzibie jednostki w Warszawie³⁸. Księgi rachunkowe otwierano na dzień rozpoczęcia działalności finansowej, tj. 1 stycznia każdego roku, natomiast zamykano je na dzień kończący rok obrotowy, czyli 31 grudnia każdego roku³⁹.

W latach 1959–1989 w księdze rachunkowej uwzględniano następujące pozycje: suma ogólna, NBP, Kasa, Wpływy, dłużnicy, sumy do odprzewadzenia, wydatki administracyjne, zapomogi emerytalne, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, różne wydatki⁴⁰. Księga rachunkowa charakteryzowała się ujęciem wszystkich kategorii wydatków. Każda zmiana w księdze była ściśle powiązana z liczbą kont księgowych. Podstawą zapisu

³⁷ Zob. Tabela 13–14. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1970–1989.

³⁸ Fundusz Kościelny miał swoją siedzibę w Warszawie, przy ul. Krakowskie Przedmieście 46/50. Jednak cała korespondencja (prośby o dotacje, zapomogi itp.) były kierowane na adres Aleje Ujazdowskie 5. Zob. AAN, UdSW, sygn. L. dz. 10/63, 113/3, Pismo z dnia 26 marca 1963 r. Kościoła Metodystycznego w PRL do Funduszu Kościelnego.

³⁹ Zob. np. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1952–1958 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/34–35, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1959–1961 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/54, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1982 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/10–15, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1983–1988 rok; AAN, UdSW, sygn. 112/1, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1989 rok.

⁴⁰ Zob. Tabela 11–14. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989.

był dokument (dowód księgowy) stwierdzający fakt dokonania operacji gospodarczej zgodnie z jej rzeczywistym przebiegiem⁴¹.

Zapisy w księdze rachunkowej prowadzonej dla Funduszu Kościelnego były uwzględniane na bieżąco. Z końcem każdego miesiąca wszelkie niezgodności w księgowaniu były uzgadniane z zapisami NBP⁴². Sprawozdanie o wydatkach dokonywanych z FK składano do UdSW, po czym dyrektor tego urzędu dołączał swoje sprawozdanie z wykonania budżetu i przekazywał je Ministerstwu Finansów. Wszystkie sprawozdania były uzgadniane, po czym przesyłane do Prezydium Rady Ministrów w terminie do 30 dni po upływie kwartału (§ 87 ust. 4). Stosowny wzór sprawozdania zawarty był w Uchwale nr 509 Prezydium Rządu z dnia 2 lipca 1955 r. w sprawie stosowania sankcji bankowych za niezgodnienie stanu rachunków bankowych⁴³.

3.2. Źródła finansowania

Od początku istnienia Polski Ludowej laicyzacja życia publicznego należała do ważniejszych celów realizowanych przez władze partyjne, wiążąc się ściśle z dążeniami do radykalnej przebudowy stosunków społeczno-gospodarczych. Zdaniem H. Świątkowskiego realizowana laicyzacja była podporządkowana likwidacji pozostałości feudalnych w różnych dziedzinach życia społeczno-obyczajowego i państwowego⁴⁴.

Również ustawa z 20 marca 1950 roku zgodnie z deklaracjami wyrażonymi w preambule została uchwalona „celem usunięcia pozostałości

⁴¹ Zob. np. wygląd księgi rachunkowej Funduszu Kościelnego w 1988 roku: suma ogólna, NBP, Kasa, Wpływy, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, kontakty polonijne, wydatki administracyjne, różne wydatki, refundacja wydatków w terenie, umorzenie pożyczek. Zob. AAN, UdSW, sygn. 110/15, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1988 rok.

⁴² M. P. nr 65, poz. 853.

⁴³ Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 4 grudnia 1951 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 101, poz. 1477.

⁴⁴ H. Świątkowski, *Państwo...*, dz. cyt., s. 48.

przywilejów obszarniczo-feudalnych w dobrach martwej ręki oraz celem materialnego zabezpieczenia duchowieństwa”. Uchwalenie ustawy tworzącej Fundusz Kościelny wyraźnie nawiązywało do procesów sekularyzacyjnych, których początek na ziemiach polskich należy wiązać z przejęciem przez państwo dóbr pojezuickich. Kontynuację tego procesu podjął Sejm Królestwa Polskiego w 1818 roku, a następnie dokończyły państwa zaborcze⁴⁵.

Pamiętać należy, że podobne zagarnięcie majątku kościelnego jak w 1950 roku w Polsce Ludowej miało miejsce także w innych krajach bloku komunistycznego. W Czechosłowacji znacjonalizowano kościelny majątek nieruchomy w 1948 roku⁴⁶. Rozwiązania prawne przyjęte w tym kraju były wzorem dla polskiego UdSW.

Represje względem kościołów i religii w Bułgarii związane były z wejściem w życie konstytucji z 1947 roku. Na mocy jej przepisów wprowadzono rozdział kościoła od państwa, który był interpretowany jako promowanie ateizmu państwowego⁴⁷. Podobnie sytuacja prezentowała się na Węgrzech, gdzie uchwalono nową komunistyczną konstytucję w 1949 roku. Również i w tym kraju doszło do zaboru majątku kościelnego, a następnie po 1950 roku dochodziło do licznych działań represyjnych względem duchowieństwa⁴⁸. Inne niż w wyżej wymienionych krajach rozwiązania przyjęto w Rumunii. Na mocy dekretu nr 177 z 1948 roku państwo stało się z mocy prawa właścicielem wszystkich nieruchomości kościelnych. Tak radykalne rozwiązanie prawne budzi wątpliwości po dziś⁴⁹.

Najważniejsze państwo w bloku komunistycznych – ZSRR – przyjęło najbardziej radykalne ustawodawstwo w zakresie przejęcia majątku kościelnego. Pozbawiono prawa własności wszystkie organizacje religijne, co było konsekwencją odebrania jednostkom organizacyjnym związków wyznaniowych osobowości prawnej. Kolejnym krokiem władz

⁴⁵ S. Dubiel, *Uprawnienia...*, dz. cyt., s. 189.

⁴⁶ J. Tretera, *Church and State in the Czech Republic* [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, Leuven–Paris–Dudley 2003, s. 83–85.

⁴⁷ J. Peteva, *Church and State in Bulgaria* [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, Leuven–Paris–Dudley 2003, s. 38–39.

⁴⁸ B. Schanda, *Church and State in Hungary* [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, Leuven–Paris–Dudley 2003, s. 122–123.

⁴⁹ R. Iordache, *Church and State* [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, Leuven–Paris–Dudley 2003, s. 241, 250–252.

komunistycznych było kształtowanie postaw ateistycznych wśród społeczeństwa, co skutkowało niszczeniem budynków sakralnych⁵⁰. Tym samym w ZSRR nie doszło do powstania choćby namiastki Funduszu Kościelnego, którego zadaniem miałyby być materialne zabezpieczenie duchowieństwa wskutek utraty majątku kościelnego na rzecz państwa.

Zupełnie inaczej proces sekularyzacji dóbr kościelnych wyglądał w carskiej Rosji. Owszem, sekularyzacja objęła cały majątek nieruchomy duchowieństwa rzymskokatolickiego na podstawie ukazu z 1864 roku, ale dochody z tego majątku miały być przeznaczone na utrzymanie duchowieństwa i instytucji kościelnych. Z kolei w zaborze austriackim na terenach Polski sekularyzacji poddano ok. 100 000 ha gruntów⁵¹. Cesarz Józef II utworzył Fundusz Religijny, którego celem było utrzymanie duchowieństwa. W cesarstwie Austro-Węgier każdy kraj posiadał odrębny fundusz religijny, w Galicji były dwa takie fundusze: galicyjski i krakowski. Fundusz ogólnoreligijny miał dotować źle uposażone biskupstwa, kapituły i seminaria; również w Królestwie Polskim po 1818 roku utworzono podobny fundusz, z którego miały być wypłacane dotacje duchowieństwu bezpośrednio, a po 1905 roku za pośrednictwem ordynariuszy⁵².

Jak wynika z tej pobieżnej analizy, sekularyzacja dóbr kościelnych doprowadziła do powstania różnego rodzaju funduszy na cele utrzymania duchowieństwa i instytucji kościelnych w zamian za majątek utracony przez kościoły na rzecz państwa. Zupełnie inaczej niż w czasach po II wojnie światowej, gdzie masę majątkową zabraną kościołom przeznaczano na walkę z religią albo upaństwowiano, nie oferując niczego w zamian dla duchowieństwa.

W Polsce po II wojnie światowej największy majątek kościelny należał do Kościoła Katolickiego, co było związane z systemem beneficjalnym. System ten był charakterystycznym sposobem wykorzystywania dóbr materialnych przez Kościół Katolicki. We Włoszech od połowy XIX wieku doszło do upaństwowienia licznych nieruchomości kościelnych. Rozwiązanie to funkcjonowało w powiązaniu z systemem uzupełniających świadczeń państwowych na rzecz duchownych, których dochód z benefi-

⁵⁰ L. Simkin, *Church and State in Russia* [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, Leuven–Paris–Dudley 2003, s. 261–263.

⁵¹ Zob. J. Wiślocki, *Uposażenie...*, dz. cyt., s. 70–75, 135–137.

⁵² Tamże, s. 135–137.

cjum nie osiągnął określonej wysokości⁵³. W skład beneficjów wchodziły najczęściej nieruchomości ziemskie, z których dochody przeznaczone były na utrzymanie duchowieństwa oraz działalność charytatywną. Zaznaczyć należy, że Kościół gromadził dobra materialne w sposób zgodny z prawem⁵⁴.

Przejęcie nieruchomości ziemskich związków wyznaniowych na rzecz państwa na mocy ustawy z 20 marca 1950 roku zgodnie z wzorcami wykonywanymi przy realizacji wcześniejszych procesów sekularyzacyjnych wiązało się z obowiązkiem świadczeń o charakterze rekompensacyjnym. Funduszowi Kościelnemu przypisano majątek, w którego skład miały wchodzić dochody z przejętych nieruchomości ziemskich oraz dotacje państwowe uchwalane przez Radę Ministrów. Dochody z przejętych nieruchomości miał ustalić szacunkowo Minister Rolnictwa i Reform Rolnych, biorąc za podstawę normy Państwowego Funduszu Ziemi.

Za uzasadnione można uznać twierdzenie, że dochodów z przejętych nieruchomości nie oszacowano, ponieważ nigdy nie dokonano ich inwentaryzacji⁵⁵. Pomimo tego wielu autorów podjęło próbę określenia powierzchni „dóbr martwej ręki” przejętych przez państwo w 1950 roku. Wszystkie te wyliczenia mają swoją genezę w „uwagach” do Ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego⁵⁶.

Z kolei K. Krasowski twierdzi, że na mocy tej ustawy miało być przejętych na własność państwa blisko 150 000 ha nieruchomości kościelnych⁵⁷. Według M. Pernala państwo przejęło na mocy ustawy z 20 marca 1950 roku ok. 120 000 ha gruntów kościelnych⁵⁸. Liczba 91 000 ha upaństwowionych

⁵³ Zob. S. Ferrari, *Państwo i Kościół we Włoszech* [w:] *Państwo i kościół w krajach Unii Europejskiej*, red. G. Robbers, tłum. J. Łopatowska-Rynkowska, M. Rynkowski, Wrocław 2007, s. 399–400.

⁵⁴ Zob. T. Stanisławski, *Sytuacja prawno-majątkowa Kościoła* [w:] *Polskie prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, P. Stanisławski, Lublin 2003, s. 387–389.

⁵⁵ S. Dubiel, *Uprawienia...*, dz. cyt., s. 189.

⁵⁶ Zawarto tam ogólne stwierdzenie, że Kościół Katolicki zatrzymał w posiadaniu ok. 33 000 ha, a blisko 155 000 ha ziemi zostało mu odebranych. Zob. B. Górowska, G. Rydlewski, *Regulacje...*, dz. cyt., Warszawa 1992, s. 105.

⁵⁷ Dane te pochodzą z szacunków MAP z 1948 r., AAN, MAP, sygn. 673, k. 46 i następnego za: K. Krasowski, *Państwo...*, dz. cyt., przypis 192, s. 67.

⁵⁸ M. Pernal, *Ocena skutków finansowych wejścia w życie Konkordatu* [w:] *Konkordat Polski 1993. Wybór materiałów źródłowych z lat 1993-1996*, red. B. Górowska, Cz. Janik, Warszawa 1997, s. 408.

nieruchomości została natomiast powołana przez byłego dyrektora UdSW, Aleksandra Merkera⁵⁹. Władze komunistyczne nie dokonały inwentaryzacji nieruchomości ziemskich przejętych na własność państwa na mocy ustawy z 20 marca 1950 roku. Tezę tę potwierdza oficjalne stanowisko MSWiA. Istotne jest to, że państwo polskie nie posiada więc danych dotyczących przejętych nieruchomości ziemskich w 1950 roku⁶⁰. Tym samym podawany w literaturze areał przejętych „dóbr martwej ręki” nie może stanowić punktu odniesienia dla oceny ich dochodowości.

Brak precyzyjnego ustalenia „dóbr martwej ręki” przejętych przez państwo w 1950 roku stanowi jeden z argumentów za tym, aby uznać, że władze komunistyczne w sposób świadomy dążyły do kontrolowania środków Funduszu Kościelnego. Formalnie nadzór na działalnością FK sprawował Minister Administracji Publicznej, natomiast po reorganizacji aparatu wyznaniowego kompetencje w tej dziedzinie przejął Urząd do Spraw Wyznań⁶¹.

Wewnętrzną organizację, sposób tworzenia organów i zasady działalności Funduszu Kościelnego miał określać statut uchwalony przez Radę Ministrów. Jednak w latach 1950–1989 nie uchwalono odrębnego statutu Funduszu Kościelnego, natomiast całkowitą kontrolę jego działalności powierzono dyrektorowi UdSW⁶². Taki stan rzeczy wywołał uzasadnione obawy ze strony episkopatu, który nie oddelegował swoich przedstawicieli do władz Funduszu⁶³.

⁵⁹ Zob. A. Merker, *Wystąpienie na konferencji [w:] Fundusz Kościelny – za i przeciw. Relacja z konferencji w dniu 10 grudnia 2004 roku*, Warszawa 2005, s. 20.

⁶⁰ Podsekretarz Stanu MSWiA powołuje liczbę 134 000 ha przejętych nieruchomości kościelnych w oparciu o informacje z Ministerstwa Finansów dotyczących opłacania podatku gruntowego oraz obszaru gruntów rolnych należących do Kościołów i związków wyznaniowych przed rozpoczęciem ich przejmowania. Zob. Podsekretarz Stanu MSWiA P. Dakowski, odpowiedź na interpelację nr 3315, ogłoszona w dniu 21 maja 2003 r. na 49. posiedzeniu Sejmu IV kadencji.

⁶¹ Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej, Dz. U. nr 19, poz. 156.

⁶² Uchwała Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego Statutu Urzędu do Spraw Wyznań, M. P. nr A-78, poz. 905.

⁶³ To właśnie pojmowanie Funduszu Kościelnego jako atrapy finansowej UdSW było powodem wycofania się delegatów Kościoła Katolickiego z uczestnictwa w organach FK, a nie obojętność hierarchii katolickiej. Zob. M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie...*, dz. cyt., s. 59.

W świetle przepisów ustawy go tworzącej Fundusz Kościelny miał być przeznaczony na realizację ściśle określonych zadań oraz był zobowiązany do przestrzegania zasady proporcjonalnego wydatkowania środków w stosunku do wielkości dochodów, które płynęły z nieruchomości przejętych na rzecz państwa od poszczególnych związków wyznaniowych. Respektowanie tak rozumianej zasady proporcjonalności pozostawałoby jednak w sprzeczności z wytycznymi polityki wyznaniowej, której celem była walka z Kościołem katolickim.

Przyjęty ostatecznie sposób finansowania Funduszu Kościelnego mógł wynikać, po pierwsze, z celowego działania władz państwowych mających na celu ukrycie prawdziwej ilości zagrabionego majątku Kościoła⁶⁴. Po drugie, zasilanie FK wyłącznie dotacjami państwowymi dawało Urzędowi do Spraw Wyznań nieskrępowaną możliwość kreowania polityki finansowej Funduszu.

Z formalnego punktu widzenia masę majątkową Funduszu Kościelnego miały tworzyć dochody z nieruchomości ziemskich, a także dotacje państwowe uchwalone przez Radę Ministrów (art. 8). Regulacje prawne zawarte w statucie Funduszu Kościelnego miały zagwarantować realizację zadań ustawowych według zasady proporcjonalności, co oznaczało przeznaczanie dochodów z zagarniętych nieruchomości ziemskich proporcjonalnie na cele tego związku wyznaniowego. Przyjęcie takiego sposobu finansowania oznaczało, że budżet Funduszu będzie budżetem zadaniowym. Jego wysokość w skali do wydatków budżetu państwa była znikoma⁶⁵. Generalnie wielkość środków finansowych, którymi dysponował Fundusz w okresie 1950–1989, nie przekraczała 0,01% budżetu państwa⁶⁶.

Fundusz Kościelny był wyodrębniony majątkowo, a to oznaczało oddzielenie jego zasobów finansowych od majątku Urzędu do Spraw Wyznań. W księgach rachunkowych Funduszu majątek miał określone źródła pochodzenia. Były to wyłącznie dotacje z Urzędu Rady Ministrów. Środki te wchodziły w skład FK na okres roku budżetowego, czyli od 1 stycznia do 31 grudnia danego roku. Pokrywano z nich zobowiązania wynikające z przyszłych zdarzeń gospodarczych wynikających z normy art. 9 ustawy.

⁶⁴ S. Dubiel, *Uprawnienia...*, dz. cyt., s. 189.

⁶⁵ Zob. Tabela 1. Budżet Funduszu Kościelnego i budżet państwa.

⁶⁶ Tamże.

W latach 1950–1989 jedynym źródłem zasilania Funduszu Kościelnego były dotacje państwowe. Nie stanowiło to bezpośredniego naruszenia przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku. Jednak z całą stanowczością należy stwierdzić, że brak oparcia FK na dochodach uzyskiwanych z upaństwowionych kościelnych nieruchomości ziemskich otwierało drogę do pełnego kontrolowania go przez władze partyjne. Wyłącznie one miały bezpośredni wpływ na wielkość przyznawanych dotacji państwowych⁶⁷.

Nominalnie najniższy budżet Funduszu Kościelnego miał miejsce w 1951 roku i wynosił wówczas 1 100 800 złotych⁶⁸, natomiast najwyższy wystąpił w 1989 roku i wynosił 1 367 326 556 złotych⁶⁹.

Co do zasady w latach 1950–1989 wzrastał każdego roku, z wyjątkiem lat: 1952, 1954, 1963, 1964, 1966 i 1968⁷⁰. W 1954 roku wynosił 1 152 409 złotych⁷¹, zaś w 1958 – 9 518 633 złote⁷². Warto odnotować, że rok później to było już 14 017 854 złote⁷³.

W kolejnych latach 1960–1963 budżet Funduszu Kościelnego również stopniowo wzrastał⁷⁴. W latach 1964–1966 nie przekroczył 30 000 000 złotych⁷⁵. Jedynie w 1967 roku nieznacznie wzrósł ponad ten próg (30 817 538 złotych)⁷⁶. Warto odnotować, że w 1968 roku (26 121 356 złotych)⁷⁷ oraz w 1969 roku (26 188 747 złotych) budżet FK obniżył się poniżej progu 30 000 000 rocznie⁷⁸.

Na początku lat 70. roczny budżet Funduszu Kościelnego wahał się w granicach 25 000 000–30 000 000 złotych⁷⁹. Od 1973 roku systema-

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Budżet (rozchód) Funduszu Kościelnego za 1951 rok, s. 4.

⁶⁹ Zob. AAN, UdSW, sygn. 112/1, Budżet Funduszu Kościelnego za 1989 rok, brak strony.

⁷⁰ Zob. Tabela 1. Budżet Funduszu Kościelnego i budżet państwa.

⁷¹ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Budżet (rozchód) Funduszu Kościelnego za 1954 rok, s. 38.

⁷² Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Budżet (rozchód) Funduszu Kościelnego za 1958 rok, s. 140.

⁷³ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/34, Budżet Funduszu Kościelnego za 1959 rok, s. 34.

⁷⁴ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/36, Budżet Funduszu Kościelnego za 1962 rok, s. 43.

⁷⁵ Zob. Tabela 1. Budżet Funduszu Kościelnego i budżet państwa.

⁷⁶ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/39, Budżet Funduszu Kościelnego za 1967 rok, s. 48.

⁷⁷ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/40, Budżet Funduszu Kościelnego za 1968 rok, s. 42.

⁷⁸ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/40, Budżet Funduszu Kościelnego za 1969 rok, s. 86.

⁷⁹ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/41–42, Budżet Funduszu Kościelnego za 1970–1972 rok, s. 48, 97, 52.

tycznie wzrastał, z wyjątkiem 1976 roku (42 033 935 złotych)⁸⁰. Zatem w 1973 roku wyniósł 27 451 018 złotych⁸¹, w kolejnych latach: 1974 37 264 509 złotych⁸², w 1975 44 634 739 złotych⁸³, natomiast w 1977 roku wyniósł 43 047 817 złotych⁸⁴. W latach 1978–1979 budżet przekroczył 50 000 000 złotych rocznie⁸⁵.

W latach 1980–1989 budżet FK wyniósł odpowiednio: w 1980 roku 53 614 981 złotych⁸⁶, w 1981 roku 51 491 539 złotych⁸⁷, w 1982 roku 72 396 587 złotych⁸⁸. Z kolei od 1983 roku budżet Funduszu Kościelnego przekraczał każdego roku sumę 100 000 000 złotych⁸⁹.

Wielkość środków przekazywanych w czasach komunistycznych z budżetu państwa na rzecz Funduszu Kościelnego trudno jest odnieść do dochodowości z przejętych nieruchomości. Tym samym można stwierdzić, że jego rola jako rekompensaty za przejęte przez państwo „dobra martwej ręki” była w tym okresie jedynie fikcją prawną.

Zakaz materialnego wspierania związków wyznaniowych z funduszy publicznych w systemie rozdziału Kościoła od państwa wyprowadzamy z jego teoretycznych założeń. Jako klasyczny powołuje się w tym kontekście przykład Francji⁹⁰. Sama idea rozdziału Kościoła od państwa nie powinna być jednak utożsamiana z zakazem jakiegokolwiek finansowania związków wyznaniowych ze środków publicznych⁹¹. Zakaz finansowania

⁸⁰ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/47, Budżet Funduszu Kościelnego za 1976 rok, s. 45.

⁸¹ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/43, Budżet Funduszu Kościelnego za 1973 rok, s. 1.

⁸² Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/44, Budżet Funduszu Kościelnego za 1974 rok, s. 47.

⁸³ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/46, Budżet Funduszu Kościelnego za 1975 rok, brak strony.

⁸⁴ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/48, Budżet Funduszu Kościelnego za 1977 rok, s. 49.

⁸⁵ Tabela 1. Budżet Funduszu Kościelnego i budżet państwa.

⁸⁶ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/35, Budżet Funduszu Kościelnego za 1980 rok, s. 49.

⁸⁷ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/53, Budżet Funduszu Kościelnego za 1981 rok, s. 41.

⁸⁸ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/54, Budżet Funduszu Kościelnego za 1982 rok, s. 35.

⁸⁹ Tabela 1. Budżet Funduszu Kościelnego i budżet państwa.

⁹⁰ Po raz pierwszy zakaz finansowania kultu religijnego ze środków publicznych, w tym także obiektów kultu religijnego, został wyrażony w dekreście z 21 lutego 1795 roku (*Le decret sur l'exercice des cultes du 3 ventôse An III*). Zob. Sirey, *Lois annotées*, pierwsza edycja, s. 318; J. Krukowski, *Kościół i państwo...*, dz. cyt., s. 50–51.

⁹¹ Obecnie zarówno w państwach postkomunistycznych, jak i w państwach „starej Unii Europejskiej” rozdział Kościoła od państwa nie oznacza zakazu finansowania jakiegokolwiek działalności związków wyznaniowych z budżetu państwa. Zob. K. Orzeszyna, *Podstawy relacji między państwem a Kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej*, Lublin 2007, s. 190–196 oraz s. 204–208; M. Rynkow-

związków wyznaniowych w PRL wzorowany był na założeniach francuskiego rozdziału Kościoła od państwa, z tą jednak różnicą, że środki z zagarniętego majątku kościelnego władze komunistyczne przeznaczyły na walkę z religią pod sztandarem budowy państwa socjalistycznego.

3.3. Struktura wydatków

Zgodnie z pierwotnym brzmieniem ustawy z 20 marca 1950 roku Fundusz Kościelny został powołany do finansowania następujących zadań: utrzymanie i odbudowa kościołów, udzielanie duchownym pomocy materialnej i lekarskiej oraz organizowanie dla nich domów wypoczynkowych, objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym na koszt Funduszu Kościelnego w przypadkach uzasadnionych, specjalne zaopatrzenie emerytalne duchownych społecznie zasłużonych, wykonywanie działalności charytatywno-opiekuńczej (art. 9 ust. 1). Realizacja ustawowego katalogu pięciu zadań miała charakter stały.

W art. 9 ust. 2 omawianego aktu normatywnego upoważniono natomiast Radę Ministrów do rozszerzenia zakresu celów Funduszu Kościelnego na inne potrzeby kościelne i charytatywne. Z treści art. 9 ust. 1 wynikało swoistego rodzaju pierwszeństwo wydatkowania środków na zadania określone w ustawie i jednocześnie bezwzględna gwarancja ich wykonywania. Istota rozszerzenia ustawowego katalogu celów, na jakie może świadczyć Fundusz, miała polegać na stworzeniu możliwości finansowania z tego źródła również innych zadań, jednak bez uszczerbku dla realizacji przepisów ustawy. Delegacja ustawowa dla Rady Ministrów nie zawierała precyzyjnych wytycznych i ograniczała się do ogólnej dyrektywy, że omawiany katalog może być rozszerzony na „inne potrzeby kościelne i charytatywne”.

Fundusz Kościelny stanowił jednostkę budżetową podporządkowaną UdSW. Jego budżet nie został wyodrębniony w budżecie państwa, gdyż znajdował się w strukturze wydatków UdSW. Masę majątkową Funduszu

ski, *Państwo i kościół w Polsce* [w:] *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, red. G. Robbers, tłum. J. Łopatońska-Rynkowska, M. Rynkowski, Wrocław 2007, s. 289–303; M. Moravčíková, *Państwo i kościół w Republice Słowacji* [w:] *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, red. G. Robbers, tłum. J. Łopatońska-Rynkowska, M. Rynkowski, Wrocław 2007, s. 323–345.

stanowiły wyłącznie dotacje państwowe. Nadzór nad wydatkowaniem środków należał do aparatu wyznaniowego i to właśnie UdSW decydował o stopniu realizacji norm ustawowych.

Generalnie struktura wydatkowania środków Funduszu Kościelnego odzwierciedlała sposób realizacji zadań ustawowych poprzez następujące kategorie wydatków: zapomogi emerytalne (realizacja specjalnego zaopatrzenia emerytalnego społecznie zasłużonych duchownych), zapomogi doraźne (realizacja objęcia duchownych ubezpieczeniem chorobowym w przypadkach uzasadnionych, realizacja udzielania duchownym pomocy materialnej i lekarskiej oraz organizowanie dla nich domów wypoczynkowych), dotacje na konserwacje i remonty obiektów kościelnych (realizacja utrzymania i odbudowy kościołów)⁹².

Struktura wydatków Funduszu Kościelnego ulegała w latach 1951–1989 licznym modyfikacjom. Było to spowodowane realizacją wytycznych wynikających z prowadzonej polityki wyznaniowej. W latach 1950–1989 Rada Ministrów nie wydała żadnego aktu formalnie rozszerzającego zakres celów Funduszu. Zatem wydatkowanie jego środków na cele niewynikające z ustawy nie posiadało podstaw prawnych. Ze środków FK realizowano jednak w praktyce zadania niewynikające z przepisów ustawy, lecz mające silne umocowanie w realizowanej wówczas polityce wyznaniowej. Do zadań tych należało: dotowanie niektórych niekatolickich związków wyznaniowych, dotowanie wybranych organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych oraz wypłacanie różnego rodzaju zapomóg i dotacji nakierowanych na wykonywanie polityki wyznaniowej⁹³.

Do końca 1958 roku wydatki Funduszu Kościelnego księgowano według uproszczonej formuły. Każde zdarzenie gospodarcze księgowano pod kolejnym numerem z odpowiednią datą. W konsekwencji wydatki nie były skategoryzowane. Tylko na podstawie analizy wydatków Funduszu w latach 1951–1959 można ukazać sposób wydatkowania środków⁹⁴.

Od 1 stycznia 1959 roku wprowadzono nowy sposób księgowania oparty na tzw. metodzie podwójnego zapisu. Od tego czasu poszczególne

⁹² Zob. M. Zawiślak, *Struktura...*, dz. cyt., s. 755–779.

⁹³ Zob. Tabela 3. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na cele ustawowe i pozaustawowe.

⁹⁴ Zob. Tabela 11. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1959.

wydatki grupowano w kategorii⁹⁵. W 1959 grupowano wydatki w 10 kategoriach: dłużnicy, sumy do odprowadzenia, wydatki administracyjne, zapomogi emerytalne, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, różne wydatki. W 1960 roku pojawiła się nowa kategoria wydatków – dotacja specjalna (dotacja dla Kościoła Polskokatolickiego)⁹⁶, która jako odrębna kategoria wydatków przestała być uwzględniana w 1969 roku⁹⁷. W 1962 roku stworzona została kategoria obejmująca opłacanie druków księgowych (APJ)⁹⁸.

W latach 70. XX wieku zwiększyła się przede wszystkim liczba zdarzeń finansowych (pozycji księgowych) oraz zmieniła się liczba kategorii wydatków. W 1970 roku było 9 kategorii wydatków⁹⁹. W 1971 roku powstała nowa kategoria związana z obsługą udzielanych ze środków Funduszu Kościelnego pożyczek (umorzenie pożyczek)¹⁰⁰. W 1972 roku powstało 13 kategorii wydatków. Do nowych kategorii zaliczyć trzeba zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich oraz zapomogi doraźne dla osób, które opuściły stan duchowny¹⁰¹. Z kolei w 1973 roku dodatkowo powstała kategoria związana ze zwrotem wydatków za czynsz¹⁰². W 1974 roku doszło do wyodrębnienia dwóch nowych kategorii. Pierwsza z nich dotyczyła opłacania kosztów podróży służbowych urzędników Urzędu do Spraw Wyznań (kontakty polonijne), natomiast druga stanowiła dotację finansową dla Zakładu Ubezpieczeń Społecznych¹⁰³.

⁹⁵ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/34, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1959 rok.

⁹⁶ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/34, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1960 rok.

⁹⁷ Zob. Tabela 12. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1960–1969.

⁹⁸ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/36, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1962 rok.

⁹⁹ Zob. Tabela 13. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1970–1979.

¹⁰⁰ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/41, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1971 rok.

¹⁰¹ Zob. Tabela 13. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1970–1979.

¹⁰² Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/43, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1973 rok.

¹⁰³ Zob. Tabela 13. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1970–1979.

Jak pokazuje Tabela 14. w latach 1980, 1982–1983, 1987–1989 było 14 kategorii wydatków. Natomiast w latach 1981, 1984–1986 ze środków Funduszu Kościelnego wydatkowano pieniądze na 13 kategorii wydatków¹⁰⁴.

Przechodząc do charakterystyki pierwszej kategorii, należy pamiętać, że wynikała ona z treści art. 9 ust. 1 pkt 1 ustawy z 20 marca 1950 roku (utrzymanie i odbudowa kościołów). Wykładnia językowa cytowanego przepisu prowadzi do wniosku, że kategoria wydatków na ten cel powinna obejmować konserwację i remont obiektów kościelnych, ale także pokrywanie wydatków eksploatacyjnych, takich jak czynsz, energia, podatki. W latach 1950–1989 Fundusz Kościelny w ramach tej kategorii przekazywał pieniądze wyłącznie na konserwację i remont obiektów kościelnych. UdSW bezprawnie ograniczył stosowanie przepisu art. 9 ust. 1 pkt 1 ustawy.

Powodów takiego stanu rzeczy było co najmniej kilka. Jednym z głównych była niechęć do finansowania potrzeb budownictwa sakralnego najliczniejszego Kościoła w Polsce. Nadrzędnym celem aparatu wyznaniowego w dziedzinie walki z Kościołem katolickim było powstrzymanie budowy nowych świątyń. Dotowanie konserwacji i remontów obiektów kościelnych ze środków Funduszu Kościelnego pozostawało w ścisłej zależności od aktualnych względów politycznych¹⁰⁵.

Kategoria wydatków związanych z utrzymaniem i odbudową kościołów została ograniczona do finansowania wyłącznie remontów i konserwacji obiektów kościelnych, jednak w okresie 1950–1963 przekazywano liczne dotacje na rzecz remontów i konserwacji cmentarzy¹⁰⁶. W praktyce liczba remontów i inicjatyw związanych z budową cmentarzy była znacząca aż do końca 1965 roku. Po tej dacie dotowanie z FK budowy lub remontów tych obiektów było rzadkością.

¹⁰⁴ Zob. Tabela 14. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1980–1989.

¹⁰⁵ Zob. H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres...*, dz. cyt., s. 47–49.

¹⁰⁶ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33 Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1951–1958 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/34, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1959 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/34, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1960 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/35, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1961 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/36, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1962 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/36, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1963 rok.

Stwierdzić należy, że udział Kościoła katolickiego w dotacjach był niższy w stosunku do Kościołów mniejszościowych. Dotowanie konserwacji i remontów według podziału na obiekty kościelne rzymskokatolickie i nierzymskokatolickie w latach 1972–1989 potwierdza wydatkowanie środków Funduszu motywowane względami polityki mającej na celu dyskryminację Kościoła katolickiego. Jak pokazuje Tabela 4a. przekazywanie środków Funduszu Kościelnego na remonty i konserwację obiektów kościelnych Kościoła Katolickiego nie było wprost proporcjonalne do liczby obiektów będących w posiadaniu tego Kościoła. Warta odnotowania jest także wysokość środków przekazywanych rokrocznie na realizację tego ustawowego zadania¹⁰⁷.

Od 1982 każdego roku przekazywano znacząco większą sumę na remonty i konserwację obiektów kościelnych nierzymskokatolickich niż tych należących do Kościoła Katolickiego. Dysproporcja w wydatkach na remonty i konserwację widoczna była także w odniesieniu do wielkości środków przekazywanych na ten sam cel. Zazwyczaj przeciętna dotacja na remont lub konserwację obiektów należących do Kościołów mniejszościowych była wyższa niż ta kierowana na rzecz obiektów Kościoła Katolickiego¹⁰⁸. Obiektywnie rzecz ujmując, liczba dotacji oraz ich wysokość w stosunku do liczby obiektów objętych ustawową pomocą ze strony Funduszu była nieproporcjonalna do potrzeb, jakie były związane z należywym utrzymaniem tych obiektów¹⁰⁹.

Realizacji specjalnego zaopatrzenia emerytalnego służyły zapomogi emerytalne. Ze względu na ich instrumentalizację świadczenia te nie miały charakteru świadczeń emerytalnych. W strukturze wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989 wyodrębnić można kilka okresów wypłacania tych zapomóg. W latach 1951–1965 zapomogi emerytalne księgowane były zgodnie z nazwą, a od 1966 roku księgowano je jako zapomogi stałe¹¹⁰.

¹⁰⁷ Zob. Tabela 4. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na utrzymanie i odbudowę kościołów.

¹⁰⁸ Zob. Tabela 8. Zestawienie przeciętnego wynagrodzenia w gospodarce narodowej i przeciętnej wysokości dotacji wypłacanej ze środków Funduszu Kościelnego.

¹⁰⁹ Zob. Tabela 4a. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na utrzymanie i odbudowę kościołów z podziałem.

¹¹⁰ Od 1966 roku wydatki na zapomogi emerytalne dla duchownych księgowano zamiennie pod nazwą zapomogi stałe dla duchownych (1966–1968, 1970), zapomogi

Kolejna istotna zmiana w strukturze wydatków dotycząca zapomóg zaszła w 1972 roku. 1 stycznia 1972 roku doszło do rozdzielenia sposobu księgowania wydatków w ramach zapomóg stałych na dwie podkategorie. Podział ten polegał na zróżnicowaniu wydatków według kryterium przynależności do Kościoła Katolickiego (zapomogi stałe dla duchownych rzymskokatolickich) lub do Kościołów mniejszościowych (zapomogi stałe dla duchownych nierzymskokatolickich). Z racji tego, że system premiował społecznie zasłużonych duchownych, wydatki na ten cel kształtowały się na podobnym poziomie każdego roku. Dotacje na wypłatę zapomóg emerytalnych były jedną z 3 głównych pozycji wydatkowania środków Funduszu Kościelnego¹¹¹.

W 1958 r. powstała nowa kategoria wydatków obejmującą wypłacanie zapomóg emerytalnych dla zakonnic¹¹², co mieściło się w dyspozycji przepisu art. 9 ust. 1 pkt 4. Wypłacanie tych zapomóg obejmowało swym zakresem beneficjentki bez względu na ich stosunek do władz państwowych. Tym samym pobieranie świadczenia emerytalnego nie wiązało się z żadną obowiązkową przynależnością do określonej organizacji prorządowej.

Wydatki na zapomogi emerytalne dla zakonnic w latach 1957–1989 nigdy nie stanowiły więcej niż 13% całego budżetu Funduszu Kościelnego¹¹³. W latach 1960–1974 nigdy nie przekroczyły 4,38%. Natomiast w latach 1975–1989 wysokość dotacji w stosunku do budżetu FK nie przekroczyła 1%. Generalnie wydatki na zapomogi emerytalne dla zakonnic w latach 1962–1989 utrzymywały się na podobnym poziomie¹¹⁴.

Wydatki na zapomogi emerytalne dla zakonnic księgowane były od 1959 do 1989 roku na koncie o nazwie „Zapomogi doraźne”. Ogromna różnorodność stanów faktycznych powodujących przyznawanie zapomóg doraźnych była istotnym elementem kształtującym tę kategorię wydatkowania środków Funduszu Kościelnego. W latach 1972–1989 wyodrębniła się bardzo nietypowa kategoria wydatków, która objęła wypłacanie

stałe miesięczne dla duchownych (1989).

¹¹¹ Zob. Tabela 5b. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na specjalne zaopatrzenie emerytalne społecznie zasłużonych duchownych.

¹¹² Zob. Tabela 5c. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na zapomogi emerytalne dla zakonnic.

¹¹³ Tamże.

¹¹⁴ Tamże.

zapomóg doraźnych dla osób, które opuściły stan duchowny¹¹⁵. Pomoc materialna udzielana tej kategorii osób miała na celu ich adaptację do nowej sytuacji życiowej po opuszczeniu przez nich seminariów duchownych lub zakonów. Na uwagę zasługuje fakt, że takie udzielanie pomocy materialnej nie było jedynym środkiem finansowej pomocy udzielanej osobom opuszczającym stan duchowny¹¹⁶.

W tym miejscu zaznaczyć należy, że poprzez zapomogi doraźne dla duchownych nie tylko realizowano dyspozycję z art. 9 ust. 1 pkt 3 ustawy, lecz także szereg celów o charakterze propagandowym. Od 1972 roku nastąpiła zmiana w sposobie księgowania środków Funduszu Kościelnego polegająca na wprowadzeniu dwóch podkategorii w ramach zapomóg doraźnych dla duchownych. Pierwsza objęła wypłatę dla duchownych rzymskokatolickich, druga dotyczyła duchownych nierzymskokatolickich. Od 1975 roku wypłatę zapomóg doraźnych dla osób, które opuściły stan duchowny połączono z kategorią pomocy dla duchownych rzymskokatolickich. Zatem od 1 stycznia 1975 roku Fundusz Kościelny wypłacał zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny w ramach wspólnego konta¹¹⁷. Natomiast zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich księgowano osobno. Wyjątek stanowi 1978 rok, w którym księgowano wypłatę zapomóg doraźnych w ramach trzech oddzielnych kategorii¹¹⁸.

Z Funduszu Kościelnego realizowano również zadania, które nie pokrywały się z treścią art. 9 ust. 1 ustawy. Do zadań tych zaliczyć można

¹¹⁵ Ta wyodrębniona kategoria wydatków stanowiła samodzielną pozycję wydatkowania tylko w latach 1972–1974, następnie została dołączona do kategorii obejmującej wypłacanie zapomóg doraźnych dla duchownych rzymskokatolickich. Zob. Tabela 5a. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na zapomogi doraźne dla duchownych.

¹¹⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/38, Notatka kierownika UdSW w sprawie udzielenia pomocy obywatelowi M.

¹¹⁷ W latach 1975, 1976 i 1977 po raz kolejny zmieniono sposób księgowania zapomóg doraźnych w ten sposób, że do zapomóg doraźnych dla duchownych rzymskokatolickich dołączono zapomogi dla osób, które opuściły stan duchowny. W 1978 roku powrócono do sposobu księgowania, jaki został przyjęty w latach 1972–1974. Od 1975 roku do 1989 roku zapomogi doraźne były wydatkowane w ramach dwóch kategorii. Pierwsza z nich dotyczyła zapomóg doraźnych dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zaś druga zapomóg doraźnych dla duchownych nierzymskokatolickich. Zob. Tabele 10–14. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989.

¹¹⁸ Zob. AAN, UdSW 101/50, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1978 rok.

dotowanie niekatolickich związków wyznaniowych oraz dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych. Strukturę wydatków Funduszu Kościelnego charakteryzowało zatem wydatkowanie na cele ustawowe oraz pozaustawowe¹¹⁹. Przy tym kategorię wydatków pozaustawowych charakteryzowały dwie cechy, które pozwalają na wyodrębnienie spośród nich dwóch podkategorii. Pierwszą stanowiły wydatki pozaustawowe o charakterze stałym, czyli takie, których realizacja w latach 1951–1989 trwała nieprzerwanie¹²⁰. Drugą kategorię stanowiły wydatki o charakterze doraźnym, czyli takie, których realizacja ulegała modyfikacjom, np. były realizowane przez okres kilku lat lub wyłącznie jednorazowo¹²¹.

Dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych stanowiło *de facto* wspieranie właściwie tylko jednej organizacji, którą była Komisja Księży przy ZBOWiD, a od 1955 roku Zrzeszenie Katolików „Caritas”. Wsparcie finansowe otrzymywali także członkowie innych organizacji i stowarzyszeń przychylnych władzom partyjnym. Z dotacji korzystały Zrzeszenie Organistów Polskich oraz Polska Rada Ekumeniczna¹²². Z całą pewnością można wskazać, że Zrzeszenie Katolików „Caritas”, a wcześniej Komisja Księży przy ZBOWiD, było jedyną organizacją, która pozyskiwała tak znaczące środki z Funduszu Kościelnego. Uprzywilejowanie tej

¹¹⁹ Zob. Tabela 3. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na cele ustawowe i pozaustawowe.

¹²⁰ Dotowanie związków wyznaniowych (1951–1989), dotowanie ZK „Caritas” (1951–1989), zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1952–1958 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/34–35, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1959–1961 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/36, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1962–1963 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/37, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1964–1965 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/38, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1966 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/39, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1967 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/40, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1968–1969 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/41–48, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1970–1977 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/10–15, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1983–1988 rok; AAN, UdSW, sygn. 112/1, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1989 rok.

¹²¹ Dotacja specjalna dla Kościoła Polskokatolickiego (1960–1968), umorzenie pożyczek (1968–1969, 1971, 1973–1989), zwrot za czynsz (1973–1977), kontakty polonijne (1974–1989), dotacje dla ZUS (1974), finansowanie spotkań i konferencji (1986–1989), zob. Tabele 11–14. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989.

¹²² AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1955 rok, poz. 179, 987; AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1956 rok, poz. 273.

organizacji wynikało z faktu bezwzględnej terminowości wypłat na jej rzecz oraz braku zwrotów, które przy dysponowaniu tak wielkimi kwotami powinny mieć miejsce. W pozostałych kategoriach wydatków często dochodziło do zwrotów niewykorzystanych kwot udzielanych ze środków Funduszu Kościelnego. Dotowanie Zrzeszenia Katolików „Caritas” miało charakter bezwrotny¹²³.

W latach 1960–1979 wydatki na ZKC stanowiły 1/3 całości budżetu Funduszu Kościelnego¹²⁴. Natomiast w latach 1980–1989 stanowiły ponad połowę środków budżetowych FK. Największe wydatki na rzecz tej rządowej organizacji poniesiono w 1989 roku. Było to 70,77% budżetu¹²⁵.

Dotowanie wszelkich działań pozaustawowych w latach 1950–1989 realizowane było bez podstawy prawnej. Realizacja pozaustawowych zadań w sposób stały przez cały okres PRL dobitnie świadczy o priorytetach polityki wyznaniowej względem Kościoła katolickiego. Przede wszystkim przeznaczenie dotacji dla związków wyznaniowych było zarezerwowane dla tych, które były neutralne lub przychylnie władzom państwowym. UdSW dążył do osłabienia pozycji największego Kościoła w Polsce, wykorzystując do tego działalność Kościołów mniejszościowych. Ich rola w tym procesie była zróżnicowana, a kryterium neutralności i przychylności budowane było w opozycji do działań Kościoła katolickiego¹²⁶.

Dotacje w ramach tej kategorii wydatków objęły legalnie działające związki wyznaniowe: Kościół Polskokatolicki w PRL (Polski Narodowy Kościół Katolicki), Zjednoczony Kościół Ewangeliczny, Kościół Adwentyistów Dnia Siódmego, Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Kościół Ewangelicko-Augsburski, Kościół Ewangelicko-Reformowany, Kościół Ewangelicko-Methodystyczny, Kościół Starokatolicki Mariawitów, Muzuł-

¹²³ Zob. Tabela 2. Struktura wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989.

¹²⁴ Zob. Tabela 6. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych.

¹²⁵ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/52, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1980 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/53, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1981 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/54, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1982 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/10–15, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1983–1988 rok; AAN, UdSW, sygn. 112/1, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1989 rok.

¹²⁶ Zob. K. Urban, *Zwalczeni i koncesjonowani. O mniejszościach wyznaniowych w PRL*, Biuletyn IPN 2004, nr 3, s. 4–15.

mański Związek Religijny. Krąg wymienionych powyżej beneficjentów nie uległ zmianom aż do 1989 roku¹²⁷.

Reasumując, można stwierdzić, że wydatki na rzecz Kościołów mniejszościowych w ramach kategorii „dotowanie związków wyznaniowych” wpisywały się w politykę osłabiania autorytetu Kościoła Katolickiego. Władzom państwowym przyświecała idea stworzenia kontrolowanego przez nie frontu antykatolickiego. Rola Kościołów mniejszościowych w tym dziele była zróżnicowana. Jednak ich finansowe wspieranie miało stanowić skuteczne narzędzie wpływania na ich działalność. Natomiast finansowanie wykonywania działalności charytatywno-opiekuńczej (art. 9 ust. 1 pkt 5) miało charakter incydentalny¹²⁸.

Doraźne finansowanie polityki wyznaniowej polegało w głównej mierze na precyzyjnym kierowaniu określonego strumienia pieniędzy na ściśle określony cel. Z tego też powodu w latach 1950–1989 działalność Funduszu dostarcza wielu przykładów finansowania zadań, które leżały w kompetencji zupełnie innych organów państwa. Jako przykład można wskazać m.in. finansowe wspieranie Związku Nauczycielstwa Polskiego czy Związku Organistów Polskich. Doskonałym przykładem jest finansowe wspieranie Centralnej Szkoły Partyjnej przy KC PZPR, a także Ośrodka Doskonalenia Kadr Ministerstwa Sprawiedliwości¹²⁹.

Struktura wydatków w odniesieniu do realizacji zadań niewynikających z przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku była bardzo różnorodna. W latach 1950–1989 widoczna była tendencja do powstawania nowych kategorii wydatkowania. Od 1953 roku UdSW przyznawał pożyczki, najczęściej na remonty i konserwację obiektów kościelnych. Z tego rodzaju pomocy korzystali duchowni wszystkich związków wyznaniowych. Natomiast sytuacja „księży patriotów” w dziedzinie spłaty pożyczek była uprzywilejowana. W ich przypadku często odraczano spłatę zobowiązania lub je umarzano. Ten stan faktyczny doprowadził do powstania

¹²⁷ Zob. Tabele 11–14. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989.

¹²⁸ Za pomocą środków Funduszu Kościelnego finansowano m.in. Zakład Dzieci Niewidomych w Laskach, zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, poz. 62. Więcej na ten temat w rozdziale V niniejszej monografii.

¹²⁹ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 436; AAN, UdSW 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983 rok, poz. 458. Więcej na ten temat w rozdziale V niniejszej monografii.

od 1968 roku osobnej kategorii zajmującej się obsługą umorzonych pożyczek¹³⁰.

W latach 70. wykształciła się nowa kategoria wydatków pod nazwą „Kontakty Polonijne”. Generalnie jej powstanie związane było z intensywnością wyjazdów delegacji UdSW do krajów bloku socjalistycznego¹³¹. Wśród wydatków w jej ramach znajdują się również takie, które świadczą o pielęgnowaniu kontaktów z Polonią, np. zakup filmów oświatowych dla księży misjonarzy w Indonezji, zakup modlitewników dla misjonarzy, organizacja seminarium wyjazdowego¹³².

3.4. Kontrola i nadzór nad wydatkowaniem środków

Przepisy Ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego dość lakonicznie określiły nadzór nad wydatkowaniem środków tego Funduszu. W świetle art. 10 ust. 1 ustawy organem nadzoru został Minister Administracji Publicznej. W wyniku zmiany organizacji naczelnych władz państwowych na mocy Ustawy z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej¹³³ powstał UdSW, który przejął kompetencje nadzorcze nad Funduszem Kościelnym. Tłem utworzenia odrębnego, wyspecjalizowanego pionu administracji wyznaniowej była reorganizacja rad narodowych, co wyrażono wprost w preambule do tej ustawy: „Przekształcenie rad narodowych na terenowe organy jednolitej władzy państwowej wymaga odpowiedniej reorganizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej”¹³⁴.

¹³⁰ Zob. Tabele 12–14. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1960–1989.

¹³¹ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 1135, 1191, s. 43.

¹³² AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, poz. 1096, 583, 587.

¹³³ Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej, Dz. U. nr 19, poz. 156.

¹³⁴ Dz. U. nr 19, poz. 156.

Szczegółowe zasady organizacji Funduszu Kościelnego, sposobu tworzenia jego organów i funkcjonowania miał określić statut (art. 10 ust. 2). W latach 1950–1989 taki odrębny dokument nie został uchwalony. Natomiast w świetle uchwały Rady Ministrów z 27 maja 1950 roku wprowadzającej tymczasowy statut Urzędu do Spraw Wyznań¹³⁵ Fundusz podlegał nadzorowi Samodzielnego Referatu Nadzoru Funduszu Kościelnego. Powstaje pytanie, czy przyjęcie uchwały Rady Ministrów można było uznać za realizację art. 10 ust. 2 ustawy, w którym obligowano Radę Ministrów do uchwalenia statutu Funduszu Kościelnego.

Zgodnie z tymczasowym statutem organizacyjnym UdSW do kompetencji tego urzędu należał m.in. nadzór nad Funduszem Kościelnym. W statucie UdSW nie określono innych kwestii dotyczących Funduszu. W strukturze organizacyjnej FK znaleźli się wyłącznie urzędnicy aparatu wyznaniowego. Powiązania organizacyjne i personalne UdSW i FK były bardzo czytelne i niepodważalne. Stanowisko dyrektora Funduszu Kościelnego pełnili urzędnicy UdSW. Fundusz posiadał ograniczoną swobodę w zarządzaniu środkami, co było wynikiem podporządkowania jego działalności realizacji polityki wyznaniowej kierowanej odgórnie przez dyrektora UdSW. Różnego rodzaju zadania o charakterze nagłym były realizowane na wyraźne polecenie służbowe sygnowane przez dyrektora UdSW¹³⁶.

Do zakresu działania UdSW należały sprawy stosunku państwa do wyznań. UdSW dzielił się na Wydział Ogólny, Wydział Rzymskokatolicki, Wydział Nierzzymskokatolicki, Samodzielny Referat Nadzoru Stowarzyszeń Wyznaniowych, Samodzielny Referat Nadzoru Funduszu Kościelnego. Do zakresu działania tego referatu należał nadzór nad tym funduszem. Zgodnie z postanowieniami § 1 statutu na czele Urzędu stał dyrektor, którego powoływał i odwoływał Prezes Rady Ministrów. Na czele wydziałów stali naczelnicy, a na czele samodzielnych referatów kierownicy. W skład Wydziału Ogólnego wchodziła Kancelaria UdSW. Ponadto w Wydziale Ogólnym ustanowieni zostali inspektorzy nadzoru, do których zadań należała inspekcja administracji wyznaniowej, zakładów i instytucji

¹³⁵ Uchwała Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego Statutu Urzędu do Spraw Wyznań, M. P. nr A-78, poz. 905.

¹³⁶ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/8, Nagrody noworoczne dla członków kierownictw kościołów chrześcijańskich, czołowych działaczy ekumenicznych i zasłużonych działaczy zarządów głównych ZK „Caritas” i Społecznego Towarzystwa Polskich Katolików (STPK).

wyznaniowych oraz obiektów wchodzących w skład Funduszu Kościelnego w ramach potrzeb wydziałów i samodzielnych referatów urzędu (§ 8)¹³⁷.

Omawiany statut UdSW nie przewidywał udziału duchowieństwa i wierzących w Samodzielnym Referacie Nadzoru Funduszu Kościelnego. Do zadań tego referatu należał przede wszystkim nadzór nad prawidłowym wydatkowaniem środków Funduszu, zgodnie z przepisami ustawy z 20 marca 1950 roku. Trzeba jednak zauważyć, że w ustawie wyrażnie jest mowa o udziale duchowieństwa i wierzących w organach tego funduszu. Zasada ta nie została wcielona w życie. Można przypuszczać, że hierarchia Kościoła Katolickiego w związku z wydarzeniami, jakie miały miejsce przy bezprawnym wprowadzaniu zarządu przymusowego kościelnej „Caritas”, a także wokół wydarzeń związanych z podpisaniem porozumienia przedstawicieli Rządu i Episkopatu z 14 kwietnia 1950 roku postanowiła nie legitymizować działań podejmowanych przez nowo powstały Fundusz Kościelny. W konsekwencji we władzach Funduszu nie było przedstawicieli Kościoła Katolickiego¹³⁸.

Ustawa o przejęciu „dóbr martwej ręki” nie nadała Funduszowi Kościelnemu osobowości prawnej. Brak samodzielności decyzyjnej FK został ostatecznie potwierdzony w treści statutu UdSW z 27 maja 1950 roku. Wyrażał się natomiast w wydatkowaniu środków zgodnie z dyrektywami UdSW. W praktyce nie było możliwości samodzielnego decydowania o sprawach finansowych, kadrowych i organizacyjnych, gdyż FK znalazł się w strukturze UdSW.

Z § 7 statutu UdSW można wyprowadzić wniosek, że ideą nadrzędną, którą w swej działalności powinien się kierować Samodzielny Referat nadzoru Funduszu Kościelnego, winna być zasada proporcjonalności wynikająca z art. 10 ust. 3 ustawy. Różnica pomiędzy treścią art. 10 ustawy, a treścią § 7 statutu sprowadzała się do tego, że treść art. 10 ustawy zakładała samodzielność organizacyjną i decyzyjną Funduszu Kościelnego, natomiast treść § 7 statutu zakładała jego podporządkowanie. Nie bez powodu statut UdSW z 27 maja 1950 roku nie określał najbardziej istotnej kwestii, jaką była zasada proporcjonalnego wydatkowania środ-

¹³⁷ Uchwała Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego Statutu Urzędu do Spraw Wyznań, M. P. nr A-78, poz. 905.

¹³⁸ Na temat odmowy udziału przedstawicieli Kościoła katolickiego we władzach Funduszu Kościelnego bez podania danych źródłowych pisze Ł. Bernaciński, *Finansowanie związków...*, dz. cyt., s. 36.

ków Funduszu. W zasadzie utworzenie Samodzielnego Referatu Nadzoru Funduszu Kościelnego w strukturze UdSW tworzyło fikcję sprawowania nadzoru nad prawidłowym wydatkowaniem środków zgodnie z art. 10 ust. 3 ustawy. Brak odrębnego statutu Funduszu Kościelnego i pozbawienie go samodzielności decyzyjnej i finansowej przesądził o tym, że wydatkowanie środków zostało podporządkowane realizacji polityki wyznaniowej. Najlepiej świadczy o tym analiza wydatkowania środków przedstawiona w Tabeli 3.¹³⁹

W rzeczywistości UdSW za pomocą Funduszu Kościelnego realizował wytyczne polityki wyznaniowej, a jego urzędnicy nadzorowali, aby były skrupulatnie wykonywane. Obieg dokumentów między UdSW a Funduszem miał charakter poufny. Struktura urzędnicza FK nie była rozbudowana i liczyła w latach 70. zaledwie 5 osób. Generalnie rola Funduszu sprowadzała się do księgowania odpowiednich sum pieniężnych zgodnie z obowiązującymi ówczesnie standardami prowadzenia ksiąg rachunkowych. Dyrektor Funduszu Kościelnego dysponował samodzielnie rezerwą finansową (pogotowie kasowe). Pozostałe wydatki były uzgadniane z UdSW, zaś dyrektor FK nie miał możliwości swobodnego dysponowania pieniędzmi¹⁴⁰.

¹³⁹ Zob. Tabela 3. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na cele ustawowe i pozaustawowe.

¹⁴⁰ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/8, 104/7, Pismo Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu WdSW Wz. II-a/253/67, Poznań 12 marca 1968 r. do Tow. Kazimierza Leśniewskiego Naczelnika Wydziału UdSW w Warszawie: „Zgodnie z telefonicznym uzgodnieniem w dniu 6 marca 1968 r. w załączeniu uprzejmie przesyłamy do realizacji rachunek na kwotę 272 złotych. Wyżej wyszczególnioną kwotę wydatkowano na zakup kwiatów w związku z 25-leciem kapłaństwa ks. Jarosława Jankowskiego z Zakrzewa, pow. Wolsztyn sekretarza Zarządu Oddziału Woj. «Caritas» w Poznaniu podpisał kierownik wydziału Edmund Kędziński”; Pismo odpowiadające Funduszu Kościelnemu z dnia 21 marca 1968 r. F. K. 312/2/68: „Fundusz Kościelny komunikuje, że dnia 22 marca br przekazana została na Wasze nazwisko kwota 272 złotych tytułem zwrotu poniesionego wydatku r-k 000203 z dn. 7 03. br.”; Pismo Wz. II-o/ż/11/64 Prezydium WRN w Kielcach WdSW do UdSW: „Wydział pismem z 23 czerwca 1964 r. zwrócił się do UdSW o wypłacenie przez Fundusz Kościelny kwoty 3000 złotych na zwrot kosztów podróży dla przełożonych żeńskich domów zakonnych zgromadzeń bezhabitowych, które były wzywane na rozmowy stosownie do zaleceń UdSW. Sprawa ta była poruszana na odprawie w UdSW w dniu 30 czerwca br. przez kierownika Wydziału tow. Jarosza. Informujemy, że dotychczas na zaplanowanych 46 rozmów przeprowadzono rozmowy z 33 przełożonymi lub ich pełnomocnikami. Większość z nich zgłosiła roszczenie finansowe, które przyrzeczono im przekazać za pośrednictwem poczty. Nadmieniamy, iż z pozostałych

Treść statutu ukazuje konflikt interesów zachodzący w ramach działalności Samodzielnego Referatu Nadzoru. Umiejscowienie Funduszu Kościelnego w strukturze UdSW i powierzenie nadzoru nad tym funduszem urzędnikom tego samego urzędu kompletnie przekreśliło istotę bezstronnego nadzoru¹⁴¹. W skład Wydziału Ogólnego UdSW wchodził inspektorzy nadzoru. Ich rola ograniczała się do inspekcji administracji wyznaniowej, zakładów i instytucji wyznaniowych oraz obiektów wchodzących w skład Funduszu Kościelnego. W świetle powyższego bezpośredni nadzór nad wydatkowaniem sprawował kierownik Samodzielnego Referatu Nadzoru, który był służbowo podległy dyrektorowi UdSW. Organem nadzoru wyższego stopnia wobec UdSW pozostał Prezes Rady Ministrów. Paradoks polegał na tym, że dyrektor UdSW zlecał wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na cele niezgodne z normą zadaniową z art. 9 ust. 1 ustawy o przejęciu „dóbr martwej ręki”, zaś punktem odniesienia dla nadzoru nad wydatkowaniem była dbałość o terminowe wykonywanie poleceń dyrektora¹⁴², a nie badanie ich legalności.

W zakresie finansowym budżet UdSW wchodził w ramy budżetu Prezydium Rady Ministrów. Ilustruje to w sposób wymowny brak poszanowania samodzielności finansowej Funduszu Kościelnego. Kontrolę nad wydatkami UdSW sprawował bezpośrednio Prezes Rady Ministrów. Biorąc pod uwagę ówczesne realia, wytyczne dotyczące działalności UdSW pochodziły od Biura Politycznego KC PZPR¹⁴³. Bezpośredni wpływ na wysokość budżetu UdSW miały więc czynniki polityczne¹⁴⁴.

Od momentu utworzenia Funduszu Kościelnego jego działalność nastawiona była na realizację polityki wyznaniowej. Przemawiają za tym

13 rozmów tutejszy Wydział nie rezygnuje. Wysłano ponownie wezwanie zagrażając nałożeniem grzywny. Podpisał z-ca kierownika WdSW Henryk Lipiński”.

¹⁴¹ Na temat nadzoru WdSW w Rzeszowie w zakresie laicyzacji służby zdrowia pisze L. Fiejdasz, *Rola Wydziału do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady narodowej w Rzeszowie w laicyzacji służby zdrowia*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2009, t. 12, s. 199–219.

¹⁴² Działalność organizacyjno-finansowa Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989 wskazuje na wydatkowanie środków podporządkowane ogólnie wskazywanym celom. Zob. Tabela 3. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na cele ustawowe i pozaustawowe.

¹⁴³ H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres...*, dz. cyt., s. 33–71.

¹⁴⁴ Zob. AAN, Wydział Admin. KC PZPR, sygn. 185, Wytyczne polityki wyznaniowej na 1967 rok przy Wydziale Administracyjnym KC PZPR, za: B. Fijałkowska, *Partia...*, dz. cyt., s. 319.

okoliczności jego powstania oraz sposób wydatkowania środków, który wyraźnie preferował finansowe wspieranie ruchu „księży patriotów”¹⁴⁵. Wydatkowanie środków Funduszu na cele niezajdujące potwierdzenia w art. 9 ustawy nie było nigdy przedmiotem kontroli. Doprowadziło to ostatecznie do sytuacji, w której zalegalizowano realizację celów innych niż cele kościelne. Pamiętać należy, że FK powstał w celu materialnego zabezpieczenia duchowieństwa.

Po II wojnie światowej kontrolę legalności działań administracji publicznej przejęli prokuratorzy w trybie nadzoru ogólnego. W praktyce na mocy przepisów Ustawy z dnia 20 lipca 1950 r. o Prokuraturze RP¹⁴⁶ wprowadzono powszechną kontrolę zgodności z prawem wszelkich czynności urzędów, instytucji, organizacji i obywateli. Prokuratorska kontrola przestrzegania prawa zastąpiła sądownictwo administracyjne¹⁴⁷. W latach 1950–1989 żadna instytucja państwowa nie przeprowadziła jednak oceny zgodności wydatkowania środków Funduszu Kościelnego z treścią ustawy z 20 marca 1950 roku¹⁴⁸.

Fundusz Kościelny podlegał rygorom przepisów o rachunkowości, w których świetle był zobligowany do kontroli operacji gospodarczych przeprowadzanych w ramach swojej finansowej działalności. Operacją gospodarczą było zdarzenie gospodarcze, które było wyrażone wartościowo i które powodowało zmiany w aktywach i pasywach. Charakteryzował ją ścisły związek z działalnością jednostki, jednoznacznie określony termin jej wystąpienia, obowiązek udokumentowania, masowość i powtarzalność występowania, wartościowe ujęcie, wywoływanie zmian w aktywach i pasywach.

¹⁴⁵ Każdego roku budżetowego ponad 2/3 środków trafiało na rachunek Komisji Księży przy ZBOWiD, a następnie od 1956 roku na rzecz Zrzeszenia Katolików „Caritas”. Zob. dotacje dla organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych w latach 1951–1989 zawarte w Tabeli 6. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych.

¹⁴⁶ Ustawa z dnia 20 lipca 1950 r. o Prokuraturze RP, Dz. U. nr 38, poz. 346.

¹⁴⁷ A. Lityński, *Historia Prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2005, s. 60–64.

¹⁴⁸ Formalne uprawnienie do kontroli zgodności wydatkowania środków z treścią przepisów ustawy o „dobrach martwej ręki” posiadał Prezes Rady Ministrów, ponadto kontrolę pod względem legalności i gospodarności wykonywała Najwyższa Izba Kontroli. W okresie 1950–1989 Prezes Rady Ministrów nie wszczął żadnej procedury wyjaśniającej w kwestii finansowania ze środków Funduszu zadań o charakterze pozaustawowym. Działalność FK nie była również przedmiotem kontroli ze strony NIK.

W świetle przepisów dowody księgowe będące podstawą księgowych operacji gospodarczych Funduszu Kościelnego przechodziły przez kilkustopniowe formy kontroli. Każda operacja była zaksięgowana na podstawie dowodu księgowego. Były nimi dokumenty stanowiące podstawę wypłat, dowody bankowe i pocztowe, noty księgowe. Dowody księgowe były oznaczone datą księgowania oraz kolejną pozycją dziennika, pod którą były zapisywane. Kontrola formalna pozwalała na sprawdzenie, czy dokument został sporządzony zgodnie z przepisami. Badanie to polegało na weryfikacji kompletności dowodu księgowego pod kątem tego, czy zawiera wszystkie dane, tj. nazwę i adres kontrahenta, datę wystawienia, rodzaj i przedmiot operacji. Kontrola merytoryczna polegała na sprawdzeniu, czy wszystkie podane w dokumencie dane są zgodne z rzeczywistością. Kontrola rachunkowa polegała na sprawdzeniu, czy dokument nie zawiera błędów arytmetycznych w obliczeniach. Kontrola rachunkowa odbywała się w powiązaniu z kontrolą formalną i polegała także na sprawdzeniu poprawności wystawionego dokumentu pod kątem przepisów o rachunkowości¹⁴⁹.

W rachunkowości z pojęciem obrotu konta związane było saldo konta, które stanowiło różnicę pomiędzy obrotami. Saldo wyrażane było jako stan konta księgowego wykazywany w danym dniu, a więc jako różnica między sumami zapisów strony „Winien” (Wn) i strony „Ma” konta. Saldo konta księgowego pozwalało ustalić stan składnika ewidencjonowanego na tym koncie (np. stan gotówki w kasie, salda rozrachunków z NBP). W zależności od rodzaju saldo występowało po stronie „Winien” lub „Ma”. Od 1961 roku na koncie „Wpływy” występowało zawsze saldo zerowe po stronie „Ma”¹⁵⁰.

Saldo bankowe liczone było w oparciu o rachunek matematyczny stanowiący różnicę między stanem NBP „Winien” a NBP „Ma”, natomiast saldo kas liczone było według metody kasa „Winien” minus kasa „Ma”. W latach 1959–1989 równowaga bilansu pomiędzy sumą obrotów po stronie „Winien” i sumą obrotów po stronie „Ma” na koniec roku kalendarzowego (budżetowego) Funduszu Kościelnego, tj. na dzień 31 grudnia,

¹⁴⁹ Chodziło o sprawdzenie, czy użyto odpowiedniego formularza bądź wzoru. Zob. Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 10 marca 1956 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 29, poz. 390.

¹⁵⁰ Zob. Tabela 2. Struktura wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989; M. Zawiślak, *Struktura...*, dz. cyt., s. 760.

miała miejsce dziesięciokrotnie. Działo się tak w latach: 1959, 1969, 1974, 1975, 1977, 1981, 1983, 1984, 1985, 1988¹⁵¹.

Na podstawie zestawienia obrotów i sald stwierdzić można, czy suma obrotów „Winien” równa się sumie obrotów „Ma”, a także czy suma sald „Winien” równa się sumie sald „Ma”. Występująca zgodność świadczyła, iż wszystkie operacje gospodarcze zostały zaksięgowane zgodnie z zasadą podwójnego księgowania. Była to funkcja kontrolna. Zestawienie obrotów i sald spełniało także ważną funkcję informacyjną. Stanowiło obraz zmian w danym składniku majątkowym.

Nierównowaga bilansu płatniczego miała miejsce w latach 1960–1968, 1970–73, 1976, 1978–1980, w 1982 roku oraz w latach 1986–1989. Nierównowaga bilansu oznaczała istnienie nadwyżki lub deficytu. Deficyt na koncie środków Funduszu Kościelnego (suma obrotów po stronie „Winien” większa od sumy obrotów po stronie „Ma”) wystąpił w następujących latach: 1960 (na kwotę 16 640 967 złotych 56 groszy), 1963 roku (297 000 złotych), 1968 roku (417 złotych), 1970 roku (13 780 000 złotych), 1973 roku (29 891 333 złote 82 grosze), 1976 roku (3 złote), 1979 roku (13 500 złotych 30 groszy), 1980 roku (82 grosze), 1986 roku (299 915 złotych), 1987 (1 070 złotych). W 1989 roku deficyt wyniósł 1 775 018 złotych¹⁵².

Natomiast nadwyżka środków Funduszu Kościelnego (suma obrotów po stronie „Winien” mniejsza od sumy obrotów po stronie „Ma”) wystąpiła w latach: 1961 (1500 złotych), 1962 roku (3 grosze), 1964 roku (60 złotych), 1966 roku (547 380 złotych), 1967 roku (78 000 złotych), 1971 roku (4 000 000 złotych), 1972 roku (2 901 848 złotych), 1978 roku (1000 złotych 60 groszy)¹⁵³.

Do 1 lipca 1959 roku Fundusz Kościelny podlegał przepisom o rachunkowości budżetowej dla małych jednostek gospodarczych¹⁵⁴. Zgodnie z Zarządzeniem Ministra Finansów z dnia 6 kwietnia 1957 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej dla małych jednostek budżetowych

¹⁵¹ Zob. Tabela 2. Struktura wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989; M. Zawiślak, *Struktura...*, dz. cyt., s. 760.

¹⁵² Zob. Tabela 2. Struktura wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989; tamże.

¹⁵³ Zob. Tabela 2. Struktura wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989; tamże.

¹⁵⁴ Dz. U. nr 40, poz. 256.

(§ 43 ust. 5) Fundusz zobowiązany był na bieżąco uzgadniać zapisy w swoich księgach rachunkowych z zapisami w księgowości bankowej¹⁵⁵. Sposób księgowania na koncie rachunkowym FK polegał na przypisywaniu wydatków w kolumnie „Przychód” wpłat na rachunek bankowy, natomiast w kolumnie „Rozchód” wypłat z rachunku bankowego.

Fundusz Kościelny prowadził księgowość wydatków budżetowych w księdze wydatków według metody chronologicznego ujęcia zdarzeń gospodarczych (§ 44)¹⁵⁶. Oznaczało to, że w części górnej księgi wydatków ewidencjonowany był preliminarz roczny oraz środki (kredyty bankowe) otrzymane od Urzędu Rady Ministrów – dysponenta wyższego stopnia. Natomiast w części dolnej księgi wydatków ewidencjonowane były według pozycji. Wydatki zapisywane były czarnym atramentem, zwroty czerwonym. Zapisy w zakresie wydatków były dokonywane na podstawie dowodów księgowych stanowiących podstawę dokonywania wypłat (§ 44 ust. 1). W prawym górnym rogu numer strony, na dole każdej strony suma operacji finansowych zliczonych aż do końca każdego miesiąca zawsze pod kreską. Każda strona liczona kalkulatorem, a potem ten dowód liczenia wkładany w księgi rachunkowe¹⁵⁷.

Wszystkie operacje kasowe były dokonywane tylko na podstawie dokumentów płatniczych przychodowych lub rozchodowych. Operacje kasowe były wykonywane przez pracownika wyznaczonego przez dyrektora UdSW na wniosek głównego księgowego¹⁵⁸. Co najmniej raz w miesiącu główny księgowy przeprowadzał rewizję kasy, sprawdzając zgodność stanu faktycznego ze stanem rachunkowym. Po każdej takiej rewizji główny księgowy sporządzał notatkę. Na każdą przyjętą wpłatę do kasy podręcznej Fundusz Kościelny wydawał pokwitowanie. Wszystkie pokwitowania były zawarte w kwitariuszu przychodowym, który wyglądał identycznie jak wzór przewidziany w § 14 ust. 1 Zarządzenia Ministra

¹⁵⁵ Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 6 kwietnia 1957 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej dla małych jednostek budżetowych, M. P. nr 40, poz. 256.

¹⁵⁶ Tamże.

¹⁵⁷ Tamże.

¹⁵⁸ Kasjer w świetle przepisów był odpowiedzialny za właściwe przekazywanie i zabezpieczenie gotówki. Zob. § 13 Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 6 kwietnia 1957 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej dla małych jednostek budżetowych, M. P. nr 40, poz. 256.

Finansów z dnia 6 kwietnia 1957 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej dla małych jednostek budżetowych.

Wpłaty do kasy lub na rachunek Funduszu Kościelnego, np. tytułem zwrotu pożyczki, dokonywane były na właściwy rachunek bankowy Funduszu bądź do rąk kierownika WdSW. Wpłaty były dokonywane gotówką, przekazami pocztowymi, czekami rozrachunkowymi lub przelewami bankowymi. Pod względem zakresu uprawnień w dysponowaniu kredytami budżetowymi jednostki budżetowe dzieliły się na dysponentów pierwszego stopnia, dysponentów drugiego stopnia i dysponentów trzeciego stopnia. Dysponentem kredytu trzeciego stopnia był dyrektor Funduszu Kościelnego bez prawa dalszego przekazywania go¹⁵⁹. W latach 1950–1989 zdarzały się sytuacje, gdy zachodziła konieczność przesunięcia otwartych kredytów budżetu centralnego z rachunku jednej jednostki na rachunek innej jednostki. Miało to miejsce kilkakrotnie i było związane z wydatkami na rzecz ZUS¹⁶⁰.

Z Funduszu Kościelnego zlecano wypłaty w drodze przelewu lub czeku rozrachunkowego lub gotówką w drodze przekazu. Każdy dowód stanowiący podstawę zlecenia wypłaty był sprawdzany pod względem merytorycznym, formalnym i rachunkowym oraz zatwierdzany do wypłaty.

Sprawdzenie dowodów pod względem merytorycznym polegało na zbadaniu zgodności z planem legalności, celowości gospodarczej oraz oszczędności wydatków. Pracownik Funduszu Kościelnego stwierdzał na dowodzie dokonanie sprawdzenia pod względem merytorycznym przez umieszczenie i podpisanie klauzuli „Sprawdzono pod względem merytorycznym dnia...”.

Sprawdzanie dowodów pod względem formalnym i rachunkowym polegało na zbadaniu, czy poszczególne dowody odpowiadały przepisom szczególnym, czy były kompletne czy zupełne. Dokonanie sprawdzenia pod względem formalnym i rachunkowym było stwierdzane przez zamieszczenie odpowiedniej klauzuli. Na dowodach stanowiących podstawę zlecenia wypłat zapisywano odręcznie „zapłacono”. Klauzula ta była umieszczana

¹⁵⁹ Formalne warunki przekazywania kredytów były uregulowane w § 24 Zarządzenia Ministra Finansów z dnia 6 kwietnia 1957 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej dla małych jednostek budżetowych, M. P. nr 40, poz. 256.

¹⁶⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1972 rok.

w takim miejscu dowodu, że nie mogła być usunięta przez odcięcie części tego dokumentu¹⁶¹.

Na podstawie zatwierdzonych dowodów stanowiących podstawę zlecenia wypłat Fundusz Kościelny wystawiał polecenie przelewu lub czek. Polecenie przelewu zawierało nazwę i adres Funduszu i numer rachunku bankowego, rodzaj kwoty, kwotę wyrażoną cyframi i słowami, nazwisko, imię, adres odbiorcy, tytuł należności, datę i miejsce wystawienia, odcisk pieczęci lub stempla. Polecenie przelewu wraz z kopiami wypełniane były przebitkowo piśmem maszynowym, zaś czek atramentem.

W przypadku należności przekazywanych za pośrednictwem poczty Fundusz Kościelny doręczał placówce pocztowej czek rozrachunkowy oraz należycie wypełniony przekaz pocztowy. Koszty przesyłki były pokrywane zawsze przez FK, zatem przekaz pocztowy wystawiany był na kwotę należności, czek rozrachunkowy zaś na kwotę należności powiększoną o koszty przekazu pocztowego. Polecenia przelewu podpisywane były atramentem lub długopisem, natomiast polecenie czeku tylko atramentem¹⁶².

Inwentaryzacja obejmowała salda rozrachunków i saldo rachunków bankowych. Fundusz Kościelny był zobowiązany do przeprowadzenia inwentaryzacji sald rozrachunków na koniec roku, natomiast sald rachunków bankowych w terminach otrzymania wyciągów z NBP. Inwentaryzację rozrachunków przeprowadzano w ten sposób, że ustalano ich stan wynikający z ksiąg rachunkowych poprzez uzgodnienie stanu należności i zobowiązań ze stanem rachunków bankowych (§ 52)¹⁶³.

W celu uzgodnienia stanu rozrachunków URM miał obowiązek wezwać Fundusz Kościelny do potwierdzenia w ciągu 10 dni na piśmie zgodności salda. Uzgodnienie stanu rachunków bankowych przeprowadzono na podstawie bieżąco otrzymywanych z banku wyciągów z rachunków bankowych. W latach 1951–1958 ze sprawozdań rocznych Funduszu na 31 grudnia wynikało, że każdego roku różnice inwentaryzacyjne wykazywały nadwyżkę (saldo dodatnie). Uzgadnianie sprawozdań rocznych było dokonywane we współpracy z oddziałem NBP w Warszawie poprzez

¹⁶¹ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/53, Zapomoga emerytalna dla A. Nowaka, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok.

¹⁶² Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/53, Polecenie przelewu na konto WdSW w Łodzi kwoty 1200 złotych, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok.

¹⁶³ M. P. nr 40, poz. 256.

odcisk stempla dziennego na sprawozdaniu Funduszu Kościelnego¹⁶⁴. FK na bieżąco uzgadniał zapisy w księdze rachunkowej z zapisami w księgowości NBP. Z końcem każdego kwartału wszelkie niezgodności w księgowaniu były uzgodnione z zapisami NBP¹⁶⁵. Sprawozdania o wydatkach Funduszu były uzgadniane według wzoru nr 28 i przesyłane do 7 dni po upływie okresu sprawozdawczego (§ 82 ust. 1)¹⁶⁶.

3.5. Podsumowanie

Stwierdzić należy, że struktura wydatków Funduszu Kościelnego ulegała w latach 1950–1989 licznym modyfikacjom. Zmiany te nie były jednak podyktowane nowelizacją przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku, lecz zmieniającą się sytuacją na linii państwo – Kościół. Najbardziej ogólnie wydatki Funduszu Kościelnego można podzielić na dwie kategorie: wydatki związane z realizacją zadań ustawowych oraz wydatki związane z bezpośrednią realizacją wytycznych UdSW, nieznajdujących oparcia w przepisach prawa.

Fundusz Kościelny stanowił w świetle ustawy go tworzącej rekompensatę za utracony majątek kościelny. Podstawową jego funkcją miało być finansowanie potrzeb związków wyznaniowych w oparciu o kryterium dochodów z przejętych od nich nieruchomości. Wydatkowanie środków miało być swego rodzaju świadczeniem wzajemnym polegającym na przekazywaniu określonych kwot dla danego związku wyznaniowego proporcjonalnie do dochodu, jaki generowały zabrane temu związkowi nieruchomości. W rzeczywistości jedynym źródłem finansowania FK były dotacje państwowe.

Fundusz Kościelny był całkowicie podporządkowany UdSW. Najbardziej problematyczny był fakt, że w latach 1951–1989 nie było kontroli celowości wydatkowania środków. W praktyce Fundusz stanowił zaplecze finansowe dla wykonywania zadań polityki wyznaniowej. Działalność

¹⁶⁴ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok.

¹⁶⁵ Fundusz Kościelny podlegał pod przepisy Uchwały nr 509 Prezydium Rządu z 2 lipca 1955 r. w sprawie stosowania sankcji bankowych za niezgodnienie stanu rachunków bankowych, M. P. nr 88, poz. 418.

¹⁶⁶ M. P. nr 40, poz. 256.

finansową regulowały przepisy o rachunkowości. Pomimo tego zarządzanie środkami należało do wyłącznej kompetencji UdSW. FK w latach 1951–1989 pozbawiony był samodzielności organizacyjnej i decyzyjnej. Wydatki Funduszu realizowane były w ramach dotacji z budżetu państwa bez uwzględnienia dochodów z mienia, z tytułu przejętych przez państwo nieruchomości. Analiza aspektów prawnych oraz finansowych dotyczących jego działalności w latach 1951–1989 wykazała, że stanowił podmiot całkowicie zależny od UdSW.

Rozdział IV

REALIZACJA ZADAŃ USTAWOWYCH

Fundusz Kościelny został ustanowiony jako rekompensata za przejęte przez państwo nieruchomości ziemskich kościołów i innych związków wyznaniowych. Kwoty, którymi był zasilany, nie były wyodrębniane w budżecie państwa, gdyż znajdowały się w strukturze wydatków Urzędu do Spraw Wyznań. W preambule do ustawy o przejęciu „dóbr martwej ręki” znajduje się generalna zasada określająca Fundusz Kościelny jako gwaranta „materialnego zabezpieczenia duchowieństwa”. Cele, do których realizacji został powołany, obejmowały: utrzymanie i odbudowę kościołów, udzielanie duchownym pomocy materialnej i lekarskiej oraz organizowanie dla nich domów wypoczynkowych, objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym na koszt FK w przypadkach uzasadnionych, specjalne zaopatrzenie emerytalne duchownych społecznie zasłużonych oraz wykonywanie działalności charytatywno-opiekuńczej (art. 9 ust. 1).

4.1. Utrzymanie i odbudowa kościołów

Fundusz Kościelny został na mocy art. 9 ust. 1 pkt 1 ustawy zobowiązany do świadczenia na utrzymanie i odbudowę kościołów. Zgodnie z literalną wykładnią tego przepisu kategoria wydatków na ten cel powinna obejmować konserwację i remont obiektów kościelnych, także pokrywanie kosztów eksploatacyjnych, takich jak czynsz, energia, podatki. W stosunku do Kościoła katolickiego UdSW dostosował realizację ustawowego zadania (art. 9 ust. 1 pkt 1) do aktualnej sytuacji politycznej. Przede wszystkim finansowano ze środków Funduszu obiekty kościelne najczęściej niemające charakteru sakralnego.

Ograniczanie budownictwa sakralnego stanowiło jeden z ważniejszych kierunków polityki wyznaniowej w PRL. Stosunek władz państwowych do Kościoła katolickiego najłatwiej dostrzegalny był właśnie poprzez pryzmat liczby pozwoleń na budowę obiektów kościelnych. Mniej restrykcyjna polityka ograniczania pozwoleń budowlanych oznaczała względną normalizację stosunków państwo – Kościół. Niejednokrotnie mimo wydania zezwolenia na rozpoczęcie budowy zwlekano i utrudniano wszczęcie robót budowlanych. Klasycznym przykładem metod takiego postępowania była budowa kościoła w Nowej Hucie. Poświęcony wcześniej teren władze oddały pod budowę szkoły z okazji realizacji programu Społeczny Fundusz Budowy Szkół Tysiąclecia¹. Na podobnym tle doszło do rozruchów w Kraśniku Fabrycznym w 1959 roku².

Do 1959 roku ze środków Funduszu Kościelnego wydatkowano znaczące sumy na budowę nowych świątyń. W 1952 roku przekazano subwencję na budowę plebanii w Pogwizdowie (woj. Kraków [pisownia oryginalna]) w wysokości 1 500 złotych³. Na budowę kościoła w Krakowie-Prokocimiu 2 lipca 1952 roku przekazano kwotę 10 000 złotych⁴. Jednak zdecydowana większość środków była desygnowana na rzecz obiektów kościelnych należących do Kościołów mniejszościowych. Warszawska Metropolia Prawosławna 6 sierpnia 1952 roku otrzymała kwotę 35 000 złotych na budowę parafii w Białymstoku⁵. Zauważalne jest także faworyzowanie duchownych społecznie zasłużonych przy przekazywaniu środków z Funduszu Kościelnego na rzecz remontów lub budowy świątyń. Ks. Stanisław Owczarek w 1952 roku otrzymał na budowę kościoła kwotę 20 000 złotych⁶. W tym samym roku Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszczy przekazało ks. Stasinowskiemu kwotę 15 000 złotych na budowę kościoła⁷.

¹ K. Wałaszewski, *Tysiąc szkół na Tysiąclecie: Szkoły Tysiąclecia – architektura, propaganda, polityka*, Łódź 2018, s. 16.

² A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści...*, dz. cyt., s. 168.

³ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1952 rok, poz. 47.

⁴ Tamże, poz. 59.

⁵ Tamże, poz. 68.

⁶ Tamże, poz. 86.

⁷ Tamże, poz. 100.

Wydatki związane z utrzymaniem i odbudową kościołów zostały ograniczone do finansowania remontów i konserwacji obiektów kościelnych. Jednak w okresie 1950–1965 przekazywano także liczne dotacje na rzecz budowy i rozbudowy cmentarzy⁸. W praktyce liczba remontów i inicjatyw związanych z budową cmentarzy była znacząca aż do końca 1963 roku. Po tej dacie sporadycznie dotowano budowę lub remonty tych obiektów⁹.

Większa ilość środków była przeznaczona na remonty obiektów kościelnych Kościołów mniejszościowych niż na remonty obiektów kościelnych należących do Kościoła Katolickiego. Na remont katedry w Warszawie Warszawska Metropolia Prawosławna otrzymała ze środków Funduszu Kościelnego w 1952 roku kwotę 239 892 złotych¹⁰, zaś na remont klasztoru w Jabłecznie w tym samym roku kwotę 146 664 złotych¹¹ oraz kwotę 68 696 złotych na remont cerkwi w Piotrkowie Trybunalskim¹². Podczas gdy we wspomnianym 1952 roku przeciętnie kwota z Funduszu na remonty obiektów kościelnych Kościoła Katolickiego wynosiła od 5 000 złotych do 10 000 złotych¹³.

Przyznawanie dotacji na remonty i konserwacje obiektów kościelnych było ściśle reglamentowane przez UdSW. Najwyższe kwoty dotacji trafiały na remonty obiektów należących do Kościołów mniejszościowych. Generalnie aparat wyznaniowy prowadził za pomocą dotacji politykę dyskryminacji Kościoła katolickiego pod względem ilościowym i jakościowym. Dyskryminacja pod względem jakościowym oznaczała przede wszystkim dotowanie konserwacji i remontów obiektów kościelnych niezwiązanych bezpośrednio z wykonywaniem praktyk religijnych, np. ogrodzeń, poddaszy, altan, bram wjazdowych. W 1952 roku z Funduszu przekazano kwotę 5 000 złotych na remont plebanii, kwotę 5 000 złotych na ogrodzenie cmentarza, kwotę 10 000 złotych na remont budynków parafialnych,

⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951–1958 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962–1963 rok.

⁹ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962–1963 rok.

¹⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1952 rok, poz. 124.

¹¹ Tamże, poz. 136.

¹² Tamże, poz. 142.

¹³ Tamże, poz. 88–92.

kwotę 10 000 złotych na odmalowanie kościoła¹⁴. W 1956 roku przekazano kwotę 5 000 złotych na remont obiektów gospodarczych dla parafii rzymskokatolickiej, zaś Warszawska Metropolia Prawosławna otrzymała z Funduszu kwotę 100 000 złotych na budowę seminarium duchownego¹⁵.

Natomiast dyskryminacja Kościoła katolickiego pod względem ilościowym polegała na tym, że większa część środków z Funduszu trafiała na rzecz Kościołów mniejszościowych. UdSW prowadził bardzo szczegółowe wyliczenia dotyczące liczby duchownych poszczególnych wyznań oraz liczby obiektów kościelnych. Na podstawie tego zestawienia uznać można, że środki przekazywane z Funduszu Kościelnego były wydawane nieproporcjonalnie do liczby obiektów kościelnych posiadanych przez poszczególne związki wyznaniowe¹⁶.

Do 1961 roku obowiązywało Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. o prawie budowlanem i zabudowaniu osiedli¹⁷. W późniejszym okresie kwestie budownictwa, w tym także sakralnego i kościelnego, regulowały: Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. – Prawo budowlane¹⁸ oraz Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. o planowaniu przestrzennym¹⁹, a także Ustawa z dnia 24 października 1974 r. – Prawo budowlane²⁰.

W sposób szczegółowy kwestie pozwoleń na budowę regulował okólnik UdSW z 27 marca 1957 roku w sprawie budownictwa obiektów sakralnych i kościelnych oraz zaopatrzenia tych obiektów w materiały budowlane. W praktyce Wydziały do Spraw Wyznań pozwalały na budowę i remont obiektów kościelnych takich jak: studnie, płoty, obory, stodoły plebańskie. Negatywna decyzja WdSW niweczyła wszystkie inne starania stosownie do prawa budowlanego. Okólnik pozostawał w sprzeczności z obowiązującym prawem, gdyż w sposób odmienny traktował budownictwo sakralne

¹⁴ Tamże, poz. 84, 98, 125, 140.

¹⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1956 rok, poz. 163, 171.

¹⁶ AAN, UdSW, sygn. 110/13, Zestawienie obiektów kościelnych sporządzone na użytek wewnętrzny UdSW.

¹⁷ Dz. U. nr 23, poz. 202.

¹⁸ Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. – Prawo budowlane, Dz. U. nr 7, poz. 46.

¹⁹ Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. o planowaniu przestrzennym, Dz. U. nr 7, poz. 47.

²⁰ Ustawa z dnia 24 października 1974 r. – Prawo budowlane, Dz. U. nr 38, poz. 229.

(kościelne)²¹. Ponadto wprowadzał do procedury budowlanej dodatkowy organ nadzoru (UdSW) z szerokim zakresem kompetencji.

Przed wszystkim władze budowlane nie wydawały pozwoleń na budowę bez zgody wydziałów do spraw wyznań. W praktyce kierownicy tych wydziałów przy podejmowaniu ostatecznych decyzji o pozwoleniu na budowę lub odbudowę obiektów kościelnych posiadali niczym nieskrępowaną uznaniowość. Utrzymanie ścisłego limitowania budownictwa sakralnego znajdowało swoje uzasadnienie w wypowiedziach I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki. Jedną z takich wypowiedzi pochodziła z 27 maja 1959 roku: „Budynków sakralnych w Polsce jest aż nadto dla zaspokojenia potrzeb wierzących. Poza tym władze państwowe zezwoliły szeroko na nowe budownictwo sakralne, co siłą rzeczy uszczupliło możliwości budownictwa w innych dziedzinach. Nie kościołów i kaplic brak w naszym kraju, lecz mieszkań, szkół, szpitali”²².

UdSW odgrywał decydującą rolę w blokowaniu rozwoju budownictwa sakralnego. Istotę tych działań określało tajne zarządzenie UdSW z czerwca 1958 roku. Zawarte były tam główne założenia odnośnie do kontroli budynków sakralnych i metod szykanowania duchownych wnioskujących o zezwolenie na budowę. W celu skuteczniejszego przestrzegania tajnego zarządzenia z czerwca 1958 roku do WdSW trafiła „ogólna instrukcja” ministra J. Sztachelskiego zawierająca „uwagi metodyczno-programowe”²³.

Wydziały architektoniczno-budowlane, które w procesie przyznawania dotacji pełniły znaczącą rolę, były obiektem najliczniejszych skarg ze strony kościelnej. Działalność tych wydziałów polegała na wydawaniu odmownych decyzji o pozwoleniu ze względu na braki formalne (np. z powodu niekompletnej dokumentacji) oraz cofaniu pozwoleń już wydanych. Od 1958 roku władze systematycznie ograniczały budownictwo sakralne. Ogromną hipokryzją wykazały się władze państwowe, które sfinansowały budowę pomnika Jana XXIII we Wrocławiu i jednocześnie odmawiały zezwoleń na budowę świątyń katolickich²⁴.

²¹ Zob. H. Misztal, *Polskie prawo...*, dz. cyt., s. 317–320.

²² P. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski*, t. 1, Londyn 1979, s. 304–305.

²³ AAN, UdSW, t. 74/2, Notatka J. Sztachelskiego z dnia 21 marca 1959 r.

²⁴ K. Stróżyna, *Ordynariusz wrocławski kardynał Bolesław Kominek w materiałach aparatu bezpieczeństwa [w:] Zakony żeńskie w PRL. Studia i materiały do historii najnowszej żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2008, s. 143–144.

Wraz z rozwojem budownictwa mieszkalnego powstał problem wznoszenia budynków użyteczności publicznej (aptek, przychodni, sklepów), a także kościołów. Uchwała Sejmu z 8 kwietnia 1972 roku²⁵ wprowadziła konieczność takiego planowania nowych osiedli, aby było w nich miejsce na wspomniane budynki użyteczności celu publicznego. Analogiczną w swej treści uchwałę podjął Sejm 19 października 1972 roku²⁶.

Prawo budowlane z 1974 roku nie zaliczało figur, pomników, kapliczek i krzyży do obiektów budowlanych (art. 2 ust. 2 i 3), ale ich budowa wymagała zezwolenia (art. 28 ust. 3), pod warunkiem że znajdowały się w miejscach publicznych. Miejsca publiczne definiowała Ustawa z dnia 28 stycznia 1969 r. o łączności oraz Rozporządzenie z dnia 8 października 1970 r. o zatwierdzaniu projektów budowlanych pod względem artystycznym²⁷.

Liberalizacja w dziedzinie prawa budowlanego nastąpiła na mocy Zarządzenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 24 października 1981 r. w sprawie planowania i realizacji inwestycji sakralnych i kościelnych. Powyższe zarządzenie uchylono okólnik z 1957 roku. Opracowywanie planów zagospodarowania przestrzennego miało się odąd odbywać przy czynnym udziale właściwych władz zwierzchnich związków wyznaniowych. Przeznaczenie terenu na cele inwestycji sakralnych lub kościelnych zgłaszały do planów zagospodarowania przestrzennego kurie diecezjalne, zakonne lub organy innych związków wyznaniowych. Zgodnie z zarządzeniem kurie miały obowiązek przedstawić wojewodom lub prezydentom miast plany takich inwestycji sakralnych, których łączna powierzchnia przekraczała 600 m². W razie jakichkolwiek rozbieżności sprawa trafiała do dyrektora UdSW, który konsultował ją z sekretarzem episkopatu. Budowa kapliczek, krzyży przydrożnych, figur i innych obiektów, remonty i adaptacje wymagały jedynie spełnienia kryteriów ustawowych z zakresem

²⁵ Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 8 czerwca 1972 r. o pięcioletnim planie społeczno-gospodarczego rozwoju kraju w latach 1971–1975, Dz. U. nr 22, poz. 157.

²⁶ Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 19 października 1972 r. o perspektywicznym programie mieszkaniowym, M. P. nr 48, poz. 258.

²⁷ Rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki oraz Ministra Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych z dnia 8 października 1970 r. w sprawie zatwierdzenia pod względem artystycznym niektórych projektów budowlanych, Dz. U. nr 26, poz. 211.

prawa budowlanego. H. Misztal podkreśla, że po wprowadzeniu w życie tego zarządzenia nastąpiła lawina inwestycji sakralnych i kościelnych²⁸.

Dotacje przyznawane z Funduszu Kościelnego na remonty i konserwacje wynikały często z troski władz państwowych o zabezpieczenie zabytków kultury cerkiewnej, prawosławnej, greckokatolickiej i innej. Również liczne kradzieże i dewastacje obiektów kościelnych doprowadziły do konieczności stałego finansowego wsparcia ze środków Funduszu. Najbardziej zdecydowane działania w zakresie ochrony zabytków podjęto w 1962 roku po wejściu w życie ustawy o ochronie zabytków²⁹. Fundusz Kościelny niejednokrotnie stawał się gwarantem zabezpieczenia dóbr kultury narodowej będącej własnością danego związku wyznaniowego.

W 1951 roku udzielono tylko jednej dotacji w wysokości 10 000 złotych na budowę kościoła rzymskokatolickiego w Krakowie-Prokocimiu³⁰. Natomiast łącznie dotacje na remont obiektów kościelnych pochłonęły kwotę 1 520 000 złotych³¹. Powyższą sumę rozdysponowano pomiędzy 13 beneficjentów. Skorzystało z nich siedem parafii katolickich, łącznie na sumę 33 500 złotych. Jednorazowo dotację w wysokości 30 000 złotych na remont otrzymał Kościół ewangelicko-augsburski oraz Kościół prawosławny w wysokości 60 000 złotych³². Ponadto z dotacji na remont seminarium w wysokościach 5 000 złotych, 10 000 złotych, 8 000 złotych oraz 20 500 złotych skorzystały cztery kościoły należące do Kościoła Polskokatolickiego. W grudniu 1951 roku Muzułmańska Gmina Wyznaniowa otrzymała dotację w wysokości 4 000 złotych na budowę kostnicy³³.

Dotowanie remontów obiektów kościelnych było ściśle reglamentowane przez władze. Kościół Katolicki nadal będzie mieć udział przy uzyskiwaniu środków z Funduszu Kościelnego, ale najwyższe sumy dotacji będą trafiać do niekatolickich związków wyznaniowych. W 1951 roku najniższa kwota dotacji na remont świątyni katolickiej wyniosła 2 500 złotych. Najwyższa wynosiła 10 000 złotych i była przeznaczona na remont kościoła parafialnego w Kłębowie. Na tym tle dotacje dla Kościoła Polskokatolickiego

²⁸ Zob. H. Misztal, *Polskie prawo...*, dz. cyt., s. 317–320.

²⁹ Dz. U. nr 10, poz. 48.

³⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951 rok, s. 7.

³¹ Tamże, poz. 5, 6, 14, 15, 16, 18, 20, 22, 25, 28, 35, 36, 37.

³² Tamże, poz. 35, 38.

³³ Tamże, poz. 33.

wyrażały się następująco: 5 000 złotych (najniższa) oraz 20 500 złotych (najwyższa).

Wspieranie finansowe remontów i budowy cmentarzy oraz innych obiektów, które nie mieściły się w zakresie art. 9 ust. 1 pkt 1 ustawy tworzącej Fundusz Kościelny, było charakterystyczne aż do 1965 roku.

W 1952 roku zwiększył się udział Kościoła Katolickiego przy podziale środków na remonty i konserwacje obiektów kościelnych. Ogólnie na ten cel wydano 58 000 złotych³⁴. Najwyższa jednorazowa dotacja wyniosła 15 000 złotych i była przeznaczona na remont katedry na Wawelu³⁵, natomiast najniższa wyniosła 10 000 złotych i była przeznaczona na odmalowanie kościoła w Lęborku.

Natomiast kwoty dotacji na remonty obiektów należących do innych związków wyznaniowych znacznie odbiegały wysokością od tych przyznawanych Kościołowi Katolickiemu. Warszawska Metropolia Prawosławna otrzymała jednorazowo na remont 200 000 złotych³⁶. Była to kwota wyższa niż wszystkie dotacje przeznaczone na remonty i konserwację świątyń katolickich w tym roku. Kierowanie środków z Funduszu objęło swym zakresem także obiekty należące do Kościoła ewangelicko-augsburskiego, łącznie na sumę 150 000 złotych, oraz do Kościoła Polskokatolickiego, na sumę 230 980 złotych. Dwukrotnie doszło ponadto do udzielenia dotacji na budowę cmentarza Kościoła ewangelicko-augsburskiego (w wysokości 30 000 i 53 000 złotych)³⁷ oraz na remont cmentarza dla Karaimskiego Związku Religijnego w wysokości 6 500 złotych³⁸.

Lata 1953–1954 to okres najniższych wydatków budżetowych Funduszu Kościelnego. W 1953 roku wydatki na rzecz konserwacji i remontów obiektów należących do Kościołów mniejszościowych prezentowały się następująco: największe dotacje przypadły w udziale Kościołowi prawosławnemu, który otrzymał kwotę 120 000 złotych oraz 20 000 złotych na remont katedry³⁹. Ks. Leon Izdebski ze środków Funduszu

³⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1952 rok, s. 16.

³⁵ Tamże, poz. 75.

³⁶ Tamże, poz. 142.

³⁷ Tamże, poz. 59, 72.

³⁸ Tamże, poz. 18.

³⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1953 rok, poz. 36, 48.

Kościelnego otrzymał subwencję na remont parafii rzymskokatolickiej w Brzeźnie Lęborskim kwotę 3 500 złotych, ks. Jan Cisek na remont organistówki parafii rzymskokatolickiej w Lesznie Dolnym otrzymał kwotę 3 000 złotych. Ks. Rajmund Butrymowicz otrzymał subwencję na remont kościoła parafialnego w Kętrzynie kwotę 3 000 złotych⁴⁰. Ks. Bonifacy Woźny zaliczany do „księży patriotów” otrzymał na budowę kościoła kwotę 10 000 złotych⁴¹. W tym samym roku Kuria Biskupia Kościoła Polskokatolickiego otrzymała ze środków Funduszu w skali całego roku 122 000 złotych, w tym również na cele budowlane⁴².

W 1954 roku na budowę kościoła w Krakowie-Prokocimiu komitet budowy otrzymał dotację w wysokości 15 000 złotych⁴³. Ponadto ze środków Funduszu Kościelnego dotację otrzymał: ks. Stanisław Owczarek (remont kościoła – 15 000 złotych⁴⁴); ks. Paweł Garścia (remont plebanii – 3 000 złotych); ks. Stefan Kwiatkowski (rozbudowa kościoła – 2 000 złotych); ks. Józef Trebus (budowa organistówki – 3 000 złotych); ks. Zygmunt Szymczak (remont budynku parafialnego – 3 000 złotych); ks. Florian Niewiero (elektryfikacja plebanii i kościoła – 2 000 złotych); ks. Aleksander Paliciewicz (remont kościoła – 3 000 złotych); ks. Karol Kaczmarek (remont kościoła – 5 000 złotych); ks. Albin Kutzner (budowa kościoła – 5 000 złotych); ks. Antoni Szyszko (budowa domu parafialnego – 2 000 złotych); ks. Eugeniusz Ziolo (budowa kościoła – 3 000 złotych); ks. Piotr Wiecki (remont kościoła – 5 000 złotych); ks. Edmund Bartosiak (remont kościoła – 5 000 złotych); ks. Zygmunt Mikluszka (remont kościoła – 3 000 złotych); ks. Tadeusz Kaźmierski (remont kościoła – 3 000 złotych); ks. Wacław Sztuba (remont kościoła – 3 000 złotych); ks. Edward Kurański (odbudowa kościoła – 5 000 złotych) oraz ks. Władysław Gawron (remont kościoła – 5 000 złotych)⁴⁵.

Ze środków Funduszu przyznano dotacje na remont kościoła ewangelicko-augsburskiego w wysokości 5 000 złotych⁴⁶. W tym samym roku na

⁴⁰ Tamże, poz. 19, 135, 136.

⁴¹ Tamże, poz. 126.

⁴² Tamże, poz. 7, 32, 34, 47, 66, 67, 68, 132, 137, 143, 151, 161.

⁴³ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1954 rok, poz. 28.

⁴⁴ Tamże, poz. 52.

⁴⁵ Tamże, poz. 95–104, 109, 110, 68–70, 48–49.

⁴⁶ Tamże, poz. 116.

budowę kościoła parafialnego (Kraków-Prokocim) sumę 15 000 złotych otrzymał komitet budowy tego kościoła. Zwrócić trzeba jednak uwagę, że była to świątynia budowana przez ruch „księży patriotów” w Krakowie⁴⁷. Ze środków Funduszu Kościelnego wydatkowano również sumę 50 000 złotych na remont Zakładu Dzieci Niewidomych w Laskach⁴⁸.

Największe dotacje na remonty i konserwacje otrzymywał Kościół prawosławny, który uzyskał łącznie 330 000 złotych dotacji w skali całego roku. W ramach ogólnej puli dotacji dla Kościoła Polskokatolickiego Fundusz Kościelny przeznaczył sumę 155 000 złotych. Ta ogólna suma dotacji dotyczyła także wydatków tego kościoła na remonty obiektów kościelnych. Konsystorz Kościoła ewangelicko-augsburskiego otrzymał sumę 10 000 złotych dotacji na działalność, w tym 5 000 złotych na remont katedry⁴⁹.

W 1955 roku z Funduszu Kościelnego przeznaczono więcej środków niż w roku wcześniejszym na dotowanie konserwacji, remontów oraz budowę obiektów kościelnych należących do Kościoła Katolickiego. Dotacje były wypłacane przekazem pocztowym na rzecz osób duchownych odpowiedzialnych za rozliczenie się z tych środków. Z dotacji na wskazany powyżej cel skorzystali: ks. Oktawian Kozieradzki (budowa plebanii – 3 000 złotych); ks. Edward Świat (remont kościoła parafialnego – 3 000 złotych); ks. Czesław Jeżewski (remont kościoła parafialnego – 4 000 złotych); ks. Ludwik Białek (remont kościoła – 5 000 złotych); ks. Stanisław Średzki (remont kościoła parafialnego – 3 000 złotych); ks. Józef Jędrasik (budowa kościoła – 3 000 złotych); ks. Wilhelm Boczek (odbudowa plebanii – 10 000 złotych), ks. Tadeusz Balicki (na budowę kościoła – 5 000 złotych); ks. Bonifacy Woźny (budowa kościoła 15 000 złotych); ks. Bolesław Kulawik (remont plebanii – 5 000 złotych); ks. Wincenty Stelmaski (elektryfikacja kościoła – 3 000 złotych); ks. Kazimierz Flakowicz (remont kościoła parafialnego – 5 000 złotych); ks. Feliks Litewko (remont kościoła – 10 000 złotych); ks. Piotr Kaduła (remont kościoła – 2 000 złotych); ks. Stanisław Nowicki (remont kościoła parafialnego – 6 000 złotych); ks. Piotr Kaduła (remont kościoła parafialnego – 2 000 złotych); ks. Tadeusz Gotówka (remont kościoła parafialnego –

⁴⁷ Tamże, poz. 28.

⁴⁸ Tamże, poz. 62.

⁴⁹ Tamże, poz. 52, 116.

1 000 złotych); ks. Stanisław Murawski (remont kościoła – 3 000 złotych); ks. Józef Wacial (remont kościoła – 6 000 złotych); ks. Stanisław Owczarek (remont kościoła – 10 000 złotych); ks. Kazimierz Weber (remont kościoła – 5 000 złotych); ks. Albin Mydlarz (remont kościoła – 8 000 złotych).

Na remont kościoła parafialnego ze środków Funduszu Kościelnego dotację w wysokości 5 000 złotych otrzymali: ks. Stefan Kotworski (Bydgoszcz); ks. Józef Krzoska (Bydgoszcz); ks. Aleksander Policiewicz (Bydgoszcz); ks. Tomasz Wąsik (Kielce); ks. Józef Markowski (Bydgoszcz); ks. Paweł Bartosiewicz (Białystok); ks. Szczepan Kowalski (Bydgoszcz)⁵⁰. Z kolei ks. Leon Dranun (Zielona Góra) otrzymał kwotę 4 000 złotych⁵¹; ks. Bolesław Kulawik (Warszawa) 10 000 złotych; ks. Ludwik Mucha (Zielona Góra) 3 000 złotych, a ks. Jan Kabziński (Łódź) 990 złotych⁵².

W 1955 roku ze środków Funduszu Kościelnego przekazano również dotację na remont kościoła Zgromadzenia Zakonnego Sióstr Służebniczek NMP Niepokalanie Poczętej w Hamiątkach w wysokości 10 000 złotych, na remont klasztoru OO. Dominikanów w Borku Starym w wysokości 20 000 złotych, na remont klasztoru zgromadzenia sióstr zakonnych w Dębowej Łące w wysokości 12 295 złotych, na remont kościoła akademickiego św. Anny w Warszawie w wysokości 100 000 złotych, dwukrotnie⁵³.

Ze środków Funduszu Kościelnego przekazano także dotacje na remonty obiektów kościelnych innych wyznań niż katolickie, m.in. ks. Karol Klus (proboszcz parafii ewangelicko-augsburskiej) w wysokości 5 000 złotych na remont kościoła; zarząd gminy mużułmańskiej na remont cmentarza w wysokości 3 000 złotych; Kościół polskokatolicki na remont kościoła w Henrykowie w wysokości 3 000 złotych; ks. Henryk Wendt na remont kościoła w wysokości 4 000 złotych⁵⁴.

W 1956 roku Mużułmańska Gmina Wyznaniowa uzyskała dotację na remont cmentarza w wysokości 25 000 złotych⁵⁵ oraz na remont obiektów

⁵⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1955 rok, poz. 2, 3, 5, 15, 16, 23, 34, 40, 43–48, 60, 65, 66, 67, 76, 92, 103–105, 108, 109, 123, 133–138, 144.

⁵¹ Tamże, poz. 139.

⁵² Tamże, poz. 161, 162, 194.

⁵³ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1955 rok, poz. 176, 188.

⁵⁴ Tamże, poz. 44, 66, 86, 106.

⁵⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1956 rok, poz. 41.

kościelnych w Kruszynianach w wysokości 30 000 złotych⁵⁶. Odmiennie do lat wcześniejszych wydatki na konserwację obiektów kościelnych objęły Zjednoczony Kościół Ewangeliczny, który ze środków Funduszu Kościelnego otrzymał subwencję na remont w wysokości 30 000 złotych⁵⁷.

Konsystorz Kościoła ewangelicko-augsburskiego otrzymał ze środków Funduszu w 1956 roku dotacje: na odbudowę kościoła w Mrągowie (60 000 złotych); na remont kościoła w Częstochowie (25 000 złotych) oraz na remonty obiektów kościelnych (25 000 złotych)⁵⁸.

Podobnie jak w latach wcześniejszych na remont kościoła parafialnego ze środków Funduszu Kościelnego w 1956 roku dotację otrzymali: ks. J. Śniegula (Kielce) w wysokości 6 000 złotych; ks. S. Kałuża (Poznań) w wysokości 1 000 złotych; ks. F. Gruse (Bydgoszcz) w wysokości 5 000 złotych; ks. A. Policiewicz (woj. warszawskie) w wysokości 2 000 złotych; ks. E. Dąbrowski (Bydgoszcz) w wysokości 4 748 złotych 40 groszy; ks. W. Semańciów (Wrocław) w wysokości 5 000 złotych; ks. T. Kazimierski (woj. warszawskie) w wysokości 5 000 złotych⁵⁹. Z kolei ks. J. Kabziński otrzymał ze środków FK subwencję na budowę domu w wysokości 10 000 złotych, a ks. W. Sopyła subwencję na ogrodzenie cmentarza w wysokości 3 000 złotych.

Lista osób duchownych, którzy poprzez wypłatę ze środków Funduszu Kościelnego otrzymali dotacje na odbudowę, remont, konserwację obiektów kościelnych przedstawiała się następująco: ks. J. Malczewski (remont kościoła – 8 000 złotych); ks. Grabowski (remont kościoła – 10 000 złotych); ks. S. Owczarek (remont kościoła – 10 000 złotych); ks. Drańcen (remont kościoła w Szprotawie – 20 000 złotych); ks. A. Kijora (remont kościoła w Bydgoszczy – 5 000 złotych); ks. F. Piecha (Łódź, remont budynków gospodarczych – 5 000 złotych); ks. Jerzy Heisig (Opole, pożyczka na remont budynków gospodarczych – 10 000 złotych); ks. Ślósarczyk (Koszalin, remont – 7 000 złotych); ks. Z. Tadeusiak (woj. warszawskie, remont kościoła – 3 000 złotych); ks. Szczerkowski (Poznań, na remont kościoła – 8 000 złotych); ks. Wolny (Opole, remont kościoła – 8 000 złotych); ks. Dziędziara (Wrocław, remont kościoła – 10 000 złotych); ks. Schmidt

⁵⁶ Tamże, poz. 146.

⁵⁷ Tamże, poz. 44.

⁵⁸ Tamże, poz. 141, 142, 252, 283.

⁵⁹ Tamże, poz. 47–53.

(Bydgoszcz, remont plebanii – 5 000 złotych); ks. Wiecki (Gdańsk, remont kościoła – 4 000 złotych); ks. F. Niewiero (Bydgoszcz, remont plebanii – 5 000 złotych); ks. Janasik (Poznań, remont kościoła – 15 000 złotych); ks. Anzorge (Bydgoszcz, konserwacja kościoła – 10 000 złotych); ks. Kudelski (Kielce, remont kościoła – 15 000 złotych); ks. Ludkiewicz (Szczecin, remont kościoła – 5 000 złotych); ks. Szczerkowski (Poznań, remont kościoła – 8 000 złotych); ks. Stefan Nowak (Kraków, remont kościoła – 5 000 złotych); ks. J. Solak (Kraków, remont kościoła – 20 000 złotych); ks. Szczurek (Rzeszów, remont kościoła – 6 000 złotych); ks. Grabowski (Łódź, remont kościoła – 5 000 złotych); ks. F. Białas (Opole, remont kościoła – 6 000 złotych); ks. Michałkiewicz (Wrocław, remont kościoła – 25 000 złotych); ks. Cieślik (Wrocław, remont kościoła – 25 000 złotych); ks. Nojszewski (woj. warszawskie, remont kościoła – 10 000 złotych); ks. Abramowicz (woj. warszawskie, remont ogrodzenia – 10 000 złotych)⁶⁰.

W 1956 roku Zgromadzenie Zakonne Sióstr Służebniczek z Krakowa otrzymało subwencję ze środków Funduszu Kościelnego na remont klasztoru – 1 303 złote 6 groszy. Ks. J. Zajączkowski, proboszcz parafii ewangelicko-augsburskiej w Żaganiu, na remont kościoła otrzymał 5 000 złotych, zaś Jerzy Jejte na remont kościoła ewangelicko-augsburskiego w Świdnicy otrzymał kwotę 10 000 złotych⁶¹.

Największą subwencję ze środków Funduszu Kościelnego w 1956 roku w wysokości 500 000 złotych przekazano na społeczny komitet odbudowy katedry w Nysie (pw. św. Jakuba Apostoła i św. Agnieszki, Dziewicy i Męczennicy)⁶². W 2011 roku ten obiekt został uznany za pomnik historii⁶³. Metropolia prawosławna w tym samym roku otrzymała subwencję na nadbudowę seminarium duchownego w wysokości 100 000 złotych oraz 177 000 złotych na dokończenie prac⁶⁴. Z kolei Kościół Polskokatolicki otrzymał subwencję na budowę kościoła w Henrykowie

⁶⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1956 rok, poz. 14–20, 47–53, 76, 87, 103, 110, 111, 114, 118, 126, 128, 172–177, 234, 235, 238–240, 242, 244, 254, 276–281.

⁶¹ Tamże, poz. 59, 97.

⁶² Tamże, poz. 122.

⁶³ Dz. U. nr 54, poz. 279.

⁶⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1956 rok, poz. 171, 221.

w kwocie 12 000 złotych oraz 15 000 złotych na odbudowę kościoła w Grudziądzu⁶⁵.

Wydarzenia październikowe 1956 roku wpłynęły na sposób wydatkowania środków Funduszu Kościelnego w ten sposób, że w latach 1957–1958 Kościół Katolicki uzyskał 226 zezwoleń na budowę⁶⁶. Ze środków Funduszu we wspomnianym okresie nie finansowano budowy obiektów sakralnych tego Kościoła. Zapotrzebowanie na nowe świątynie stale wzrastało, ponadto liczba dotychczasowych kościołów wymagała ogromnych nakładów pieniężnych na ich utrzymanie, remonty i konserwacje. Kościół katolicki, na co wskazuje analiza wydatków, był w tym czasie dyskryminowany, gdyż znaczna część środków była kierowana na rzecz Kościołów mniejszościowych.

W 1957 roku metropolia prawosławna otrzymała subwencję na budowę seminarium duchownego w wysokości 142 520 złotych, parafia prawosławna w Sławnie na remont kościoła parafialnego dotacją w wysokości 20 000 złotych (dwukrotnie, w lutym i maju) oraz na odbudowę tego kościoła we wrześniu kwotą 50 000 złotych. Ks. Masik (Zielona Góra) na remont plebanii otrzymał dwukrotnie kwotę 5 000 złotych⁶⁷.

Kościół Polskokatolicki ze środków Funduszu Kościelnego uzyskał w 1957 roku następujące dotacje w wysokości: 25 000 złotych na remont parafii w Studziankach; 30 000 złotych na remont parafii w Krakowie; 10 000 złotych na remont kościoła w Łodzi; 30 000 złotych na remont kurii biskupiej wrocławsko-szczecińskiej; 100 000 złotych na remont katedry w Łodzi; 25 000 złotych na adaptację budynku w Lublinie; 25 000 złotych na odbudowę kościoła w Studziankach; 35 000 złotych na remont kościoła w Warszawie (ks. Majewski); 25 000 złotych na remont kościoła w Jastkowicach; 15 000 złotych na remont kurii biskupiej w Warszawie; 13 800 złotych na rekonstrukcję budynku w Poznaniu⁶⁸.

Kościół ewangelicko-augsburski ze środków Funduszu Kościelnego uzyskał w 1957 roku następujące dotacje w wysokości: 20 000 złotych na remont kościoła w Szprotawie; 35 000 złotych na remont kościoła w Żaganiu; 100 000 złotych na remont kościoła w Mrągowie; 50 000 złotych na

⁶⁵ Tamże, poz. 210, 211.

⁶⁶ M. Pietrzak, *Prawo...*, dz. cyt., s. 209.

⁶⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1957 rok, poz. 79, 144, 288, 296, 405.

⁶⁸ Tamże, poz. 114, 116, 194, 230, 232, 277, 406.

remont kościoła w Kędzierzynie; 10 000 złotych na remont kaplicy w Głogowie; 60 000 złotych na remont cmentarza w Łodzi; 30 000 złotych na remont ogrodzenia cmentarza w Koźuchowie; 60 000 złotych na remont cmentarza w Lewinie Brzeskim; 20 000 złotych na remont cmentarza w Kaliszu; 100 000 złotych na odbudowę kościoła w Rynie; 20 000 złotych na remont kościoła w Toruniu⁶⁹.

Zjednoczony Kościół Ewangeliczny ze środków Funduszu Kościelnego uzyskał w 1957 roku następujące dotacje w wysokości: 50 000 złotych na remont kaplic; 5 000 złotych na remont kościoła w Koszalinie⁷⁰.

W UdSW prowadzono bardzo szczegółowe wyliczenia dotyczące liczby duchownych poszczególnych wyznań oraz liczby obiektów kościelnych⁷¹. Bazując na tych wyliczeniach, stwierdzić trzeba, że Kościół katolicki obiektywnie powinien otrzymywać większą część środków finansowych na remonty, konserwację i odbudowę obiektów kościelnych niż inne związki wyznaniowe. Cechą charakterystyczną było przyznawanie dotacji na remonty w najwyższych kwotach jednorazowych dla Kościoła prawosławnego (142 520 złotych) oraz Kościoła ewangelicko-augsburskiego (100 000 złotych) natomiast przeciętna suma dotacji na remont obiektu sakralnego należącego do Kościoła Katolickiego wynosiła 30 000 złotych⁷².

W latach 1957–1958 wzrosły wydatki na remonty i konserwację cmentarzy. Najwięcej pieniędzy na ten cel uzyskał Kościół ewangelicko-augsburski. W 1957 roku była to suma 170 000 złotych, a rok później 120 000 złotych⁷³. Zwiększające się każdego roku wydatki na konserwację i odbudowę cmentarzy spowodowały, że w 1959 roku doszło do zmiany nazwy tej kategorii wydatków poprzez nadanie jej nazwy „konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy”. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że w art. 9 ust. 1 ustawy z 20 marca 1950 r. nie przewidziano możliwości finansowania cmentarzy ze środków Funduszu Kościelnego.

⁶⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1957 rok, poz. 83, 86, 115, 147, 195, 233, 306, 315, 336, 338, 355, 361.

⁷⁰ Tamże, poz. 113, 231, 307.

⁷¹ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Statystyka Kościołów i związków religijnych nierzym-skokatolickich 1956–1963.

⁷² AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1957 rok.

⁷³ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1957 i 1958 rok, poz. 302, 315, 336, 360, 369, 431.

Do 1959 roku posiadanie i prowadzenie cmentarzy przez związki wyznaniowe należało do ich podstawowych zadań⁷⁴. Szczegółowo sytuację prawną cmentarzy uregulowała dopiero Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych⁷⁵. W myśl przepisów tej ustawy administracja wojewódzka uzyskała prawo do wyrażania zgody na zakładanie, rozszerzanie i zamykanie cmentarzy wyznaniowych, a więc całość spraw była zależna od dobrej woli organów państwowych. Zarządzanie i utrzymywanie cmentarzy wyznaniowych pozostawiono parafiom.

Na marginesie dodać należy, że na podstawie art. 17 ust. 1 cytowanej ustawy w przypadku odmowy pochowania zwłok osoby bezwyznaniowej groziła sankcja komunalizacji cmentarza. Przepisy cytowanej ustawy nie wprowadziły zmian w stosunku do prawa własności cmentarzy wyznaniowych. W odniesieniu do obszaru Ziemi Zachodnich i Północnych kwestię tę uregulowała szczegółowo Ustawa z dnia 23 czerwca 1971 r. o przejściu na osoby prawne Kościoła Rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych⁷⁶. Cmentarze, które były we władaniu związków wyznaniowych, 1 stycznia 1971 roku stały się z mocy prawa ich własnością. Przepisy ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych nie nakładały na państwo obowiązku finansowania cmentarzy wyznaniowych, tym samym ciężar ich utrzymania spoczywał na właścicielu, a więc na właściwej kościelnej jednostce organizacyjnej.

Jak już wspomniano, w 1959 roku utworzono nową kategorię wydatków Funduszu Kościelnego o nazwie „konserwacja i remonty obiektów kościelnych i cmentarzy”. Z Funduszu wydatkowano na ten cel sumę 4 004 310 złotych⁷⁷.

W 1959 roku ze środków Funduszu Kościelnego przekazano kwotę 15 000 złotych na zabezpieczenie cmentarza Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Przasnyszu oraz taką samą kwotę na zabezpieczenie cmentarza w Lipnie, a także na ogrodzenie cmentarza w Ostródzie w wysokości 50 000 złotych. Ponadto na remont cmentarza w Bartoszycach przekazano sumę 20 000 złotych oraz na remont cmentarza w Wołczynie sumę

⁷⁴ M. Pietrzak, *Prawo...*, dz. cyt., s. 210.

⁷⁵ Dz. U. nr 11, poz. 62.

⁷⁶ Dz. U. nr 16, poz. 156.

⁷⁷ AAN, UdSW 101/34, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok, s. 34.

30 000 złotych, a także na uporządkowanie cmentarza Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Klukach w wysokości 11 570 złotych⁷⁸.

W tym samym roku średnia wysokość dotacji na remont obiektów kościelnych nierzymskokatolickich wynosiła 30 000 złotych, zaś na dotacje na remont obiektów kościelnych rzymskokatolickich przeznaczano średnio 10 000 złotych. Kościół ewangelicko-augsburski na remont kościoła otrzymał ze środków Funduszu Kościelnego sumę 30 000 złotych, parafia prawosławna w Krakowie na ten sam cel uzyskała 100 000 złotych, podczas gdy ks. Chrzanowski na remont kościoła parafialnego w Poznaniu dostał 10 000 złotych⁷⁹.

Nadal ze środków Funduszu Kościelnego nie wypłacano dotacji dla Kościoła katolickiego na budowę nowych kościołów, choć takie dotacje były realizowane w stosunku do innych związków wyznaniowych. Kuria Kościoła Polskokatolickiego otrzymała w kwietniu 1959 roku 140 000 złotych pożyczki na budowę kościoła w Gdyni (pożyczka została następnie w części umorzona). Kościół Starokatolicki Mariawitów na odbudowę kościoła w Warszawie uzyskał sumę 50 000 złotych oraz 25 000 złotych. Parafia prawosławna w Radomiu na budowę otrzymała sumę 30 000 złotych. Konsystorz Kościoła ewangelicko-augsburskiego na odbudowę kościoła w Mrągowie ze środków Funduszu otrzymał 50 000 złotych⁸⁰.

Środki związane z remontem i konserwacją cmentarzy były kierowane przede wszystkim do niekatolickich związków wyznaniowych. W 1959 roku zarząd gminy mużułmańskiej w Warszawie otrzymał subwencję na remont cmentarza w wysokości 60 000 złotych, a parafia mużułmańska w Bohonikach na ogrodzenie cmentarza otrzymała kwotę 50 000 złotych. Z kolei parafia prawosławna w Radomiu na budowę kaplicy cmentarnej otrzymała sumę 30 000 złotych⁸¹.

Ogólnie w latach 1960–1963 wydatki na zakładanie i remonty cmentarzy wynosiły ok. 20% całości środków, jakie przeznaczono na remonty i konserwację obiektów kościelnych. Od 1963 roku dotacje na budowę i remonty cmentarzy udzielane były już tylko sporadycznie. Największy w nich udział miały: Kościół Polskokatolicki, Kościół prawosławny, Kościół

⁷⁸ Tamże, poz. 111, 113, 145, 218, 242, 342.

⁷⁹ Tamże, poz. 381, 109, 213.

⁸⁰ Tamże, poz. 238, 239, 825, 688, 152.

⁸¹ Tamże, poz. 446, 484, 497.

ewangelicko-augsburski oraz Kościół ewangelicko-reformowany. W mniejszym stopniu w dotacjach uczestniczyła Muzułmańska Gmina Wyznaniowa⁸².

W 1960 roku, podobnie jak w latach wcześniejszych, dotacje przyznawane na remonty obiektów Kościoła Polskokatolickiego, Kościoła prawosławnego i Kościoła ewangelicko-augsburskiego były wyższe od tych, które przekazywano na obiekty kościelne ruchu „księży patriotów”. Dla przykładu: najwyższa dotacja dla Kościoła Polskokatolickiego na remonty kościołów wynosiła 250 000 złotych, a najwyższa dotacja na remont kościoła ewangelicko-augsburskiego w Wodzisławiu 50 000 złotych. Interesujące jest także objęcie ze środków Funduszu Kościelnego subwencją wydatków na remont budynków wczasowych należących do Kościoła ewangelicko-augsburskiego (150 000 złotych)⁸³.

Poprzez dystrybucję środków z Funduszu Kościelnego, faworyzującą inwestycje budowlane Kościołów mniejszościowych oraz partycypację w kosztach remontów i konserwacji tych kościołów, realizowano wytyczne ówczesnych władz wyznaniowych. W latach 60. wzrastały wydatki na konserwację i remonty obiektów kościelnych. Stosowanie całej gamy środków administracyjnych mających na celu uniemożliwienie budowania nowych świątyń katolickich doprowadziło do sytuacji, w której dotacje z Funduszu trafiały przede wszystkim do Kościołów mniejszościowych.

W 1961 roku Kościół ewangelicko-reformowany otrzymał subwencję na remont kościołów w wysokości 250 000 złotych, kuria biskupia Kościoła Polskokatolickiego subwencję na remonty kościołów w wysokości 210 000 złotych, zaś konsystorz Kościoła ewangelicko-augsburskiego na remont plebanii w Sopocie sumę 50 000 złotych. Muzułmański Związek Religijny na ogrodzenie cmentarza w Bohonikach dostał 50 000 złotych. Ponadto dotacje w wysokości średnio 10 000–30 000 złotych uzyskały obiekty kościelne należące do ruchu „księży patriotów”. Ze środków Funduszu Kościelnego sporadycznie dotowano remonty obiektów rzymskokatolickich, np. remont kościoła w parafii Imielno (20 000 złotych), remont kościoła w parafii w Michowie (15 000 złotych), remont klasztoru Sióstr Klarysek w Krakowie (50 000 złotych)⁸⁴.

⁸² AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok.

⁸³ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, poz. 253, 295, 1089.

⁸⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1961 rok, poz. 353, 352, 990, 745, 1021.

W 1960 roku Fundusz Kościelny wydatkował na konserwację i odbudowę obiektów kościelnych sumę 3 823 985 złotych⁸⁵, w następnym roku była to kwota 3 424 575 złotych⁸⁶. W 1962 roku wydatki na konserwację i odbudowę kościołów i cmentarzy wyniosły 3 747 854 złote⁸⁷, zaś rok później 2 360 900 złotych⁸⁸.

W następnych latach (1964–1972) wydatki na dotowanie konserwacji i odbudowę obiektów kościelnych były niższe niż w latach wcześniejszych (1951–1963). W 1964 roku na konserwację i odbudowę obiektów kościelnych wydano łącznie kwotę 2 540 787 złotych i była to kwota najwyższa, jaką przeznaczono na realizację tego celu ze środków Funduszu Kościelnego aż do 1975 roku (wówczas łącznie wydano sumę 2 544 000 złotych na konserwację i odbudowę obiektów kościelnych)⁸⁹.

We wspomnianym okresie nadal z kręgu beneficjentów dotacji na remonty i konserwację wyłączone były obiekty kościelne należące do Kościoła Katolickiego. Środki finansowe z Funduszu Kościelnego kierowano w największej wysokości na wydatki remontowo-konserwacyjne Kościołów mniejszościowych. W 1964 roku parafia prawosławna otrzymała kwotę 20 000 złotych na remont kościoła parafialnego w Wojnowie; 20 000 złotych na budowę kościoła parafialnego w Jałowie; 60 000 złotych na remont kościoła w Drohiczynie; 18 000 złotych na remont kościoła parafialnego w Wałczu; 86 000 złotych na remont katedry we Wrocławiu; 40 000 złotych na remont kościoła w Lublinie; 43 000 złotych na remont kościoła w Szczecinie; 25 000 złotych na remont w Słupsku⁹⁰.

W tym samym roku wydatki na remont i konserwację kościołów Kościoła ewangelicko-augsburskiego wynosiły: 50 000 złotych (Ozimek); 10 000 złotych (Wołów); 20 000 złotych (Łowicz); 50 000 złotych (Kra-ków); 20 000 złotych (Bralin); 40 000 złotych (Cieplice); 30 000 złotych

⁸⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, s. 40.

⁸⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1961 rok, s. 85.

⁸⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok, s. 43.

⁸⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok.

⁸⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964 rok, s. 47; AAN, UdSW, sygn. 101/46, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1975 rok.

⁹⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964 rok, poz. 587, 590, 591, 430–440.

(Kudowa); 15 000 złotych (Żory). Do tego doszły koszty: 25 000 złotych na remont kaplicy w Gorzowie Wielkopolskim oraz 5 000 złotych na remont cmentarza w Kaliszu⁹¹.

Podczas gdy w 1964 roku Zjednoczony Kościół Ewangeliczny otrzymał ze środków Funduszu Kościelnego jednorazowo subwencję na remonty kościołów w wysokości 75 000 złotych, dla porównania kuria biskupia Kościoła Polskokatolickiego otrzymała subwencję w wysokości 500 000 złotych z przeznaczeniem na ten sam cel, co stanowiło 1/5 wszystkich wydanych środków FK na ten cel. Ta jednorazowa kwota nie wstrzymała pozyskiwania przez ten Kościół innych dotacji na remonty i konserwacje obiektów kościelnych ze środków Funduszu. Oto przykłady takich wydatków: na remont kaplicy w Rybniku parafia Kościoła Polskokatolickiego otrzymała sumę 24 000 złotych, a na remont kościoła w Bończy sumę 20 000 złotych⁹².

Analiza wydatków środków Funduszu Kościelnego na remonty i konserwacje obiektów kościelnych pozwala na wyprowadzenie następujących wniosków. We wspomnianym okresie (1964–1972) tylko sporadycznie były udzielane dotacje na remont czy rozbudowę obiektów kościelnych Kościoła katolickiego, co było związane z restrykcjami o charakterze administracyjno-prawnym względem katolickiego budownictwa sakralnego. Przede wszystkim prezydium WRN konsekwentnie odmawiały uwzględnienia wniosków o dotacje. Argumentem za odmową najczęściej było powoływanie się na istniejące już miejsca kultu religijnego w obrębie planowanego do budowy nowego kościoła (kaplicy). Władze państwowe utrzymywały taki restrykcyjny kurs z uwagi na możliwość dyscyplinowania duchowieństwa wobec obowiązującego prawa. W rezultacie systematycznie rosła przepaść między liczbą inwestycji uwzględnianych w kościelnych planach budowlanych a liczbą wydanych zezwoleń⁹³.

Od 1967 roku społeczeństwo angażowało się na masową skalę w budowę nowych świątyń, zakładając w tym celu społeczne komitety budowy kościołów. Wynikało to pośrednio ze znikomej pomocy udzielanej z Funduszu Kościelnego dla realizacji obiektów kościelnych Kościoła Katolickiego. Determinacja społeczeństwa oraz duchowieństwa katolic-

⁹¹ Tamże, poz. 565–568, 868, 870, 871, 1091.

⁹² Tamże, poz. 763, 899.

⁹³ M. Pietrzak, *Prawo...*, dz. cyt., s. 260.

kiego w dziedzinie budowy nowych świątyń doprowadzała do lokalnych konfliktów z władzami państwowymi. Taka sytuacja miała miejsce we wsi Zborsza Duża jesienią 1968 roku⁹⁴. Podobne zdarzenia miały miejsce w całym kraju i kończyły się zawsze poważnymi restrykcjami karnymi i administracyjnymi wobec uczestników tych zajęć.

Kościół Katolicki w okresie restrykcyjnej polityki ograniczania budownictwa sakralnego szukał alternatywnych rozwiązań istniejących problemów związanych z budową nowych świątyń, czego wyrazem były słowa kardynała Stefana Wyszyńskiego podczas kazania w Zborszy Dużej: „I będziemy sobie radzić tak, jak to jest możliwe”⁹⁵.

Wydatki ze środków FK w okresie 1964–1972 nie obejmowały dotowania nowo powstających inwestycji sakralnych Kościoła Katolickiego, podczas gdy takiego ograniczenia nie stosowano w odniesieniu do innych związków wyznaniowych. Można w tym miejscu wskazać dotację na budowę w wysokości 300 000 złotych przekazaną konsystorzowi Kościoła ewangelicko-augsburskiego⁹⁶. W 1965 roku na dotacje na remonty i konserwację wydano ze środków FK sumę 1 796 470 złotych⁹⁷. Rok później w okresie obchodów millenium wydatkowano łącznie kwotę 608 000 złotych⁹⁸, zaś w 1967 roku na remonty i konserwację dla wszystkich związków wyznaniowych wydatkowano zaledwie 1 200 936 złotych⁹⁹. W ostatnich dwóch latach wydano z FK na remonty i konserwację dla wszystkich związków wyznaniowych kwotę 2 200 000 złotych (1968) oraz 1 985 000 złotych (1969)¹⁰⁰.

⁹⁴ Uzyskiwanie zezwolenia na budowę zakończone zostało fiaskiem po ponad 10 latach usilnych starań. W marcu 1969 roku wikariusz parafii w Jasięcu ks. Czesław Sadłowski rozpoczął odprawiać msze w prowizorycznej kaplicy. Doszło wtedy do konfrontacji z władzami, które przy użyciu milicji doprowadziły do likwidacji kaplicy. Zob. M. Pietrzak, *Prawo...*, dz. cyt., s. 261.

⁹⁵ Tamże, s. 210.

⁹⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964 rok, poz. 666.

⁹⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok, s. 91.

⁹⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, s. 43.

⁹⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, s. 48.

¹⁰⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968–1969 rok, s. 42, 86.

Największe kwoty, podobnie jak w latach wcześniejszych, trafiły do Kościołów mniejszościowych: 1 000 000 złotych (remont katedry prawosławnej); 85 000 złotych (remont 4 prawosławnych obiektów sakralnych na Podkarpaciu); 40 000 złotych (remont parafii prawosławnej w Bydgoszczy); 35 000 złotych (remont kaplicy kościoła katolickiego mariawitów w Felicjanowie); 15 000 złotych (remont ogrodzenia cmentarza kościoła ewangelicko-reformowanego); 30 000 złotych (remont kościoła w Tarnogrodzie); 15 000 złotych (remont kościoła starokatolickiego mariawitów); 10 000 złotych (remont meczetu w Bohonikach); 50 000 złotych (remont kościoła garnizonowego w Warszawie); 35 000 złotych (remont kościoła ewangelicko-augsburskiego)¹⁰¹.

Konsystorz Kościoła ewangelicko-augsburskiego otrzymał w czerwcu 1968 roku subwencję na remont kościołów w wysokości 150 000 złotych¹⁰². W 1969 roku nadal największe dotacje otrzymywały Kościoły mniejszościowe: 77 000 złotych (remont katedry prawosławnej w Łodzi); 50 000 złotych (remont organów w kościele ewangelicko-augsburskim św. Mateusza); 150 000 złotych (remont kościołów Kościoła ewangelicko-augsburskiego); 60 000 złotych (remont kościołów Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Warszawie); 30 000 złotych (remont kościoła katolickiego mariawitów w Felicjanowie); 60 000 złotych (remont kościołów Kościoła Starokatolickiego Mariawitów w Płocku); 50 000 złotych (remont parafii prawosławnej we Wrocławiu)¹⁰³.

W latach 1945–1972 Kościół Katolicki przejął 2429 obiektów sakralnych od innych wyznań, w tym 2290 od wyznań protestanckich¹⁰⁴. W 1969 roku konsystorz Kościoła ewangelicko-augsburskiego otrzymał rekompensatę z FK za przejęte przez państwo nieruchomości w wysokości miliona złotych¹⁰⁵. W tym samym roku Fundusz Kościelny wydał na konserwację i remonty obiektów kościelnych sumę 1 985 000 złotych¹⁰⁶.

¹⁰¹ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, poz. 290, 298, 499, 602, 651, 673, 682, 704, 1144.

¹⁰² Tamże, poz. 455.

¹⁰³ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok, poz. 65, 279, 297, 350, 469, 475, 558.

¹⁰⁴ Tamże, s. 210.

¹⁰⁵ Tamże, poz. 438.

¹⁰⁶ Tamże, s. 86.

W latach 1970–1980 starano się skłócić ze sobą biskupów katolickich poprzez wydawanie bądź odmowę wydawania zezwoleń na budowę nowych świątyń. Przykład walki z tego typu postępowaniem władz państwowych podjął bp Ignacy Tokarczuk, erygując kościoły w opuszczonych cerkwiach greckokatolickich. W samej diecezji przemyskiej w latach 1972–1979 rozpoczęto budowę 67 budynków kościelnych, podobnie było w diecezji krakowskiej i śląskiej¹⁰⁷. W 1970 roku Fundusz Kościelny wydał na konserwację i remonty obiektów kościelnych sumę 1 950 000 złotych¹⁰⁸.

Wraz z objęciem stanowiska I sekretarza KC PZPR przez Edwarda Gierka znaczna część duchowieństwa liczyła na otwartość władz komunistycznych w obliczu żądań o nowe świątynie. W rozmowie bpa Dąbrowskiego z sekretarzem KC PZPR Stanisławem Kanią o możliwości reaktywowania Komisji Wspólnej doszło do wymiany zdań m.in. na temat budownictwa sakralnego. Oficjalna deklaracja władz partyjnych nie pozostawiała żadnych złudzeń, że budownictwo sakralne nadal będzie ograniczane. Trzeba wyraźnie wskazać, że wypłacane ze środków Funduszu Kościelnego dotacje na remonty i konserwację obiektów kościelnych nie obejmowały dofinansowania kosztów budowy nowych świątyń katolickich, pomimo tego że w urzędach pojawiały się grupy obywateli żądających wydawania pozwoleń na budowę kościołów¹⁰⁹.

Od 1972 roku zmienił się sposób księgowania wydatków na konserwację i remonty obiektów kościelnych. Doszło do podziału na dwie odrębne kategorie – „konserwację i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich oraz konserwację i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich”¹¹⁰.

Dotowanie konserwacji i remontów według wspomnianego podziału na obiekty kościelne rzymskokatolickie i nierzymskokatolickie w latach 1972–1989 potwierdza wydatkowanie środków motywowane względami politycznymi. Tylko w latach 1972–1979 oraz 1982–1984 zdecydowanie większą część dotacji przeznaczono na konserwację i remonty obiektów kościelnych Kościoła Katolickiego.

¹⁰⁷ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści...*, dz. cyt., s. 331–335.

¹⁰⁸ Od 1970 roku Fundusz Kościelny wydatkował będzie na remonty i konserwacje obiektów kościelnych, a nie jak dotychczas na konserwację i odbudowę kościołów. AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, s. 48.

¹⁰⁹ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści...*, dz. cyt., s. 286.

¹¹⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1972 rok,

W 1972 roku Fundusz Kościelny wydatkował na obiekty kościelne rzymskokatolickie 1 210 000 złotych, zaś na obiekty kościelne nierzymskokatolickie 760 000 złotych¹¹¹. W 1973 roku na konserwację i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich wydano jedynie 774 500 złotych, zaś na obiekty kościelne nierzymskokatolickie 735 000 złotych¹¹². Od 1974 roku ze środków Funduszu Kościelnego wypłacono na remonty i konserwacje dla obiektów kościelnych rzymskokatolickich ponad połowę więcej niż na obiekty nierzymskokatolickie. W 1974 roku była to suma 760 000 złotych, podczas gdy na remonty obiektów Kościoła Katolickiego przekazano kwotę 1 720 000 złotych¹¹³. W 1975 roku na remonty i konserwacje obiektów kościelnych nierzymskokatolickich wydano sumę 750 000 złotych, zaś na obiekty kościelne rzymskokatolickie 1 794 000 złotych¹¹⁴.

Wydatki z Funduszu Kościelnego na konserwacje i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich systematycznie wzrastały od 1976 roku: 1 847 416 złotych (1976), 2 467 000 złotych (1977),¹¹⁵ 3 100 000 złotych (1978), 2 930 000 złotych (1979)¹¹⁶.

Natomiast w latach 1980–1981 oraz 1985–1988 większa wysokość w ogólnej kwocie rocznych wydatków na remont i konserwację przypadła w udziale Kościołom mniejszościowym. W 1980 roku na konserwacje i remonty obiektów kościelnych Kościołów mniejszościowych wydano 5 650 000 złotych, zaś na obiekty kościelne rzymskokatolickie sumę 3 981 000 złotych¹¹⁷. W roku wprowadzenia stanu wojennego wydatkowano na konserwacje i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich kwotę 4 465 000 złotych¹¹⁸. Jedynie w 1982 roku kwoty przeznaczone na

¹¹¹ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok, s. 52.

¹¹² AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, s. 1.

¹¹³ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, s. 47.

¹¹⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/46, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1975 rok.

¹¹⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/47–48, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976 i 1977 rok, s. 45 i 49.

¹¹⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/50 i 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1978 i 1979 rok, s. 2.

¹¹⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, s. 49.

¹¹⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok, s. 41.

pokrycie kosztów remontowo-konserwacyjnych w tych dwóch grupach beneficjentów niemal się zrównały¹¹⁹. W 1983 roku wydatki na obiekty kościelne nierymskokatolickie pochłonęły kwotę 7 978 000 złotych, zaś na obiekty kościelne rzymskokatolickie wyniosły 5 425 000 złotych. W 1984 roku dysproporcja między wydatkami w tych dwóch grupach zmniejszyła się do ok. 1 000 000 złotych.

Środki z FK na budowę nowych obiektów kościelnych były kierowane dla Kościołów mniejszościowych. Zazwyczaj na remont obiektów kościelnych niekatolickich przeznaczano kwoty większe niż 300 000 złotych. Kościół Chrystusowy w PRL otrzymał w 1985 roku dotację na budowę kościoła w Sopocie w wysokości 1 000 000 (500 000 złotych dwukrotnie)¹²⁰. Metropolia prawosławna na remont katedry w Warszawie dwukrotnie otrzymała kwotę 750 000 złotych, zaś Prawosławne Seminarium Duchowne w Warszawie na remont budynku uzyskało sumę 500 000 złotych.

Ponadto w lipcu 1985 roku metropolia otrzymała subwencję na wyposażenie pomieszczeń seminarium w wysokości 500 000 złotych. Parafia prawosławna w Białowieży na remont zabytkowej cerkwi otrzymała ze środków FK sumę 400 000 złotych. Kościół metodystyczny w Warszawie na remont kościoła otrzymał 500 000 złotych. Z kolei Zarząd Główny Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego dostał subwencję na remont cmentarzy w wysokości 1 000 000 oraz 500 000 złotych na remont ubojni rytualnej w Łodzi¹²¹.

W 1986 roku metropolia prawosławna na remonty kościołów parafialnych uzyskała 9 500 000 złotych (2 000 000 złotych i 7 500 000 złotych). Dodatkowo na remont obiektów kościelnych tego kościoła FK przekazał następujące kwoty: 300 000 złotych (parafia prawosławna w Krynicy); 250 000 złotych (parafia prawosławna w Radomiu); 250 000 złotych (parafia prawosławna w Jeleniej Górze).

Jako istotne w kontekście ograniczania budownictwa sakralnego obiektów Kościoła Katolickiego uznać można dotację dla Kościoła prawosławnego na budowę plebanii w Terespolu na kwotę 600 000 złotych. Z FK za

¹¹⁹ W 1982 roku na konserwację i remont wydano 3 547 480 złotych dla obiektów rzymskokatolickich oraz 3 470 000 dla obiektów nierymskokatolickich, zob. AAN, UdSW, sygn. 101/54, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1982 rok, s. 35.

¹²⁰ AAN, UdSW, sygn. 110/12, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1985 rok, poz. 764, 416.

¹²¹ Tamże, poz. 193, 198, 259, 303, 349, 374, 524.

pośrednictwem komitetu remontowego na remont prawosławnej katedry św. Marii Magdaleny w Warszawie przeznaczono sumę 10 000 000 złotych, podczas gdy w tym samym roku na remonty wszystkich obiektów rzymskokatolickich wydano sumę 8 155 000 złotych¹²².

W 1987 roku komitet remontowy katedry św. Marii Magdaleny w Warszawie otrzymał z FK sumę 15 000 000 złotych z przeznaczeniem na remont¹²³. Ta kwota stanowiła prawie połowę wszystkich środków Funduszu przeznaczonych na remonty i konserwację obiektów kościelnych nierzymskokatolickich (36 398 000 złotych) oraz była większa niż suma wszystkich środków wydatkowanych w całym roku na obiekty rzymskokatolickie (10 180 000 złotych)¹²⁴.

Podobnie jak w latach poprzednich ta jednorazowa dotacja w największej wysokości nie stanowiła jedynej dla tego Kościoła. Parafia prawosławna św. Jana na Woli otrzymała z FK na remont cerkwi kwotę 700 000 złotych, parafia prawosławna w Olsztynie na remont cerkwi 240 000 złotych oraz na remont cerkwi w Kętrzynie sumę 200 000 złotych. Ponadto Prawosławne Seminarium Duchowne w Warszawie uzyskało kwotę 3 500 000 złotych (1 000 000 i 2 500 000 złotych) na remont instalacji centralnego ogrzewania i ciepłej wody¹²⁵.

W 1987 roku największe kwoty na remont i konserwację obiektów kościelnych trafiły na rzecz Kościoła prawosławnego, o czym była mowa powyżej. Pozostałe Kościoły mniejszościowe również otrzymywały środki z FK na ten cel. Kościół metodystyczny otrzymał kwotę 500 000 złotych na remont kościoła w Warszawie, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego na remont kościoła w Warszawie uzyskał sumę 500 000 złotych, Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego na remont cmentarza kwotę 500 000 złotych¹²⁶.

Nadal urzędnicy aparatu wyznaniowego za pomocą środków Funduszu starali się wpływać na pozyskanie przychylności wobec ich dzia-

¹²² AAN, UdSW, sygn. 110/13, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1986 rok, poz. 59, 74, 148–152, 347, 493, 511.

¹²³ AAN, UdSW, sygn. 110/14, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1987 rok, poz. 222.

¹²⁴ Zob. Tabela 4a. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na utrzymanie i odbudowę kościołów z podziałem.

¹²⁵ AAN, UdSW, sygn. 110/14, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1987 rok, poz. 44, 45, 131, 213, 325.

¹²⁶ Tamże, poz. 227, 227, 412.

łań. Kościół chrystusowy w Sopocie uzyskał dotację na funkcjonowanie (w tym na remont i konserwację) w wysokości 400 000 złotych oraz kwotę 300 000 złotych na budowę obiektów sakralnych poprzez przewodniczącego Rady Narodowej w Sopocie¹²⁷.

W latach 1988–1989 nadal największe dotacje na remonty i konserwacje obiektów sakralnych zostały przekazane Kościołom mniejszościowym. Globalnie na ten cel dla obiektów rzymskokatolickich wydano ze środków FK sumę 21 800 000 złotych (1988) oraz sumę 206 260 000 złotych (1989), podczas gdy na obiekty nierymskokatolickie wydano kwotę 38 450 000 złotych (1988) oraz 72 600 000 złotych (1989)¹²⁸.

W latach 1982–1985 wydano 1376 zezwoleń na budowę i rozbudowę kościołów i kaplic Kościoła katolickiego¹²⁹. W tym czasie ze środków Funduszu nie przekazywano dotacji na budowę nowych obiektów kościelnych. Środki finansowe z FK były przeznaczone na konserwację i remonty już istniejących budynków kościelnych, które miały charakter zabytkowy.

Dotowanie budowy kościołów miało często zastosowanie w stosunku do Kościołów mniejszościowych. Na remonty i konserwację obiektów kościelnych nierymskokatolickich wypłacono ze środków Funduszu Kościelnego: w 1986 roku 8 155 000 złotych; w 1987 roku 10 180 000 złotych; w 1988 roku 21 800 000 złotych¹³⁰. W 1986 roku według danych rządowych Kościół Katolicki budował ponad trzy tysiące obiektów, a minister A. Łopatka apelował o „umiarkowanie w składaniu wniosków o budowę kościołów”¹³¹.

Działania administracyjne, w tym ograniczanie zezwoleń na budowę czy wymuszanie na władzach kościelnych cofania wniosków o dotacje, były skoordynowane ze środkami budżetowymi Funduszu Kościelnego. Prawdziwa skala dyskryminacji w budownictwie sakralnym z punktu widzenia finansowego nastąpiła w ostatniej dekadzie PRL. Władze komunistyczne kierowały ponad 10% wszystkich środków Funduszu

¹²⁷ Tamże, poz. 203, 228.

¹²⁸ AAN, UdSW, sygn. 110/15, 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1988–1989 rok.

¹²⁹ M. Pietrzak, *Prawo...*, dz. cyt., s. 210.

¹³⁰ AAN, UdSW, sygn. 110/13, 110/14, 110/15, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1986–1988 rok.

¹³¹ AAN, UdSW, sygn. 115/21, Protokół z posiedzenia Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu i Episkopatu z dnia 23 września 1986, s. 43.

na remonty i konserwacje obiektów kościelnych nierzymskokatolickich. Pieniądże wydatkowano według wytycznych polityki wyznaniowej¹³².

Analiza wydatków Funduszu Kościelnego w okresie PRL w odniesieniu do treści art. 9 ust. 1 pkt 1 ustawy pozwala na wyciągnięcie następujących wniosków. Przeznaczanie dotacji na konserwację i remonty obiektów kościelnych podporządkowane było polityce wyznaniowej. Efektem realizacji polityki władz państwowych ograniczania budownictwa sakralnego był brak dotacji z Funduszu Kościelnego dla Kościoła katolickiego na budowę nowych świątyń, przy czym takiego ograniczenia nie stosowano do pozostałych związków wyznaniowych. Najczęściej środki z Funduszu trafiały do jednostek organizacyjnych Kościoła Katolickiego na cele konserwacyjno-remontowe obiektów niemających charakteru sakralnego: ogrodzenia, bramy wjazdowe, altany, budynki gospodarcze¹³³.

Zestawienie rokrocznych wydatków przeznaczonych na remonty i konserwacje dla obiektów niekatolickich oraz katolickich wykazują znaczące wahania nieznajdujące odzwierciedlenia w liczbie obiektów sakralnych posiadanych przez Kościół Katolicki¹³⁴. Literalna wykładnia wynikająca z art. 9 ust. 1 pkt 1 ustawy wykluczała dowolność interpretacyjną, jednak UdSW dostosowywał wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego do aktualnych uwarunkowań politycznych wbrew przepisom ustawy.

W latach 1950–1989 środki z Funduszu były przekazywane w formie dotacji na budowę, rozbudowę, remont i konserwację obiektów kościelnych. Jednocześnie trzeba zaznaczyć, że to UdSW bezprawnie ograniczył stosowanie przepisu art. 9 ust. 1 pkt 1 ustawy w stosunku do obiektów kościelnych Kościoła Katolickiego i zawęził zastosowanie tego przepi-

¹³² Tamże.

¹³³ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/34–35, Dotacje na remont i konserwacje dla obiektów kościelnych rzymskokatolickich, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962–1963 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964–1965 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968–1969 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/41–48, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970–1977 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/50, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1978 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1979 rok.

¹³⁴ Zob. Tabela 4a. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na utrzymanie i odbudowę kościołów z podziałem.

su, finansując jedynie remonty i konserwację. Generalnie rola Funduszu Kościelnego polegała na przekazywaniu dotacji przede wszystkim na remonty i konserwację katolickich obiektów sakralnych o wartości zabytkowej.

Natomiast dotacje dla Kościołów mniejszościowych były przekazywane z możliwością ich wykorzystania na budowę, rozbudowę, remont, konserwację, utrzymanie, wyposażenie lub ulepszenie techniczne danego obiektu. Nadrzędnym celem aparatu wyznaniowego w dziedzinie walki z Kościołem katolickim było powstrzymanie budowy nowych świątyń i systematyczna eliminacja pierwiastka religijnego z życia publicznego. Poziom dotacji na konserwację i remonty obiektów kościelnych ze środków FK pozostawał w ścisłej zależności z aktualną sytuacją polityczną.

4.2. Udzielanie duchownym pomocy materialnej i lekarskiej, organizowanie dla nich domów wypoczynkowych, objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym na koszt Funduszu Kościelnego w przypadkach uzasadnionych

Ustanowienie systemu zapomóg doraźnych można uznać za realizację art. 9 ust. 1 pkt 2–3 ustawy z 20 marca 1950 roku. Jednak wykonanie zadań z tego zakresu zostało podporządkowane polityce wyznaniowej. Przyznanie zapomogi doraźnej wypełniało dyspozycję art. 9 ust. 1 pkt 2–3 ustawy, jednak okoliczności, w których dochodziło do wypłaty tego świadczenia, były wykorzystywane m.in. do działań inwigilacyjnych.

Generalnie w latach 1950–1989 roczne wydatki na zapomogi doraźne nie przekroczyły 11% budżetu Funduszu Kościelnego¹³⁵. Zachowana została ciągłość realizacji ustawowego celu związanego z udzielaniem duchownym pomocy materialnej oraz lekarskiej poprzez wypłacanie zapomóg doraźnych i bezzwrotnych.

¹³⁵ Zob. Tabela 5a. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na zapomogi doraźne dla duchownych.

4.2.1. Zapomogi doraźne i zapomogi bezzwrotne

Zapomogi doraźne stanowiły formę świadczeń wypłacanych z funduszu na różne cele. Zazwyczaj była to dodatkowa forma wynagrodzenia dla duchownych lojalnych wobec władz państwowych. Często z wnioskiem o udzielenie takiej zapomogi występowało prezydium Centralnego Zarządu KKC. Jako przykład można wskazać przyznanie zapomogi jednorazowej w wysokości 3 000 złotych wraz ze skierowaniem do sanatorium w Polanicy Zdroju dla ks. S. Capeckiego. Jako uzasadnienie przyznania tejże wskazano: „ks. Capecki przez długi czas pełnił obowiązki prezesa Komisji Księży i Świeckich Działaczy Katolickich w Rzeszowie a po zreorganizowaniu Koła Księży Caritas wykonuje funkcje I-go v-prezesa Koła”. Pismem z dnia 7 marca 1961 r. FK przyznał Capeckiemu wnioskowaną kwotę¹³⁶.

Jak zostało wyżej wspomniane, z zapomóg doraźnych korzystali księża, których sytuacja życiowa wymagała wsparcia materialnego. Dobrym przykładem jest przyznanie zapomogi doraźnej dla ks. W. Majkowskiego. Oceny postawy tego księdza dokonał WdSW w Rzeszowie we wniosku o wypłatę zapomogi doraźnej: „Ksiądz Wojciech Majkowski nie zajmuje żadnego stanowiska kościelnego, mieszka kontem u swojej rodziny, która nota bene wyrzuca go na ulicę. W powyższej sprawie Wydział nasz interweniował u czynników społeczno-politycznych, którzy swoim autorytetem przywoływali do porządku rodzinę w/w księdza. Warunki bytowe ma straszne, do tego wszystkiego dochodzi choroba, jak: zapalenie górnych dróg oddechowych, astma, paraliż więzadeł głosowych /rak krtani/. Przebywał w klinice Laryngologicznej w Krakowie – poddając się operacji gardła. Pomimo choroby uczestniczył zawsze w zebraniach organizowanych przez b. Wojewódzkie Koło Księży «Caritas»”¹³⁷.

Wypłacane ze środków Funduszu Kościelnego zapomogi doraźne miały na celu realizację zadań związanych z udzielaniem duchownym pomocy materialnej i lekarskiej oraz organizowaniem dla nich domów wypoczynkowych czy objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym na koszt Funduszu w przypadkach uzasadnionych (art. 9 ust. 1 pkt 2–3).

¹³⁶ L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950-1973*, Lublin 2012, s. 147.

¹³⁷ AP w Rzeszowie, sygn. 21204, Pismo PWRN WdSW w Rzeszowie, Wz.IV-1/8/64, z 27 marca 1964 r. do FK w Warszawie w sprawie przyznanej jednorazowej zapomogi ks. W. Majkowskiemu, k.150. Zob. L. Fiejdasz, *Stosowanie...*, dz. cyt., s. 147.

Materialnie formy wsparcia duchownych posłusznych władzy komunistycznej ze środków FK stanowiły część rozbudowanego systemu finansowych zachęt stworzonego z myślą o poszerzaniu wpływu tych duchownych na postawy innych duchownych.

Brzmienie przepisu art. 9 ust. 1 pkt 2 ustawy tworzącej Fundusz Kościelny nie dawało możliwości swobodnej interpretacji. Zgodnie z literalnym brzmieniem tego przepisu (udzielanie duchownym pomocy materialnej i lekarskiej oraz organizowanie dla nich domów wypoczynkowych) pomocy należało udzielać wszystkim duchownym według potrzeb. Tymczasem w latach 1950–1989 zapomogi doraźne wypłacano głównie na rzecz duchownych należących do Zrzeszenia Katolików „Caritas”, a wcześniej Komisji Księży przy ZBOWiD¹³⁸.

Wypłata zapomóg doraźnych odbywała się poprzez przekaz pocztowy na rzecz konkretnego duchownego albo w formie gotówkowej przekazywanej do rąk własnych beneficjenta w siedzibie Wydziału do Spraw Wyznań. Podkreślić należy, że przekazywanie zapomogi doraźnej w gotówce na rzecz danego beneficjenta odbywało się w atmosferze przyjaźni typowo „biurokratycznej”. Jednocześnie pracownicy aparatu wyznaniowego nie wymagali ani też nie nakłaniali uczestników rozmów do składania deklaracji o współpracy. W efekcie duchowni nie dostrzegali żadnego zagrożenia ze strony UdSW. W konsekwencji ci mniej roztropni byli nieświadomymi informatorami życia poszczególnych parafii, diecezji. Niejednokrotnie relacjonowali treść zebrań dekanalnych lub prywatnych rozmów z przełożonymi¹³⁹.

Najczęściej jednak urzędnicy aparatu wyznaniowego posługiwali się zaufanymi duchownymi, którzy pośredniczyli w doręczeniu zapomogi doraźnej dla konkretnej osoby. Najbardziej czytelnym przykładem takiego pośrednictwa w przekazywaniu zapomóg doraźnych jest działalność kapelana Ludowego Wojska Polskiego ks. J. Humeńskiego. Tego typu „pośrednictwo” przy przekazywaniu zapomóg pozwalało na uzyskanie społecznej aprobaty dla osoby, która takie wsparcie przekazywała¹⁴⁰.

¹³⁸ Zob. L. Fiejdasz, *Stosowanie...*, dz. cyt., s. 147–157.

¹³⁹ P. Raina, *Kościół - państwo w świetle akt wydziałów do Spraw Wyznań 1967-1968*, Warszawa 1994, s. 140, s. 200.

¹⁴⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/48, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977 rok, poz. 27, 783.

Wielokrotnie urzędnicy aparatu wyznaniowego posługiwali się tą metodą w sposób bardziej wyrefinowany i nie pozwalali ujawniać „pośrednikowi” źródła ich pochodzenia. Często zapomogi doraźne były przekazywane przez kierowników Wydziału do Spraw Wyznań duchownym niepiastującym istotnych funkcji kościelnych tylko po to, aby wypromować taką osobę w jej środowisku jako operatywną i potrafiącą „załatwić sprawy”. Kierownicy mieli dużą swobodę w sposobie przekazywania środków poprzez zapomogi doraźne. W planie pracy Wydziału do Spraw Wyznań PWRN w Lublinie na rok 1970, przygotowanym przez jego kierownika Stefana Zahora, można znaleźć cały szereg posunięć mających ułatwić osiągnięcie głównego celu. Wśród nich warto wymienić: „Korygowanie niewłaściwej postawy obywatelskiej duchowieństwa, zbliżanie go do przedstawicieli organów administracji państwowej [...], stosowanie ulg, umorzeń i zapomóg pieniężnych w stosunku do księży zaangażowanych i lojalnych wobec Państwa, a będących w trudnym położeniu materialnym. Stosowanie środków przymusu w stosunku do księży negatywnych w stosunku do PRL [...], sumienne rozwarstwianie księży, systematyczna praca przede wszystkim z księżmi negatywnie ustosunkowanymi do PRL, mająca na celu zmianę ich postawy obywatelskiej. Odwiedzanie duchownych w ich miejscach zamieszkania, interesowanie się ich warunkami życiowymi i ich pozycją w środowisku”¹⁴¹.

Ze środków Funduszu Kościelnego duchowni mogli uzyskać pomoc lekarską. Polegała ona na dostarczaniu lekarstw, aparatów słuchowych i protez. Wypłata zapomóg wiązała się najczęściej z krytycznym położeniem materialnym wnioskodawców wskutek zdarzeń losowych lub zdrowotnych. Zapomogi doraźne przeznaczone były na poratowanie zdrowia, wyjazdy sanatoryjne oraz pokrycie kosztów leczenia i zwrot kosztów zakupionych leków. Były to wydatki, które odpowiadały swą treścią przepisom ustawy tworzącej Fundusz Kościelny¹⁴².

Wypłata zapomogi wiązała się z osobistym stawiennictwem osób duchownych w siedzibie Urzędu lub jego wydziałów. Przy okazji odbioru tych świadczeń przeprowadzano z duchownymi rozmowy na temat aktu-

¹⁴¹ Zob. K. Białecki, *Urząd do Spraw Wyznań wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Wybrane zagadnienia*, „Roczniki Humanistyczne” 2018, z. 2, s. 30.

¹⁴² Ksiądz R. D. uzyskał kwotę 3 000 złotych z powodu utraty w wyniku pożaru całości swoich prywatnych rzeczy (w tym również szat liturgicznych). Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1955 rok, poz. 107.

alnej sytuacji na terenie kurii, zakonu. Duchowni pobierający świadczenia ze środków Funduszu byli również kuszeni przy okazji odbioru zapomogi doraźnej różnego rodzaju świadczeniami pieniężnymi.

Od 1953 roku zwiększa się liczba korzystających z zapomóg doraźnych. Z tej formy pomocy zaczęli korzystać duchowni Kościoła Polskokatolickiego. Wysokość zapomogi doraźnej niekiedy znacząco się różniła. Zauważyć trzeba, że dla duchownych pełniących istotne funkcje była większa niż dla duchownego niepełniącego takich godności. Jako przykład można podać wysokość zapomogi dla ks. A. Lempartego (2 400 złotych) oraz dla ks. Czechowicza ze Szczecina (800 złotych)¹⁴³.

Duchowni Kościoła prawosławnego diecezji przemysko-nowosądeckiej w 1973 roku uzyskali zapomogi doraźne na pobyt w sanatorium (biskup tej diecezji w wysokości 40 000 złotych, pozostali księża od 5 000 do 8 000 złotych). Biskup prawosławny wnioskował o pomoc materialną na wspomniany cel, motywując to złą sytuacją materialną, na którą miał wpływ „wrogo nastawiony kler Katolicki, małe wpływy z ofiar i brak nowych powołań”.

Ogólnie wydatki związane z wypłacaniem zapomóg doraźnych nie należały do wysokich w pierwszym ośmioleciu działalności Funduszu¹⁴⁴. Zapomogi, za których pomocą udzielano pomocy materialnej i lekarskiej w 1954 roku, miały różną wysokość. Dla przykładu na zapomogi na cele lecznicze wydano kwoty w wysokości od 600 do 2 000 złotych. Z kolei udzielanie pomocy materialnej dla duchownych poprzez dofinansowanie wypoczynku w domu wypoczynkowym w Krynicy wyniosło 20 000 złotych¹⁴⁵.

Od 1956 roku zauważalny jest wzrost wydatków na zapomogi doraźne. Przeciętnie kwota takiej materialnej pomocy wynosiła 3 000 złotych. W 1957 roku przyznano zapomogi dla 33 księży polskokatolickich. Z zapomóg doraźnych korzystali również duchowni pozostałych wyznań.

¹⁴³ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody Funduszu Kościelnego za 1958 rok, poz. 249, 268.

¹⁴⁴ Wydatki na zapomogi doraźne (realizacja art. 9 ust. 1 pkt 2–3) wynosiły: 1951 roku 8 100 złotych, 1952 roku 33 880 złotych, w 1953 roku 112 910 złotych, w 1954 roku 49 480 złotych, w 1955 roku 50 200 złotych, w 1956 roku 74 450 złotych, w 1957 roku 232 500 złotych, w 1958 roku 454 070 złotych. Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Budżet (rozchód) Funduszu Kościelnego za 1958 rok, s. 140.

¹⁴⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1954 rok, poz. 7, s. 38.

Materialnie formy wsparcia pochodzące z budżetu Funduszu Kościelnego stanowiły część rozbudowanego systemu finansowych zachęt stworzonego z myślą o duchownych popierających władze państwowe.

W 1960 roku ze środków Funduszu wypłacano zapomogi doraźne przeciętnie w wysokości 5 000 złotych dla duchownych „społecznie zasłużonych”. Do osób, które otrzymały taką zapomogę, należeli: ks. Stanisław Owczarek, ks. Stanisław Huet, ks. R. Szemraj, ks. A. Lemparty, ks. Stanisław Szczepański, ks. J. Piskorz, ks. K. Lagosz. Przykładem wypłaty zapomogi doraźnej poprzez pośrednika było przekazanie kwoty 6 000 złotych dla duchownych ewangelickich poprzez konsystorz Kościoła ewangelicko-augsburskiego (ks. W. Lucer, ks. J. Żak)¹⁴⁶.

W kolejnych latach nadal wypłacano zapomogi doraźne za pośrednictwem organów zwierzchnich kościołów, do których należeli beneficjenci, oraz poprzez kierowników WdSW. W 1962 roku wypłacono m.in. następujące zapomogi doraźne dla duchownych: ks. Ostrowski (4 000 złotych); ks. Szyrwiński (3 000 złotych); ks. Chrapek (3 000 złotych); ks. Kornobis (3 000 złotych); ks. Kostek (2 000 złotych); ks. Bogacki (3 000 złotych); ks. Z. Pawlik (1 500 złotych). Bardzo interesujące jest to, że od 1962 roku ze środków Funduszu Kościelnego zaczęto wypłacać zapomogi doraźne na „urządzenie punktów katechetycznych”. Jedną z takich zapomóg otrzymał w 1962 roku ks. Z. Cieślak¹⁴⁷.

Z kolei w 1963 roku wypłata zapomóg doraźnych odbywała się wyłącznie za pośrednictwem WdSW. Fundusz Kościelny przysyłał na konto poszczególnych wydziałów kwoty w wysokości ok. 84 122 złotych 40 groszy każdego miesiąca. W tym samym roku ze środków Funduszu rozpoczęto w sposób stały za pomocą zapomóg doraźnych finansować sympatyków ruchu „księży patriotów”. Była to kwota w wysokości 128 580 złotych przekazywana co miesiąc na konto ZKC. Warto odnotować, z uwagi na jej ponadprzeciętną wysokość, że zapomogę doraźną w wysokości 10 000 złotych otrzymał ks. A. Wantuła¹⁴⁸.

¹⁴⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, poz. 48–58.

¹⁴⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok, poz. 37–89.

¹⁴⁸ AAN, UdSW 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok, poz. 633.

W 1964 roku na pomoc materialną dla „aktywu ZKC” wydano ze środków Funduszu sumę 1 268 488 złotych, w kolejnym roku na ten sam cel wydano 1 857 120 złotych. W tych dwóch latach przeciętna wysokość zapomogi doraźnej wynosiła 3 000 złotych. Otrzymali ją m.in. ks. A. Mydlarz, ks. J. Musiał, ks. S. Foks¹⁴⁹.

W latach 1966–1970 zapomogi doraźne wypłacano wzorem lat wcześniejszych za pośrednictwem kierowników poszczególnych wydziałów do spraw wyznań. Średnia wysokość zapomogi wynosiła 4 000 złotych. Z zapomóg doraźnych korzystali duchowni „społecznie zasłużeni” oraz duchowni znajdujący się w trudnej sytuacji materialnej wskutek zdarzeń losowych. Nadal aparat wyznaniowy wykorzystywał trudne położenie danego duchownego do objęcia go „ochroną socjalną”. Jako jeden z wielu przykład można wskazać wypłatę zapomogi doraźnej dla ks. J. Skalskiego na poratowanie zdrowia oraz wysłanie go do uzdrowiska w Świnoujściu na pobyt rehabilitacyjny na koszt Funduszu Kościelnego. Innym przykładem jest pokrycie kosztów sanatorium w Łądku Zdroju dla ks. M. Miechniaka czy ks. M. Sujata w uzdrowisku w Polanicy¹⁵⁰.

Z zapomóg doraźnych we wspomnianych latach 1966–1970 na poratowanie zdrowia skorzystali m.in. ks. S. Sarnecki, ks. T. Wiśniowski, ks. E. Bruszczyk, ks. J. Kwolek, ks. A. Pyrka, ks. A. Krasowski, ks. W. Kierzkowski¹⁵¹. Nadal UdSW posługiwał się zaufanymi osobami, których zadaniem było przydzielanie zapomóg. Jedną z takich osób był kapelan ks. J. Humeński, który w 1969 roku przekazał m.in. zapomogę doraźną dla ks. E. Ringwelskiego w wysokości 4 000 złotych¹⁵².

W 1973 roku wypłatą zapomóg doraźnych objęto liczną grupę sióstr zakonnych. Były to m.in. s. Cecylia Kwiatkowska, s. Cecylia Długopolska, s. Geneonefa Gólska, s. Ludwika Mikulin, s. Maria Bryl, s. Zofia Szczepacka, s. Stanisława Szalast, s. Teresa Kosmała, s. Wacława Bogulecka, s. Marianna

¹⁴⁹ AAN, UdSW 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964–65 rok, poz. 65.

¹⁵⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, poz. 847.

¹⁵¹ AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, poz. 833.

¹⁵² AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok, poz. 458.

Rutkowska. Średnia wysokość zapomogi dla siostry zakonnej wynosiła 810 złotych¹⁵³.

Od 1970 roku nastąpiła zmiana w sposobie przydzielania zapomóg doraźnych ze środków Funduszu. Pewna grupa duchownych nierzymskokatolickich zaczęła otrzymywać zapomogi doraźne w sposób stały comiesięczny. W 1970 roku byli to następujący duchowni: ks. J. Niewieczerzał, ks. W. Rafalski, E. Busse, ks. Doroszkiewicz. Ta praktyka utrzymała się w kolejnych latach. W 1971 roku wymienieni poniżej duchowni uzyskali zapomogi doraźne co kwartał w wysokości: ks. Doroszkiewicz (9 000 złotych); ks. J. Niewieczerzał (9 000 złotych); ks. Z. Pawlik (4 500 złotych); ks. Fiedoruk (3 500 złotych); ks. F. Boranowski (3 000 złotych)¹⁵⁴.

Praktyka wypłacania zapomóg doraźnych dla wspomnianych duchownych w sposób stały trwała aż do 1989 roku. Nieznacznie tylko zmienił się skład osobowy. W 1973 roku zapomogę doraźną kwartalną otrzymali: ks. Doroszkiewicz (9 000 złotych); ks. J. Niewieczerzał (9 000 złotych); ks. Z. Pawlik (5 250 złotych); ks. W. Benedyktowicz (4 500 złotych). W 1974 roku zapomogę doraźną kwartalną pobierali: ks. Doroszkiewicz (9 000 złotych); ks. J. Niewieczerzał (12 000 złotych); ks. Z. Pawlik (3 000 złotych); ks. W. Benedyktowicz (4 500 złotych); ks. Adam Kuczma (5 000 złotych); ks. R. Trankler (5 000 złotych); ks. S. Dąbrowski (5 000 złotych); ks. G. Meyer (2 000 złotych); ks. Cz. Siepietowski (3 000 złotych); ks. B. Siemionowicz (3 000 złotych). W tym samym roku zapomogę doraźną ze środków Funduszu otrzymał ks. Karol Klus z parafii ewangelickiej w Kluczborku na adaptację budynku mieszkalnego w wysokości 10 000 złotych¹⁵⁵.

Trzeba odnotować, że wypłata zapomóg doraźnych dla w/w duchownych miała charakter świadczenia wypłacanego w sposób stały (kwartalnie). Wysokość tego świadczenia nie była powiązana z trudną sytuacją życiową. Od 1983 do 1989 roku zapomogi doraźne wypłacane dla poszczególnych duchownych co kwartał odgrywały rolę finansowej nagrody. Tak też były nazywane w obiegu dokumentacji księgowej Funduszu Kościelnego.

¹⁵³ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 680.

¹⁵⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1971 rok, poz. 811.

¹⁵⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, poz. 432–435.

W 1983 roku średnia wysokość zapomogi doraźnej wynosiła 5 000 złotych, natomiast duchowni otrzymujący zapomogę kwartalną otrzymywali kwotę nie mniejszą niż 9 000 złotych. Oto zestawienie z 1983 roku: ks. B. Doroszkiewicz (15 000 złotych); ks. J. Narzyński (15 000 złotych); ks. E. Czajko (12 000 złotych); ks. T. Majewski (12 000 złotych); ks. J. Szurbak (9 000 złotych); ks. A. Piasecki (9 000 złotych); ks. J. Niemczyk (9 000 złotych); ks. A. Kuczma (8 000 złotych); ks. Z. Pawlik (9 000 złotych)¹⁵⁶.

W kolejnych latach (1984–1989) zapomogi doraźne wypłacane dla „społecznie zasłużonych” duchownych różniły się wysokością od średniej wysokości zapomogi doraźnej wypłacanej przez Fundusz Kościelny. Ta różnica wynosiła nawet kilkanaście tysięcy złotych. W 1986 roku zapomogi doraźne kwartalne otrzymali następujący duchowni: ks. B. Doroszkiewicz (45 000 złotych); ks. J. Narzyński (27 000 złotych); ks. E. Czajko (18 000 złotych); ks. S. Dąbrowski (24 000 złotych); ks. S. Kowalski (18 000 złotych); ks. T. Majewski (18 000 złotych); ks. Z. Łyko (16 000 złotych); ks. A. Piasecki (16 000 złotych); ks. J. Niemczyk (15 000 złotych); ks. A. Kuczma (15 000 złotych); ks. Z. Pawlik (16 000 złotych); ks. J. Szurbak (15 000 złotych). Przeciętna wysokość zapomogi doraźnej wynosiła 10 000 złotych¹⁵⁷.

W 1988 i 1989 roku zapomogi doraźne kwartalne otrzymali: ks. B. Doroszkiewicz (50 000 złotych); ks. J. Narzyński (40 000 złotych); ks. K. Wiazowski (30 000 złotych); ks. S. Dąbrowski (30 000 złotych); ks. S. Kowalski (35 000 złotych); ks. T. Majewski (50 000 złotych); ks. Z. Łyko (30 000 złotych); ks. R. Wojciechowski (30 000 złotych); ks. J. Narzyński (40 000 złotych); ks. A. Kuczma (50 000 złotych); ks. Z. Pawlik (30 000 złotych); ks. Sawa (35 000 złotych); ks. Jeremiasz (35 000 złotych); ks. A. Dubec (30 000 złotych); ks. Sz. Romańczuk (30 000 złotych). Zapomogę doraźną w kwocie 60 000 złotych otrzymał ks. płk Klewiado, a w wysokości 100 000 złotych ks. P. Świdzki. Z kolei za pośrednictwem Ludwika Wiśniewskiego następujące siostry zakonne otrzymały zapomogi doraźne: S. Sławska, Z. Krawczyk, K. Kret, S. Olejnik, A. Hartman, K. Kraszewska, A. Sut¹⁵⁸.

¹⁵⁶ AAN, UdSW 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983 rok, poz. 540–590.

¹⁵⁷ AAN, UdSW, sygn. 110/13, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1986 rok, poz. 340.

¹⁵⁸ AAN, UdSW, sygn. 110/15, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1988 rok, poz. 185–193.

Z budżetu Funduszu Kościelnego na wypłatę zapomóg doraźnych wydano w 1959 roku sumę 593 924 złotych¹⁵⁹. Zgodnie z postanowieniami Biura Politycznego KC PZPR kwoty przekazywane do duchownych zaangażowanych w działalność kół księży miały systematycznie rosnać¹⁶⁰. W 1960 roku budżet Funduszu wynosił 31 945 000 złotych. Na wypłatę zapomóg doraźnych wydano łącznie 2 330 000 złotych¹⁶¹. Zmniejszyła się liczba duchownych Kościoła Polskokatolickiego korzystających z pomocy materialnej¹⁶².

W latach 1951–1959 przekazywano ponad 70% środków w ramach zapomóg doraźnych na rzecz duchownych rzymskokatolickich należących do prorządowych organizacji. Udział duchownych Kościołów mniejszościowych w korzystaniu z tych świadczeń był znikomy¹⁶³.

W 1960 roku z zapomóg doraźnych korzystało około 60 duchownych. Średnia wysokość zapomogi wynosiła 2 000 złotych. W 1961 roku na wypłatę świadczeń o charakterze zapomóg doraźnych wydano 2 859 868 złotych¹⁶⁴. W 1962 roku wydatkowano kwotę 3 335 358 złotych, a na zapomogi emerytalne dla duchownych 541 400 złotych¹⁶⁵. W 1964 roku budżet Funduszu Kościelnego zmalał w stosunku do roku poprzedniego i wynosił 26 000 000 złotych, jednak wydatki na zapomogi doraźne utrzymywały się na podobnym do zeszłorocznego poziomie, łącznie wydano na ten cel 891 624 złote¹⁶⁶. Rekordowo wysoką kwotę wypłacono na zapomogi doraźne w 1965 roku. Była to suma 2 288 167 złotych¹⁶⁷. W 1967 roku na pomoc materialną i lekarską realizowaną przez system zapomóg doraźnych

¹⁵⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok, s. 34.

¹⁶⁰ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści...*, dz. cyt., s. 190.

¹⁶¹ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, s. 40.

¹⁶² Tamże.

¹⁶³ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Zapomogi doraźne, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951–1955 rok.

¹⁶⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1961 rok, s. 38.

¹⁶⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok, s. 30.

¹⁶⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok, s. 91.

¹⁶⁷ Tamże.

wydano sumę 1 547 000 złotych¹⁶⁸. W 1968 roku na ten cel przeznaczono kwotę 1 000 000 złotych. Podobnie jak w latach poprzednich dochodziło do dużej rozbieżności między najniższą a najwyższą wysokością świadczenia. Na zapomogi doraźne wydano 2 441 000 złotych (1970) oraz 2 979 000 złotych (1971)¹⁶⁹.

W 1972 roku na zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich wydano 1 564 000 złotych, natomiast dla duchownych nierzymskokatolickich 423 000 złotych¹⁷⁰. W rzeczywistości z zapomóg doraźnych w głównej mierze korzystali członkowie Zrzeszenia Katolików „Caritas”. Możliwość otrzymania zapomogi doraźnej przez duchownych rzymskokatolickich nienależących do organizacji propaństwowych, na co wskazują dane archiwalne, była iluzoryczna.

Od 1975 roku zapomogi doraźne stopniowo przestały pełnić rolę świadczeń związanych z konkretną sytuacją: wypadek, choroba, ciężka sytuacja materialna itp. Wraz z powstaniem Funduszu Emerytalnego oraz z kierowaniem coraz większych środków na rzecz Zrzeszenia Katolików „Caritas” w ramach dotacji dla organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych zapomogi doraźne przybrały charakter nagród finansowych.

To spowodowało, że wypłacanie zapomóg stało się możliwe w stosunku do osób świeckich sympatyzujących z ruchem „księży patriotów”. Pewną stałość wykazywały wydatki przeznaczone na zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich. W 1975 roku z Funduszu Kościelnego wydano na ten cel 513 440 złotych, w 1976 roku 593 560 złotych, natomiast w 1977 roku 640 850 złotych¹⁷¹.

W 1975 roku Fundusz Kościelny przekazał dla duchownych rzymskokatolickich, poprzez system zapomóg doraźnych, kwotę 2 872 782 złotych. W roku następnym była to suma 2 161 907 złotych, a w 1977 roku 2 414 698 złotych. Natomiast w latach 1976–1984 zauważalne były wahania wydatków na wypłatę zapomóg doraźnych, co bezpośrednio było związane z liczbą osób korzystających z tej pomocy. W 1976 roku wypłacono zapomogi na kwotę 2 161 907 złotych dla 79 osób, w 1977 roku wypłatę otrzymało 120 osób na łączną kwotę 2 414 698 złotych. Natomiast w 1978 roku

¹⁶⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, s. 48.

¹⁶⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1971 rok.

¹⁷⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok, s. 52.

¹⁷¹ AAN, UdSW, sygn. 101/49, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977 rok.

z pomocy materialnej skorzystało 221 osób, a Fundusz Kościelny z tego tytułu wypłacił zapomogi na łączną sumę 3 543 891 złotych¹⁷².

W kolejnych latach (1979–1982) Fundusz Kościelny wypłacał zapomogi doraźne w podobnej wysokości każdego roku, czyli ok. 2 000 000 złotych¹⁷³. Na taki stan rzeczy wpływ miała przede wszystkim utrzymująca się na podobnym poziomie liczba osób korzystających z tej formy pomocy (ok. 120 osób)¹⁷⁴.

W latach 1984–1989 na zapomogi doraźne ze środków Funduszu Kościelnego wydano nie więcej niż 5 000 000 złotych rocznie¹⁷⁵. System ich przyznawania, szczególnie po 1982 roku, doznawał daleko idących patologii. Jedną z nich było wypłacanie zapomóg m.in. na obiady i spotkania towarzyskie urzędników UdSW. Warto przytoczyć kilka jaskrawych dowodów na przyjętą wewnątrz Urzędu praktykę takich bezprawnych działań. Zapomogi doraźne wypłacano na przykład na zakup biletów do kin i teatrów dla kadry urzędniczej¹⁷⁶. Szerzej na ten temat w rozdziale piątym.

Proceder niezgodnego z przeznaczeniem wypłacania środków pieniężnych trwał aż do 1989 roku. Z całą pewnością w latach 1985–1989 środki Funduszu Kościelnego przeznaczone na wypłatę zapomóg doraźnych nie zawsze służyły realizacji art. 9 ust. 1 pkt 2–3 ustawy z 20 marca 1950 roku. Zapomogi miały charakter stały (w przypadku przewlekłej choroby osoby duchownej) lub doraźny (np. zapomoga na zakup sprzętu medycznego, leków). Wysokość zapomogi doraźnej była zawsze zindywidualizowana. Decydujące znaczenie miały przesłanki natury pozamerytorycznej, czyli kryterium „społecznego zasłużenia”. „Księża patrioci” nie byli wzywani do potwierdzania wysokości kosztów, jakie ponieśli z tytułu zakupu

¹⁷² AAN, UdSW, sygn. 101/50, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1978 rok.

¹⁷³ W 1979 roku wydano 2 508 666 złotych; w 1980 roku 2 889 237 złotych; w 1981 roku 2 388 988 złotych; w 1982 roku 2 481 340 złotych. Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/52, 101/53, 101/54, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1979–1982 rok.

¹⁷⁴ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/52, 101/53, 101/54, Zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1979–1982 rok.

¹⁷⁵ W 1984 roku wydano 1 819 864 złote; w 1985 roku 2 625 000 złotych; w 1986 roku 2 923 000 złotych; w 1987 roku 1 624 000 złotych; w 1988 roku 4 402 000 złotych, natomiast w 1989 roku 4 775 000 złotych. Zob. AAN, UdSW, sygn. 110/11–15 oraz AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1984–1989 rok.

¹⁷⁶ Zob. AAN, UdSW, sygn. 110/13, Zapomoga doraźna (zakup biletu do Teatru Żydowskiego w Warszawie), Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1986 rok, poz. 378.

sprzętu medycznego i leków, natomiast duchowni Kościoła katolickiego nienależący do ZKC podlegali skrupulatnym procedurom kontrolnym na okoliczność potwierdzenia kosztów leczenia.

Udział duchownych Kościołów mniejszościowych w korzystaniu ze świadczeń w ramach zapomóg doraźnych był stosunkowo niewielki w porównaniu do wielkości środków desygnowanych na ten cel na rzecz „księży patriotów”¹⁷⁷. Wypłata zapomóg doraźnych niejednokrotnie oparta była na ocenie przydatności tych osób w budowaniu propagandowego wizerunku Polski Ludowej. Słusznie L. Fiejdasz określiła, że „księża tamtego okresu mieli świadomość od kogo pochodzą pieniądze i kto je otrzymuje”¹⁷⁸. W szczególności dotyczy to tych duchownych, którzy otrzymywali stałe kwartalne zapomogi doraźne.

Zapomogi bezzwrotne były kolejną formą wsparcia materialnego duchownych. Zachowane dokumenty archiwalne pozwalają określić ich wysokość, liczbę kapłanów z nich korzystających oraz faktyczne cele, które przyświecały władzy ludowej w ich przydzieleniu. Świetnie ukazuje to dokument archiwalny dotyczący księży z województwa rzeszowskiego¹⁷⁹. Dla księży zaangażowanych stawki wynosiły 200–1 700 złotych, natomiast dla mniej zaangażowanych 200–800 złotych. Co do zasady na najwyższe stawki mogli liczyć „księża patrioci” oraz hierarchowie Kościołów mniejszościowych. Pozostali księża otrzymywali zapomogi stałe (bezzwrotne) w mniejszej wysokości.

Procedura przyznawania świadczeń była co do zasady zawsze taka sama. O wypłatę zapomogi bezzwrotnej zwracał się albo zarząd ZKC za pośrednictwem Wydziału do Spraw Wyznań do FK albo dany duchowny za pośrednictwem WdSW. Ta druga sytuacja miała miejsce, gdy dany duchowny był skonfliktowany z władzami swojego kościoła albo gdy podjął jakąś formę współpracy z UdSW i nie chciał się afiszować z kontaktami z aparatem wyznaniowym.

Jeśli chodzi o procedowanie nad wnioskami o wypłatę zapomogi stałej, bezzwrotnej, to decydujące znaczenie miała charakterystyka danego

¹⁷⁷ W 1951 roku na zapomogi doraźne dla duchownych Kościołów mniejszościowych wydano 3 500 złotych, w 1952 roku 15 000 złotych; w 1953 roku 45 000 złotych; w 1954 roku 25 000 złotych; w 1955 roku 20 000 złotych; w 1956 roku 30 000 złotych, AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951–1956 rok.

¹⁷⁸ L. Fiejdasz, *Stosowanie...*, dz. cyt., s. 148.

¹⁷⁹ Tamże, przypis 302, s. 149.

duchownego. Jako przykład można podać przyznanie zapomogi bezzwrotnej dla ks. M. Poprawskiego w wysokości 3 000 złotych, co uzasadniono tym, że: „brał czynny udział we wszystkich konferencjach i zjazdach organizowanych przez postępową część duchowieństwa. Stosunek jego do zarządzeń władz państwowych jest pozytywny i w pełni zasługuje na poparcie i uwzględnienie prośby Zrzeszenia. Wydział nasz wnioskuje o przyznanie zapomogi bezzwrotnej w wysokości 4000 złotych”¹⁸⁰.

Charakterystyczne w okresie 1950–1989 było pozyskiwanie jednorazowych zapomóg w sposób scentralizowany. Jak podaje P. Stanisław, wytyczne zarządu głównego Komisji Księży dla okręgowych kół księży z dnia 10 stycznia 1951 r. polecały wytypowanie 15–20 duchownych potrzebujących materialnej pomocy¹⁸¹.

System wydawania środków w ramach zapomóg doraźnych nie pozostawia złudzeń co do prawdziwego celu, jakiemu służył. Zapomogi doraźne trafiały do „księży patriotów”. Ponadto duchowni sympatyzujący z władzami mogli liczyć na bogatą ofertę różnego rodzaju świadczeń, dostosowaną do swojej sytuacji materialnej oraz zdrowotnej.

4.2.2. Zapomogi doraźne dla osób opuszczających stan duchowny

Zapomogi doraźne dla duchownych opuszczających stan duchowny wypłacane były od 1951 roku, natomiast od 1972 roku FK zabezpieczał corocznie określoną sumę w budżecie na pokrycie ewentualnych wydatków z tym związanych. Z podań kierowanych do UdSW w sprawie wypłaty zapomogi doraźnej dowiadujemy się, że główną motywacją otrzymania tej formy pomocy materialnej po opuszczeniu zgromadzenia zakonnego była zła sytuacja finansowa danego duchownego. Dodatkowo duchowni wskazywali na takie czynniki jak: brak akceptacji ze strony rodziny i najbliższych, brak źródeł zarobkowania i oszczędności, brak wsparcia materialnego po opuszczeniu zgromadzenia zakonnego ze strony władz kościelnych i rodziny.

¹⁸⁰ AP w Rzeszowie, sygn. 21204, Pismo WdSW w Rzeszowie, Wz.IV-1/8/66 z 30 marca 1966 r. do FK w Warszawie, k. 248. Zob. L. Fiejdasz, *Stosowanie...*, dz. cyt., s. 150.

¹⁸¹ P. Stanisław, *Przywileje...*, dz. cyt., s. 288–289.

Z pewnością opuszczenie stanu duchownego stwarzało dla duchownego przeszkodę natury finansowej z uwagi na brak możliwości podjęcia natychmiastowej pracy oraz brak stałego miejsca zamieszkania. Trzeba wspomnieć, że w okresie 1950–1989 nie było zinstytucjonalizowanej formy pomocy dla tych duchownych, z wyjątkiem możliwości przyznania im zapomogi doraźnej ze środków Funduszu. Księża bardzo często zwracali się bezpośrednio do FK o wypłatę takiej pomocy materialnej po opuszczeniu stanu duchownego. Jedną z takich sytuacji była prośba P. Porębskiego, który wystąpił ze zgromadzenia salezjańskiego: „Po wystąpieniu nie udałem się do domu rodzinnego, gdyż spotkałoby mnie tam tylko wymówki od rodziców i plotki ze strony sąsiadów [...] Polecam się zatem gorąco o przychylne załatwienie mojej prośby, gdyż wiem, że tacy jak ja mogą się ubiegać o pewną zapomogę”¹⁸².

W 1972 roku stworzono dodatkową podkategorię o nazwie „zapomogi doraźne dla osób, które opuściły stan duchowny”. We wspomnianym roku wydano na ten cel 334 000 złotych¹⁸³. Z tego rodzaju zapomóg korzystali członkowie zakonów męskich po opuszczeniu swojego zgromadzenia. Przeciętna kwota takiej jednorazowej zapomogi wynosiła 5 000 złotych. W skali całego roku stan duchowny w 1972 roku opuściły 62 osoby. Jedną z notatek, która opisuje historię zakonnika, który postanowił opuścić swoje zgromadzenie, wskazuje, że los takich osób nie był obojętny dla UdSW. W tym konkretnym przypadku były zakonnik otrzymał jednorazową zapomogę doraźną, a ponadto po wstawiennictwie kierownika WdSW otrzymał również szereg innych świadczeń państwowych¹⁸⁴.

W 1973 roku wydano na rzecz zapomóg doraźnych dla duchownych rzymskokatolickich 1 211 464 złote i 424 000 złotych dla duchownych nierzymskokatolickich¹⁸⁵. Rok później potrzymani oni 439 500 złotych, a głównymi beneficjentami byli księża prawosławni z diecezji przemysko-nowosądeckiej. Dla osób, które opuściły stan duchowny, przeznaczono sumę 266 500 złotych. Swym zakresem objęta byłych zakonników, którzy

¹⁸² AP w Rzeszowie, sygn. 21461, Pismo PWRN w Rzeszowie z 7 sierpnia 1961 r. do FK w sprawie przyznania jednorazowej zapomogi, k. 167. Przywołane przez L. Fiejdasz, *Stosowanie...*, dz. cyt., s. 148.

¹⁸³ L. Fiejdasz, *Stosowanie...*, dz. cyt., s. 15.

¹⁸⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Notatka dyrektora UdSW w sprawie nadania zapomogi doraźnej, s. 47.

¹⁸⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, s. 1.

potrzebowali finansowego wsparcia, aby rozpocząć samodzielną egzystencję po opuszczeniu zgromadzenia zakonnego¹⁸⁶.

Od 1975 roku wydatki na zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich połączono w jedną kategorię księgową z wydatkami związanymi z finansowym wsparciem dla duchownych opuszczających stan duchowny. Podyktowane to było względami praktycznymi, mianowicie duchowni opuszczający stan duchowny najczęściej należeli do Kościoła katolickiego. Władzom państwowym zależało na tym, aby osoba duchowna występująca ze swego zgromadzenia otoczona była opieką i troską ze strony państwa. Znane są przypadki, kiedy na polecenie kierownika WdSW lokalne służby pomagały w załatwieniu lokalu mieszkalnego. Osoby, które opuściły stan duchowny, korzystały z zapomóg doraźnych w sposób ciągły aż do czasu uzyskania samodzielności finansowej. Od 1978 roku zapomogi doraźne wypłacane w związku z wystąpieniem np. z zakonu nabiorą charakteru czysto jednorazowych uposażeń.

W 1975 roku na zapomogi doraźne wydano 2 872 772 złote, natomiast na zapomogi jednorazowe z uwagi na wystąpienie ze stanu duchownego wydano sumę 220 500 złotych¹⁸⁷. W latach 1976–1989 Fundusz Kościelny wypłacał zapomogi jednorazowe z tytułu opuszczenia stanu duchownego przez księży wyznania rzymskokatolickiego. Wysokość jednorazowej zapomogi była we wspomnianym okresie uzależniona od sytuacji danego duchownego. Wydział do Spraw Wyznań analizował każdy stan faktyczny poprzez pryzmat wskazanych przez duchownego okoliczności.

W latach 1976–1983 zapomoga z tytułu opuszczenia stanu duchownego wynosiła przeciętnie od 3 000 do 5 000 złotych. Zdarzały się przypadki wypłacania zapomóg w większej kwocie, co wynikało z faktu, że o ich przyznaniu decydował wyłącznie aparat wyznaniowy w oparciu o własne kryteria. Z pewnością zapomoga miała charakter pomocy socjalnej. Trudno jednak określić, czy okoliczności podawane przez duchownych na poparcie swojego wniosku były bardzo szczegółowo analizowane przez pracowników poszczególnych WdSW. Z pewnością jednak, w sytuacji gdy jednorazowa zapomoga nie była wystraszającym świadectwem, urzęd-

¹⁸⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, s. 47.

¹⁸⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/46, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1975 rok, poz. 1381.

nicy zwracali się do innych organów państwowych o objęcie pomocą danej osoby¹⁸⁸.

W latach 1984–1989 zapomoga z tytułu opuszczenia stanu duchownego wynosiła przeciętnie od 5 000 do 15 000 złotych, a nawet 35 000 złotych, co wynikało z panującej w tamtym okresie hiperinflacji¹⁸⁹.

4.2.3. Korzystanie z domów wypoczynkowych

Jednym z przywilejów przysługującym „księżom patriotom” była możliwość korzystania ze sfinansowanych częściowo lub całkowicie pobytów w sanatoriach i domach wypoczynkowych¹⁹⁰. Jak dalece tego rodzaju pobyty wypoczynkowe były skoordynowane z działaniami aparatu wyznaniowego świadczą podane przez L. Fiejdasz przykłady łączenia pobytu w domu wypoczynkowym w Sopocie dwóch członków KKC, których poproszono o wzięcie udziału w zebraniu ogólnym organizowanym przez wojewódzkie KKC w Gdańsku w lipcu 1962 roku¹⁹¹.

Ze środków FK finansowane były również „inne atrakcje” dla duchownych, którzy angażowali się w popieranie ustroju Polski Ludowej. Na przykład ks. J. Gąsior, biorąc udział w Ogólnopolskiej Konferencji Pokojowej w Bydgoszczy w 1962 roku, uczestniczył w wycieczce Szlakiem Piastowskim zorganizowanej przez tamtejsze koło oraz wysłuchał koncertu w Filharmonii Bydgoskiej¹⁹². Koszty związane z powyższymi wydarzeniami zostały sfinansowane ze środków FK.

Wnioski o zapomogę doraźną składane przez członków Zrzeszenia Katolików „Caritas” kierowano do UdSW. „Księża patrioci” zrzeszeni w Komisji Księży mieli możliwość otrzymania jednorazowych zapomóg bez zbędnych formalności. Najczęściej był to zwrot za poniesione koszty leczenia. Innym przywilejem przysługującym „księżom patriotom” była możliwość korzystania przez nich z pobytu w sanatoriach i domach

¹⁸⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/47–54, 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976–1983 rok.

¹⁸⁹ AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok, poz. 89–91.

¹⁹⁰ P. Stanisław, *Przywileje...*, dz. cyt., s. 289.

¹⁹¹ L. Fiejdasz, *Stosowanie...*, dz. cyt., s. 153–155.

¹⁹² Tamże, s. 154.

wypoczynkowych. Ze środków FK przekazywano rokrocznie określoną kwotę na konto uzdrowiska, z którego w trakcie danego roku korzystali „księża patrioci”. Możliwe też było korzystanie z takiego pobytu przez duchownego, a następnie koszty takiego pobytu były pokrywane ze środków Funduszu Kościelnego¹⁹³.

W okresie 1950–1989 funkcjonowało wiele ośrodków wypoczynkowych. Najczęściej to duchowni korzystali z domu wypoczynkowego „Dom Księży” w Karpaczu, domu wypoczynkowego w Sopocie oraz domu wypoczynkowego „Echo” w Krynicy. Celem pobytu było zapewnienie „księżom patriotom” wypoczynku i potrzebnego leczenia, chociaż wykorzystywano je także do prowadzenia kursów ideologicznych¹⁹⁴.

Na podstawie dokumentacji księgowej Funduszu Kościelnego można ustalić ogólną sumę dofinansowania do pobytów w sanatoriach. Przed wszystkim w 1955 roku po raz pierwszy ze środków FK dofinansowano pobyt „księży patriotów” w domu wypoczynkowym w Krynicy. Koszt całkowity pobytu tych duchownych został oszacowany na sumę 49 300 złotych. Ponadto ze środków FK przekazano diety dla duchownych na pokrycie kosztów dodatkowych w trakcie pobytu w tym ośrodku¹⁹⁵.

W 1960 roku zapomogę na leczenie w domu wypoczynkowym otrzymali: ks. Niewiero (woj. Olsztyn [pisownia oryginalna] – 3 122 złote); ks. Domerstag (woj. Opole [pisownia oryginalna] – 2 982 złote)¹⁹⁶. Z kolei ks. bp Makary otrzymał zapomogę na leczenie w domu wypoczynkowym na sumę 6 031 złotych 20 groszy w sierpniu¹⁹⁷ oraz 9 038 złotych 80 groszy w grudniu 1960 roku¹⁹⁸. W 1961 roku ze środków FK zwrócono sumę 3 122 złotych za pobyt ks. Skurskiego w domu uzdrowiskowym w Krynicy¹⁹⁹. W 1962 roku za pobyt w uzdrowisku Ciechocinek ks. Lisowski

¹⁹³ AAN, UdSW, sygn. 101/33–34, Dotacje na domy wypoczynkowe dla duchownych, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951–1959 rok.

¹⁹⁴ P. Stanisławski, *Przywileje...*, dz. cyt., s. 289–291.

¹⁹⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1955 rok, poz. 156, 166, 198, 201.

¹⁹⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, poz. 301, 302.

¹⁹⁷ Tamże, poz. 611.

¹⁹⁸ Tamże, poz. 1014.

¹⁹⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1961 rok, poz. 882.

otrzymał zwrot kosztów w wysokości 3 122 złotych. Tyle samo otrzymał ks. Mikulski za pobyt w uzdrowisku w Krynicy²⁰⁰.

W 1961 roku ze środków FK rozpoczęto finansowanie czynszu dzierżawnego za korzystanie z kąpieliska morskiego w Sopocie. Z kąpieliska tego korzystali „księża patrioci”. Na ten cel wydawano w latach 1960–1972 kwoty 110 000 złotych rocznie²⁰¹.

W latach 1960–1972 FK wypłacił na pokrycie kosztów pobytu „księży patriotów” w domach wypoczynkowych kwoty ok. 200 000 złotych rocznie²⁰². Natomiast w latach 1973–1989 wydatki na dofinansowanie pobytów w ośrodkach wypoczynkowych wynosiły ok. 210 000 złotych rocznie, co świadczyło m.in. o stałej liczbie osób korzystających z tej formy pomocy materialnej²⁰³.

Przede wszystkim ze środków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989 finansowano pobyty w sanatoriach i domach wypoczynkowych. Sposób finansowania tych pobytów zależał od decyzji poszczególnych wydziałów do spraw wyznań. Zazwyczaj po pozytywnym zaopiniowaniu pobytu danego księdza w takim ośrodku przyznawano dla niego zapomogę na pokrycie kosztów pobytu albo bezzwrotną pożyczkę²⁰⁴.

Ze środków Funduszu refundowano również poniesione wcześniej koszty pobytu przez danego księdza po uprzednim przedstawieniu rachunku w Wydziale do Spraw Wyznań. W sposób stały rokrocznie finansowano

²⁰⁰ Tamże, poz. 30, 31.

²⁰¹ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, poz. 491.

²⁰² W 1960 roku wydano 178 000 złotych, w 1961 roku 175 000 złotych, w 1962 roku 100 000 złotych, w 1963 roku 132 000 złotych, w 1964 roku 134 000 złotych, w 1965 roku 189 000 złotych, w 1966 roku 111 000 złotych, w 1967 roku 165 000 złotych, w 1968 roku wydano 195 000 złotych, w 1969 roku 185 000 złotych, w 1970 roku 205 000 złotych, w 1971 roku 225 000 złotych, w 1972 roku 165 000 złotych. Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/35–42, Dotacje na domy wypoczynkowe dla duchownych. Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za lata 1960–1972.

²⁰³ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/43–54, Dotacje na domy wypoczynkowe dla duchownych, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973–1982 rok; AAN, UdSW 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/11, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1984 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/12, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1985 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/13, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1986 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/14, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1987 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/15, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1988 rok; AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok.

²⁰⁴ L. Fiejdasz, *Stosowanie...*, dz. cyt., s. 154.

kąpielisko morskie w Sopotie (1960–1972) oraz uzdrowiska w Krynicy, Sopotie, Ciechocinku (1952–1989). O tym, że pobyt leczniczo-sanatoryjny osób duchownych był związany z wyrażaną przez nich postawą lojalności wobec władz Polski Ludowej świadczy fakt, że z tego typu form relaksu nie korzystali duchowni Kościoła katolickiego nieprzynależący do ruchu „księży patriotów”.

4.3. Specjalne zaopatrzenie emerytalne społecznie zasłużonych duchownych

W latach 1950–1989 duchowni „społecznie zasłużeni” zostali w sposób szczególny uprzywilejowani poprzez zapewnienie im różnego rodzaju świadczeń pieniężnych ze środków Funduszu Kościelnego. Objęcie tej grupy systemem zapomóg emerytalnych znajdowało swoje potwierdzenie w sposobie wydatkowania środków Funduszu w ramach realizacji przepisu art. 9 ust. 1 pkt 4 ustawy z 20 marca 1950 roku. Prawdziwym celem subwencjonowania „księży patriotów” było dążenie do ich materialnego uzależnienia od UdSW. Wielu z nich nie zdawało sobie sprawy, że intencją udzielania im pomocy materialnej i lekarskiej było późniejsze wykorzystanie ich postawy przeciwko episkopatowi²⁰⁵.

Pośród duchownych katolickich jedynie „księża patrioci” cieszyli się poparciem władz państwowych i to do nich trafiały środki finansowe Funduszu Kościelnego. Nadrzędnym celem UdSW było finansowe wspieranie duchownych afirmujących ustrój Polski Ludowej bez względu na formę organizacyjną ich działalności. W niniejszym podpunkcie zostaną przedstawione przykłady realizacji specjalnego zaopatrzenia emerytalnego duchownych określanych mianem „społecznie zasłużonych” za pomocą zapomóg emerytalnych i zapomóg stałych.

4.3.1. Zapomogi emerytalne dla duchownych

Jednym ze świadczeń wypłacanych ze środków FK były zapomogi emerytalne. Comiesięczne świadczenia trafiały na konta organów zwierzchnich

²⁰⁵ P. Stanisław, *Przywileje...*, dz. cyt., s. 293.

związków wyznaniowych, które przydzielały je poszczególnym kapłanom. Wypłacaniem zapomóg emerytalnych dla „księży patriotów” zajmowała się centrala ZKC. Większość dokumentów dotycząca wypłaty zapomóg emerytalnych zachowała się w archiwach poszczególnych wydziałów do spraw wyznań²⁰⁶.

Zapomogi emerytalne były przyznawane z uwagi na polityczną działalność danego księdza. Od takiego uzasadnienia odstępowano w przypadku „księży patriotów”, automatycznie zaliczając tę grupę do duchownych politycznie zaangażowanych w afirmację ustroju Polski Ludowej. W odniesieniu do duchownych związków wyznaniowych, którzy nie byli członkami ZKC, zasadniczą rolę odgrywało polityczne zaangażowanie lub rzadziej ciężka sytuacja danego księdza. Jednym z takich przykładów jest ks. M. Gosztyła, który od 1 czerwca pobierał zapomogę emerytalną z uwagi na stan zdrowia²⁰⁷.

Ustawowe sformułowanie o obejmowaniu specjalnym zaopatrzeniem emerytalnym duchownych społecznie zasłużonych doprowadziło do sytuacji, w której jedynymi beneficjentami stali się duchowni należący do organizacji prorządowych. Taki podział środków w oparciu o art. 9 ust. 1 pkt 4 pozostawał charakterystyczny do 1989 roku²⁰⁸.

Pod koniec lat 50. władze państwowe doprowadziły do powstania kół księży przy Zrzeszeniu Katolików „Caritas”. Istotą działalności tego ruchu było tworzenie propagandowego wizerunku duchowieństwa jako grupy popierającej ustrój. Ruch paxowski określany jest w literaturze jako nurt łagodzący rozbicie duchownych, zaś ruch zbawidowski jako nurt antykościelny. Z podziałem tym nie zgadza się Krzysztof Stachewicz²⁰⁹. Oba nurty miały charakter dywersyjny i oba osłabiały Kościół od wewnątrz, docierając do różnych środowisk duchowieństwa i rozszerzając idee

²⁰⁶ L. Fiejdasz, *Stosowanie...*, dz. cyt., passim.

²⁰⁷ Tamże, s. 146.

²⁰⁸ W latach 1950–1989 specjalne zaopatrzenie emerytalne duchownych społecznie zasłużonych realizowane było poprzez wypłacanie świadczeń w ramach kategorii wydatków o nazwie „zapomogi emerytalne dla duchownych” (1950–1965, AAN, UdSW, sygn. 101/33–37), „zapomogi stałe dla duchownych” (1966–1968, AAN, UdSW, sygn. 101/38–40), „zapomogi miesięczne dla duchownych” (1969–1988, AAN, UdSW, sygn. 101/40–54, 110/10–15), „zapomogi stałe miesięczne dla duchownych” (1989, AAN, UdSW, sygn. 112/1).

²⁰⁹ K. Stachewicz, *Dzieje ruchu „księży patriotów” w Polsce Ludowej*, „Etos” 1997, nr 37, s. 119.

różnicowania kleru. Działalność Zrzeszenia Katolików „Caritas” była subwencjonowana ze środków Funduszu Kościelnego aż do 1989 roku. „Księża patrioci” już od 1950 roku należeli do tej organizacji, choć sam proces powstawania kół rozpoczął się dopiero w 1959 roku²¹⁰.

Mechanizm finansowania zapomóg emerytalnych polegał na przekazywaniu comiesięcznych dotacji na rachunek Głównej Komisji Księży przy ZBOWiD oraz Centrali ZKC w Warszawie. Osobne kwoty przekazywano na rachunek kurii biskupiej w przypadku Kościoła Polskokatolickiego i analogicznie na rachunek Warszawskiej Metropolii Prawosławnej. Władze zwierzchnie tych dwóch związków wyznaniowych spełniały zatem rolę dysponenta ogólnej kwoty przeznaczonej na wypłatę świadczeń „emerytalnych”²¹¹.

System zaopatrzenia emerytalnego, utworzony na mocy art. 9 ust. 1 pkt 4 ustawy z 20 marca 1950 roku, nie podlegał uregulowaniom powszechnego systemu ubezpieczeń społecznych. Stworzony został z myślą o elitarnej grupie duchownych afirmujących ustrój komunistyczny. Ten system przetrwał aż do 1989 roku. Wysokość zapomogi emerytalnej była zindywidualizowana, a różnica pomiędzy najmniejszą a największą kwotą świadczenia sięgała często rzędu kilkunastu tysięcy złotych²¹².

Można dostrzec, że w okresie 1950–1989 wypłaty środków w ramach zapomóg emerytalnych dla duchownych „społecznie zasłużonych” przechodziły ewolucję w zakresie wysokości świadczenia. Brakowało obiektywnych kryteriów ich przyznawania, a praktyka wykazała, że UdSW w sposób dość tendencyjny interpretował ustawową przesłankę „społecznego zasłużenia”. Nabycie prawa do przedmiotowego świadczenia nie podlegało przepisom ubezpieczenia społecznego. W efekcie wypłacanie świadczeń na podstawie art. 9 ust. 1 pkt 4 ustawy stanowiło wygodny instrument różnicowania postaw duchownych katolickich. Przyznając zapomogę emerytalną, nie brano pod uwagę stażu pracy ani wieku²¹³.

²¹⁰ K. Krasowski, *Państwo...*, dz. cyt., s. 64–65; P. Stanisławski, *Próby rozbitcia jedności duchowieństwa katolickiego w okresie Polski Ludowej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2000, t. 2, s. 122–123.

²¹¹ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951–1958 rok.

²¹² AAN, UdSW, sygn. 101/33, Zapomoga emerytalna dla ks. Rhode (12 000 złotych), Zapomoga emerytalna dla ks. Doroszkiewicza (1 000 złotych), Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1957 rok.

²¹³ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, zapomoga emerytalna, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1957 rok, poz. 44, 69, 87.

Zapomóg emerytalnych, które wypłacano z Funduszu Kościelnego w sposób nieprzerwany w latach 1950–1989, nie można uznać za świadczenia emerytalne w ścisłym tego słowa znaczeniu. Objęcie duchownych specjalnym zaopatrzeniem emerytalnym zgodnie z brzmieniem przepisu ustawy dotyczyło tylko duchownych „społecznie zasłużonych” i tym samym wykluczało powszechny dostęp do korzystania z tych zapomóg. Trzeba dodać, że kryterium „społecznego zasłużenia” obejmowało także duchownych Kościoła Polskokatolickiego oraz Kościoła prawosławnego, którzy otrzymywali zapomogi od 1957 roku²¹⁴.

Głównym dysponentem środków Funduszu Kościelnego był UdSW, co w praktyce oznaczało swobodę przyznawania tych świadczeń w oparciu o pozamerytoryczne kryteria²¹⁵. Dotacje na wypłatę zapomóg emerytalnych, poprzez które realizowano przepis art. 9 ust. 1 pkt 4 ustawy, nie stanowiły głównej pozycji wśród wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989.

W okresie 1952–1970 wypłata na zapomogi emerytalne pochłaniała od 9% do 25% budżetu Funduszu. Wysokość przeznaczonych na ten cel środków była ukierunkowana na zachęcanie do przystępowania do ruchu księży „postępowych”. Władze państwowe liczyły na to, że dobrze zorganizowani „księża patrioci” będą w stanie dotrzeć do środowisk kleru parafialnego, kurialnego, zakonnego oraz wykładowców seminariów duchownych. Według władz uzyskanie szerokiego poparcia duchowieństwa katolickiego miało przekształcić ten ruch w ogólnonarodowy²¹⁶.

Natomiast w latach 1970–1984 wydatki na zapomogi emerytalne wynosiły około 4 000 000 złotych rocznie, co stanowiło mniej więcej 7% budżetu Funduszu Kościelnego. W latach 1985–1989 wydatki na zapomogi emerytalne wzrosły względem lat poprzednich, ale globalnie wynosiły nie więcej niż 4% rocznego budżetu FK, co ukazuje Tabela 5b.

Wykluczenie duchownych katolickich, którzy nie aprobowali ówczesnych realiów społeczno-politycznych, z zakresu pojęciowego kategorii

²¹⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1957 rok.

²¹⁵ Bezpośredni wpływ na przyznanie zapomogi emerytalnej miał UdSW. Wielokrotnie prośbę o zapomogę emerytalną kierował do Funduszu Kościelnego (UdSW) kierownik WdSW, uzasadniając tę prośbę „lojalną postawą” wobec Polski Ludowej. Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, poz. 55, 99, 107.

²¹⁶ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści...*, dz. cyt., s. 45–47.

„społecznie zasłużonych” odzwierciedlało ideę różnicowania postaw wśród duchowieństwa. Analiza struktury wydatków Funduszu Kościelnego w tej materii wykazuje, jak dużą wagę aparat wyznaniowy przykładał do zapewnienia sobie lojalności „księży patriotów”. Fundusz świadczył na rzecz duchownych różnego rodzaju świadczenia, opierając się na politycznej interpretacji wymogu „społecznego zasłużenia”.

Ruch „księży patriotów”, od chwili powstania w 1949 roku aż do jego rozwiązania w 1989, cieszył się niesłabnącym zaufaniem władz państwowych. Wspomnieć należy, że organizacja skupiająca „księży patriotów” otrzymywała z budżetu państwa dotacje na całokształt swojej działalności. Wydatki z Funduszu Kościelnego w ramach realizacji specjalnego zaopatrzenia emerytalnego stanowiły jeden z filarów finansowego wsparcia tej grupy duchowieństwa. Powyższe twierdzenia znajdują oparcie w ustaleniach poczynionych w rozdziale piątym. Paradoksalnie liczba członków ruchu „postępowego” kleru nie miała wpływu na poziom finansowania ich działalności. Zapomogi emerytalne miały charakter świadczenia dożywotniego. Tym samym były one pod wieloma względami zbliżone do emerytury. Jednak materiały Funduszu wskazują, że z tych świadczeń korzystali „księża patrioci” w różnym wieku i z różnym stażem pracy.

Analiza materiałów archiwalnych wskazuje jednoznacznie, że w latach 1950–1989 na wypłatę zapomóg emerytalnych wydatkowano znaczące kwoty. W 1951 roku systemem zapomóg emerytalnych objęto około 100 duchownych. Rocznie wydano na ten cel 450 800 złotych²¹⁷. Od 1956 roku średnia wysokość zapomogi emerytalnej wynosiła 1 600–1 800 złotych. Od 1958 roku grupa 65 „księży patriotów” otrzymywała średnio 167 450 złotych miesięcznie²¹⁸.

Indywidualizacja świadczeń o charakterze emerytalnym miała pomagać w zdobywaniu zaufania niezrzeszonych księży. Warto odnotować, że na wysokość omawianego świadczenia miała wpływ społeczna postawa duchownego, a nie obiektywne kryteria. Kwoty wypłacane duchownym były wyraźnie wyższe od ówczesnego przeciętnego wynagrodzenia. Innymi słowy zapomogi emerytalne bardzo dobrze spełniały swoją propagandową rolę i stanowiły istotną część dochodów „księży patriotów”.

²¹⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951 rok.

²¹⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1958 rok, poz. 139, 229.

Największe kwoty zarezerwowane były dla lojalnych działaczy o sprawdzonej ideologicznie postawie²¹⁹.

Sytuacja finansowania ze środków Funduszu zapomóg emerytalnych uległa zmianie w latach 1960–1965. Władze partyjne położyły nacisk na instytucjonalną walkę z Kościołem katolickim. W zamierzeniu władzy ludowej działania UdSW w latach 60. miały się skupiać na zniwelowaniu znaczenia Wielkiej Nowenny. Mając to na uwadze, władze dostosowały wydatkowanie środków Funduszu do aktualnych potrzeb. Wydatki na zapomogi emerytalne w latach 1961–1965 nie przekroczyły 15% całego budżetu FK²²⁰.

Aparat wyznaniowy w latach 1960–1965 położył nacisk na systemową walkę z Kościołem katolickim poprzez wspieranie Kościołów mniejszościowych, w szczególności Kościoła Polskokatolickiego. Krytyka Kościoła katolickiego w prasie religijnej oraz ograniczanie budownictwa sakralnego stanowiły istotę tych działań. „Księża patrioci” mieli za zadanie wzywanie wiernych do popierania rozwoju gospodarczego kraju. Realizacji powyższych zadań służyły środki finansowe z Funduszu Kościelnego przeznaczone na działalność statutową ZKC. Ciężar systemowej walki z Kościołem w latach 1960–1965 spoczywał na organizacji prorządowych księży. We wspomnianym okresie władze komunistyczne nie prowadziły natomiast zintensyfikowanej działalności obliczonej na zwiększenie liczebności ruchu „księży patriotów”.

Od 1960 roku widoczny jest stały wzrost kwot przeznaczonych na wypłatę zapomóg emerytalnych. Bardzo istotne z punktu widzenia prowadzonej polityki wyznaniowej było czuwanie nad tym, aby organizacja prorządowych księży nie uzyskała zbyt silnej społecznie pozycji. W interesie UdSW było takie wpływanie na politykę kadrową tej organizacji, aby stanowiła realną alternatywę wobec Kościoła katolickiego, a z drugiej strony nie uzyskała zbyt szerokiej autonomii²²¹.

W 1960 roku na wypłatę zapomóg emerytalnych wydano 2 995 666 złotych, a rok później 2 859 868 złotych²²². Świadczenia w grupie księży

²¹⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951 rok.

²²⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/35–37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960–1965 rok.

²²¹ B. Fijałkowska, *Partia...*, dz. cyt., s. 67.

²²² AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1961 rok, s. 38.

„postępowych” wahały się w granicach 2 500–5 000 tysięcy złotych. W 1962 roku wydatkowano na zapomogi stałe kwotę 3 335 358 złotych. Rok później wydano 3 867 756 złotych, podczas gdy w 1964 była to kwota 3 867 756 złotych²²³.

Liczba duchownych uzyskujących pomoc w postaci zapomóg emerytalnych pozostawała na identycznym poziomie od 1961 roku, co wpłynęło na ukształtowanie się stałej wysokości świadczeń. Wysokość zapomogi wynosiła około 3 500 złotych. Była jednak grupa duchownych Kościoła Polskokatolickiego oraz „zasłużonych działaczy” ruchu „księży patriotów”, którzy odbierali świadczenia w wysokości ok. 15 000 złotych miesięcznie. W dwóch kolejnych latach nastąpił wzrost środków przeznaczonych na zapomogi: w 1964 roku wydano na ten cel 4 700 182 złote, a w 1965 roku 4 400 000²²⁴.

Wydatki na zapomogi emerytalne w okresie 1966–1970 utrzymywały się na zbliżonym poziomie. Najlepiej tę zależność ukazuje zestawienie wydatków na ten cel z wysokością budżetu Funduszu Kościelnego. Generalnie we wspomnianych latach roczne wydatki na zapomogi emerytalne nie przekroczyły kwoty 6 044 646 złotych (1966)²²⁵. Dokonując zestawienia wysokości wydatków na zapomogi emerytalne oraz wysokości budżetu Funduszu Kościelnego we wspomnianych latach można wyprowadzić wnioski, że na zapomogi emerytalne wydano najwięcej w 1966 roku, zaś w latach 1967–1970 wydawano rocznie na ten cel ok. 5 000 000 złotych. W 1967 roku wydatki na zapomogi emerytalne stanowiły 18,99%, w 1968 roku 20,45%, w 1969 19,19%, zaś w 1970 roku 15,08% budżetu Funduszu Kościelnego²²⁶.

Zmiana rządu w 1970 roku nie doprowadziła do rezygnacji z realizacji wytycznych polityki wyznaniowej państwa mającej na celu rozbić

²²³ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok, s.12.

²²⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964 rok, s. 47.

²²⁵ W 1967 roku wydatkowano na zapomogi emerytalne kwotę 5 851 296 złotych. W 1968 roku wydano 5 340 650 złotych, podczas gdy w 1969 była to kwota 5 025 710 złotych. W 1970 wydano 4 635 660 złotych. Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968–1969 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok.

²²⁶ Zob. Tabela 5b. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na specjalne zaopatrzenie emerytalne społecznie zasłużonych duchownych.

jedności duchowieństwa katolickiego. W dalszym ciągu wspierano ruch „księży patriotów” poprzez system zapomóg emerytalnych oraz poprzez dotowanie działalności ZKC. Zauważyć należy, że od 1970 do 1985 roku wydatkowano na zapomogi emerytalne kwotę ok. 4 000 000 złotych rocznie. W UdSW panowała wówczas opinia, że dezintegracja Kościoła poprzez wzmocnienie kół księży nie przyniesie efektów. Z tego powodu szczególnie nacisk w latach 1970–1980 położono na finansowanie wydawnictw nierzyskokatolickich, blokowanie ruchu ekumenicznego, ograniczanie budownictwa sakralnego²²⁷.

System zapomóg emerytalnych od 1972 roku jeszcze wyraźniej sprowadzono do roli instrumentu materialnego uzależnienia duchownych. Zmiana metod działań dezintegrujących struktury Kościoła wpłynęła bezpośrednio na zmianę wydatkowania środków Funduszu Kościelnego. Z racji tego, że system premiował duchownych „społecznie zasłużonych”, wydatki na ten cel kształtowały się na podobnym poziomie każdego roku. W tym miejscu przypomnieć trzeba, że w okresie 1977–1989 osoby duchowne były jedyną grupą pozbawioną prawa do ubezpieczenia społecznego²²⁸.

Poprzez system zapomóg emerytalnych w 1973 roku przekazano duchownym kwotę 4 279 000 złotych²²⁹. Od 1974 roku ruch „księży patriotów” odgrywał w procesie rozbijania jedności duchowieństwa coraz mniejszą rolę. Do realizacji tego celu zaczęto wykorzystywać bardziej wyrafinowane metody (np. podpalenia obiektów sakralnych, podsłuchy, tworzenie sieci agenturalnej w seminariach duchownych, preparowanie dokumentów na księdza, organizowanie napadów bandyckich na księży)²³⁰.

W 1976 roku na zapomogi miesięczne wydano 3 876 800 złotych²³¹. W 1974 roku suma wydatków na zapomogi wynosiła 3 418 500 złotych, zaś w 1978 roku wzrosła do poziomu 3 693 800 złotych. Liczba

²²⁷ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści...*, dz. cyt., s. 285.

²²⁸ P. Stanisław, *Dyskryminacja osób duchownych w zakresie ubezpieczenia społecznego w PRL [w:] Divina et Humana. Księga Jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin księdza profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisław, Lublin 2001, s. 249.

²²⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, s. 1.

²³⁰ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści...*, dz. cyt., s. 419.

²³¹ AAN, UdSW, sygn. 101/47, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976 rok, s. 45.

korzystających z tej formy pomocy na przestrzeni wspomnianych trzech lat wynosiła ok. 170 osób. W 1978 roku najniższe świadczenie wynosiło 1 200 złotych, podczas gdy rok później była to już kwota 1 800 złotych²³². W latach 1983–1988 najniższa zapomoga emerytalna wynosiła 3 000 złotych, a najwyższa 6 000 złotych. Tę ostatnią pobierał np. ks. Włodzimierz Doroszkiewicz (Bazyli)²³³.

W latach 1967–1985 wydatki na wypłatę zapomóg emerytalnych wynosiły ok. 4 000 000 złotych rocznie. Wydatki na zapomogi emerytalne dla duchownych w latach 1951–1989 nigdy nie stanowiły głównej pozycji wydatków Funduszu Kościelnego. Niemniej jednak dotacje przeznaczone na ten cel były jedną z 3 głównych pozycji wydatkowania środków finansowych FK²³⁴.

Wydatki te wzrastały, poczynając od 1985 roku, co było związane ze wzrostem wysokości świadczeń wypłacanych przez Fundusz²³⁵. Roczne wydatki na wypłatę zapomóg emerytalnych dla duchownych „społecznie zasłużonych” wynosiły: 7 356 500 złotych (1985), 9 873 000 złotych (1987)²³⁶, 12 738 000 złotych (1988)²³⁷. W 1989 roku wysokość wydatków osiągnęła sumę 26 304 000 złotych, co było związane z panującą wówczas hiperinflacją²³⁸.

Każdy ze związków wyznaniowych miał swój indywidualny system zabezpieczenia materialnego duchowieństwa po osiągnięciu wieku emerytalnego. W przypadku Kościoła prawosławnego była to Kasa Emerytalna Duchowieństwa Prawosławnego, która powstała przed II wojną światową. Wznowienie działalności Kasy nastąpiło w 1947 roku. Reorganizację przeprowadził w latach 1966–1968 metropolita Stefan. W wyniku reorganizacji Kasa została przekształcona w Fundusz Socjalny Metropolii²³⁹. Podstawę prawną działalności Funduszu Socjalnego stanowił statut, który wszedł w życie 1 kwietnia 1968 roku²⁴⁰.

²³² AAN, UdSW, sygn. 101/50, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1978 rok, poz. 43, 60.

²³³ AAN, UdSW, sygn. 110/12, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1985 rok, poz. 310.

²³⁴ Zob. Tabela 5. Wydatki środków Funduszu Kościelnego na system zapomogowy.

²³⁵ AAN, UdSW, sygn. 110/12, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1985 rok.

²³⁶ AAN, UdSW, sygn. 110/14, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1987 rok.

²³⁷ AAN, UdSW, sygn. 110/15, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1988 rok.

²³⁸ AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok.

²³⁹ K. Urban, *Kościół Prawosławny...*, dz. cyt., s. 278–279.

²⁴⁰ Zob. *Statut Funduszu Socjalnego św. Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w PRL*, Warszawa 1968, za: K. Urban, *Kościół Prawosławny...*, dz. cyt., przypis 75, s. 279.

Fundusz Socjalny Metropolii miał za zadanie wypłacać świadczenia na emerytury, renty, zapomogi i leczenie (§ 4). Podstawę finansową działalności stanowił uchwalany corocznie przez jego zarząd budżet (§ 5). W świetle statutu Fundusz miały tworzyć składki diecezji i parafii, duchownych i psalmistów, dotacje państwowe, ofiary krajowe i zagraniczne oraz dochody z imprez na ten cel organizowanych. K. Urban twierdzi, że budżet Funduszu Socjalnego w latach 1968–1970 tworzyły wyłącznie składki duchownych i psalmistów²⁴¹.

Materiały archiwalne Funduszu Kościelnego pozwalają na odniesienie się do twierdzeń K. Urbana. Wysokość środków finansowych z FK w latach 1968–1970 na wypłatę emerytur, rent, zapomóg, świadczeń leczniczych pozwala na stwierdzenie, że Fundusz Socjalny Metropolii nie był jedynym źródłem finansowania potrzeb materialnych duchowieństwa prawosławnego. Ponadto wysokość środków FK na realizację pomocy materialnej i lekarskiej dla duchownych prawosławnych potwierdza prowadzoną wówczas politykę finansowego wspierania Kościoła prawosławnego.

W okresie od 1 czerwca 1968 roku do 31 grudnia 1969 roku z tytułu składek wpłynęło ok. 918 000 złotych. W 1969 roku wydatkowano na emerytury, renty i zasiłki ok. 500 000 złotych. Objęły one w sumie 76 osób²⁴². W tym samym czasie ze środków Funduszu Kościelnego na pomoc materialną i lekarską oraz specjalne zaopatrzenie emerytalne duchownych „społecznie zasłużonych” przeznaczono 600 000 złotych (1968), a w 1969 roku 400 000 złotych²⁴³.

Na ocenę skali finansowego uzależnienia Kościołów mniejszościowych od środków Funduszu Kościelnego pozwoliłoby skonfrontowanie wysokości budżetu centralnego tych Kościołów i wysokości otrzymanych dotacji z Funduszu Kościelnego. Takie dane są obecne w literaturze przedmiotu. Mają one jednak charakter szczytkowy. Poniższa tabela prezentuje takie zestawienie²⁴⁴.

²⁴¹ Tamże, s. 279.

²⁴² Tamże.

²⁴³ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/40, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1968 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/40, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1969 rok.

²⁴⁴ K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce 1945-1991*, Kraków 1994, s. 72–78.

Zestawienie budżetu rocznego Kościołów oraz wydatków rocznych ze środków FK na rzecz Kościołów w 1951, 1953, 1971 roku						
	Budżet roczny Kościoła	Wydatki roczne na rzecz danego Kościoła ze środków FK	Budżet roczny Kościoła	Wydatki roczne na rzecz danego Kościoła ze środków FK	Budżet roczny Kościoła	Wydatki roczne na rzecz danego Kościoła ze środków FK
	1951		1953		1971	
Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny	665 000,00	205 500,00	856 407,00	984 407,00	4 260 000,00	275 000,00
Kościół Ewangelicko-Augsburski	745 000,00	90 000,00	353 000,00	-----	2 165 000,00	2 664 500,00
Kościół Ewangelicko-Reformowany	64 000,00	-----	186 000,00	-----	1 530 000,00	75 000,00
Kościół Metodystyczny	715 000,00	-----	853 473,00	-----	1 822 000,00	11 800,00
Kościół Polskokatolicki	-----	408 500,00	358 230,00	614 500,00	4 054 900,00	-----
Starokatolicki Kościół Mariawitów	-----	-----	186 663,00	-----	-----	70 000,00
Katolicki Kościół Mariawitów	90 000,00	-----	91 362,00	-----	567 000,00	50 000,00
Polski Kościół Chrześcijan Baptystów	80 000,00	-----	386 339,00	-----	2 076 000,00	10 000,00
Unia Zborów Adwentystów Dnia Siódmego	1 081 000,00	-----	1 262 763,00	-----	8 499 900,00	-----
Zjednoczony Kościół Ewangeliczny	-----	-----	55 294,00	-----	1 780 000,00	45 000,00

Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego	-----	-----	1 210 000,00	-----	3 471 600,00	-----
Muzułmański Związek Religijny	-----	12 000,00	-----	-----	-----	76 500,00

W 1972 roku stworzony został specjalny Fundusz Emerytalny dla duchownych członków ZK „Caritas” na mocy uchwały zarządu głównego Zrzeszenia z dnia 2 sierpnia 1972 r. (nr 5/72)²⁴⁵. Zgodnie z regulaminem tego funduszu przewidywano następujące źródła dochodów: wpisowe, składki członkowskie, dotacje, darowizny i zapisy oraz inne wpływy (§ 20 ust. 1). Wśród źródeł przychodów największe znaczenie miały dotacje państwowe, które były przekazywane za zgodą UdSW poprzez Fundusz Kościelny. Wszystkie dochody i wydatki Funduszu ewidencjonowane były w ramach funduszu emerytalnego utworzonego Ustawą z dnia 23 stycznia 1968 r. o funduszu emerytalnym²⁴⁶.

Finanse ubezpieczenia emerytalnego duchownych należących do ZK „Caritas” nie były organizacyjnie wydzielone, bilansowane były jednak odrębnie²⁴⁷. Możliwość przystąpienia do ubezpieczenia zarezerwowana była dla członków Zrzeszenia. Zgodnie z postanowieniami uchwały zarządu głównego ZK „Caritas” z 2 sierpnia 1972 roku mogli z niego korzystać wyłącznie duchowni należący do tej organizacji. Dwukrotnie Fundusz Kościelny przekazał dotacje na rzecz Funduszu Emerytalnego dla duchownych członków ZK „Caritas” (w 1972 roku było to 3 000 000 złotych²⁴⁸, natomiast w 1974 roku 2 000 000 złotych)²⁴⁹.

System wydawania środków na zapomogi emerytalne nie pozostawia żadnych złudzeń co do prawdziwych intencji UdSW. Zapomogi były kierowane do duchownych, którzy mieli stanowić bazę kadrową po „czystkach”, jakie miały być dokonane na mocy Dekretu z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych. Mankamentem

²⁴⁵ P. Stanisław, *Ubezpieczenia społeczne duchownych...*, dz. cyt., s. 70; P. Stanisław, *Próby...*, dz. cyt., s. 122–125.

²⁴⁶ Dz. U. nr 3, poz. 7, ze zm.

²⁴⁷ Zob. P. Stanisław, *Ubezpieczenia społeczne duchownych...*, dz. cyt., s. 72.

²⁴⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1972 rok.

²⁴⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1974 rok.

tego przedsięwzięcia była bardzo mała liczba księży, którzy przynależeli do organizacji Komisji Księży ze względów czysto ideologicznych²⁵⁰. Dlatego, aby zachować lojalność ze strony duchownych, konieczne było stymulowanie tej organizacji stałym finansowym wsparciem. Duchowni sympatyzujący z władzami mogli liczyć na bogatą ofertę różnego rodzaju świadczeń, dostosowaną do ich indywidualnego zaangażowania. Wśród duchowieństwa „postępowego” znajdowali się również tacy, których do współpracy zmuszono za pomocą szantażu lub prowokacji²⁵¹.

Duchownych ideologicznie zaangażowanych ceniono najwyżej i przyznawano im finansowe przywileje oraz obietnicę odpowiednich stanowisk kościelnych i beneficjów. Ksiądz prałat Jasielski, jeden z liderów Komisji Księży przy ZBOWiD, na łamach „Kuźnicy kapłańskiej” sugerował o nadużyciach, jakich dopuszczali się księża zrzeszeni w Komisji. Prezes ZKC, ksiądz A. Lamparty, scharakteryzował członków ZBOWiD jako ludzi „gotowych na wszystko, bez sumienia, zdegenerowanych”²⁵².

Wypłata zapomóg emerytalnych była skierowana wyłącznie do członków ruchu zbowidowskiego, następnie caritasowego. Zapomogi emerytalne przeznaczone były w znacznej mierze dla „księży patriotów”. Jednak tą formą pomocy materialnej objęci zostali również duchowni Kościołów mniejszościowych. Poprzez system zapomóg emerytalnych aktywizowano jak największą grupę księży do „dożywotniej” lojalności wobec władzy. Z tego też powodu zapomogi przybrały charakter quasi-emerytur.

Realizacji specjalnego zaopatrzenia emerytalnego służyły zapomogi emerytalne. Ze względu na ich instrumentalizację świadczenia te nie miały charakteru świadczeń emerytalnych, lecz tylko nosiły taką nazwę. W strukturze wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989 wyodrębnić można kilka okresów wypłacania tych zapomóg. W latach 1950–1965 Fundusz wydatkował na realizację specjalnego zaopatrzenia emerytalnego w ramach kategorii o nazwie „zapomogi emerytalne dla

²⁵⁰ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści...*, dz. cyt., s. 83.

²⁵¹ Pracownicy aparatu bezpieczeństwa dokonywali werbunku do ruchu „księży patriotów” według metody „korek, worek i rozporek”, co było odzwierciedleniem słabości księży: alkohol, pieniądze, kobiety. Zob. A. Grajewski, *Kompleks Judasza...*, dz. cyt., s. 180–182.

²⁵² A. Grajewski, *Kompleks Judasza...*, dz. cyt., s. 180–183.

duchownych”²⁵³. Od 1966 roku zapomogi te księgowano jako „zapomogi stałe dla duchownych”²⁵⁴. Kolejna istotna zmiana w strukturze wydatków dotycząca zapomóg emerytalnych nastąpiła w 1971 roku, gdy księgowano je jako „zapomogi miesięczne”.

W okresie 1950–1989 nie wydano żadnego rozporządzenia wykonawczego do ustawy. Interpretacja ustawowego terminu „społeczne zasłużenie” pozostawiona była *de facto* urzędnikom UdSW. Rola Funduszu Kościelnego ograniczała się jedynie do finansowania świadczeń wypłacanych poszczególnym beneficjentom. Materiały archiwalne wyraźnie wskazują, że FK był jedynie materialnym zapleczem dla działań podejmowanych przez kierownictwo UdSW²⁵⁵.

4.4. Zapomogi emerytalne dla zakonnic

Przed II wojną światową w Polsce było ok. 16 820 siostr zakonnych²⁵⁶. Prowadziły one wówczas 32 żłobki, 275 przedszkoli, 477 ochronek, 232 sierocińce, 7 świetlic, 130 internatów, 87 zakładów wychowawczych, 25 domów poprawczych, 258 szkół podstawowych, 253 szkoły zawodowe, 20 seminariów nauczycielskich, 44 gimnazja, 248 szpitali, 160 zakładów leczniczych specjalnych i 3 domy noclegowe. Po II wojnie światowej liczba siostr zakonnych wynosiła 22 318. Były to dane z 1950 roku, natomiast

²⁵³ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33–34, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951–1959 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1961 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok.

²⁵⁴ Od 1966 roku wydatki na zapomogi emerytalne dla duchownych księgowano zamiennie pod nazwą „zapomogi stałe dla duchownych” (1966–1968, 1970), „zapomogi stałe miesięczne dla duchownych” (1989). Zob. Tabele 12–14. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1960–1989.

²⁵⁵ Świadczą o tym liczne dokumenty, na których podstawie dokonywano wypłat ze środków Funduszu Kościelnego, np. AAN, UdSW, sygn. 101/12, Decyzja o przyznaniu nagród noworocznych dla działaczy ruchu ekumenicznego.

²⁵⁶ A. Szymański, *Proces...*, dz. cyt., s. 189.

w 1958 roku liczba siostr zakonnych wzrosła do 28 410, a w 1962 roku do 30 500²⁵⁷.

Pierwszą próbę likwidacji życia zakonnego stanowiła akcja o kryptonimie „X-2”, która miała miejsce w 1954 roku²⁵⁸. W jej wyniku doszło do likwidacji wielu dzieł apostolskich, które nierozłącznie związane były ze specyfiką danego regionu i wychodziły naprzeciw potrzebom społeczności lokalnej. W wyniku akcji „X-2” zlikwidowano 323 domy zakonne na terenie województwa stalingradzkiego (katowickiego), opolskiego, wrocławskiego. Ideą likwidacji życia zakonnego było uniemożliwienie zakonnicom oddziaływania na społeczeństwo²⁵⁹.

Dla uporzokowania działań podjętych w ramach tzw. akcji X-2, których celem było również wysiedlenie siostr zakonnych do obozów pracy, władze administracyjne powoływały się na różne przepisy prawne. Jednak, jak oceniał sekretariat Episkopatu Polski, chodziło tu jedynie o stworzenie fikcji przestrzegania prawa. W kilku przypadkach powołano się na art. 4, 5 i 6 Dekretu z dnia 26 kwietnia 1949 r. o nabywaniu i przekazywaniu nieruchomości niezbędnych dla realizacji narodowych planów gospodarczych²⁶⁰. W pozostałych na art. 16 prawa o stowarzyszeniach z 27 października 1932 roku²⁶¹. W przypadku wysiedleń z terenów tzw. Ziem Odzyskanych powoływano się na art. 16 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 grudnia 1927 r. o granicach Państwa²⁶², a także na tenże art. 16 prawa o stowarzyszeniach²⁶³.

Polityka ubezpieczeniowa kreowana przez władze partyjne w stosunku do osób duchownych zatrudnionych w kościelnych instytucjach opiekuńczych odzwierciedlała aktualny stosunek władz do samego Kościoła katolic-

²⁵⁷ Tamże, s. 189–191.

²⁵⁸ Szerzej o akcji „X-2” m.in.: *Wysiedlenia zakonnice z klasztorów do obozów pracy w ramach „akcji X-2” przez władze komunistyczne w PRL* [w:] *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, red. J. Myszor, Warszawa 2006, t. 3, s. 357; E. Kaczmarek, *Specyfika sytuacji zakonów na Ziemiach Zachodnich – organizacja i przebieg akcji X2* [w:] *Zakony żeńskie na Śląsku w XIX i XX wieku*, red. W. Musialik, Opole 2006, s. 120–134; A. Szymański, *Proces...*, dz. cyt., s. 189–191.

²⁵⁹ I. Kupczewska, *Likwidacja przedszkoli zakonnych w Małopolsce w świetle materiałów służb bezpieczeństwa z 1962 r.* [w:] *Zakony żeńskie w PRL. Studia i materiały do historii najnowszej żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2008, s. 54.

²⁶⁰ Dz. U. nr 4, poz. 31.

²⁶¹ Dz. U. nr 94, poz. 808.

²⁶² Dz. U. nr 11, poz. 83.

²⁶³ Szerzej na ten temat A. Szymański, *Proces...*, dz. cyt., s. 189–203.

kiego. Po zakończeniu II wojny światowej wykorzystywano przepisy prawne do pozostawienia poza grupą obywateli korzystających z ubezpieczeń społecznych jak największej liczby duchownych, w tym sióstr zakonnych pracujących w zakładach i lecznicach kościelnych. Celem takich działań była chęć wytworzenia podziałów wśród duchowieństwa i osłabienie jedności Kościoła. W tym celu tworzono uprzywilejowane formy wsparcia dla nielicznej grupy duchownych, gotowych na bezkrytyczne posłuszeństwo wobec władz państwowych, nawet wbrew stanowisku hierarchów kościelnych²⁶⁴.

Jak pisze J. Żurek, „zwalniane z zakładów opiekuńczych i szpitali zakonnice napotykały przeszkody w podjęciu pracy, ze względu na specyfikę życia zakonnego”. W konsekwencji zatrudnianie zakonnicy było możliwe albo w spółdzielniach produkcyjnych, albo w formie pracy chałupniczej, jednak odpowiednie urzędy zatrudnienia odmawiały osobom zakonnym prawa do powyższych form zarobku. Protesty w tej kwestii składał sekretarz episkopatu. W rezultacie pozbawione pracy w szpitalach pielęgniarki zakonne często świadczyły pomoc potrzebującym, opiekując się w domach osobami chorymi i w podeszłym wieku²⁶⁵.

Dość powszechna była praktyka wręczania siostrom zakonnym dobrowolnych datków w podziękowaniu za udzieloną im pomoc. Władze kościelne nie uważały wręczonych siostrom datków za zapłatę, lecz „dobrowolną, dowolną co do wysokości ofiarę na potrzeby i pomoc innym”. Na tym tle doszło do sporu wokół opodatkowania tychże datków²⁶⁶. Motywacją

²⁶⁴ P. Stanisławski, *Rola przepisów regulujących ubezpieczenie społeczne duchownych w realizacji polityki wyznaniowej państwa w latach 1945-1989* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005, s. 295.

²⁶⁵ J. Żurek, *Powtórna kasata placówek wychowawczych Kościoła katolickiego w Polsce (1958-1963)*, „*Nasza Przeszłość*” 2004, nr 102, s. 206.

²⁶⁶ Generalnie spór dotyczył interpretacji definicji praktyki pielęgniarskiej z art. 1 Ustawy z dnia 21 lutego 1935 r. o pielęgniarstwie (Dz. U. nr 27, poz. 199). Art. 2 cytowanej ustawy stanowił, że do wykonywania praktyki pielęgniarskiej uprawnione były jedynie osoby, które uzyskały prawo praktyki pielęgniarskiej. Rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 2 sierpnia 1951 r. w sprawie rejestracji fachowych pracowników służby zdrowia oraz zasad powoływania ich na stanowiska w zakładach społecznych służby zdrowia (Dz. U. nr 43, poz. 328) nakładało m.in. na pielęgniarki rozpoczynające pracę zawodową obowiązek wcześniejszego uzyskania z właściwego terytorialnie Wydziału Zdrowia PWRN specjalnego zaświadczenia o prawie wykonywania zawodu. Ministerstwo Zdrowia stwierdziło, że siostry zakonne powinny posiadać zaświadczenie o prawie wykonywania zawodu pielęgniarskiego, a okoliczność, że nie pobierają wynagrodzenia, lecz tylko dobrowolne datki, nie uzasadnia wyłączenia ich spod przepisów podatkowych.

działania zakonnice nie była chęć uzyskania zapłaty, lecz pragnienie realizowania charyzmatu macierzystego zgromadzenia zakonnego. To właśnie charakter wykonywanej posługi należy uznać za decydujący o braku cech warunkujących pracę zawodową. Niemniej jednak władze państwowe stosowały odmienną interpretację przepisów, niekorzystną dla zakonnice, mającą na celu maksymalne ograniczenie ich wpływów w społeczeństwie. Prawo o stowarzyszeniach było instrumentem represyjnej polityki prowadzonej wobec zgromadzeń zakonnych²⁶⁷.

Ograniczenie działalności charytatywnej polegało na akcji przejmowania placówek prowadzonych przez zgromadzenia zakonne. Następnie władze poszczególnych wydziałów do spraw wyznań przystępowały do dalszych działań o charakterze operacyjno-rozpoznawczym. Urzędnicy aparatu wyznaniowego dokonywali analizy postaw, zachowań siostr zakonnych, określając je według prostego schematu (pozytywny, negatywny).

Zapomogi emerytalne miały na celu finansowe uzależnienie siostr zakonnych, po tym jak utraciły możliwość wykonywania dotychczasowej pracy. Wielokrotnie wypłacane zapomogi z FK były dla siostr zakonnych, w obliczu utraty jedyne go ich dochodu, ostatnią szansą na poprawę sytuacji materialnej. W tym też celu pracownicy WdSW przeprowadzali liczne rozmowy z zakonicami (przełożonymi)²⁶⁸.

Fundusz Kościelny rozpoczął finansowanie emerytur dla zakonnice w listopadzie 1957 roku. Pojawianie się tej kategorii wydatków miało związek z przejęciem przez państwo majątku domów zakonnych oraz wysiedleniem siostr do obozów pracy kontrolowanych przez ówczesne władze państwowe²⁶⁹. Prawdziwym powodem wysiedlenia siostr zakonnych było proponowanie im różnego rodzaju finansowych przywilejów, pod warunkiem że opuszczą swoje zgromadzenie. Wypłacanie zapomóg emerytalnych było z jednej strony wyrazem rekompensaty za odebrany (po 1954 roku) siostrom zakonnym majątek, zaś z drugiej strony było podyktowane względami ich krytycznej sytuacji bytowej²⁷⁰.

Beneficjentki otrzymywały świadczenia z miesięcznym opóźnieniem, a więc zapomogi emerytalne otrzymywały z dołu, wraz z końcem mie-

²⁶⁷ M. Ordon, *Prawo o stowarzyszeniach jako instrument represji...*, dz. cyt., s. 111.

²⁶⁸ I. Kupczewska, *Likwidacja...*, dz. cyt., s. 54–55.

²⁶⁹ P. Raina, *Losy...*, dz. cyt., s. 5–11.

²⁷⁰ Tamże, s. 134–137.

siąca. Największy liczebnie udział miały siostry urszulanki i boromeuszki. W 1957 roku wydano na ich rzecz 50 440 złotych. W 1958 roku dla sióstr boromeuszek przeznaczono na wypłatę świadczeń emerytalnych w styczniu 37 440 złotych²⁷¹, a dla sióstr urszulanek w tym samym miesiącu 40 560 złotych²⁷².

W 1959 na zapomogi emerytalne dla zakonnicy wydano 1 757 220 złotych²⁷³. Dla sióstr urszulanek 75 400 złotych, a dla boromeuszek 21 320 złotych miesięcznie²⁷⁴. Kwoty te każdego miesiąca wykazywały kilkusetzłotową różnicę. Spowodowane to było najczęściej śmiercią świadczeniobiorczyni lub osiągnięciem wieku emerytalnego. Zachowała się bogata korespondencja prowadzona przez siostry zakonne, które z należytą starannością informowały kierowników WdSW o zgonach swych podopiecznych, a także o chęci nabycia prawa do zapomogi emerytalnej.

Najciekawszy jest jednak ton wypowiedzi. Siostry miały w zwyczaju dziękować za ofiarowaną im pomoc słowami „wdzięczne za hojność Funduszu Kościelnego”, natomiast uzyskanie zapomogi emerytalnej wyrażane było słowami „z nadzieją na otrzymanie pomocy”. Wymowa tej korespondencji jest charakterystyczna dla ówczesnych realiów. Wszechwładny UdSW decydował częstokroć o poziomie życia sióstr poprzez wypłatę skromnych zapomóg emerytalnych. Ta grupa była skazana na arbitralne decyzje dotyczące wysokości zapomogi i terminu ich wypłacania. Jakikolwiek sprzeciw ze strony zakonnicy spowodowałby utratę tych świadczeń.

Lata 60. XX wieku w historii żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce były okresem laicyzacji służby zdrowia. Ze szpitali usunięto zakonnice sprawujące funkcję pielęgniarek oraz funkcje administracyjno-gospodarcze²⁷⁵. W 1960 roku Fundusz Kościelny rozdysonował środki na zapomogi emerytalne dla zakonnicy na sumę 1 190 320 złotych. Miesięczne wydatki wynosiły 95 420 złotych²⁷⁶. Na tle ówczesnych

²⁷¹ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1958 rok, poz. 14, s. 140.

²⁷² Tamże, poz. 12, s. 133.

²⁷³ AAN, UdSW 101/34, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok, s. 34.

²⁷⁴ Tamże, poz. 46, 55, s. 27.

²⁷⁵ Tamże, s. 51.

²⁷⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, poz. 23, 74, 151.

zarobków (przeciętne miesięczne wynagrodzenie to 1 625 złotych), kwota zapomogi emerytalnej wypadła dość skromnie (560 złotych).

W latach 1961–1964 liczba siostr korzystających z zapomogi emerytalnej kształtuje się na poziomie 887 osób. Bez zmian pozostanie natomiast wysokość średniej (nadal 560 złotych miesięcznie). W 1961 roku na zapomogi emerytalne dla zakonnicy wydano 1 032 720 złotych²⁷⁷, w 1962 roku 977 860 złotych²⁷⁸, zaś w 1963 roku była to kwota 846 040 złotych²⁷⁹.

W 1964 roku liczba siostr zakonnych pobierających świadczenia emerytalne wynosiła 387 osób. Pod koniec roku ostatecznie spadła do 360 osób. Podobnie jak w latach wcześniejszych wysokość zapomogi emerytalnej wynosiła 560 złotych miesięcznie. W pierwszym półroczu 1965 roku 240 siostr zakonnych korzystało z zapomóg emerytalnych, zaś 260 siostr zakonnych w grudniu tego roku. Różnica pomiędzy początkiem a końcem roku spowodowana była niemożliwością odbioru świadczeń przez grupę 20 siostr. Takie sytuacje, choć nie na taką skalę, często miały miejsce, co związane było z charakterem prac wykonywanych przez siostry, np. wyjazdami na misje²⁸⁰.

Liczba zakonnic korzystających z pomocy materialnej w formie zapomóg emerytalnych pozostała na zbliżonym poziomie. W 1966 roku zapomogi pobierało 260 siostr zakonnych, a wysokość świadczenia wynosiła 560 złotych miesięcznie. Można mówić o dyskryminacji, gdyż wysokość zapomogi emerytalnej dla duchownych „społecznie zasłużonych” wynosiła w tym czasie ok. 2 000 złotych.

Malejący stan liczebny zakonnic w latach 1967–1970 doskonale ilustruje wysokość rocznych wydatków na ten cel. W 1967 roku wydano na zapomogi emerytalne 680 680 złotych²⁸¹, w 1968 roku była to suma 647 660 złotych²⁸², zaś w 1969 roku 613 860 złotych²⁸³.

Na podstawie *Informacji dotyczącej sytuacji w zakonach żeńskich* z 1963 roku przygotowanej przez płk. Stanisława Morawskiego (dyr. Depar-

²⁷⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1961 rok, s. 85.

²⁷⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok, s. 43.

²⁷⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok, s. 82.

²⁸⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok, poz. 47.

²⁸¹ AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, s. 48.

²⁸² AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, s. 42.

²⁸³ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok, s. 86.

tamentu IV MSW) ustalić można, że w okresie 1961–1963 zwolnionych zostało 1 300 sióstr zakonnych w związku z przejściem zakładów wychowawczych i upaństwowieniem szkół zakonnych. Ponadto zakładano, że w najbliższych latach planuje się zwolnienie ok. 2 600 zakonnicy ze służby zdrowia, w tym z placówek Caritasu²⁸⁴.

W latach siedemdziesiątych po zakończeniu najbardziej spektakularnych „akcji” wymierzonych przeciwko zakonnicy zatrudnionym w różnego rodzaju placówkach leczniczych i opiekuńczo-wychowawczych personel zakonny zatrudniony był głównie w zakładach opieki społecznej, gdzie nie chcieli pracować pracownicy świeccy. Większość zakładów tego typu, w wyniku przejść i „dobrowolnych” akcesji, znajdowała się w rękach ZK „Caritas”²⁸⁵.

Od 1970 roku wydatki na zapomogi emerytalne dla zakonnicy stanowiły najmniejszą część wydatków Funduszu Kościelnego. Od 1954 do 1975 roku pozostały na tym samym poziomie, a więc 560 złotych miesięcznie. Na marginalizację tych wydatków wpływ miała polityka ograniczania kręgu nowych beneficjentek pomimo osiągnięcia przez nie wieku emerytalnego. Na podstawie kilku listów z tego okresu widać nieugiętą postawę UdSW w tej materii pomimo wręcz błagalnych próśb o przyznanie zapomogi emerytalnej wysyłanych przez siostry²⁸⁶.

W okresie 1971–1974 zmieniała się liczba sióstr zakonnych korzystających z pomocy materialnej. W 1971 roku była to grupa 163 osób, rok później w grudniu była to już grupa 196 osób. W sumie na zapomogi emerytalne wydano w 1971 roku sumę 510 640 złotych.

Od 1973 roku liczba świadczeniobiorczyń będzie maleć w sposób systematyczny. Polityka UdSW polegała na ograniczeniu kręgu osób korzystających z zapomogi emerytalnej. W 1973 roku siostry zakonne w liczbie 172 osób pobierały zapomogi w wysokości 538 650 złotych. W 1974 roku na realizację wypłat zapomóg emerytalnych dla zakonnicy wydano 490 700 złotych. To właśnie w 1974 roku zwaloryzowano wysokość świadczenia emerytalnego, które od teraz wynosić będzie 850 złotych miesięcznie.

W latach 1975–1980 wydatki ze środków FK na zapomogi emerytalne wynosiły: 441 200 złotych (1975); 382 200 złotych (1976); 332 500 złotych

²⁸⁴ Tamże, s. 53.

²⁸⁵ A. Szymański, *Proces...*, dz. cyt., s. 153–180.

²⁸⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Notatka kierownika WdSW (Olsztyn) o sposobie załatwiania spraw emerytalnych zakonnicy.

(1977); 285 280 złotych (1978); 340 000 złotych (1979) oraz 273 500 złotych w 1980 roku²⁸⁷.

W 1979 roku nastąpiło zwiększenie wysokości zapomogi emerytalnej, która po waloryzacji wynosiła 950 złotych miesięcznie. Podobnie jak w latach poprzednich była to kwota pozwalająca jedynie na zaspokojenie niezbędnych potrzeb, co w przypadku przewlekłej choroby lub niepełnosprawności nie mogło stanowić wystarczającego wsparcia materialnego. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie robotnika w tym czasie wynosiło ok. 3 500 złotych, a średnia krajowa 5 327 złotych²⁸⁸.

Ostatnia dekada PRL-u przyniosła dalszą marginalizację wysokości zapomóg emerytalnych dla zakonnic. Przede wszystkim zawężono krąg uprawnionych. Wobec zgromadzeń zakonnych stosowano elastyczną politykę lokalową. Ograniczanie źródeł utrzymania sióstr zakonnych powodowało ich wyraźną zależność od UdSW. W efekcie władze państwowe dążyły do całkowitego materialnego uzależnienia zakonnic. Temu celowi służyło przydzielanie gruntów na ich rzecz, odstępowanie od wywłaszczenia, udzielanie zapomóg emerytalnych²⁸⁹.

W 1980 roku ze środków FK wydano na zapomogi emerytalne dla zakonnic najniższą sumę w historii 273 500 złotych²⁹⁰. Natomiast bez zmian pozostała wysokość zapomogi emerytalnej, która wynosiła 950 złotych miesięcznie. W 1981 roku liczba sióstr zakonnych korzystających ze świadczeń wynosiła 157 osób. W latach 1980–1989 wydatki na zapomogi emerytalne dla zakonnic nie przekroczyły kwoty 458 000 złotych. W poszczególnych latach wydano na ten cel z FK następujące kwoty: 336 500 złotych (1981); 345 000 złotych (1982); 331 500 złotych (1983); 283 000 złotych (1984); 458 500 złotych (1985); 452 000 złotych (1986); 280 000 złotych (1987); 360 000 złotych (1989)²⁹¹.

²⁸⁷ Zob. Tabela 5c. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na zapomogi emerytalne dla zakonnic.

²⁸⁸ A. Micewski, *Kościół-Państwo 1945-1989*, Warszawa 1994, s. 45.

²⁸⁹ E. Kaczmarek, *Interpretacja prawa lokalowego narzędziem walki władz komunistycznych z zakonami [w:] Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 82–83.

²⁹⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, s. 49.

²⁹¹ Zob. Tabela 5c. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na zapomogi emerytalne dla zakonnic.

Zdarzały się sytuacje zwrotów zapomóg na rachunek Funduszu Kościelnego. Tego typu zdarzenia miały miejsce najczęściej w 1984 roku i 1987 roku. Zapomogi trafiały często na rachunek zakonnicy po jej śmierci i dopiero z kilkumiesięcznym opóźnieniem odsyłane były z powrotem na rachunek Funduszu Kościelnego. Dochodziło też do rezygnacji z korzystania z tej formy pomocy materialnej. Przyczyną tego stanu rzeczy była najczęściej polepszająca się sytuacja finansowa danego zgromadzenia zakonnego²⁹².

Wydatki na zapomogi emerytalne dla zakonnicy w porównaniu do innych kategorii wydatków były najniższe. Wysokość świadczenia emerytalnego uległa tylko dwukrotnie zmianie na przestrzeni 40 lat funkcjonowania Funduszu Kościelnego. Ostatnia zmiana ustaliła to świadczenie na wysokości 950 złotych miesięcznie i miało to miejsce w 1979 roku. Wysokość zapomogi przybrała charakter dyskryminacyjny w odniesieniu do zapomóg emerytalnych dla „księży patriotów”. Zdecydowana większość sióstr zakonnych otrzymywała świadczenie w stałej miesięcznej wysokości, która była reprezentatywna dla całej grupy. Miały one rekompensacyjny charakter. Wysokość zapomogi nie miała związku z przynależnością do kategorii „społecznie zasłużonych”. Wypłatom, niekiedy ich zawieszaniu, towarzyszył stan niepewności, który wymusił na siostrach zakonnych swoistą uległość.

Usuwanie personelu zakonnego z placówek służby zdrowia odbywało się albo na podstawie swobodnej interpretacji przepisów albo bezpodstawnie, niekiedy z użyciem przemocy. Akcje zwalniania zakonnicy nasiliły się w latach 1961–1964. Zwolnione ze śląskich szpitali siostry zakonne Zgromadzenia Sióstr Boromeuszek z Mikołowa w latach 1959–1965 otrzymały zapomogi emerytalne ze środków Funduszu Kościelnego.

Co najmniej z kilku powodów w latach 1950–1989 nie doszło do objęcia systemem zapomóg emerytalnych wszystkich sióstr zakonnych. Przede wszystkim proces usuwania personelu zakonnego z placówek służby zdrowia i opieki społecznej wyraźnie osłabł po 1965 roku. Związane to było z tym, że do 1965 roku z większości placówek zakonnice zostały już skutecznie usunięte. Kolejne fale zwolnień doprowadziłyby do załamania się systemu opieki zdrowotnej. Personel zakonnicy po 1965 roku był

²⁹² Zob. AAN, UdSW, sygn. 110/12, Zwrot zapomogi dla s. Franciszki Kucharczyk w kwocie 3 500 złotych, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1985 rok, poz. 733.

zatrudniani z powodu zbyt małej liczba świeckich pracowników oraz ze względu na bardzo trudne warunki pracy w placówkach służby zdrowia. Pamiętać należy, że dla władz państwowych usunięcie całego personelu zakonnego z zakładów prowadzonych przez ZKC nie stanowiło żadnego problemu. Jednak efekt tego rodzaju działań przyniósłby fatalne w skutkach konsekwencje, gdyż siostry zakonne nadal wykonywałyby pracę charytatywną, tylko że bez nadzoru i kontroli państwowej. Po wielu latach szykan personel zakonny zmuszony został do pracy w najtrudniejszych warunkach za symboliczne wynagrodzenie i przestał stanowić dla reżimu zagrożenie ideologiczne. Wszelkie koncesje na jego rzecz były cenną kartą przetargową w negocjacjach z Kościołem na forum Komisji Wspólnej.

Generalnie wydatki na zapomogi emerytalne dla zakonnicy w latach 1957–1989 nie przekroczyły rocznie kwoty 1 757 220 złotych. Ponadto ze środków Funduszu Kościelnego wydawano od 1959 roku coraz mniej pieniędzy na ten cel²⁹³. W latach 1960–1974 wydatki te nigdy nie przekroczyły 4,38% budżetu Funduszu Kościelnego. Natomiast w latach 1975–1989 wysokość dotacji na zapomogi emerytalne w stosunku do budżetu Funduszu Kościelnego nie przekroczyła 1%. Generalnie wydatki na zapomogi emerytalne dla zakonnicy w latach 1962–1989 utrzymywały się na podobnym poziomie²⁹⁴.

Od 1975 roku do 1989 roku wydatki na zapomogi emerytalne dla zakonnicy nie przekroczyły 1% budżetu Funduszu Kościelnego. W 1975 roku stanowiły 0,99%, w 1976 roku 0,91%, a w 1977 roku 0,77% budżetu. Od 1978 roku wydatki te stanowiły 0,53% budżetu Funduszu Kościelnego i stale się zmniejszały: w 1979 0,59%; w 1980 roku 0,51%; w 1981 roku 0,65%; w 1982 roku 0,48%; w 1983 roku 0,27%; w 1984 roku 0,22%; w 1985 roku 0,31%; w 1986 roku 0,21%; w 1987 roku 0,09%; w 1988 roku 0,10%. W 1989 roku wydatki na zapomogi emerytalne stanowiły 0,02% budżetu Funduszu Kościelnego²⁹⁵.

Rolą Funduszu Kościelnego było wypłacanie świadczeń zakonnicy, które utraciły możliwość zarobkowania wskutek likwidacji danej placówki służby zdrowia albo jej upaństwowienia. W praktyce wypłacano świad-

²⁹³ Zob. Tabela 5c. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na zapomogi emerytalne dla zakonnicy.

²⁹⁴ Tamże.

²⁹⁵ Tamże.

czenia dla siostr zakonnych, które zwolniono z pracy. Zatem świadczenie te miały charakter rekompensacyjny, a nie ubezpieczeniowy, na co wskazuje nazwa. Charakterystyczne jest to, że Fundusz Kościelny finansował zapomogi emerytalne tylko dla tych zakonnicek, które zostały zwolnione z pracy z inspiracji UdSW. Istotą tego rodzaju świadczeń było skuteczne wyeliminowanie personelu zakonnego z zakładów służby zdrowia. Chodziło przede wszystkim o to, aby w zamian za utratę pracy siostry zakonne nie angażowały się w inny rodzaj pomocy dla potrzebujących. Z jednej strony władze państwowe dążyły do monopolu wykonywania działalności charytatywnej, z drugiej zaś chodziło o konsekwentne usuwanie siostr zakonnych z państwowych zakładów służby zdrowia i ograniczania działalności zakonów żeńskich.

Kategoria wydatków Funduszu obejmującą wypłacanie zapomóg emerytalnych dla zakonnicek można uznać za zgodną z dyspozycją przepisu art. 9 ust. 1 pkt 4 ustawy z 20 marca 1950 roku²⁹⁶. Wypłacanie zapomóg emerytalnych dla zakonnicek obejmowało swym zakresem beneficjentki bez względu na ich stosunek do władz państwowych. Tym samym pobieranie świadczenia emerytalnego nie wiązało się z przynależnością do określonej organizacji prorządowej.

4.5. Wykonywanie działalności charytatywno-opiekuńczej

W latach 1944–1947 Kościół Katolicki był jedyną autonomiczną ogólnopolską instytucją niezależną od władz politycznych i cieszącą się zaufaniem narodu. Istnienie tego rodzaju sytuacji w zasadniczy sposób kolidowało z założeniami ustroju totalitarnego. Z tego też powodu pod koniec lat czterdziestych XX wieku władze komunistyczne przystąpiły do ostatecznej walki z Kościołem w Polsce. Jednym z elementów było przejęcie kontroli nad wykonywaniem przez ten Kościół działalności charytatywno-opiekuńczej.

Formalnie podstawą działania opieki i pomocy społecznej w Polsce Ludowej było ustawodawstwo przedwojenne. Dekret z dnia 22

²⁹⁶ Jak twierdzi A. Merker Fundusz Kościelny finansował zapomogi emerytalne dla zakonnicek, które utraciły możliwość sprawowania funkcji w szpitalach, przedszkolach i innych placówkach przejętych przez państwo. Zatem ta kategoria wydatków stanowiła *sui generis* rekompensatę za utracone możliwości zarobkowania dla tej kategorii osób. Wypowiedź pisemna Aleksandra Merkera [w posiadaniu autora].

października 1947 r. w sprawie mocy obowiązującej niektórych przepisów ustawodawstwa z zakresu opieki społecznej²⁹⁷ utrzymał w mocy Ustawę z dnia 16 sierpnia 1923 r. o pomocy społecznej i rozporządzenia wykonawcze do tej ustawy. Działalność ogólnopolskiej organizacji „Caritas” uzyskała po II wojnie światowej aprobatę władz państwowych. Dodatkowo Ministerstwo Opieki Społecznej zobowiązało się do udzielania potrzebnych subwencji na potrzeby kościelnej dobroczynności. Ta współpraca wynikała z konieczności spowodowanej ogromem potrzeb społecznych, których władze państwowe nie były w stanie zaspokoić. Ponadto kościelna „Caritas” cieszyła się zaufaniem na Zachodzie, co pozwalało jej na uzyskiwanie znaczących środków finansowych²⁹⁸.

W ramach katolickiej „Caritas” działała sieć zakładów opiekuńczych przeznaczonych dla osób starych i nieuleczalnie chorych. W 1946 roku w jej ramach funkcjonowały m.in. 22 mieszane zakłady dla dorosłych i dzieci, 125 przytułków dla starców i 5 zakładów socjalnych. Po zakończeniu II wojny światowej 48% placówek opieki społecznej było prowadzonych przez organizacje społeczne, fundacje, zgromadzenia zakonne oraz związki wyznaniowe²⁹⁹. Od początku 1948 roku władze komunistyczne zaczęły traktować organizację Caritas jako ośrodek rozszerzenia wpływów Kościoła w społeczeństwie³⁰⁰. W 1948 roku KC PZPR wydał wytyczne celem ograniczenia działalności Caritasu. Na ich podstawie wydano dwa dekrety³⁰¹.

Atak na kościelną „Caritas” był jedną z form realizacji polityki władz wobec finansowego zaplecza Kościoła. Wspomnieć trzeba, że placówki parafialne Caritasu warte były blisko 20 000 000 złotych. Wynik kontroli prowadzonej przez Najwyższą Izbę Kontroli wykazał, że kościelna „Caritas” miała 0,2% niedoboru środków przy dopuszczalności 10% przy tego typu działalności³⁰². Ten fakt spowodował wprowadzenie przymusowego

²⁹⁷ Dz. U. nr 65, poz. 389.

²⁹⁸ D. Zamiatała, *Władze komunistyczne wobec charytatywnej działalności Kościoła Katolickiego po II wojnie światowej* [w:] *Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 114.

²⁹⁹ A. Szymański, *Ograniczanie możliwości funkcjonowania wyznaniowych domów pomocy społecznej w Polsce Ludowej* [w:] *Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 138.

³⁰⁰ D. Zamiatała, *Władze komunistyczne...*, dz. cyt., s. 118.

³⁰¹ Tamże, s. 119.

³⁰² Tamże, s. 131–133.

zarządu. Następnie władze komunistyczne 18 sierpnia 1950 roku zarejestrowały świeckie stowarzyszenie wyposażone w osobowość prawną pod nazwą Zrzeszenie Katolików „Caritas”. Statutowym celem Zrzeszenia było prowadzenie działalności charytatywno-opiekuńczej.

Formalnie podstawowy zakres działania nowej organizacji pokrywał się z zadaniami, jakie dotychczas realizował Caritas. W istocie powołanie ZK „Caritas” uzasadniały plany pozbawienia Kościoła możliwości prowadzenia działalności charytatywno-opiekuńczej i osłabienie jego pozycji w społeczeństwie oraz ograniczenia zakresu jego oddziaływania. Temu celowi służyło przejęcie majątku oraz infrastruktury służącej Kościołowi i zgromadzeniom zakonnym do prowadzenia na szeroką skalę działalności w tym charakterze.

30 stycznia 1950 roku Konferencja Episkopatu Polski podjęła decyzję o likwidacji katolickiej organizacji „Caritas” w Polsce. Do akcji potępiających kościelną „Caritas” byli zmuszani duchowni i siostry zakonne. Państwo zabiegało o to, aby we władzach znajdowali się „księża patrioci”. Prowadzone przez Zrzeszenie zakłady opiekuńczo-wychowawcze zapewniały opiekę stacjonarną ok. 15 000 osobom. W placówkach zatrudnionych było ok. 7 200 osób, w tym 2 300 sióstr zakonnych i braci z 49 zgromadzeń zakonnych. Głównym źródłem finansowania zakładów były środki z budżetu państwa, a także z Funduszu Kościelnego.

Przejmowanie przez wyznaniowe placówki opieki społecznej zwierzchnictwa ZKC traktowane było przez nie jako ostateczność chroniąca przed zupełną likwidacją zakładu. Niektóre placówki same zgłaszały akces do ZKC, inne były zmuszane poprzez wstrzymywanie dotacji na działalność opiekuńczą, a jeszcze inne przez fakt niepodporządkowania się ZKC. Przejęcie bez względu na formę uzasadniane było motywami politycznymi. Przejmowanie wyznaniowych domów pomocy społecznej przebiegało według ustalonych schematów. Za każdym razem cel uświęcał środki, zatem przejmowanie odbywało się bez jakiegokolwiek podstawy prawnej³⁰³. Według danych Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w 1956 roku w Polsce funkcjonowało zaledwie 18 zakładów pomocy społecznej prowadzonych przez katolickie zgromadzenia zakonne niezrzeszone w prorządowym Caritasie³⁰⁴.

³⁰³ A. Szymański, *Ograniczanie...*, dz. cyt., s. 158.

³⁰⁴ Tamże, s. 150.

Praktycznie wszystkie placówki kościelnej „Caritas” zostały przejęte przez ZK „Caritas”, a tym samym państwo uzyskało monopol nad działalnością charytatywno-opiekuńczą w kraju. Po przejęciu kontroli nad Caritasem przez władze państwowe Kościół Katolicki prowadził tylko 15 placówek, które miały status prywatnych domów pomocy społecznej (7 placówek dla nieuleczalnie chorych, 3 dla dzieci upośledzonych umysłowo, 3 domy dla starców, 1 dom dla biednych i 1 hospicjum)³⁰⁵.

Pomimo utrudnień wprowadzonych przez władze państwowe działalność dobroczynna była kontynuowana przez Kościół Katolicki w Polsce, ale jej zakres był ograniczony do końca lat 70. Władze komunistyczne katolicką akcję charytatywną obciążyły podatkiem 65%. Aż do 1985 roku państwo miało monopol na świadczenie usług charytatywno-opiekuńczych, zaś działalność charytatywna Kościoła została uznana na równi z działalnością instytucji państwowych czy społecznych na podstawie przepisów Rozporządzenia Ministra Finansów z dnia 19 października 1982 r. w sprawie zasad zwalniania kościołów i związków wyznaniowych oraz ich jednostek organizacyjnych od podatków obrotowego i dochodowego³⁰⁶. Następnie Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 12 lipca 1985 r. w sprawie ceł i pozwoleń na towary przywożone i na towary wywożone w niehandlowym obrocie towarowym z zagranicą wprowadziło zwolnienie z podatku od nieruchomości w zakresie, w jakim związki wyznaniowe wykonują działalność charytatywną³⁰⁷.

Życzliwa postawa władz w kontaktach z nielicznymi placówkami niekatolickimi wpisywała się w ideę tworzenia alternatywy dla Kościoła katolickiego. W latach 60. XX wieku kilka placówek należących do wyznania ewangelickiego znalazło się na krawędzi bankructwa, gdyż władze państwowe odstąpiły od współfinansowania oraz upaństwowiania. Konsystorz Kościoła ewangelicko-augsburskiego nie był w stanie uzyskać kwot niezbędnych do utrzymania działalności swych zakładów opiekuńczych. UdSW przejął wówczas ewangelickie zakłady opiekuńcze i wyraził zgodę na pozostawienie diakonii celem obsługi tych placówek³⁰⁸.

³⁰⁵ W. Zdaniewicz, L. Adamczuk, *Kościół Katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik statystyczny*, Warszawa 1991, s. 278.

³⁰⁶ Dz. U. nr 35, poz. 233.

³⁰⁷ Dz. U. nr 33, poz. 150.

³⁰⁸ A. Szymański, *Ograniczanie...*, dz. cyt., s. 154.

Jedną z metod uzyskiwania funduszy na prowadzenie działalności charytatywno-opiekuńczej było prowadzenie działalności gospodarczej za pośrednictwem społecznej organizacji danego związku wyznaniowego. Tego typu działalność gospodarczą prowadził od 1959 roku wyłącznie Kościół Polskokatolicki za pośrednictwem Społecznych Zakładów Przemysłowo-Usługowych „Polkat”³⁰⁹.

W latach 1959–1989 Fundusz Kościelny dotował charytatywno-opiekuńczą działalność Zrzeszenia Katolików „Caritas”. Trzeba jednak postawić pytanie, czy wydatki z Funduszu na działalność statutową tej organizacji można uznać za realizację zadania polegającego na finansowaniu funkcji o charakterze charytatywnym. Odpowiedź w tej materii jest negatywna.

Wydatki na rzecz tej propaństwowej organizacji księgowano jako dotacje na działalność statutową na koncie „dotacje na rzecz organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych”. W istocie miały one charakter wyłącznie administracyjno-osobowy. Oznaczało to w praktyce, że w latach 1950–1989 Fundusz Kościelny wspierał finansowo działalność organizacyjną Zrzeszenia Katolików „Caritas”³¹⁰. Reasumując: środki finansowe Funduszu Kościelnego kierowane były do ZKC celem zapewnienia tej organizacji zaplecza administracyjno-osobowego. Tym samym finansowanie działalności statutowej ZKC nie oznaczało realizacji ustawowego zadania z art. 9 ust. 1 pkt 5 ustawy.

W 1984 roku ze środków Funduszu Kościelnego wypłacono dotacje w wysokości 1 000 000 złotych (dwukrotnie) na rzecz Domu Pomocy Społecznej w Otwocku i 400 000 złotych na rzecz Zakładu Specjalnego dla Chronicznie Chorych w Warszawie³¹¹. W kolejnych dwóch latach (1985–1986) ze środków FK przekazano dotacje na rzecz Zakładu Specjalnego dla Chronicznie Chorych w Warszawie – każdego roku po 400 000 złotych³¹².

W 1987 roku ze środków Funduszu Kościelnego wypłacono dotacje w wysokości 600 000 złotych na Dom Pomocy Społecznej w Przasnyszu

³⁰⁹ Tamże, s. 154.

³¹⁰ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dotacje dla ZK „Caritas”, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1965 rok.

³¹¹ AAN, UdSW, sygn. 110/11, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1984 rok, poz. 411, 412, 581.

³¹² AAN, UdSW, sygn. 110/12–13, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1985–1986 rok, poz. 526, 510.

oraz 500 000 złotych na Dom Pomocy Społecznej dla dzieci „Fiszor”³¹³. W kolejnych dwóch latach (1988–1989) ze środków Funduszu przekazano dotację na działalność Domu Pomocy Społecznej w Pruszkowie w wysokości łącznie 2 000 000 złotych oraz kwotę 250 000 złotych na działalność Domu Pomocy Społecznej w Jabłonnej Lackiej. W 1989 roku ze środków FK przekazano dotacje w wysokości 11 000 000 złotych na działalność Domu Pomocy Społecznej: „Fiszor” w Pruszkowie, a w Otwocku w wysokości 8 000 000 złotych³¹⁴.

W latach 1950–1989 Fundusz Kościelny w znikomym stopniu realizował więc ustawowe zadanie polegające na finansowaniu działalności charytatywno-opiekuńczej. Ze środków FK finansowano wyłącznie państwową działalność. Ponadto jej wykonywanie miało charakter incydentalny. Do nielicznych przykładów rzeczywistego finansowania tego rodzaju działalności ze środków Funduszu należy finansowanie m.in. Zakładu Dzieci Niewidomych w Laskach³¹⁵, Zakładu Wychowawczego w Pruszkowie³¹⁶, Domu Dziecka „Caritas” w Warszawie³¹⁷ czy Zakłady Specjalnego dla Chronicznie Chorych w Warszawie³¹⁸.

4.6. Podsumowanie

O tym, że Fundusz Kościelny był całkowicie podporządkowany UdSW, świadczy stopień realizacji zadań ustawowych. Dotacje na utrzymanie i odbudowę kościołów przeznaczone były w znacznej mierze dla Kościo-

³¹³ AAN, UdSW, sygn. 110/14, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1987 rok, poz. 542, 565.

³¹⁴ AAN, UdSW, sygn. 110/15, 112/1, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1988–1989 rok, poz. 166, 291, 455, 395, 534, 597.

³¹⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dotacja dla Zakładu Dzieci Niewidomych w Laskach w wysokości 50 000 złotych, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1954 rok, poz. 62.

³¹⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dotacja dla Zakładu Wychowawczego w Pruszkowie w wysokości 250 000 złotych, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1981 rok, poz. 179.

³¹⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dotacja na przebudowę Domu Dziecka „Caritas” w Warszawie w wysokości 50 000 złotych, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1981 rok, poz. 200.

³¹⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dotacja na remont i wyposażenie w wysokości 600 000 złotych, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1981 rok, poz. 264.

łów mniejszościowych. Nie był to jedyny sposób, w jaki dyskryminowano Kościół katolicki. Warto odnotować, że Kościoły mniejszościowe korzystały ze środków na budowę nowych świątyń oraz innych obiektów niż sakralne – w sposób pośredni związane z działalnością duszpasterską (ogrodzeń, altan, bram wjazdowych). Z pewnością wysokość środków kierowanych na budowę, rozbudowę, remonty i inne prace budowlane obiektów kościelnych należących do kościołów mniejszościowych stanowiła próbę ich uzależnienia materialnego.

Za pomocą systemu zapomóg (doraźnych, stałych, celowych) Fundusz Kościelny udzielał duchownym pomocy materialnej i lekarskiej, finansował pobyt w domach wypoczynkowych, obejmował ich ubezpieczeniem chorobowym. Przyznawanie świadczeń zapomogowych z FK było motywowane jednak względami politycznymi. Z pewnością akta archiwalne pozwalają na ustalenie osób korzystających z tej formy pomocy oraz na wysokość środków finansowych kierowanych na ich rzecz. Trudno jednak o jednoznaczną odpowiedź, czy korzystanie z tej pomocy materialnej było formą ukrytego wynagrodzenia za lojalną postawę względem władz państwowych. Najliczniejszą grupę duchownych z niej korzystających stanowili „księża patrioci”. Z kolei specjalne zaopatrzenie emerytalne społecznie zasłużonych duchownych było niemal w całości skierowane do członków Zrzeszenia Katolików „Caritas”. Realizacja tego ustawowego zadania była czytelnym dowodem na popieranie przez aparat wyznaniowy rozłamu wśród duchowieństwa katolickiego.

Dodatkowo wydatkowanie środków na wspomniany powyżej cel wyraźnie wpisywało się w realizację założeń taktycznych UdSW mających na celu podważenie autorytetu Kościoła Katolickiego. Z kolei zapomogi emerytalne dla zakonnic pełniły funkcję rekompensacyjną, gdyż miały na celu zapewnienie minimum socjalnego dla tych sióstr zakonnych, które zostały pozbawione pracy wskutek akcji „X-2”. Jak zatem widać, również i w tym przypadku wypłacanie zapomóg zostało podporządkowane celom politycznym.

Ustawowe zadanie polegające na dotowaniu działalności charytatywnej i opiekuńczej było realizowane w sposób wybiórczy i dotyczyło tylko niektórych aspektów państwowej dobroczynności. Stopień realizacji wynikających z ustawy zadań charakteryzował się koniunkturalnym podporządkowaniem wytycznym płynącym z UdSW.

Rozdział V

REALIZACJA ZADAŃ POZAUSTAWOWYCH

Generalnie pozaustawowy katalog wydatków służył realizacji wytycznych władz państwowych. Jednym z nadrzędnych celów UdSW było kontrolowanie działalności związków wyznaniowych, w szczególności Kościołów mniejszościowych. Ta dyrektywa miała swoje odzwierciedlenie w wydatkowaniu środków Funduszu Kościelnego. Ze środków Funduszu w latach 1950–1989 dotowano ruch „księży patriotów”, Kościoły mniejszościowe, przy czym wydatki na ten cel stanowiły ok. 70% budżetu Funduszu Kościelnego. Finansowanie różnych aspektów polityki wyznaniowej państwa w okresie 1950–1989 ze środków Funduszu pozwala lepiej zrozumieć cel jego funkcjonowania do 1989 roku.

5.1. Dotowanie stowarzyszeń i organizacji wyznaniowych

Z Funduszu Kościelnego, od momentu jego powstania do 1989 roku, finansowano różne instytucje związane z działalnością ruchu „księży patriotów”. W latach 1951–1955 ze środków Funduszu wspierano przede wszystkim działalność Komisji Księży przy ZBOWiD, następnie Zrzeszenie Katolików „Caritas” (1955–1989). Dotowano także działalność Zrzeszenia Organistów Polskich (1952–1960), Polskiej Rady Ekumenicznej (1955–1989), Klubu Inteligencji Katolickiej (1960–1989), Zrzeszenia Pracowników Kultu Religijnego (1957–1984). Dotacje w obrębie tej kategorii miały charakter elitarny, gdyż były skierowane na wspieranie działalności tylko takich instytucji, które popierały ustrój Polski Ludowej. Z finansowego wsparcia nie korzystały organizacje, które nie były kontrolowane przez władze państwowe.

W latach 1950–1989 Fundusz finansował przede wszystkim ruch „księży patriotów”. Wnioskodawcy projektu ustawy z 2004 roku o zniesieniu Funduszu Kościelnego bez podania danych źródłowych powołali się na fakt, że Fundusz w latach 1950–1989 w przeważającej części swój przekazywał budżet na rzecz kół księży w Zrzeszeniu Katolików „Caritas” oraz że dotował działalność Polskiej Rady Ekumenicznej i kościołów mniejszościowych¹. Również w literaturze przedmiotu pojawia się ten pogląd². Materiały archiwalne Funduszu Kościelnego potwierdzają prawdziwość tych twierdzeń i pozwalają na wyprowadzenie dalej idących wniosków³.

Wszelkie wydatki związane z tą kategorią – „Dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych” – były realizowane bez podstawy prawnej. Przekazywanie środków finansowych w latach 1951–1989 na rzecz organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych stanowiło element walki z Kościołem katolickim. Kategoria wydatków Funduszu Kościelnego na rzecz dotowania organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych stanowiła we wspomnianym okresie kategorię podstawową. Tabela 6. szczegółowo prezentuje to, o czym mowa powyżej⁴.

5.1.1. Zrzeszenie Katolików „Caritas”

Władze komunistyczne dążyły do utworzenia takich organizacji, które przyczyniłyby się do rozbitcia jedności duchowieństwa katolickiego. W latach 1950–1955 funkcjonowanie Funduszu Kościelnego charakteryzowało się wsparciem finansowym Komisji Księży przy ZBOWiD w formie

¹ Druk nr 771, projekt senacki ustawy o zniesieniu Funduszu Kościelnego [w:] *Fundusz Kościelny – za i przeciw. Relacja z konferencji w dniu 10 grudnia 2004 r.*, Warszawa 2005, s. 50–94.

² D. Walencik, *Nabywanie dóbr doczesnych przez osoby prawne Kościoła katolickiego w świetle prawa polskiego i prawa kanonicznego*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2004, t. 7, s. 165.

³ Zob. Tabela 3. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na cele ustawowe i pozaustawowe; Tabela 6. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych; Tabela 7. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na dotowanie związków wyznaniowych; Tabela 7a. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na dotowanie Kościoła Polskokatolickiego; Tabele 11–14. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989.

⁴ Zob. Tabela 6. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych.

dotowania jego działalności statutowej. To właśnie dotacje dla ruchu „księży patriotów” miały stanowić zagrożenie dla instytucjonalnego funkcjonowania Kościoła Katolickiego. W latach 1951–1955 wydatki na rzecz Komisji Księży przy ZBOWiD nie przekroczyły 26% budżetu Funduszu Kościelnego⁵, tym samym nie przekroczyły kwoty 150 000 złotych rocznie⁶.

Porównując wydatki, można zauważyć, że w 1956 roku na rzecz Zrzeszenia Katolików „Caritas” ze środków Funduszu Kościelnego wydano 84 000 złotych, zaś na rzecz Zrzeszenia Organistów Polskich 12 000 złotych. W 1957 roku na rzecz Zrzeszenia Katolików „Caritas” ze środków Funduszu Kościelnego wydano 10 000 złotych, a rok później 275 000 złotych, z czego na rzecz Zrzeszenia Organistów Polskich 120 000 złotych. W 1959 roku ze środków Funduszu Kościelnego na rzecz Zrzeszenia Katolików „Caritas” wydano 294 332 złote⁷.

Działalność Zrzeszenia Katolików „Caritas” miała, według założeń władz, doprowadzić do laicyzacji życia religijnego w Polsce. Zapewnienie wsparcia finansowego dla tej organizacji miało na celu pozyskanie nowych zwolenników wśród duchowieństwa i przyczynienie się do rozpropagowania idei rozbicia jedności duchowieństwa katolickiego. Działalność kół księży ZKC pozostawała pod stałą kontrolą Komisji ds. kleru przy KC PZPR⁸.

W latach 1960–1964 ze środków Funduszu Kościelnego przekazano na rzecz Zrzeszenia Katolików „Caritas” kwotę 7 651 541 złotych 22 groszy (1960), zaś w 1961 roku kwotę 8 827 280 złotych. W 1962 roku 8 772 400 złotych, a rok później 8 924 296 złotych. W 1964 roku z Funduszu Kościelnego przekazano na rzecz Zrzeszenia Katolików „Caritas” kwotę 8 927 000 złotych. Była to kwota stanowiąca ok. jedną trzecią budżetu Funduszu⁹. Wydatki na dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych wyniosły w 1965 roku kwotę 11 510 332 złote¹⁰, przy czym

⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951–1958 rok.

⁶ Na rzecz Komisji Księży przy ZBOWiD ze środków Funduszu Kościelnego wydano: 280 000 złotych (1951); 56 000 złotych (1952); 145 000 złotych (1953); 120 000 złotych (1954); 120 000 złotych (1955), zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951–1955 rok.

⁷ Tamże.

⁸ S. Owczarek, *Być zaangażowanym – być księdzem*, Warszawa 1982, s. 150–152.

⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964 rok, s. 42.

¹⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok, s. 91.

6 000 000 złotych przekazano w formie dotacji na działalność statutową Zrzeszenia Katolików „Caritas”.

Generalnie kwoty przeznaczone na tę kategorię wydatków w latach 1965–1966 były bliskie połowie środków budżetu Funduszu Kościelnego. W związku z wyteżonymi wysiłkami władz partyjnych kierowanymi na zniwelowanie doniosłości obchodów milenium Zrzeszenie Katolików „Caritas” otrzymało w formie dotacji łącznie w ciągu tych dwóch lat (1965–1966) kwotę 22 000 000 złotych. Dla porównania budżet Funduszu Kościelnego na 1966 rok wynosił 24 112 618 złotych¹¹.

Niepowodzenie działań wymierzonych w rozbięcie jedności duchowieństwa przy okazji obchodów milenium nie wpłynęło na ograniczenie finansowego wsparcia ruchu „postępowych” księży. Finansowanie działalności wspomnianej organizacji nadal pochłaniało corocznie jedną trzecią środków budżetowych Funduszu Kościelnego. W 1967 roku wydano na ten cel 9 200 000 złotych¹², w 1968 roku 9 000 000 złotych, zaś w 1969 roku, podobnie jak w poprzednich latach, 10 000 000 złotych¹³.

Finansowanie tej organizacji cechowała terminowość wypłat na jej rzecz oraz brak zwrotów, które przy dysponowaniu tak wielkimi kwotami powinny mieć miejsce¹⁴. Dysponentem pieniędzy przekazywanych ze środków FK dla Zrzeszenia Katolików „Caritas” był UdSW. Innymi słowy Fundusz Kościelny był traktowany przedmiotowo. Jego rolą było wyłącznie przekazywanie pieniędzy na wyraźne polecenie UdSW. Biorąc pod uwagę fakt, że nadzór nad sposobem wydatkowania środków Funduszu sprawował właśnie UdSW, dotowanie działalności Kościołów mniejszościowych nie było przez nikogo kwestionowane.

W latach 1960–1971 ze środków FK Zrzeszenie Katolików „Caritas” finansowano w sposób uprzywilejowany. Charakterystyczne było to, że dotacje trafiały na konto tej organizacji w równych, comiesięcznych ratach, a wydatki na ten cel wynikały z preliminarza budżetu przygotowywanego przez tę organizację dla Urzędu do Spraw Wyznań.

¹¹ AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, s. 43.

¹² AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, s. 48.

¹³ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok.

¹⁴ W pozostałych kategoriach wydatków często dochodziło do zwrotów kwot udzielanych ze środków Funduszu Kościelnego. Dotowanie Zrzeszenia Katolików „Caritas” miało charakter jednokierunkowy. Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok.

W 1972 roku wypłacanie dotacji charakteryzowało się przekazywaniem co miesiąc kwoty 1 000 000 złotych. W 1973 roku Zrzeszenie Katolików „Caritas” otrzymało dotacje łącznie na sumę 14 000 000 złotych, zaś Generalny Dziekanat WP na kwotę 1 100 000 złotych¹⁵. Pomimo napiętej sytuacji politycznej po wydarzeniach czerwcowych z 1976 roku nie zmieniał się sposób wydatkowania środków na rzecz ZKC. W tym roku na Zrzeszenie Katolików „Caritas” wydatkowano sumę 26 000 000 złotych¹⁶.

W latach: 1973, 1976–1978, 1980–1989 ponad połowa środków budżetu Funduszu Kościelnego była przeznaczona dla ZKC¹⁷. Polityka aparatu wyznaniowego względem tej organizacji była bardzo czytelna. W zamierzeniu władz miała na celu stworzenie wyspecjalizowanej, bez względu na istniejącą koniunkturę gospodarczą i społeczną, bazy księży – lojalnych „urzędników”, których w razie potrzeby można było skierować do realizacji zadań o różnym charakterze. „Księża patrioci” stanowili filar akcji dezintegrujących i wywiadowczych¹⁸.

Władze państwowe wiązały z działalnością Zrzeszenia Katolików „Caritas” ogromne nadzieje, dlatego nigdy nie doszło do zaprzestania dotowania tej organizacji, pomimo bardzo ograniczonej jej społecznej roli, w szczególności w ostatniej dekadzie PRL. Władze partyjne traktowały funkcjonowanie Zrzeszenia Katolików „Caritas” w sposób priorytetowy. W rzeczywistości środki przeznaczone na działalność ruchu duchownych „społecznie zasłużonych” stanowiły w latach 1980–1989 połowę budżetu Funduszu Kościelnego.

W 1980 roku na dotacje dla Zrzeszenia Katolików „Caritas” przekazano 50,68% budżetu Funduszu Kościelnego; rok później 51,36%. W 1980 roku dotacje na rzecz tej organizacji wyniosły 27 000 000 złotych¹⁹, w 1981 roku

¹⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 160, s. 43.

¹⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/47, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976 rok.

¹⁷ W 1973 roku dotacje dla ZKC wynosiły 51,36% budżetu Funduszu Kościelnego. W 1976 roku to 62,99%, zaś w 1977 roku na wspomniany cel przekazano 53,87% budżetu. W roku 1978 wydatki te wyniosły 51,32% budżetu. AAN, UdSW 101/43–50, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973–1978 rok.

¹⁸ Najwyższy w historii poziom infiltracji duchowieństwa w latach 70. również był zasługą „księży patriotów”, choć pierwszeństwo należy oddać wyspecjalizowanemu w tego rodzaju działaniach IV Departamentowi MSW. Zob. A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści...*, dz. cyt., s. 330.

¹⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, poz. 16, s. 43.

26 000 000 złotych. W 1982 roku ZKC przekazano 61,01% budżetu Funduszu Kościelnego.

Od 1982 roku widoczny jest wzrost wydatkowania środków na rzecz Zrzeszenia Katolików „Caritas”. Każdy rok przynosił wzrost środków przeznaczonych na dotowanie tej organizacji. Środki finansowe trafiają na rzecz tej organizacji w terminie do 10. lub 25. dnia każdego miesiąca. W 1983 roku ZKC uzyskało wsparcie w wysokości 80 240 000 złotych²⁰. W 1984 roku budżet Funduszu Kościelnego dysponował kwotą 128 512 321 złotych, podczas gdy na rzecz Zrzeszenia Katolików „Caritas” wydał 85 230 000 złotych²¹.

Od 1985 roku wydatkowanie na rzecz Zrzeszenia Katolików „Caritas” określić można mianem sukcesywnego wzrostu, co było związane z inflacją. Zestawienie kwot wydatków na rzecz tej organizacji prezentuje się następująco: 101 300 000 złotych (1985); 148 850 000 złotych (1986); 206 800 000 złotych (1987)²².

Logiczne wydawać by się mogło ograniczanie wydatków na rzecz tej organizacji z powodu jej znikomego wpływu na sytuację społeczną w kraju. Taki scenariusz nie był brany pod uwagę przez władze komunistyczne. Przytoczyć warto treść wniosku Generalnego Dziekana WP, który zwracał się o przyznanie nagrody dla chóru Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie w słowach: „wystąpienie z dnia 11 listopada 1988 roku podczas mszy za Ojczyznę otrzymało bardzo wysoką ocenę władz państwowych i wojskowych. Rokuje to dalszy udział chóru w planowanych uroczystościach patriotyczno-religijnych w 1989 roku i następnych latach”²³.

W latach 1983–1989 dotacje dla Zrzeszenia Katolików „Caritas” wynosiły nie mniej niż 65% budżetu Funduszu Kościelnego²⁴. Wprowadzenie

²⁰ AAN, UdSW, sygn. 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983 rok, s. 43.

²¹ AAN, UdSW, sygn. 110/11, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1984 rok, s. 38.

²² AAN, UdSW, sygn. 110/12–14, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1985–1987 rok.

²³ AAN, UdSW, sygn. 110/14, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1987 rok.

²⁴ W 1983 roku na dotacje dla ZKC przekazano 65,87% budżetu Funduszu Kościelnego; w 1984 roku 65,56%; w 1985 roku 68,34%; w 1986 roku 69,94%; w 1987 roku 68,26%; w 1988 roku 66,94%, zaś w 1989 roku na dotacje dla ZKC przekazano 70,77% budżetu Funduszu, AAN, UdSW, sygn. 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/11, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za

stanu wojennego oraz bardzo napięta sytuacja społeczno-polityczna w kraju nie zachwiały finansowego wsparcia dla ZKC. Nawet fakt, że członkowie tej organizacji stanowili ok. 10% duchownych diecezjalnych i byli niezbyt przychylnie postrzegani w społeczeństwie nie powodował ograniczenia finansowania. Takie stanowisko aparatu wyznaniowego przetrwało do upadku systemu komunistycznego.

Nietrudno sobie wyobrazić propagandowe skutki sytuacji, w której „prorządowi księża” przestaliby gloryfikować obowiązujący w państwie porządek poprzez masowe występowanie z szeregów tej organizacji. Domyślać się można, że i taki scenariusz był brany pod uwagę w UdSW, gdyż wysokość rokrocznych dotacji nie była współmierna do „osiągnięć” tej grupy. Dlatego też wysokością dotacji starano się utrzymać organizację „księży patriotów” w finansowym uzależnieniu od władz aż do 1989 roku.

Pozaustawowy katalog zadań pozwalał na nieograniczone możliwości kierowania środków z Funduszu Kościelnego na realizację zadań wynikających z polityki wyznaniowej. Wysokość środków na dotowanie Zrzeszenia Katolików „Caritas” stanowiła ok. jednej trzeciej całości w danym roku budżetowym²⁵. Natomiast w latach 1976–1978 i 1980–1989 oraz w 1973 roku wydatki na rzecz ZKC wynosiły ok. 70% budżetu Funduszu Kościelnego²⁶.

5.1.2. Zrzeszenie Organistów Polskich

W latach 1952–1960 ze środków Funduszu dotowano Zrzeszenie Organistów Polskich. W 1952 roku przekazano pierwszą kwotę na założenie związku zawodowego organistów polskich w wysokości 8 000 złotych²⁷. Następnie w sierpniu 1952 roku przekazano kwotę 80 000 złotych na

1984 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/12–14, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1985–1987 rok.

²⁵ Wydatki na rzecz ZKC wynosiły ok. 1/3 całości środków budżetu Funduszu Kościelnego w latach 1951–1972 i w latach: 1974, 1975, 1979. Zob. Tabela 6. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych.

²⁶ Zob. Tabela 3. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na cele ustawowe i pozaustawowe; Tabela 6. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych.

²⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951–1958 rok, poz. 49.

poczet komisji organizacyjnej związku we Wrocławiu²⁸, a potem, na ten sam cel, kwotę 8 000 złotych we wrześniu²⁹, w październiku³⁰ oraz w grudniu³¹.

Od 1953 roku ze środków Funduszu Kościelnego w sposób stały finansowano Zrzeszenie Organistów Polskich z siedzibą we Wrocławiu. W styczniu 1953 roku przeznaczono kwotę 4 000 złotych tytułem zapomogi dla jednego z jej członków, następnie ze środków Funduszu przekazywano subwencje na rzecz działania tej organizacji w wysokości 13 000 złotych płatne z góry do 15. dnia każdego miesiąca³².

W 1954 roku na rzecz Zrzeszenia Organistów Polskich przekazywano stałe comiesięczne dotacje w wysokości 10 000 złotych³³ oraz jednorazowo przekazano w grudniu kwotę 5 000 złotych tytułem dotacji na wydanie biuletynu informacyjnego³⁴. W kolejnym roku nadal przekazywano stałe comiesięczne dotacje w wysokości 10 000 złotych³⁵ oraz jednorazowo udzielono pożyczki, we wrześniu 1955 roku, na sumę 18 000 złotych³⁶.

W 1956 roku ze środków Funduszu Kościelnego na rzecz Zrzeszenia Organistów Polskich przekazano 14 000 złotych za styczeń i luty, następnie za kolejne miesiące (marzec–grudzień) dotacje przekazywano w równych (7 000 złotych) comiesięcznych ratach³⁷ z wyrównaniem w grudniu za sierpień³⁸.

W 1957 roku na rzecz Zrzeszenia Organistów Polskich przekazano kwotę 20 000 złotych za styczeń i luty oraz kwotę 10 000 złotych za marzec z opóźnieniem w wypłacie, która nastąpiła 26 kwietnia 1957 roku³⁹.

²⁸ Tamże, poz. 70.

²⁹ Tamże, poz. 87.

³⁰ Tamże, poz. 102.

³¹ Tamże, poz. 132.

³² AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1953 rok, poz. 6, 35, 44, 52, 57, 65, 69, 112, 134, 144, 150, 158.

³³ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1954 rok, poz. 2, 14, 21, 27, 37, 46, 57, 63, 76, 91.

³⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1954 rok, poz. 94.

³⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1955 rok, poz. 1, 14, 30, 39, 74, 87, 120, 152, 178, 193.

³⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1955 rok, poz. 147.

³⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1956 rok, poz. 31, 39, 66, 96, 125, 190, 217, 230, 268.

³⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1956 rok, poz. 264.

³⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1957 rok, poz. 112.

W 1958 roku ze środków Funduszu Kościelnego przeznaczono na konto Zrzeszenia Organistów Polskich dotację w wysokości 15 000 złotych we wrześniu i w grudniu⁴⁰. W kolejnym roku ZOP otrzymało ze środków Funduszu Kościelnego dotację w wysokości: 5 000 złotych (marzec 1959), 144 322 złotych (czerwiec 1959), 18 000 złotych (sierpień 1959)⁴¹.

5.1.3. Polska Rada Ekumeniczna

Ze środków Funduszu Kościelnego w latach 1958–1989 finansowano Polską Radę Ekumeniczną. Po raz pierwszy dotację na działalność Chrześcijańskiej Rady Ekumenicznej przekazano ze środków Funduszu w maju 1958 roku (30 000 złotych)⁴². W 1959 roku była to już kwota 65 000 złotych, a celem było zorganizowanie chrześcijańskiej konferencji pokojowej⁴³.

W 1960 roku ze środków Funduszu Kościelnego wydano kwotę 12 002 złotych 80 groszy tytułem refundacji wyjazdu do Pragi⁴⁴ oraz kwotę 6 893 złotych 15 groszy na rzecz pokrycia kosztów pobytu delegacji zagranicznej⁴⁵, zaś w grudniu 1960 roku przekazano dotację na działalność w wysokości 60 000 złotych⁴⁶.

W 1962 roku na konto Polskiej Rady Ekumenicznej przekazano dotację w wysokości 43 000 złotych. W 1963 roku przekazano trzy dotacje: w wysokości 104 351 złotych 96 groszy⁴⁷, 131 298 złotych 61 groszy w grudniu⁴⁸ i ostatnią, trzecią dotację w wysokości 200 000 złotych⁴⁹. W 1964 roku

⁴⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1958 rok, poz. 337, 476.

⁴¹ AAN, UdSW, sygn. 101/34, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok, poz. 161, 358, 501.

⁴² AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951–1958 rok, poz. 172.

⁴³ AAN, UdSW, sygn. 101/34, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok, poz. 715.

⁴⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, poz. 946.

⁴⁵ Tamże, poz. 975.

⁴⁶ Tamże, poz. 1140.

⁴⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok, poz. 179.

⁴⁸ Tamże, poz. 933.

⁴⁹ Tamże, poz. 987.

krakowski oddział PRE otrzymał dotację w wysokości 18 500 złotych (listopad) oraz 199 334 złotych 37 groszy (grudzień)⁵⁰. W 1965 roku PRE otrzymała dotację na działalność w wysokości 360 203 złotych 87 groszy (7 sierpnia) oraz w wysokości 89 796 złotych 13 groszy (29 grudnia)⁵¹, zaś w następnym roku (1966) otrzymała ze środków Funduszu Kościelnego kwotę 250 000 złotych (kwiecień) oraz kwotę 200 000 złotych (grudzień)⁵².

W 1967 roku ze środków Funduszu Kościelnego przekazano dwukrotnie dotację w wysokości 225 000 złotych w maju oraz grudniu⁵³. W 1968 roku 50 000 złotych tytułem pokrycia niedoboru wydatków za rok poprzedni, zaś w marcu 1968 roku przekazano kwotę 225 000 złotych w formie dotacji na I półrocze 1969 roku⁵⁴. W sierpniu 1969 ze środków FK przekazano kwotę 225 000 złotych jako dotację na II półrocze⁵⁵ oraz kwotę 50 000 złotych jako dotację uzupełniającą⁵⁶.

W 1970 roku Polska Rada Ekumeniczna otrzymała dotację w wysokości 100 000 złotych⁵⁷ – tyle samo ile rok później⁵⁸. W kolejnych latach PRE otrzymała dotacje w wysokości: 250 000 złotych i 120 000 złotych (1972)⁵⁹; 200 000 złotych i 59 000 złotych (1973)⁶⁰; po 250 000 złotych trzykrotnie w ciągu roku 1974⁶¹.

⁵⁰ Tamże, poz. 1142, 1247.

⁵¹ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok, poz. 667, 1166.

⁵² AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, poz. 908.

⁵³ AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, poz. 378, 1218.

⁵⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, poz. 151.

⁵⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok, poz. 682.

⁵⁶ Tamże, poz. 888.

⁵⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 918.

⁵⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1971 rok, poz. 47.

⁵⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok, poz. 945, 620.

⁶⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 119, 1600.

⁶¹ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, poz. 99, 309, 694.

Z kolei w 1976 roku ze środków Funduszu wypłacano dotację na działalność Polskiej Rady Ekumenicznej czterokrotnie (trzy razy w ciągu roku po 250 000 złotych oraz jeden raz po 350 000 złotych)⁶². W następnych latach (1977–1979) Fundusz wypłacił na rzecz tej organizacji dotacje w wysokości 750 000 złotych (trzykrotnie każdego roku w transzach po 250 000 złotych)⁶³. W latach 1980–1981 ze środków FK wypłacono jednorazowo dotacje dla PRE w wysokości 650 000 złotych każdego roku⁶⁴. W kolejnych dwóch latach (1982–1983) ze środków FK wypłacono jednorazowo dotacje w wysokości 1 000 000 złotych każdego roku⁶⁵. Następnie w latach 1984–1985 2 000 000 złotych każdego roku⁶⁶. Dotacje w okresie 1986–1989 wynosiły: 2 500 000 złotych (1986); 3 000 000 złotych (1987); 4 800 000 złotych (1988); 4 000 000 złotych (1989)⁶⁷.

Jak wynika z kwot przedstawionych powyżej, działalność Polskiej Rady Ekumenicznej była dotowana w sposób stały ze środków Funduszu. Z pewnością wydatki na ten cel nie znajdowały się w zakresie katalogu zadań ustawowych, do których realizacji Fundusz był zobowiązany. Otwartym pozostaje pytanie, czy dotowanie tej organizacji miało na celu jej uzależnienie od władz państwowych.

Z pewnością służyło wpływaniu na jej działalność. Biorąc pod uwagę fakt dotowania Kościołów mniejszościowych za pomocą środków Funduszu, o czym mowa w tym rozdziale, można wyprowadzić wniosek o finansowym uzależnieniu od władz państwowych duchownych oraz działalności tychże Kościołów. Logicznie rzecz ujmując – skoro ich była dotowana przez Fundusz, to aparat wyznaniowy miał znaczący wpływ na wewnętrzną i zewnętrzną sferę działalności. Środki z FK na dotacje dla poszczególnych Kościołów mniejszościowych pełniły rolę presji i nacisku

⁶² AAN, UdSW, sygn. 101/47, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976 rok, poz. 60, 255, 652, 972.

⁶³ AAN, UdSW, sygn. 101/48–52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977–79 rok, 379, 532, 969.

⁶⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/52–53, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980–1981 rok, poz. 99, 140.

⁶⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/54, 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1982–1983 rok, poz. 508, 620.

⁶⁶ AAN, UdSW, sygn. 110/11–12, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1984–1985 rok, poz. 32, 410, 45, 510.

⁶⁷ AAN, UdSW, sygn. 110/13–15, 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1986–1989 rok, poz. 53, 295, 6, 262, 448, 286, 458, 394.

na kierownictwa kościelne, aby uzyskać lojalną postawę wobec władz państwowych.

Biorąc pod uwagę fakt dotowania działalności Kościołów mniejszościowych ze środków Funduszu Kościelnego oraz osobno dotowania działalności Polskiej Rady Ekumenicznej, można wyprowadzić wniosek o tym, że ta forma pomocy materialnej ze strony Urzędu do Spraw Wyznań stanowiła element finansowego uzależnienia.

Reasumując: dotacje z Funduszu dla PRE stanowiły istotny element finansowego wsparcia tej instytucji przez władze państwowe w całym okresie jej działalności do 1989 roku. Pełny obraz skali finansowego uzależnienia tej instytucji od działań Urzędu do Spraw Wyznań można byłoby odtworzyć poprzez zestawienie budżetu tej instytucji i dotacji Funduszu przekazywanych na jej rzecz. Wysokość środków, którymi dysponowała Polska Rada Ekumeniczna w ramach swojego budżetu centralnego w okresie do 1989 roku, nie została dotychczas opublikowana.

Wspomnieć należy, że kierownictwo Kościołów mniejszościowych korzystało z licznych form pomocy materialnej wypłacanej przez Fundusz Kościelny. Dodatkowo kierownictwo Kościołów skupionych w PRE korzystało rokrocznie z gratyfikacji pieniężnych za „lojalną współpracę”⁶⁸.

5.1.4. Klub Inteligencji Katolickiej

Klub Inteligencji Katolickiej (początkowo pod nazwą Ogólnopolski Klub Inteligencji Katolickiej) powstał w Warszawie jesienią 1956 dzięki liberalizacji, jaka dokonana się w Polsce na skutek przełomu październikowego. Wiosną 1957 roku utworzono dalsze cztery lokalne KIK-i, którym władze pozwoliły na działalność w Krakowie, Poznaniu, Toruniu i Wrocławiu. Ten nowy ruch inteligencji katolickiej uzyskał w styczniu 1957 roku pozwolenie na wyłonienie swej reprezentacji parlamentarnej w postaci 5-osobowego koła poselskiego „Znak”. Na jego czele stanął pisarz katolicki Jerzy Zawieyski, pełniący także funkcję prezesa KIK w Warszawie⁶⁹.

⁶⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/8, Nagrody noworoczne z Funduszu Kościelnego 1969–1988.

⁶⁹ P. Kaźmierczak, *Klub Inteligencji Katolickiej w Krakowie w latach 1956–1989*, Kraków 2009, s. 13–22.

W 1958 środowisko warszawskiego KIK-u rozpoczęło wydawanie miesięcznika „Więź”, którego redaktorem naczelnym został Tadeusz Mazowiecki. W tym samym roku ze środków Funduszu Kościelnego przekazano na Fundusz Prasowy miesięcznika kwotę łącznie 300 000 złotych oraz 200 000 złotych w formie pożyczki⁷⁰.

Finansowanie za pomocą środków Funduszu Klubu Inteligencji Katolickiej nie miało żadnej podstawy prawnej w ustawie tworzącej ten fundusz. W 1958 roku przekazano w formie dotacji kwoty 22 500 złotych (maj)⁷¹, 100 000 złotych oraz 45 000 złotych (8 i 17 grudnia)⁷². Z kolei w 1959 roku Klub Inteligencji Katolickiej zaciągnął pożyczkę z Funduszu Kościelnego w wysokości 439 500 złotych⁷³.

W grudniu 1960 roku na działalność Klubu Inteligencji Katolickiej przeznaczono dotację w wysokości 34 500 złotych⁷⁴. KIK zaciągniętą kwotę pożyczki spłacił w 1961 roku w dwóch ratach – 49 000⁷⁵ oraz 40 500 złotych⁷⁶. Kolejnych spłat klub dokonał na konto Funduszu Kościelnego w 1962 roku w kwotach 30 000 oraz 20 000 złotych. Pożyczka nie była oprocentowana. Zatem z sumy 439 500 złotych zaciągniętej pożyczki Klub Inteligencji Katolickiej dokonał spłaty kwoty 139 500 złotych. Pozostała część (300 000 zł) uległa umorzeniu⁷⁷.

W trakcie wydarzeń marcowych w 1968 roku koło poselskie „Znak” weszło w otwarty konflikt z władzami PRL, Jerzy Zawieyski bowiem odważył się otwarcie je skrytykować z trybuny sejmowej za brutalne pobicie manifestujących studentów⁷⁸. Niewykluczone, że to spowodowało,

⁷⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1958 rok, poz. 116, 213, 375, 423.

⁷¹ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951–1958 rok, poz. 264.

⁷² Tamże, poz. 473, 483.

⁷³ AAN, UdSW, sygn. 101/34, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok, poz.

⁷⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, poz. 1092.

⁷⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1961 rok, poz. 992.

⁷⁶ Tamże, poz. 1190.

⁷⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok, poz. 458, 531.

⁷⁸ P. Kaźmierczak, *Klub...*, dz. cyt., s. 355.

że w kolejnych latach nie dotowano już działalności tej organizacji ze środków Funduszu Kościelnego.

Przed 1989 rokiem istnienie KIK-u było nieustannie zagrożone przez rozmaite decyzje Urzędu do Spraw Wyznań. Działalność Klubu Inteligencji Katolickiej spotkała się z uznaniem polskiego episkopatu, aczkolwiek pewne obawy części biskupów budziła zbyt otwartość tego środowiska na nowe kierunki poszukiwań teologicznych w zachodniej Europie i jego wyraźna niechęć wobec tradycyjnego katolicyzmu ludowego⁷⁹.

5.1.5. Zrzeszenie Pracowników Kultu Religijnego

Finansowe wsparcie ze środków FK otrzymywało Zrzeszenie Pracowników Kultu Religijnego, które zostało założone z inspiracji UdSW. Funkcję kierownika biura pełnił Henryk Włodarczyk, zaś sekretarza Józef Sawajner. Zarząd główny Zrzeszenia Pracowników Kultu Religijnego mieścił się w Warszawie przy ul. Miodowej 16⁸⁰.

Za istotną w kontekście działalności tego zrzeszenia uznać należy biografię sekretarza tej organizacji. Józef Sawajner był działaczem Polskiego Czerwonego Krzyża, Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej oraz delegatem na I Kongres tej organizacji oraz Polskiego Komitetu Obrońców Pokoju. 1 września 1950 roku został sekretarzem generalnym Centralnego Zarządu Kół Księży „Caritas”, zaś od 1965 do 1986 roku pełnił funkcję sekretarza Prezydium Zarządu Głównego Zrzeszenia Katolików „Caritas”. Wykazywał się aktywnością na polu wspierania ustroju Polski Ludowej, m.in. poprzez utworzony w 1965 roku tygodnik „Myśl społeczna. Magazyn katolików”, w którym pełnił funkcję redaktora naczelnego. Wchodził w skład Prezydium WRN we Wrocławiu oraz Wrocławskiego i Ogólnopolskiego Komitetu Frontu Jedności Narodu. Uczestniczył w Światowym Kongresie Sił Pokoju w Moskwie w 1973 roku⁸¹. Jego inicjatywy były aprobowane przez Urząd do Spraw Wyznań, a ponadto były finan-

⁷⁹ P. Kaźmierczak, *Klub...*, dz. cyt., s. 251–267.

⁸⁰ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/37, Preliminarze projektu budżetu na 1964 rok.

⁸¹ Biogram Józefa Sawajnera został opublikowany w 1994 roku w XXXV tomie Polskiego Słownika Biograficznego, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jozef-sawajner>.

sowane ze środków Funduszu Kościelnego, np. budowa pomnika papieża Jana XXIII we Wrocławiu na Ostrowie Tumskim (1966).

Dotowanie Zrzeszenia Pracowników Kultu Religijnego ze środków Funduszu Kościelnego oparte było o preliminarz wydatków przedstawiony na dany rok kalendarzowy przez tę organizację. Dokument ten obejmował wydatki pracownicze, na które składały się: wynagrodzenie kierownika biura, referentki, składki ubezpieczenia społecznego oraz wydatki administracyjne, czyli wynagrodzenia za prace zlecone, utrzymanie czystości, czynsz, telefon, urządzenia biurowe, różne⁸².

W 1962 roku na działalność Zrzeszenia Pracowników Kultu Religijnego przekazano w formie dotacji kwotę 24 660 złotych⁸³. W 1963 roku przekazano 19 000 złotych w formie dotacji⁸⁴ na I kwartał, 17 000 złotych w formie dotacji na II kwartał⁸⁵, 17 000 złotych⁸⁶ na III kwartał oraz kwotę 18 000 złotych na IV kwartał⁸⁷.

W latach 1964–1965 przekazano na rzecz tej organizacji dotacje w wysokości: 17 000 złotych (maj 1964), następnie kwotę 19 000 złotych w sierpniu oraz 16 000 złotych w listopadzie⁸⁸. W kolejnym roku ZPKR otrzymało dotację na I kwartał w wysokości 18 000 złotych⁸⁹. Wspomnieć należy, że osoby wchodzące w skład zarządu głównego Zrzeszenia Pracowników Kultu Religijnego otrzymywały comiesięczne zapomogi doraźne ze środków Funduszu Kościelnego. W 1980 roku ze środków FK udzielono pożyczki w wysokości 50 000 złotych celem założenia Niezależnego Samodzielnego Związku Zawodowego Pracowników Świeckich Kultu Religijnego⁹⁰.

⁸² Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/37, Preliminarze projektu budżetu na 1964 rok.

⁸³ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok, poz. 984.

⁸⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok, poz. 50.

⁸⁵ Tamże, poz. 254.

⁸⁶ Tamże, poz. 501.

⁸⁷ Tamże, poz. 676.

⁸⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964 rok, poz. 418, 804, 1076,

⁸⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok, poz. 319.

⁹⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, poz. 1288.

5.1.6. Pozostałe organizacje

Ze środków Funduszu Kościelnego wspierano finansowo Towarzystwo Opieki nad Zabytkami – organizację pozarządową z siedzibą w Warszawie, założoną jako towarzystwo naukowe w 1974 roku. W 1977 roku przekazano z FK dotację w wysokości 500 000 złotych na rzecz ratowania zabytków na cmentarzu na Powązkach⁹¹. W kolejnych latach nadal finansowano ten cel: w 1980 roku (500 000 złotych)⁹², w 1981 roku (dwukrotnie po 1 000 000 złotych)⁹³. W kolejnych latach Towarzystwo Opieki nad Zabytkami zostało zasilone ze środków FK kwotą 500 000 złotych (1986)⁹⁴, 2 300 000 złotych (1988)⁹⁵ oraz 1 000 000 złotych (1989)⁹⁶.

W 1959 roku ze środków Funduszu Kościelnego przekazano dotację na działalność Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie w wysokości 10 000 złotych⁹⁷, po czym nastąpił zwrot w wysokości 1 157 złotych niewykorzystanej części dotacji, zaś w październiku ponownie skierowano dotację w wysokości 4 000 złotych, po czym nastąpił zwrot niewykorzystanej części dotacji w wysokości 1 725 złotych 40 groszy⁹⁸. W 1962 roku Fundusz Kościelny przekazał dotację w wysokości 2 446 złotych⁹⁹ oraz 4 000 złotych¹⁰⁰, a także 15 000 złotych na remont lokalu należącego do Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie¹⁰¹.

⁹¹ AAN, UdSW, sygn. 101/48, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977 rok, poz. 1174.

⁹² AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, poz. 1174.

⁹³ AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok, poz. 937, 944.

⁹⁴ AAN, UdSW, sygn. 110/13, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1986 rok, poz. 556.

⁹⁵ Tamże, poz. 461.

⁹⁶ AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok, poz. 257.

⁹⁷ AAN, UdSW 101/34, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok, poz. 456.

⁹⁸ Tamże, poz. 769.

⁹⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok, poz. 171.

¹⁰⁰ Tamże, poz. 373.

¹⁰¹ Tamże, poz. 483.

Właścicielami spółki Libella od początku istnienia firmy (1957) były katolickie organizacje społeczne, które dochód przeznaczały na cele statutowe, między innymi wydawanie czasopism i książek, prowadzenie pracy formacyjnej, wychowawczej (przede wszystkim dla obrony życia od poczęcia do naturalnej śmierci) oraz prowadzenie działalności charytatywnej np. pomoc ubogim dzieciom, w tym chorym na cukrzycę. Ze środków FK udzielono w 1965 roku pożyczki na jej działalność w wysokości 600 000 złotych, następnie władze Libelli spłaciły ją w czterech ratach po 100 000 złotych każda. Pozostała kwota uległa umorzeniu¹⁰².

Ze środków Funduszu Kościelnego w ramach dotacji dla organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych finansowano również Społeczne Towarzystwo Polskich Katolików. Organizację, której celem było wspieranie działalności Kościoła Polskokatolickiego. Celem tej organizacji było zapoznawanie społeczeństwa z „postępowymi tradycjami” i ideologią Kościoła Polskokatolickiego, rozwijanie i popieranie działalności kulturalnej w duchu utrwalania pokoju i patriotyzmu, współpraca i pomoc materialna dla tego Kościoła oraz umacnianie więzi środowisk polonijnych za granicą z krajem ojczystym. Organem prasowym tej organizacji był miesięcznik „Rodzina”¹⁰³.

Ze środków Funduszu w 1968 roku przekazano 150 000 złotych w formie pożyczki (bezzwrotnej)¹⁰⁴. Wspomniane towarzystwo rozpoczęło swą działalność gospodarczą na mocy zarządzenia Ministerstwa Finansów z 17 listopada 1959 roku pod nazwą Zakłady Przemysłowo-Usługowe „Polkat”¹⁰⁵. W latach 70. „Polkat” przeżywał lata świetności i zatrudniał 1 500 pracowników. W tym okresie zwolniony był z niektórych podatków,

¹⁰² AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, poz. 260, 410, 505.

¹⁰³ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III RP...*, dz. cyt., s. 399–401.

¹⁰⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, poz. 1086.

¹⁰⁵ Całość zmian organizacyjnych, jakim został poddany „Polkat”, zakończył się dopiero w 1999 roku. W jego miejsce została utworzona grupa kapitałowa „Polkat Holding”, która posiada większościowe pakiety udziałów we wszystkich, rozrzuconych po całym kraju i poza nim, podmiotach wchodzących w skład tej grupy kapitałowej, a „Polkat Holding” Sp. z o.o. stanowi jednostkę nadrzędną. Zob. M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III RP...*, dz. cyt., s. 399–401.

a dochody były wykorzystywane zgodnie z zaleceniami Urzędu do Spraw Wyznań na finansowanie Kościoła Polskokatolickiego¹⁰⁶.

Jak podkreśla M. Winiarczyk-Kossakowska zysk gospodarczy tego towarzystwa był tak wysoki, że zapewniał stałe pensje wszystkim duchownym tego Kościoła oraz pozwalał na inwestycje kościelne¹⁰⁷. Aleksander Merker stwierdził, że „dochody generowane przez Zakłady Przemysłowo-Usługowe Polkat dawały taką furę pieniędzy, że niepotrzebne było dodatkowe finansowanie ze środków funduszu kościelnego”¹⁰⁸.

To twierdzenie należy uzupełnić o zakres finansowego wsparcia udzielanego ze środków Funduszu Kościelnego na rzecz Kościoła Polskokatolickiego. Przede wszystkim od 1953 roku ze środków FK dotowano w sposób cykliczny działalność statutową tego Kościoła. W okresie 1960–1965 w ramach budżetu FK stworzono nawet w tym celu odrębną kategorię wydatków – „dotacja specjalna” – przeznaczoną wyłącznie na finansowy rozwój działalności tego Kościoła.

Hierarchia oraz duchowni korzystali z różnego rodzaju zapomóg (stałych, doraźnych) wypłacanych ze środków Funduszu Kościelnego. Z całą pewnością posiadane przez Społeczne Towarzystwo Polskich Katolików, imponujące jak na owe czasy zaplecze organizacyjne, m.in. Dom Ekumeniczny w Konstancinie-Jeziornie, Instytut Wydawniczy w Warszawie oraz ośrodek wczasowy w Urlach odzwierciedlało możliwości finansowego tego towarzystwa.

Aby skutecznie funkcjonować, każde przedsięwzięcie potrzebuje wsparcia finansowego. Podobnie było w stosunku do działalności Zrzeszenia Katolików „Caritas”. Można nawet zaryzykować stwierdzenie, że Fundusz Kościelny był materialnym zapleczem tej organizacji, gdyż niemal całość środków w ramach kategorii „dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych” przeznaczona była na pokrycie wydatków administracyjno-osobowych. Ta nieskrępowana dowolność w dysponowaniu środkami pieniężnymi przez UdSW w myśl zasady dziel i rządź była cechą charakterystyczną sposobu wydatkowania środków FK aż do 1989 roku. W praktyce wydatkowanie dla Zrzeszenia Katolików „Caritas” nie zostało nigdy ograniczone.

¹⁰⁶ Tamże.

¹⁰⁷ Tamże.

¹⁰⁸ Wypowiedź pisemna A. Merkera z dnia 10 lipca 2008 roku [w posiadaniu autora].

Jednocześnie świadczyło to o nieprzestrzeganiu przepisów z 20 marca 1950 roku, a przede wszystkim kierowanie pieniędzy na rzecz tej organizacji nie znajdowało potwierdzenia w ustawie. Przypomnieć należy, że Fundusz Kościelny stanowił rekompensatę za przejęty majątek kościelny. Tymczasem Zrzeszenia Katolików „Caritas” było organizacją powstałą dopiero w 1950 roku, której nie pozbawiono nieruchomości na mocy tejże ustawy.

Głównym dysponentem środków Funduszu Kościelnego był stojący ponad prawem UdSW. Dotowanie w latach 1951–1989 ruchu „księży patriotów” stanowi jaskrawy przykład metody faktów dokonanych stosowanej przez aparat wyznaniowy aż do 1989 roku. Ani niezadowolenie społeczne, ani zła sytuacja ekonomiczna w kraju nie były w stanie ograniczyć wydatków na organizację skupiającą w swych szeregach duchownych afirmujących ustrój Polski Ludowej.

5.2. Dotowanie związków wyznaniowych

Po II wojnie światowej moc obowiązującą zachowały przepisy normujące w sposób indywidualny sytuację niekatolickich związków wyznaniowych pochodzące z okresu II Rzeczypospolitej Polskiej. Władze państwowe nie podejmowały prób ich nowelizacji. W odniesieniu do pozostałych związków wyznaniowych, które nie miały uregulowanej sytuacji prawnej w drodze ustawy przed 1939 rokiem, władze państwowe dokonały ich legalizacji w trybie administracyjnym oraz przez nowelizację ich statutów¹⁰⁹. Początkowo statuty te zatwierdzane były przez Radę Ministrów, następnie uprawnienia te uzyskał dyrektor UdSW. W okresie 1945–1989 statuty wszystkich nierzymskokatolickich związków wyznaniowych podlegały nowelizacji¹¹⁰.

Następnym etapem kontroli działalności Kościołów mniejszościowych było materialne uzależnienie duchownych tych związków wyznaniowych od władz państwowych. Władzom państwowym zależało na wytworzeniu

¹⁰⁹ Treść statutów poszczególnych związków wyznaniowych z lat 1945–1989 zawierają publikacje: W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzymskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971; W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów...*, dz. cyt.

¹¹⁰ W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów...*, dz. cyt., s. 23.

dwóch przeciwstawnych obozów. Jeden z nich miał obejmować Kościoły mniejszościowe, a na drugim, przeciwnym biegunie miał znajdować się Kościół Katolicki, który pozostawał w opozycji do władz państwowych. Według Urzędu do Spraw Wyznań religia rzymskokatolicka skupiająca ok. 93% obywateli była podstawowym przedmiotem polityki wyznaniowej w Polsce. Partia i państwo koncentrowały się na ograniczaniu wpływu Kościoła Katolickiego w środowisku robotniczym i młodzieżowym. Reglamentowano również działalność Kościołów mniejszościowych¹¹¹.

Fundusz Kościelny dostosował sposób wydatkowania środków do realizacji polityki wyznaniowej, finansując działalność statutową tychże Kościołów. W latach 1950–1989 ich finansowanie stanowiło kategorię wydatków pozaustawowych i realizowane było niezgodnie z przepisami ustawy tworzącej Fundusz. Przede wszystkim ze środków FK dotowano wyłącznie Kościoły mniejszościowe, których postawę wobec ustroju komunistycznego można określić jako neutralną lub przychylną.

W latach 1950–1989 dotacje ze środków Funduszu Kościelnego były przeznaczane w sposób regularny na rzecz następujących Kościołów mniejszościowych: Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Kościół Polskokatolicki, Kościół ewangelicko-augsburski, Kościół ewangelicko-reformowany. Natomiast w sposób nieregularny dotacje ze środków FK wpływały na rzecz następujących kościołów: Muzułmański Związek Religijny, Kościół metodystyczny, Zjednoczony Kościół Ewangeliczny, Kościół Starokatolicki Mariawitów, Kościół Katolicki Mariawitów, Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego, Karański Związek Religijny, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego.

Wysokość przyznawanych dotacji dla poszczególnych związków wyznaniowych wykazywała rozbieżności. Do Kościołów, które korzystały z dotacji w największej wysokości, należały: Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Kościół Polskokatolicki, Kościół ewangelicko-augsburski i Kościół ewangelicko-reformowany. Najmniejsze kwoty otrzymywała Muzułmańska Gmina Wyznaniowa, Kościół Starokatolicki Mariawitów, Kościół Katolicki Mariawitów, Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego, Karański Związek Religijny, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego¹¹².

¹¹¹ J. Mironczuk, *Polityka...*, dz. cyt., Warszawa 2006, s. 119.

¹¹² Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dotowanie związków wyznaniowych, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1952–1958 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/34–36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959–1961 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962–1963 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/37,

Dotacje na rzecz Kościołów mniejszościowych służyły umiejętnie prowadzonej przez UdSW polityce podważania społecznego autorytetu Kościoła Katolickiego. Przekazywanie środków z Funduszu Kościelnego na ich działalność nie było jedyną formą wsparcia materialnego. Wielu hierarchów, podobnie jak członków Zrzeszenia Katolików „Caritas”, korzystało z zapomóg i nagród pieniężnych, w tym także z tytułu „lojalnej postawy względem państwa ludowego”¹¹³.

O tym, że wydatkowanie środków Funduszu było podporządkowane założeniom ideologicznym, świadczy najlepiej fakt, że w ramach wydatków „dotowanie związków wyznaniowych” dotowano wyłącznie Kościoły mniejszościowe. W okresie 1950–1989 ze środków Funduszu nie dotowano działalności Kościoła Katolickiego oraz świadków Jehowy.

5.2.1. Kościół Polskokatolicki (dotacja specjalna)

Oslabieniu pozycji Kościoła Katolickiego w Polsce służyły działania niektórych Kościołów mniejszościowych. Szczególną rolę w tej dziedzinie odgrywał Kościół Polskokatolicki. Było to spowodowane tym, że prezentował stanowisko jednoznacznie antyrzymskokatolickie i równocześnie przychylne władzom państwowym. Ambicje hierarchii Kościoła Polskokatolickiego wykaczały jednak poza ramy lojalnej współpracy z władzami komunistycznymi. Dostojnicy tego Kościoła chcieli, aby stał się wyznaniem „narodowym” i zastąpił Kościół katolicki. Z punktu widzenia duchowieństwa polskokatolickiego najważniejsze było lansowanie teorii

Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964–1965 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968–1969 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/41–48, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970–1977 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/50, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1978 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1979–1980 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/54, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1982 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/10–15, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983–1988 rok; AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok.

¹¹³ AAN, UdSW, sygn. 101/8, Nagrody noworoczne dla czołowych działaczy ekumenicznych i zasłużonych działaczy zarządów głównych ZK „Caritas” w latach 1969–1988.

„dobry katolik popiera nowe władze Polski” i sugestywne ukazywanie społeczeństwu, że ten Kościół broni narodowych interesów Polski¹¹⁴.

Stosunek władz państwowych do Kościoła Polskokatolickiego wynikał z wytycznych polityki wyznaniowej. Należy odrzucić tezy o sympatii lub antypatii władz państwowych wobec tego związku wyznaniowego. Prawdą jest, że UdSW realizował swoje założenia taktyczne, nie zważając na ambicje wewnątrzkościelne hierarchii Kościoła Polskokatolickiego. Innymi słowy UdSW podejmował szereg działań przychylnych temu Kościołowi (np. zgoda na przejmowanie świątyń poewangelickich, wspieranie dążeń unifikacyjnych z wyznaniem starokatolickimi, wsparcie finansowe z Funduszu Kościelnego), równocześnie kierując ostrze represji przeciwko jego zwierzchnikom¹¹⁵.

Finansowe wsparcie Kościoła Polskokatolickiego w latach 1959–1965 polegało na: wypłacaniu stałego miesięcznego wynagrodzenia duchownym, ułatwianiu wydawania zezwoleń na budowę (np. katedra w Warszawie, bursa dla kleryków w Warszawie), dotowania czasopisma „Poślannictwo”, utworzeniu Społecznego Towarzystwa Polskich Katolików, zapewnieniu wsparcia logistyczno-administracyjnego przy przydzielaniu świątyń ewangelickich na Ziemiach Zachodnich i Północnych oraz wspieraniu powstawania nowych obiektów kościelnych¹¹⁶.

Kościół Polskokatolicki starał się o uregulowanie swojej sytuacji prawnej już w 1948 roku. W 1951 roku pod naciskiem władz komunistycznych Polski Narodowy Kościół Katolicki (diecezja polska) ogłosił autokefalię od pozostałych diecezji Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego, częściowo w wyniku presji władz, które w tym samym roku aresztowały bpa Józefa Padewskiego oraz ks. Edwarda Narbutta-Narbuttowicza.

Na czele Kościoła stanął ks. Józef Dobrochowski wraz z ks. Eugeniuszem Kriegelewiczem, który skrupulatnie realizował zalecenia władz. W ten sposób komunistyczne władze przejęły pełną kontrolę nad nowym odłamek wyznaniowym: mianowały biskupów, pozbawiały ich stanowisk,

¹¹⁴ K. Białecki, *Lepsi katolicy? Ingerencja organów państwa w życie kościoła Polskokatolickiego w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku*, Biuletyn IPN nr 3(38), marzec 2004, s. 33.

¹¹⁵ Na początku 1951 roku aresztowano ks. F. Koca i ks. E. Narbutta-Narbuttowicza oraz abpa J. Padewskiego, który zmarł w trakcie śledztwa. Zob. K. Białecki, *Lepsi katolicy?...*, dz. cyt., s. 33.

¹¹⁶ Zob. P. Raina, *Kościół w PRL...*, dz. cyt., s. 258.

kierowały polityką kadrową, obsadzały duchownych, finansowały całą działalność organizacyjną.

W okresie gdy zwierzchnikiem Kościoła Polskokatolickiego był bp dr Maksymilian Rode, Kościół ten przejawiał wielką aktywność na polu misyjnym i wydawniczym. Przybyło mu wiele nowych parafii, w których pracę duszpasterską objęli młodzi księża, absolwenci Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie. Sam bp M. Rode tak określał cel swoich działań biskupich: „Patrząc w przyszłość widzę, tak widzę jasno i pewnie setki kapłanów, setki parafii, widzę masowo przechodzących do nas kapłanów rzymskokatolickich ze swoimi parafiami, widzę mimo rozlicznych trudności i przeszkód miliony wierzących polskokatolików”. Okres od 1958 do 1965 roku, gdy Kościołem kierował bp Rode, odznaczał się uzyskaniem solidnego zabezpieczenia materialnego i ideologicznego ze strony władz państwowych¹¹⁷.

Działania podejmowane przez UdSW względem Kościoła Polskokatolickiego wpisywały się w schemat przejmowania kontroli nad działalnością związków wyznaniowych w Polsce w latach 1948–1953. Adekwatne wydaje się stwierdzenie, że UdSW dążył do całkowitego podporządkowania związków wyznaniowych po to, aby wpływać na wszystkie aspekty życia wewnątrzkościelnego. Im większa zależność danego związku wyznaniowego, tym większe wsparcie finansowe udzielane ze środków Funduszu Kościelnego. Kościół Polskokatolicki organizował msze dziękczynne z okazji 22 lipca, wysyłał do władz listy gratulacyjne z okazji rocznic, wydawano listy potępiające działania hierarchii kościelnej, w tym kardynała Stefana Wyszyńskiego (np. z okazji milenium chrztu Polski)¹¹⁸.

Reasumując: nie tylko stosunek danego związku wyznaniowego do państwa decydował o jego sytuacji prawno-finansowej, a raczej faktyczna kontrola całokształtu jego działalności przez aparat wyznaniowy. Paradoks polegał na tym, że indywidualna postawa duchownych Kościoła Polskokatolickiego pozytywnie nastawionych do ustroju nie gwarantowała korzyści natury finansowej dla całego Kościoła. Doskonałym tego przykładem jest

¹¹⁷ T. Piątek, J. Piątek, *Starokatolicyzm*, seria: Religie Świata, Warszawa 1987, s. 162–165.

¹¹⁸ K. Białecki, *Lepsi katolicy?...*, dz. cyt., s. 34.

fakt, że popierany przez UdSW ks. Józef Dobrochowski został wydany „za zbytne afiszowanie się z poparciem udzielanym mu przez władze”¹¹⁹.

Od początku utworzenia Funduszu Kościelnego (1951) finansowano działalność Kościoła Polskokatolickiego. W 1951 roku dotacje na rzecz tego kościoła zostały wypłacone pięciokrotnie w łącznej wysokości 143 500 złotych. W kolejnym roku ze środków Funduszu finansowano ten Kościół za pomocą dotacji w średniej wysokości 30 000 złotych. Od 1954 do 1957 roku na wsparcie jego działalności wypłacane były dotacje w stałych, comiesięcznych ratach ok. 15 000 złotych.

W 1957 roku ze środków Funduszu dla Kościoła Polskokatolickiego przekazano 5 000 złotych na organizację ogólnopolskiego zjazdu. W tym samym roku zapoczątkowano dotowanie czasopisma „Posłannictwo”. Łącznie w 1957 roku wydano na ten cel sumę 40 000 złotych. Ze środków Funduszu przekazano także zapomogi dla 33 księży Kościoła Polskokatolickiego za pośrednictwem kurii biskupiej w łącznej wysokości 33 000 złotych. Kuria biskupia Kościoła Polskokatolickiego otrzymała też 25 000 złotych na adaptację budynku w Lublinie¹²⁰.

W 1958 roku dotacje na wsparcie działalności Kościoła Polskokatolickiego wynosiły 40 000 złotych miesięcznie. Ponadto kuria biskupia tego kościoła otrzymała 100 000 złotych pożyczki, a także 15 000 złotych na remont organów kościelnych w Bolesławcu¹²¹.

W 1959 roku Kościół uzyskał finansowe wsparcie w formie dotacji w wysokości 841 500 złotych na swoją działalność. Dodatkowo kuria biskupia otrzymała kilkakrotnie w 1959 roku pożyczki w wysokości: 105 000 złotych, 150 000 złotych, 100 000 złotych, 150 000 złotych, 50 000 złotych. Należy wspomnieć, że pożyczki wymienione wcześniej miały na celu materialne wsparcie działalności tego Kościoła i były wydawane w sposób uzgodniony z Urzędem do Spraw Wyznań. Dodać należy, że w 1959 roku parafia Kościoła Polskokatolickiego otrzymała pożyczkę na budowę kościoła w Gdyni w wysokości 140 000 złotych¹²².

¹¹⁹ Tamże.

¹²⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/33–34, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951–59 rok, poz. 4, 49, 117, 118, 143, 173, 174, 276, 278, 378, 386, 415, 421, 424.

¹²¹ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1958 rok, poz. 46, 66, 104, 129, 305.

¹²² AAN, UdSW, sygn. 101/34, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok, poz. 131, 172, 238, 447, 503.

W efekcie ceną różnego rodzaju przywilejów ze strony Funduszu Kościelnego była utrata niezależności Kościoła Polskokatolickiego i jego podporządkowanie państwu. Świadczy o tym fakt, że Kościół największe dotacje uzyskiwał w latach 1960–1966, gdyż w tym okresie kierownictwo sprawował Maksymilian Rode (1959–1965), który był gwarantem lojalności względem aparatu wyznaniowego. Bezdyskusyjny pozostaje fakt współpracy tego bpa z UdSW, szczególnie w świetle jego własnych wspomnień i dokumentów Urzędu¹²³.

W latach 1951–1959 największe wydatki w ramach zbiorczej kategorii „dotacje na rzecz związków wyznaniowych” kierowane były na rachunek Kościoła Polskokatolickiego i Kościoła prawosławnego. Z kolei w latach 1960–1968 finansowe wsparcie dla Kościoła Polskokatolickiego odbywało się w ramach odrębnej kategorii wydatków ze środków Funduszu o nazwie „dotacja specjalna”.

W 1960 roku ze środków Funduszu przekazano na konto kurii biskupiej Kościoła Polskokatolickiego kwotę 9 610 000 złotych¹²⁴. Dla porównania FK rok wcześniej dysponował budżetem w wysokości 13 000 000 złotych, zaś dotacje dla pozostałych związków wyznaniowych wyniosły łącznie 1 480 000 złotych¹²⁵. Środki przekazywane w ramach „dotacji specjalnej” przeznaczone były w całości na działalność tego Kościoła. Oto jak wyglądały wydatki ze środków Funduszu na rzecz Kościoła Polskokatolickiego w poszczególnych latach: 1961 r. – 6 020 000 złotych¹²⁶; 1962 r. – 6 595 000 złotych¹²⁷; 1963 r. – 6 585 200 złotych¹²⁸; 1964 r. – 5 289 582 złote 72 grosze¹²⁹. Natomiast od 1965 roku dla tego Kościoła w ramach „dotacji specjalnej” wydawano coraz mniejsze

¹²³ Tamże, s. 36–37.

¹²⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, s. 40.

¹²⁵ Tamże.

¹²⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1961 rok, s. 85.

¹²⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok, s. 43.

¹²⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok, s. 82.

¹²⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964 rok, s. 47.

kwoty. W 1965 roku 3 210 603 złote¹³⁰, w 1966 roku 2 000 000 złotych¹³¹, w 1967 roku 1 500 971 złotych 60 groszy¹³², zaś w 1968 roku po raz ostatni w ramach „dotacji specjalnej” 1 000 000 złotych¹³³.

Jak już wyżej wspomniano, w okresie gdy kierownictwo Kościoła Polskokatolickiego sprawował bp Maksymilian Rode (1959–1965), władze państwowe z Funduszu Kościelnego finansowały wszelkie inicjatywy tego Kościoła mające na celu afirmację ustroju Polski Ludowej¹³⁴. Szczególną rolę w tym czasie przywiązywano do propagandy skierowanej przeciwko Kościołowi katolickiemu. Realizacji tego zadania służyły publikacje w prasie religijnej piętnujące działalność episkopatu i niemoralne zachowania duchowieństwa katolickiego¹³⁵.

Finansowanie działalności Kościoła Polskokatolickiego przez UdSW było nierozwiązalnie związane z rolą, jaką odgrywał ten Kościół w planie rozbicia jedności duchowieństwa katolickiego. Kardynał Wyszyński słusznie bardziej obawiał się przechodzenia księży rzymskokatolickich do Kościoła Polskokatolickiego niż destrukcyjnego wpływu ruchu „księży patriotów”. Obawy kardynała były uzasadnione ze względu właśnie na sytuację materialną panującą w Kościele Polskokatolickim. System materialnego wsparcia, jakiego udzielano temu Kościołowi, stanowił niekiedy istotny motyw przy podejmowaniu decyzji o przejściu duchownych z Kościoła katolickiego¹³⁶.

Kościół Polskokatolicki w latach 1950–1989 był dotowany z budżetu Funduszu Kościelnego. W praktyce środki Funduszu skierowane były na ograniczenie wpływu Kościoła Katolickiego w życiu społecznym. Zatem Kościół Polskokatolicki był wykorzystywany do walki z Kościołem Katolickim za pomocą środków Funduszu Kościelnego¹³⁷.

¹³⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok, s. 91.

¹³¹ AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, s. 43.

¹³² AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, s. 48.

¹³³ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, s. 42.

¹³⁴ K. Białecki, *Lepsi katolicy?...*, dz. cyt., przypis 5, s. 37.

¹³⁵ Najbardziej znany był list bpa Rodego do prymasa Stefana Wyszyńskiego. Tamże, s. 37.

¹³⁶ Tamże, s. 38.

¹³⁷ Do takich spraw należały lokalne konflikty między proboszczem a biskupem. Najczęściej skutkiem tego rodzaju konfliktów wewnątrz Kościoła katolickiego było

Na posiedzeniu Komisji ds. Kleru KC PZPR 15 lipca 1963 roku problemy kierownictwa Kościoła Polskokatolickiego zdiagnozowano jako wynik wysokich dotacji z UdSW (Funduszu Kościelnego). Ponadto zauważono, że bp Rode umacnia swoją pozycję i tym samym nie wykonuje poleceń Urzędu w stopniu wystarczającym. We wnioskach końcowych podkreślano, że „dotacje dla tego Kościoła nadal powinny być wypłacane” oraz że rolą tego Kościoła jest prowadzenie pracy misyjnej wśród wyznawców Kościoła katolickiego i przejmowanie wiernych parafii katolickich¹³⁸.

Biskup Rode został usunięty ze stanowiska ordynariusza pod groźbą wstrzymania wszelkich dotacji dla Kościoła Polskokatolickiego. Sposób przejścia kontroli nad kierownictwem doskonale obrazuje stopień podporządkowania tego Kościoła państwu. Ingerencja w jego wewnętrzne sprawy miała na celu zagwarantować lojalność nowego kierownictwa w realizacji „misyjnych” działań na odcinku wyznaniowym¹³⁹.

Stosownie do założeń polityki wyznaniowej państwa szczególną rolę miał odgrywać Kościół Polskokatolicki. W tym celu w latach 1960–1968 stworzono specjalną kategorię wydatków o nazwie „dotacja specjalna”. W ramach tej kategorii wydatków dotowano wyłącznie działalność tego Kościoła. Stworzenie tego rodzaju wydatków na rzecz jednego związku wyznaniowego było uprzywilejowaną formą wsparcia materialnego ze środków Funduszu. Podobieństwo doktrynalne i organizacyjne do Kościoła rzymskokatolickiego sprawiło, że Kościół Polskokatolicki miał w przeciągu 20, 30 lat stać się wiodącym związkiem wyznaniowym w Polsce Ludowej.

Dotowanie działalności Kościoła Polskokatolickiego, w szczególności w okresie 1960–1968, stanowiło jaskrawy dowód łamania zasady proporcjonalności wyrażonej w przepisie art. 8 ustawy tworzącej Fundusz. Ponadto fakt stworzenia odrębnej kategorii wydatków dla tego związku wyznaniowego był dowodem na popieranie jego przez Urząd do Spraw Wyznań.

W latach 1960–1968 ze środków Funduszu rokrocznie przekazywano dotacje na działalność Kościoła Polskokatolickiego w wysokości: 9 610 000 złotych (1960); 6 020 000 złotych (1961); 6 595 000 złotych

przejście zdecydowanej większości wiernych parafii do Kościoła Polskokatolickiego. K. Białecki, *Lepsi katolicy?...*, dz. cyt., s. 39.

¹³⁸ Protokół z posiedzenia Komisji ds. Kleru z 15 lipca 1963 r. za: P. Raina, *Tajne dokumenty Państwo-Kościół 1960-1980*, Londyn 1996, s. 78–80.

¹³⁹ K. Białecki, *Lepsi katolicy?...*, dz. cyt., s. 41.

(1962); 6 585 200 złotych (1963); 5 289 582 złotych (1964); 3 210 603 złotych (1965); 2 000 000 złotych (1966); 1 500 971 złotych (1967); 1 000 000 złotych (1968). Ogólnie wydatki na działalność tego Kościoła we wspomnianym okresie stanowiły ok. $\frac{1}{4}$ całego budżetu Funduszu Kościelnego w latach 1960–1964. W kolejnych latach 1965–1968 systematycznie malały. Ostatecznie od 1969 roku dotowanie Kościoła Polskokatolickiego przestało stanowić odrębną kategorię wydatków¹⁴⁰.

Od 1970 roku ze środków Funduszu Kościelnego nie wypłacano dotacji na działalność Kościoła Polskokatolickiego. Można uznać, że twierdzenie M. Winiarczyk-Kossakowskiej o tym, że zysk gospodarczy Społecznego Towarzystwa Polskich Katolików (STPK) był tak wysoki, że zapewniał stałe pensje wszystkim duchownym tego Kościoła oraz pozwalał na inwestycje kościelne, jest prawdziwe¹⁴¹. Dodatkowo Aleksander Merker stwierdził, że „dochody generowane przez Zakłady Przemysłowo-Usługowe Polkat dawały taką furę pieniędzy, że niepotrzebne było dodatkowe finansowanie ze środków funduszu kościelnego”¹⁴².

Zakres finansowego wsparcia udzielanego ze środków Funduszu Kościelnego na rzecz Kościoła Polskokatolickiego stanowił w okresie 1951–1959 istotną część budżetu Funduszu. Natomiast w okresie 1960–1969 w ramach budżetu FK stworzono w tym celu odrębną kategorię wydatków o nazwie „dotacja specjalna” przeznaczoną wyłącznie na finansowy rozwój działalności tego Kościoła. Biorąc pod uwagę skalę środków finansowych, jakimi dysponował ten Kościół, należy stwierdzić, że jego sytuacja finansowa była stabilna i pozwalała na prowadzenie działalności inwestycyjnej na ogromną skalę. Z całą pewnością posiadane przez Społeczne Towarzystwo Polskich Katolików, imponujące jak na owe czasy, zaplecze organizacyjne, m.in. Dom Ekumeniczny w Konstancinie-Jeziornie, Instytut Wydawniczy w Warszawie oraz ośrodek wczasowy w Urlach, odzwierciedlało możliwości finansowego tego towarzystwa. Wydaje się, że to właśnie bardzo dobra sytuacja finansowa Kościoła Polskokatolickiego spowodowała, że od 1970 roku zaprzestano wypłacania dotacji z Funduszu Kościelnego.

¹⁴⁰ Zob. Tabela 12. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1960–1969.

¹⁴¹ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III RP...*, dz. cyt., s. 399–401.

¹⁴² Wypowiedź pisemna A. Merkera z dnia 10 lipca 2008 roku [w posiadaniu autora].

Warto odnotować, że Urząd do Spraw Wyznań stosował przemyślaną politykę wyznaniową względem Kościoła Polskokatolickiego. W 1956 roku stosownie do posiadanych danych przez Urząd wierni tego Kościoła stanowili ok. 34 090 osób. W latach 70. liczba wiernych zmniejszyła się do ok. 26 000 osób. Po odsunięciu z urzędu zwierzchnika bpa Maksymiliana Rodego, który zrzekł się urzędu Prymasa Kościoła Polskokatolickiego w PRL¹⁴³, władze państwowe udzielały finansowego wsparcia dla nowych biskupów Kościoła Polskokatolickiego. Byli to: ks. inf. Tadeusz Ryszard Majewski (ordynariusz warszawski), ks. dziek. Franciszek Koc (ordynariusz wrocławski), ks. Wiktor Wysoczański. Zatem od 1970 roku FK finansował w sposób stały hierarchów Kościoła Polskokatolickiego za pomocą różnego rodzaju zapomóg finansowych.

Godne odnotowania jest to, że Fundusz Kościelny finansował również Polską Radę Ekumeniczną. Finansowanie ze środków FK tej organizacji potwierdzało przyjęte założenia polityki wyznaniowej, zgodnie z którymi neutralność polityczna Kościołów mniejszościowych miała w odbiorze społecznym sugestywnie wskazywać na propagowanie poparcia dla władz państwowych. W skład władz Polskiej Rady Ekumenicznej wchodził również duchowni Kościoła Polskokatolickiego. Z tytułu udziału we władzach tej organizacji czerpali różnego rodzaju świadczenia finansowe ze środków Funduszu. Również działalność organizacyjna Polskiej Rady Ekumenicznej była dotowana ze środków Funduszu Kościelnego, o czym była mowa w poprzednim podrozdziale.

Reasumując: brak dotacji dla działalności Kościoła Polskokatolickiego od 1970 roku ze środków Funduszu nie oznaczał, że władze zrezygnowały z finansowania jego działalności. Środki finansowe w postaci zapomóg, nagród pieniężnych, pożyczek wypłacane były od 1970 roku na rzecz duchownych i hierarchów tego Kościoła. Zmienił się zatem sposób finansowania. Z pewnością w ten sposób pełnił funkcję presji i nacisku na kierownictwo kościelne i był uzależniony od pozytywnej oceny politycznej postawy danego duchownego¹⁴⁴.

Aktywność społeczną kościołów mniejszościowych na wielorakich płaszczyznach warunkował cały szereg czynników natury pozareligijnej. Podstawowym założeniem polityki wyznaniowej było dążenie do

¹⁴³ T. Piątek, J. Piątek, *Starokatolicyzm...*, dz. cyt., s. 158.

¹⁴⁴ K. Urban, *Mniejszości...*, dz. cyt., s. 73.

aprobaty i poparcia dla bieżących wydarzeń w kraju przez niekatolickie związki wyznaniowe. Ułatwieniem w realizacji tego zadania było to, że Kościoły mniejszościowe preferowały tzw. ekumenizm horyzontalny polegający na współpracy na płaszczyźnie społeczno-politycznej. Czynnikiem scalającym te antykatolickie inicjatywy była postawa hierarchii Kościołów mniejszościowych i ich osobiste zaangażowanie w działalność społeczno-polityczną¹⁴⁵.

To, o czym mowa powyżej, potwierdza chociażby fakt przekazywania stałych comiesięcznych wynagrodzeń dla kierownictwa Kościołów mniejszościowych. Przykładem może być biskup Maksymilian Rode, który otrzymywał w latach 1961–1965 stałe comiesięczne wynagrodzenie z Funduszu Kościelnego w wysokości 10 000 złotych tytułem „kierowania Kościołem”¹⁴⁶. Ponadto od 1969 roku FK w uzgodnieniu z dyrektorem UdSW każdego roku przekazywał „nagrody noworoczne” dla czołowych działaczy ekumenicznych i zasłużonych działaczy zarządów głównych ZK „Caritas”. Uzasadnieniem do wypłaty tych nagród była „lojalna postawa oraz współpraca z Urzędem do Spraw Wyznań”¹⁴⁷.

5.2.2. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny

Dotowanie działalności Kościoła prawosławnego od początku utworzenia Funduszu Kościelnego miało na celu wsparcie jego działalności w wymiarze organizacyjnym oraz osobowym. W 1951 roku ze środków Funduszu przekazano dotacje na działalność organizacyjną w następujących wysokościach: 35 000 złotych (czterokrotnie) oraz 60 000 złotych na remonty dla Warszawskiej Metropolii Prawosławnej¹⁴⁸. Ponadto metropolita Makary otrzymał zapomogę w wysokości 2 000 złotych¹⁴⁹.

¹⁴⁵ K. Urban, *Kościół Prawosławny...*, dz. cyt., s. 360.

¹⁴⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/35–37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1961–1965 rok.

¹⁴⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/8, Nagrody noworoczne z Funduszu Kościelnego 1969–1988.

¹⁴⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951 rok, poz. 6, 19, 29, 35, 38.

¹⁴⁹ Tamże, poz. 23.

W 1952 roku ze środków Funduszu Kościelnego na działalność Kościoła prawosławnego przekazano dotacje w następujących wysokościach: 35 000 złotych, 150 000 złotych, 70 000 złotych, 35 000 złotych, 35 000 złotych, 70 000 złotych, 35 000 złotych, 200 000 złotych, 105 000 złotych, 239 892 złotych, 35 000 złotych, 146 664 złotych¹⁵⁰. Ponadto ze środków FK przekazano na remont cerkwi w Warszawie kwotę 68 696 złotych¹⁵¹.

Chirotonia archimandryty Stefana odbyła się 22 marca 1953 w katedrze metropolitalnej w Warszawie¹⁵². Aktu dokonali metropolita warszawski i całej Polski Makary, arcybiskup białostocki i gdański Tymoteusz (Szretter) oraz biskup łódzki i poznański Jerzy (Korenistow)¹⁵³. Oceniając w tym samym roku stan obejmowanej diecezji, biskup opisywał sytuację jako trudną, przede wszystkim z powodu braku dostatecznej liczby duchownych¹⁵⁴.

Zestawienie wydatków Funduszu Kościelnego na rzecz Kościoła prawosławnego wskazuje, że od 1951 roku finansowano różne aspekty jego działalności, co odpowiadało ocenie sytuacji dokonywanej przez hierarchów tego Kościoła, o czym była mowa powyżej. Wskazuje to, że środki Funduszu na działalność Kościoła prawosławnego były uzgadniane z Urzędem do Spraw Wyznań. W 1958 roku biskup Stefan stanął na czele powołanego przez PAKP Komitetu Misyjnego, którego celem miało być nawracanie ludności ukraińskiej wyznania greckokatolickiego na prawosławie¹⁵⁵. Szczególne starania czynił również na rzecz organizacji nauki religii dla dzieci i młodzieży na terenie poszczególnych parafii¹⁵⁶.

Zdaniem Piotra Gerenta nie należy przeceniać rozmiarów tej misji. Nie dochodziło bowiem do przypadków zmuszania grekokatolików do przyjmowania prawosławia, zaś w ówczesnej rzeczywistości politycznej ludność ukraińska i łemkowska na zachodzie Polski miała wybór jedynie między katolicyzmem obrządku łacińskiego i prawosławiem¹⁵⁷.

¹⁵⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1952 rok, poz. 14, 17, 26, 35, 68, 74, 94, 95, 121, 124, 135, 136.

¹⁵¹ Tamże, poz. 142.

¹⁵² P. Gerent, *Prawosławie na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989*. Toruń 2007, s. 154.

¹⁵³ S. Dudra, *Kościół Prawosławny...*, dz. cyt., s. 27.

¹⁵⁴ P. Gerent, *Prawosławie...*, dz. cyt., s. 170.

¹⁵⁵ M. Czech, *Niedola grekokatolików w PRL*, „Gazeta Wyborcza” 2009, 26 lipca, wydanie internetowe [dostęp: 09.12.2020 r.].

¹⁵⁶ P. Gerent, *Prawosławie...*, dz. cyt., s. 178.

¹⁵⁷ Tamże, s. 407.

Działania Komitetu Misyjnego objęły także Podkarpacie, gdzie Urząd do Spraw Wyznań postanowił przekazywać prawosławnym dawne greckokatolickie świątynie także w miejscowościach, do których po 1956 wrócili grekokatolicy. Wierni ci w zamyśle władz polskich mieli przejść do PAKP. Koordynacją działań Komitetu Misyjnego na Podkarpaciu zajmował się ks. Jan Lewiarz¹⁵⁸.

Budżet Funduszu Kościelnego na 1954 rok wynosił 1 152 409 złotych i była to kwota o 50 000 mniejsza od wydatków z pierwszego roku działalności. Wydatkowano łącznie na 116 pozycji¹⁵⁹. Metropolia prawosławna otrzymywała każdego miesiąca dotacje w wysokości 30 000 złotych, kuria biskupia Kościoła Polskokatolickiego w wysokości 15 000 złotych, natomiast Kościół ewangelicko-augsburski nieregularnie w wysokości 10 000 złotych. Eliminacja Kościoła Katolickiego z kręgu uprawnionych do otrzymywania dotacji potwierdzała uprzywilejowanie Kościołów mniejszościowych.

Szczególną uwagę zwraca fakt, że w 1955 roku oprócz comiesięcznych dotacji na działalność Kościoła prawosławnego w wysokości 30 000 złotych przekazano dwukrotnie dotację na działalność prawosławnego seminarium duchownego, każda po 100 000 złotych, a także dotację w wysokości 260 000 złotych na Komitet Misyjny na Podkarpaciu¹⁶⁰.

W 1956 roku Fundusz Kościelny rozdysponował kwotę 5 776 200 złotych¹⁶¹. W tym samym roku Kościół prawosławny wzorem lat wcześniejszych był dotowany za pomocą środków Funduszu w stałej comiesięcznej wysokości 30 000 złotych. Ponadto uzyskał dodatkowe wsparcie finansowe w wysokości: dwukrotnie 60 000 złotych, 100 000 złotych oraz 177 000 złotych na dokończenie budynku seminarium duchownego¹⁶².

W 1957 roku Kościół prawosławny był dotowany za pomocą środków Funduszu w stałej comiesięcznej wysokości 25 000 złotych. Dodatkowo

¹⁵⁸ A. Brożyniak, R. Ziobroń, *Prawosławie w Bieszczadach po II wojnie światowej* [w:] red. J. Izdebski, K. Kaczmarek, M. Krzysztofiński, *Bieszczady w Polsce Ludowej 1944–1989*, Rzeszów 2009, s.335 i następne.

¹⁵⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1954 rok, s. 38.

¹⁶⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1955 rok, poz. 9, 25, 36, 55, 59, 95, 96, 97, 153, 185, 199.

¹⁶¹ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1956 rok, s. 74.

¹⁶² Tamże, poz. 22, 43, 64, 100, 123, 152, 171, 188, 220, 221, 228, 266.

FK przekazał dotację na działalność seminarium duchownego w wysokości 142 520 złotych¹⁶³. W 1958 roku zmianie uległ sposób dotowania działalności Kościoła prawosławnego. Ze środków Funduszu Kościelnego przekazano dotację w wysokości 150 000 złotych na działalność za okres styczeń–czerwiec oraz 150 000 złotych za okres lipiec–grudzień. Dodatkowo Fundusz przekazał dotację na remont kościoła parafialnego w Hrubieszowie¹⁶⁴.

W 1959 roku ze środków FK przekazano dotację w wysokości 75 000 złotych za okres styczeń–marzec, 75 000 złotych za okres kwiecień–czerwiec oraz 150 000 złotych za okres czerwiec–grudzień. Ponadto Fundusz przekazał dotację na działalność duszpasterstwa prawosławnego na Podkarpaciu w wysokości 60 000 złotych oraz na remont kościoła w Chełmie Lubelskim w wysokości 100 000 złotych¹⁶⁵.

W latach 1951–1959 średnia wysokość comiesięcznej dotacji dla Kościoła prawosławnego wynosiła ok. 25 000 złotych, natomiast kuria biskupia Kościoła Polskokatolickiego otrzymywała comiesięczną subwencję w wysokości 20 000 złotych. Dotowanie Kościołów mniejszościowych stało się od 1959 roku jedną z głównych pozycji wydatkowych. Łącznie środki finansowe, które zostały zapewnione na ten cel na 1959 rok, wyniosły 2 009 500 złotych.¹⁶⁶ Oczywiście kwoty dotacji dla poszczególnych związków wyznaniowych się różniły¹⁶⁷.

W 1960 roku 30 000 złotych otrzymał Dziekanat Prawosławny Okręgu Rzeszowskiego¹⁶⁸. Dotacja ta przeznaczona była na finansowanie wydatków duszpasterstwa na tym terenie. Ponadto Warszawska Metropolia Prawosławna otrzymała dotacje kwartalne na działalność, każda w wysokości 90 000 złotych¹⁶⁹ oraz dotację na zakup samochodu w wysokości 160 000 złotych¹⁷⁰.

¹⁶³ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1957 rok, poz. 48, 79, 104, 146, 172, 234, 274, 339, 377, 422.

¹⁶⁴ Tamże, poz. 103, 201, 344, 389, 508.

¹⁶⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/34, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok, poz. 151, 175, 213, 269, 570, 600, 917.

¹⁶⁶ Tamże, s. 34.

¹⁶⁷ Tamże, poz. 312, 370.

¹⁶⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, poz. 243.

¹⁶⁹ Tamże, poz. 254, 411, 748, 913.

¹⁷⁰ Tamże, poz. 527.

Ze środków Funduszu Kościelnego sfinansowano działalność parafii prawosławnej w Rajsku w wysokości 80 000 złotych¹⁷¹. W kolejnym roku Warszawska Metropolia Prawosławna otrzymała dotacje kwartalne na swoją działalność, każda w wysokości 90 000 złotych¹⁷², 30 000 złotych na zagospodarowanie lokalu w Warszawie przy ulicy Kredytowej, 34 500 złotych tytułem zwrotu kosztów podróży delegacji kościelnej do Francji oraz 60 000 złotych na działalność duszpasterstwa na Podkarpaciu¹⁷³.

W 1962 roku ze środków Funduszu dotowano w sposób stały – kwartalnie (90 000 złotych) – działalność organów centralnych Kościoła prawosławnego oraz działalność duszpasterską tego kościoła na Rzeszowszczyźnie (dwukrotnie w ciągu roku, 30 000 złotych)¹⁷⁴. W kolejnym roku Warszawska Metropolia Prawosławna otrzymała trzy dotacje na sumę 90 000 złotych każda oraz jedną na sumę 50 000 złotych. Ponadto na działalność duszpasterską na Rzeszowszczyźnie dwukrotnie otrzymała dotację w wysokości 22 650 złotych¹⁷⁵. W 1964 roku organy centralne Kościoła prawosławnego otrzymywały czterokrotnie w ciągu roku dotacje na działalność w wysokości 90 000 złotych każda, ponadto trzy dotacje na działalność duszpasterską na Rzeszowszczyźnie w wysokości: 35 000 złotych, 120 663 złotych oraz 32 861 złotych¹⁷⁶.

W 1965 roku Warszawska Metropolia Prawosławna otrzymała cztery dotacje wypłacane co kwartał łącznie z dotacjami przeznaczonymi na działalność duszpasterską na Rzeszowszczyźnie (dwukrotnie 125 595 złotych, 144 514 złotych, 126 345 złotych). Parafia prawosławna w Kętrzynie otrzymała dotację w wysokości 40 000 złotych¹⁷⁷. W 1966 roku Warszawska Metropolia Prawosławna otrzymała cztery dotacje wypłacane co kwartał łącznie z dotacjami przeznaczonymi na działalność duszpasterską

¹⁷¹ Tamże, poz. 338.

¹⁷² AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1961 rok, poz. 429, 648, 922, 1012.

¹⁷³ Tamże, poz. 137, 832, 1019.

¹⁷⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok, poz. 409, 634, 638, 936, 935.

¹⁷⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok, poz. 157, 365, 366, 415, 875, 963.

¹⁷⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964 rok, poz. 266, 389, 867, 1090, 1269.

¹⁷⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok, poz. 123, 299, 511, 888, 1102.

na Rzeszowszczyźnie (214 818 złotych, 132 405 złotych, 120 000 złotych, 90 000 złotych), ponadto ze środków Funduszu wypłacono dotację na pokrycie kosztów podróży delegacji kościelnej do Belgradu w wysokości 5 480 złotych oraz dotację na działalność duszpasterską na Rzeszowszczyźnie w grudniu w wysokości 30 000 złotych¹⁷⁸.

W 1967 roku trzykrotnie ze środków Funduszu wypłacono dotacje na działalność Kościoła prawosławnego w wysokości: 120 250 złotych, 120 000 złotych i 185 000 złotych. Ponadto na działalność duszpasterską na Rzeszowszczyźnie Kościół prawosławny otrzymał dotacje w wysokości: 30 250 złotych, 15 125 złotych, 30 000 złotych, a także kwotę 75 766 złotych na wsparcie finansowe księży w tym regionie¹⁷⁹.

W 1968 roku nadal dotowano Kościół prawosławny w formie kwartalnych dotacji (138 000 złotych, dwukrotnie 140 400 złotych, 181 200 złotych), ale uwagę zwraca fakt dofinansowania komitetu remontu katedry prawosławnej w Warszawie sumą 1 000 000 złotych oraz dotacja dla Dziekanatu Prawosławnego Okręgu Rzeszowskiego sumą 85 000 złotych¹⁸⁰.

W 1969 roku ze środków Funduszu przekazano kwotę 23 000 złotych na pogrzeb bpa Stefana (Stepan Rudyk) czwartego metropolity warszawskiego i całej Polski, zwierzchnika Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (PAKP) w latach 1965–1969. Ponadto na remont katedry w Łodzi przeznaczono kwotę 770 000 złotych, podczas gdy wysokość rocznej dotacji na działalność całego Kościoła wyniosła 600 000 złotych¹⁸¹. Dodatkowo ze środków Funduszu zwrócono koszty podróży delegacji kościelnej do Bułgarii w wysokości 20 845 złotych¹⁸².

Akta SB wskazują, że bp Stefan oceniany był jako jeden z najcenniejszych tajnych współpracowników spośród zwerbowanych do współpracy polskich duchownych prawosławnych¹⁸³. W 1966, gdy był już metropolitą

¹⁷⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, poz. 48, 285, 721, 918, 971, 1024.

¹⁷⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, poz. 66, 275, 374, 486, 729, 1029, 1248.

¹⁸⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, poz. 100, 290, 298, 308, 780, 1006.

¹⁸¹ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok, poz. 65, 121, 280, 466, 695, 929.

¹⁸² Tamże, poz. 471.

¹⁸³ R. Michalak, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014, s. 124.

warszawskim i całej Polski, został opisany jako tajny współpracownik „niewykorzystywany ze względu na zajmowane stanowisko”¹⁸⁴. Niewykluczone, że jego postawa względem władz państwowych miała wpływ na finansowe wsparcie działalności PAKP ze środków Funduszu w latach 1965–1969.

Po śmierci metropolity Tymoteusza (Szrettera) od 24 maja 1962 do 25 maja 1965 bp Jerzy (Aleksy Wasiliewicz Korenistow) pełnił funkcję *locum tenens* metropolii warszawskiej. Władze PRL, otwarcie ingerujące wówczas w życie PAKP, uniemożliwiły przez ten okres przeprowadzenie wyborów nowego zwierzchnika Kościoła. Według Cezarego Gmyza arcybiskup został uznany za nieodpowiedniego kandydata z powodu chęci zachowania dobrych stosunków z Kościołem Katolickim, co interpretowano jako „chęć odegrania roli prawosławnego Wyszyńskiego”, oraz z powodu sprzeciwu wobec kontroli Urzędu do Spraw Wyznań nad PAKP¹⁸⁵.

Natomiast Ryszard Michalak uważa, że arcybiskup Jerzy nie został metropolitą, gdyż starał się nie pozwolić, by UdSW wyznaczał kierunki bieżącej polityki Kościoła. Wbrew jego wskazaniom zamierzał utrzymywać z Kościołem rzymskokatolickim dobre kontakty, chłodno zaś odnosić się do Polskiej Rady Ekumenicznej. Ponadto Ministerstwo Spraw Wewnętrznych negatywnie oceniało utrzymywanie przez Jerzego prywatnych kontaktów z biskupami rzymskokatolickimi: Wacławem Majewskim, Zygmuntem Choromańskim i Michałem Klepaczem¹⁸⁶. W swoich publicznych wypowiedziach arcybiskup Jerzy nie atakował władz komunistycznych. W 1964 w liście pasterskim wydanym z okazji 20. rocznicy manifestu lipcowego pisał, iż PAKP w PRL posiada pełną swobodę realizowania swojej misji, może również włączać się w światowy ruch na rzecz pokoju¹⁸⁷.

Sobór biskupów w 1965 roku na nowego zwierzchnika PAKP wybrał abpa Stefana (Rudyka). Tylko jego władze PRL były skłonne zaakceptować na urządzie metropolity warszawskiego i całej Polski. Arcybiskup Jerzy (Korenistow) pełnił ponownie obowiązki *locum tenens* po śmierci

¹⁸⁴ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, „Aparat represji w Polsce Ludowej (1944–1989)”, nr 1, 2008, s. 86.

¹⁸⁵ Cezary Gmyz, *Historia inwigilacji Cerkwi*, „Rzeczpospolita” 2009, 15 stycznia, <https://archiwum.rp.pl/arttykul/837187-Historia-inwigilacji-Cerkwi.html> [dostęp: 20.12.2020 r.].

¹⁸⁶ R. Michalak, *Polityka...*, dz. cyt., s. 123.

¹⁸⁷ S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, dz. cyt., s.70.

metropolity Stefana, w okresie między 29 marca 1969 a 24 stycznia 1970. I tym razem władze PRL miały nie dopuścić do jego wyboru na zwierzchnika Kościoła; następcą metropolity Stefana został biskup wrocławski i szczeciński Bazyli (Doroszkiewicz).

Niewykluczone, że „negatywna” ocena przez władze państwowe bpa Jerzego miała decydujący wpływ na zakres finansowego i organizacyjnego wsparcia jego osoby. W notatkach władz nt. poszczególnych hierarchów PAKP zachowała się następująca charakterystyka bpa Jerzego: „Dygnitarz kościelny zapatrzony w przeszłość, którego ideałem jest wzór biskupa i metropolity z czasów carskich. Ma podświadomą niechęć do ustroju socjalistycznego, szczególnie do ZSRR”¹⁸⁸.

Analiza wydatkowania środków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989 wskazuje, że bp Jerzy nie otrzymywał żadnego indywidualnego wsparcia finansowego z tego funduszu w przeciwieństwie do innych hierarchów prawosławnych (bpa Bazylego, bpa Sawy). Z dużym prawdopodobieństwem należy przyjąć, że współpraca z władzami państwowymi oznaczała zapewnienie stabilności finansowej dla danego duchownego oraz kościoła, którym zarządzał. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na konieczność pogłębionych badań na temat motywacji poszczególnych hierarchów Kościołów mniejszościowych w okresie Polski Ludowej co do afirmowania ustroju socjalistycznego.

Powiązanie finansowania ze środków Funduszu z lojalną postawą duchownych względem władz państwowych wydaje się trzeźwą oceną sytuacji. Niemniej jednak całokształt okoliczności prowadzonej wówczas polityki wyznaniowej nakazuje ostrożność w jednoznacznym osądzie osób zajmujących kierownicze stanowiska kościelne w tamtym czasie. Nie można wykluczyć, że wielu duchownych, przyjmując różnego rodzaju pomoc materialną ze środków Funduszu, była nieświadoma rzeczywistej roli, jaką to wsparcie pełniło.

W 1970 roku Warszawska Metropolia Prawosławna otrzymała kilka dotacji na działalność w wysokości: 2 000 000 złotych, dwukrotnie 150 000 złotych oraz 130 665 złotych. Ponadto ze środków Funduszu udzielono władzom centralnym Kościoła prawosławnego pożyczki w kwocie 130 000 złotych oraz dotacji na remonty obiektów kościelnych

¹⁸⁸ Tamże, s.30.

w wysokości 200 000 złotych, a także na działalność duszpasterską na Rzeszowszczyźnie w wysokości 30 000 złotych¹⁸⁹.

W kolejnym roku Warszawska Metropolia Prawosławna otrzymała dwie dotacje na działalność w wysokości: 175 000 złotych oraz 100 000 złotych¹⁹⁰. Natomiast w 1972 roku ze środków Funduszu Kościelnego przekazano na działalność Kościoła prawosławnego sześć dotacji w następujących wysokościach: 130 000 złotych, czterokrotnie 120 000 złotych, 190 000 złotych, a także 170 000 złotych na remonty obiektów kościelnych¹⁹¹.

W 1973 roku ze środków Funduszu Kościelnego przekazano na działalność Kościoła prawosławnego pięć dotacji w następujących wysokościach: trzykrotnie 130 000 złotych oraz dwukrotnie 205 000 złotych. Ponadto ze środków FK przekazano na remonty obiektów kościelnych za pośrednictwem władz centralnych Kościoła prawosławnego dotację w wysokości 300 000 złotych¹⁹².

Od 1974 roku PAKP otrzymywał ze środków Funduszu dotacje na działalność w wysokości ok. 1 200 000 złotych rocznie. W 1974 roku przekazano na działalność tego Kościoła kwoty w wysokości: czterokrotnie 200 000 złotych, dwukrotnie 100 000 złotych oraz 150 000 złotych w formie pożyczki¹⁹³. W przedziale 1975–1976 przekazano na działalność po 1 400 000 złotych¹⁹⁴. W 1977 roku ze środków Funduszu przekazano cztery dotacje (kwartalnie) na działalność PAKP w wysokości 200 000 złotych każda oraz 300 000 złotych na remonty obiektów kościelnych do rozdysponowania przez centralne władze kościelne¹⁹⁵.

W latach 1978–1980 Warszawska Metropolia Prawosławna nadal otrzymywała dotacje na swoją działalność ze środków Funduszu w wysokości

¹⁸⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 79, 118, 178, 231, 407, 669, 847.

¹⁹⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1971 rok, poz. 46, 878.

¹⁹¹ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok, poz. 12, 160, 443, 462, 763, 933, 1260.

¹⁹² AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 120, 345, 344, 550, 828, 982.

¹⁹³ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, poz. 89, 133, 350, 695, 704, 946, 1239.

¹⁹⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/47, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976 rok, poz. 112, 364, 653, 971, 1110, 1135.

¹⁹⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/48, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977 rok, poz. 579, 756, 815, 970, 1305.

200 000 złotych kwartalnie. Ponadto w każdym z tych lat otrzymywała dodatkowe dotacje na swoją bieżącą działalność. W 1980 roku PAKP otrzymał dodatkowe dwie dotacje w wysokości 900 000 złotych oraz 500 000 złotych¹⁹⁶.

W 1981 roku ze środków Funduszu PAKP otrzymał pięć dotacji każda po 200 000 złotych¹⁹⁷. W kolejnych latach wysokość dotacji dla PAKP wyniosła: 3 050 000 złotych (1983); 1 080 000 złotych (1984); 3 500 000 złotych (1985); 4 500 000 złotych (1986). W 1987 roku dotacje ze środków FK zostały przekazane na działalność metropolii przemysko-nowosądeckiej w wysokości: 350 000 złotych oraz 5 908 000 złotych. Ponadto na działalność całego Kościoła prawosławnego Fundusz przekazał kwotę 4 800 000 złotych¹⁹⁸.

W 1988 roku ze środków Funduszu PAKP otrzymał dotacje o łącznej wysokości 6 000 000 złotych oraz jednorazowo dotację na działalność prawosławnej parafii wrocławsko-szczecińskiej w wysokości 2 500 000 złotych¹⁹⁹. W 1989 roku działalność PAKP została dofinansowana ze środków Funduszu Kościelnego kwotą 13 000 000 złotych. Na szczególną uwagę zasługuje fakt przekazania dodatkowych dotacji dla bpa prawosławnego Jeremiasza (Jan Anchimiuk) diecezji wrocławsko-szczecińskiej w wysokości 4 000 000 złotych oraz dla bpa prawosławnego Sawy (Michał Hrycuniak) diecezji białostocko-gdańskiej w wysokości 5 000 000 złotych²⁰⁰.

Historycy Krzysztof Sychowicz i Mariusz Krzysztofiński na podstawie analizy zachowanych akt SB twierdzą, że w 1965 przyszły metropolita Sawa został zarejestrowany jako kandydat na tajnego współpracownika, zaś 12 września 1966 „na podstawie dobrowolności” został pozyskany jako TW „Jurek”. Miało to związek z szeroko zakrojoną przez SB sprawą obiektową pod kryptonimem „Bizancjum” prowadzoną przeciw Kościołowi prawosławnemu. Sam duchowny twierdził, że nie podpisał żadnego

¹⁹⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, poz. 100, 382, 443, 519, 1061, 1190.

¹⁹⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok, poz. 109, 339, 732, 938, 1151.

¹⁹⁸ AAN, UdSW, sygn. 110/14, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1987 rok, poz. 3, 7, 58, 153, 197, 260, 564.

¹⁹⁹ AAN, UdSW, sygn. 110/15, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1988 rok, poz. 241, 272, 307, 459.

²⁰⁰ AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok, poz. 599, 600.

zobowiązania do współpracy, a jedynie ślubowanie na wierność PRL²⁰¹. TW „Jurek” relacjonował m.in. wizytę w Polsce bp Edmontonu i Kanady Pantelejmona w 1967 roku oraz posiedzenia soboru biskupów PAKP. Przedstawiał charakterystyki duchowieństwa prawosławnego. Szczególnie krytykował metropolitę Stefana, Jerzego Klingera, bpa Bazylego (Doroszkewicza), w mniejszym stopniu także bpa Nikanora (Niesłuchowskiego)²⁰². W ocenie wymienionych powyżej historyków Tajny Współpracownik „Jurek”, związany z kurią metropolitalną w Warszawie, zapewniał SB bezpośredni dopływ informacji pozwalających kontrolować działalność Kościoła prawosławnego w Polsce²⁰³.

Według dokumentów zgromadzonych w IPN od 15 grudnia 1973 bp Jeremiasz (Jan Anchimiuk) świadomie współpracował z SB jako TW „Janek”. Należy uznać, że środki z Funduszu Kościelnego były wyrazem wynagrodzenia lojalności prawosławnych metropolitów, którzy podjęli współpracę z władzami państwowymi. Biorąc pod uwagę fakt, że w aktach tzw. sprawy obiektowej „Bizancjum” zachowały się informacje o niepokornych wobec władz biskupach prawosławnych można wyprowadzić wniosek, że jednym z nich był arcybiskup łódzki i poznański Jerzy (Korenistow). Ten biskup prawosławny nie korzystał ze środków Funduszu, a jego wybór na funkcję strażnika tronu metropolitalnego, uważaną za wstęp do powołania go na funkcję zwierzchnika Cerkwi, Służba Bezpieczeństwa skutecznie dwukrotnie zablokowała²⁰⁴.

5.2.3. Kościół Ewangelicko-Augsburski

Kolejnym związkiem wyznaniowym, który korzystał z pomocy finansowej Funduszu Kościelnego był Kościół ewangelicko-augsburski. W 1951 roku dotację ze środków FK otrzymała parafia ewangelicka w Wieluniu w wysokości 30 000 złotych oraz konsystorz Kościoła ewangelicko-augsburskiego

²⁰¹ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, „Aparat represji w Polsce Ludowej (1944–1989)”, nr 1, 2008, s. 96–100.

²⁰² Tamże, s. 102–108.

²⁰³ Tamże, s. 102–108.

²⁰⁴ Tamże, s. 96–100.

w Warszawie w wysokości 60 000 złotych²⁰⁵. W 1952 roku otrzymał ze środków Funduszu dotacje na swoją działalność w następujących wysokościach: 50 000 złotych, 20 000 złotych, 40 000 złotych, 60 000 złotych, 30 000 złotych²⁰⁶.

Od 1953 roku nie wypłacano dotacji dla Kościoła ewangelicko-augsburskiego co było związane z realizacją planu odgórnego zjednoczenia kościołów o tradycji ewangelicznej w jeden związek wyznaniowy pod ścisłą kontrolą państwa. Pomoc materialna kierowana na działalność wspomnianego kościoła mogłaby niepotrzebnie wzmacniać jego struktury organizacyjne. W 1954 roku konsystorz otrzymał finansowe wsparcie łącznie w wysokości 15 000 złotych, podczas gdy Kościół prawosławny otrzymywał w tym samym czasie comiesięczne dotacje w wysokości 30 000 złotych. W 1955 roku konsystorz otrzymał dotację w wysokości 1 400 złotych.

W kolejnych latach 1956–1959 plany Urzędu do Spraw Wyznań odnośnie do działalności tego kościoła zostały doprecyzowane, a kierowane na jego rzecz środki z Funduszu służyły realizacji założeń związanych z jego dalszą działalnością. Jedną ze stałych kategorii wydatków z Funduszu od 1956 roku było finansowe wspieranie zborów niemieckich (niepolskich) Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Te zbory zostały wyodrębnione na zasadzie narodowościowej i funkcjonowały na tej zasadzie jako swojego rodzaju prowizorium aż do lat dziewięćdziesiątych²⁰⁷. UdSW powierzył w 1959 roku stały nadzór nad tymi zborami nowemu zwierzchnikowi Kościoła – bp Andrzejowi Wantule²⁰⁸. Wspomniane wsparcie finansowe dla działalności zborów niepolskich wynosiło każdego roku ok. 25 000–30 000 złotych²⁰⁹.

²⁰⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1951 rok, poz. 36, 39.

²⁰⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1952 rok, poz. 30, 44, 57, 93, 143.

²⁰⁷ K. Urban, *Zbory niemieckie Kościoła ewangelicko-Augsburskiego w Polsce 1948-1970 (zarys problematyki)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie” 2002, nr 611, s. 22–25.

²⁰⁸ AAN UdSW, sygn. 13 1/230, Pismo bpa A. Wantuły (L.IJz.4207/6S) z 20 VIII 1968 r. do Urzędu (odpis).

²⁰⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1956 rok, poz. 253.

W 1956 roku ze środków Funduszu przekazano dotacje na działalność Kościoła ewangelicko-augsburskiego w wysokości 24 000 złotych i 25 000 złotych. Ponadto sfinansowano wyjazd delegacji kościelnej do Semmeringu (2 810 złotych 15 groszy), do RFN (2 385 złotych) oraz do Austrii (1 601 złotych 3 grosze). Wspomnieć należy, że w tym samym roku Kościół ewangelicko-augsburski otrzymał dotację na odbudowę kościoła w Mrągowie w wysokości 30 000 złotych²¹⁰.

W 1957 roku Kościół otrzymał wzorem lat wcześniejszych dotacje na działalność zborów niepolskich w wysokości 25 000 złotych. Ponadto ze środków funduszu przyznano dotację na podróż do Minneapolis w wysokości 77 750 złotych. W tym samym roku Kościół otrzymał dotacje na remont cmentarzy łódzkich w wysokości 60 000 złotych oraz na działalność komisji wydawniczej w wysokości 50 000 złotych²¹¹.

W 1958 roku ze środków Funduszu nadal finansowano działalność zborów niepolskich (30 000 złotych). Dodatkowo Kościół ewangelicko-augsburski otrzymał na odbudowę kościoła w Mrągowie sumę 100 000 złotych oraz na remont kościoła we Wrocławiu sumę 40 000 złotych. Dotacja na działalność konsystorza w Warszawie wyniosła 28 000 złotych²¹².

W 1959 roku znaczącą część dotacji z Funduszu Kościelnego przeznaczono na remonty obiektów kościelnych należących do tego Kościoła. Sfinansowano m.in. remont cmentarza w Bartoszczycach i Wołczyńcu oraz Klukach czy odbudowę kościoła w Mrągowie. Ponadto konsystorz Kościoła ewangelicko-augsburskiego otrzymał roczną dotację na swoją działalność w wysokości 250 000 złotych²¹³.

W 1960 roku konsystorz dwukrotnie otrzymał ze środków Funduszu dotacje na działalność w wysokości 350 000 złotych każda. Dodatkowo Kościół ewangelicko-augsburski uzyskał dotacje na remonty budynków wczasowych w wysokości 150 000 złotych oraz na remont cmentarza ewangelickiego w Klukach 10 000 złotych. Ze środków Funduszu wydat-

²¹⁰ Tamże, poz. 99, 144, 209, 218, 252, 283.

²¹¹ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1957 rok, poz. 129, 227, 233, 432.

²¹² AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1958 rok, poz. 151, 259, 285, 451.

²¹³ AAN, UdSW, sygn. 101/34, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok, poz. 113, 152, 218, 242, 293, 294, 323, 324, 359, 524, 671.

kowano również na cmentarze ewangelickie (30 000 złotych) oraz na budowę garażu w Warszawie (15 000 złotych)²¹⁴.

W 1961 roku konsystorz Kościoła ewangelicko-augsburskiego otrzymał ze środków Funduszu dwukrotnie dotacje na działalność w wysokości 360 000 złotych oraz 420 000 złotych. Ponadto otrzymał ze środków Funduszu dotacje: na remont kościoła w Radomiu (20 000 złotych), na remonty obiektów kościelnych (250 000 złotych) oraz na działalność zborów niepolских (20 000 złotych)²¹⁵.

W kolejnych latach 1962–1963 ze środków Funduszu finansowano działalność Kościoła ewangelicko-augsburskiego oraz wydatki o charakterze osobowym. W 1962 roku konsystorz Kościoła otrzymał dwie dotacje w wysokości: 400 000 złotych oraz 449 000 złotych²¹⁶, zaś w 1963 roku trzy dotacje w wysokości dwukrotnie 400 000 złotych i 200 000 złotych²¹⁷. We wspomnianych dwóch latach charakterystyczne było to, że z Funduszu finansowano wydatki Kościoła o charakterze osobowo-organizacyjnym. Ze środków FK sfinansowano: remont ewangelicko-augsburskiego kościoła w Oleśnie (42 160 złotych), remont cmentarza w Chorzowie (10 000 złotych), ogrodzenie cmentarza w Bydgoszczy (10 000 złotych). Ze środków Funduszu finansowano koszty wyjazdu delegacji kościelnej do: Górlitz (2 762 złote 14 groszy) i do Holandii (4 132 złote)²¹⁸.

Dodatkowo bp Andrzej Wantuła²¹⁹ otrzymał w 1962 roku dotacje na pokrycie kosztów podróży związanych ze swoimi wyjazdami zagranicznymi w wysokości: 4 320 złotych, 2 979 złotych oraz subwencję na remont samochodu w wysokości 13 887 złotych. Lojalna postawa tego biskupa wobec ustroju Polski Ludowej pozwala na wyprowadzenie wniosków, że różnego rodzaju wsparcie finansowe ze środków funduszu było formą

²¹⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, poz. 295, 441, 764, 439, 747, 794.

²¹⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1961 rok, poz. 275, 328, 709, 908, 1059.

²¹⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok, poz. 506, 1008.

²¹⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok, poz. 18, 196, 238, 268, 314, 449, 506, 604, 1008, 1010, 91, 440.

²¹⁸ Tamże, poz. 419, 692, 961.

²¹⁹ *Wantuła Andrzej ks. [w:] J. Szturc, Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI–XX w., Bielsko-Biała 1998, s. 311.*

wynagrodzenia jego postawy²²⁰. Ze środków Funduszu dotowano zwrot kosztów pobytu gości zagranicznych odwiedzających bpa Wantułę np. w wysokości 5 479 złotych 40 groszy w listopadzie 1963 roku²²¹. Podobnie jak w latach poprzednich ze środków Funduszu dotowano działalność zborów niepolskich Kościoła ewangelicko-augsburskiego w wysokości 30 000 złotych i 32 000 złotych²²².

W 1964 roku wydatki ze środków Funduszu przeznaczono na dotowanie działalności Kościoła ewangelicko-augsburskiego w wysokości 1 000 000 złotych. Ponadto sfinansowano koszty pobytu gości zagranicznych w wysokości 11 657 złotych²²³. W 1965 roku konsystorz Kościoła otrzymał jedną dotację na budowę Domu Centralnego w wysokości 300 000 złotych. Ponadto ze środków FK sfinansowano koszty jubileuszu bpa Wantuły w wysokości 12 737 złotych 80 groszy²²⁴.

Dotacje dla Kościoła ewangelicko-augsburskiego w latach 1966–1967 utrzymały się na zbliżonym poziomie co w latach wcześniejszych. Konsystorz tego Kościoła otrzymał w 1966 roku z Funduszu pomoc materialną w wysokości: 236 257 złotych 20 groszy, 300 000 złotych, 500 000 złotych, 543 742 złotych 80 groszy oraz kwotę 20 000 złotych na pokrycie kosztów pobytu delegacji z Anglii. Natomiast w 1967 roku czterokrotnie otrzymał kwotę 300 000 złotych oraz kwoty 50 000 złotych na remont parafii św. Trójcy, a także 60 000 złotych na remont kościoła w Tarnowskich Górach²²⁵.

W 1968 roku konsystorz Kościoła ewangelicko-augsburskiego otrzymał ze środków Funduszu dwie dotacje w wysokości 600 000 złotych każda oraz jedną dotację w wysokości 150 000 złotych na remonty kościo-

²²⁰ G. Bęblik, *Od „Górala” do „Gustawa” – zwierchnicy kościoła ewangelicko-augsburskiego na Górnym Śląsku wobec aparatu bezpieczeństwa w świetle dokumentów z archiwów Instytutu Pamięci Narodowej (szkic problemu)*, „Aparat represji w Polsce Ludowej w latach 1944–1989” 2008, nr 1, s. 51.

²²¹ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok, poz. 966.

²²² AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok, poz. 18, 196, 238, 268, 314, 449, 506, 604, 1008, 1010, 91, 440.

²²³ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964 rok, poz. 265, 903, 1270.

²²⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok, poz. 666, 1167.

²²⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/38–39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966–67 rok, poz. 288, 534, 703, 707, 1025, 259, 564, 900, 928, 1119, 1531.

łów²²⁶. W 1969 roku otrzymał trzy dotacje na działalność w wysokości: 600 000 złotych, 1 600 000 złotych oraz 64 000 złotych. Ponadto parafia ewangelicko-augsburska św. Mateusza w Łodzi otrzymała ze środków Funduszu kwotę 50 000 złotych, a dotacje na działalność zborów niepołskich wyniosły 64 000 złotych²²⁷.

W 1969 i 1970 roku miała miejsce sytuacja wypłaty ze środków Funduszu Kościelnego rekompensaty finansowej za przejęte przez państwo nieruchomości kościelne. W każdym z tych dwóch lat Fundusz wypłacił na rzecz konsystorza kwotę 1 000 000 złotych²²⁸. Analiza dowodów księgowych nie precyzuje, których konkretnie nieruchomości kościelnych dotyczyła rekompensata. Powstaje zatem pytanie o jej sens oraz ewentualne konsekwencje prawne związane z zakresem przedmiotowym procesów rewindykacyjnych toczących się przed komisją regulacyjną ds. majątku Kościoła ewangelicko-augsburskiego.

W toku procedury regulacyjnej komisja regulacyjna orzekła o przywróceniu własności nieruchomości i nieodpłatnym przyznaniu własności nieruchomości na rzecz Kościoła ewangelicko-augsburskiego stanowiących ok. 402 ha nieruchomości rolnych, leśnych i niezabudowanych oraz ok. 47 ha 20 a nieruchomości zabudowanych. W wyniku zawartych uгод na rzecz Kościoła wypłacono rekompensaty pieniężne w wysokości ok. 2 176 618 złotych²²⁹. Już powyższe zestawienie pokazuje, że kwota łącznie 2 000 000 złotych wypłacona w dwóch transzach przez Fundusz Kościelny w 1969 i 1970 roku może stanowić istotny punkt odniesienia do zasadności wypłaty rekompensaty z tytułu roszczeń rewindykacyjnych tego Kościoła²³⁰.

²²⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, poz. 270, 455, 617.

²²⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok, poz. 66, 278, 279, 601, 782.

²²⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/40–41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969–1970 rok, poz. 439 (1969), 319 (1970).

²²⁹ B. Rozczyński, *Prawne uwarunkowania funkcjonowania Komisji Regulacyjnej ds. majątku Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2019, nr 13, s. 277.

²³⁰ Tamże, s. 269–286.

W 1970 roku konsystorz Kościoła ewangelicko-augsburskiego otrzymał dotacje na działalność w wysokości łącznie 1 730 000 złotych, a rok później dotacje na działalność tego Kościoła wyniosły łącznie 1 530 000 złotych²³¹.

W kolejnych latach (1972–1982) ze środków Funduszu przekazywano dotacje na działalność Kościoła ewangelicko-augsburskiego w kwocie 1 330 000 złotych każdego roku. We wspomnianych latach zdarzały się przypadki dodatkowych dotacji związanych z nadzwyczajnymi wydatkami Kościoła. W 1974 roku konsystorz otrzymał pomoc materialną w wysokości 150 000 złotych na wymianę rur centralnego ogrzewania. Z kolei w 1977 roku dodatkowa dotacja była przeznaczona na remonty kościołów (200 000 złotych). W 1980 roku kwotę 150 000 złotych przekazano ze środków Funduszu na remonty cmentarzy ewangelickich²³².

Od 1983 roku dotacje na działalność Kościoła ewangelicko-augsburskiego wynosiły: 2 730 000 złotych (1983 i 1984), 2 500 000 złotych (1985), 2 800 000 złotych (1986), 3 500 000 złotych (1987), 4 500 000 złotych (1988) oraz 5 000 000 złotych w 1989 roku²³³.

5.2.4. Kościół Ewangelicko-Reformowany

Ze środków Funduszu dotowano ekumeniczne czasopismo „Jednota” wydawane przez konsystorz Kościoła ewangelicko-reformowanego z przerwami od 1926 roku. Jego reaktywacja po II wojnie światowej była zasługą ks. Jana Niewieczrzała pełniącego od 1952 roku funkcję superintendenta generalnego Kościoła ewangelicko-reformowanego²³⁴.

Dzięki staraniom ks. Jana Niewieczrzała miesięcznik reaktywowano w 1957 roku i nadano mu wymiar ekumeniczny. Tego samego roku ze środków Funduszu rozpoczęto przekazywanie dotacji na działalność

²³¹ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970–71 rok, poz. 45, 58, 343, 739, 1018, 128, 444, 1083.

²³² AAN, UdSW, sygn. 101/42–54, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972–1982 rok, poz. 389, 826, 253, 879, 196, 651, 85, 814, 243, 1124, 213, 729.

²³³ AAN, UdSW, sygn. 110/10–15, 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983–1989 rok, poz. 34, 263, 629, 645, 33, 269, 552, 610, 34, 258, 453, 54, 296, 400, 7, 261, 30, 173, 308, 237.

²³⁴ *Niewieczrzał Jan ks.* [w:] J. Szturc, *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI-XX w.*, Bielsko-Biała 1998, s. 217.

tego czasopisma przeciętnie w wysokości 30 000 złotych rocznie. Do 1969 roku ks. Jan Niewieczerzał pełnił funkcję redaktora naczelnego tego czasopisma, następnie funkcję redaktora naczelnego sprawował ks. Bogdan Tranda (1969–1993). W czasopiśmie „Jednota” prezentowane były artykuły, wywiady, reportaże i wiadomości z życia mniejszości wyznaniowych, kazania, modlitwy, felietony i recenzje²³⁵. Z kolei w 1962 roku konsystorz Kościoła ewangelicko-reformowanego otrzymał ze środków Funduszu Kościelnego kwotę 50 000 złotych²³⁶.

W kolejnych latach ze środków Funduszu Kościelnego nie finansowano czasopisma odrębnymi dotacjami. Warto odnotować, że ks. Jan Niewieczerzał pobierał różnego rodzaju zapomogi ze środków FK. Od 1972 roku superintendent generalny Kościoła ewangelicko-reformowanego otrzymywał przeciętnie 9 000 złotych wypłacanych kwartalnie²³⁷.

W 1960 roku konsystorz Kościoła ewangelicko-reformowanego otrzymał ze środków Funduszu Kościelnego kwotę 30 000 złotych na działalność własną, 16 000 złotych na zorganizowanie wystawy religijnej oraz kwotę 150 000 złotych w formie pożyczki²³⁸.

Od 1962 roku dotowanie działalności Kościoła ewangelicko-reformowanego ze środków Funduszu miało miejsce każdego roku i wypłacane było w formie zazwyczaj dwóch transz dotacji. I tak w kolejnych latach 1962–1982 ze środków Funduszu na działalność konsystorza Kościoła ewangelicko-reformowanego wypłacono kwotę: 195 000 złotych (1962)²³⁹, 300 000 złotych (1963)²⁴⁰, 300 000 złotych (1964)²⁴¹, 240 000 złotych (1965)²⁴²,

²³⁵ A. Tokarczyk, *Ewangelicy Polscy*, Warszawa 1988, s. 125–132.

²³⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/35–36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 i 1962 rok, poz. 517, 700.

²³⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 91.

²³⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, poz. 166, 232, 370.

²³⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok, poz. 585, 1134.

²⁴⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok, poz. 442, 962.

²⁴¹ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964 rok, poz. 1089.

²⁴² AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok, poz. 615, 1098.

200 000 złotych (1966)²⁴³, 250 000 złotych (1967)²⁴⁴, 155 000 złotych oraz 30 000 złotych w formie pożyczki dla parafii w Łodzi (1968)²⁴⁵, 250 000 złotych (1969)²⁴⁶, 125 000 złotych oraz 100 000 złotych na remonty (1970)²⁴⁷, 250 000 złotych oraz 75 000 złotych na remonty (1972)²⁴⁸, 250 000 złotych (1973)²⁴⁹, 266 000 złotych (1974)²⁵⁰, 250 000 złotych (1975–1982)²⁵¹, 250 000 złotych (1984)²⁵².

Od 1985 do 1989 roku Kościół ewangelicko-reformowany nie otrzymywał dotacji z Funduszu Kościelnego na swoją działalność.

5.2.5. Muzułmański Związek Religijny

Muzułmański Związek Religijny został utworzony w dniach 28–29 grudnia 1925 roku podczas zjazdu muzulułmanów w Wilnie pod nazwą „Wszepolski Zjazd Delegatów Gmin Muzułmańskich”. Muftim Muzułmańskiego Związku Religijnego został Jakub Szynkiewicz. Status prawny Związku został uregulowany Ustawą z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej²⁵³.

²⁴³ AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, poz. 364, 1225.

²⁴⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, poz. 565.

²⁴⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, poz. 269, 652, 1085.

²⁴⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok, poz. 122, 696.

²⁴⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 85, 86.

²⁴⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok, poz. 10, 162, 586.

²⁴⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 122, 549.

²⁵⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, poz. 100, 868, 1344.

²⁵¹ AAN, UdSW, sygn. 101/47–54, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976–1982 rok, poz. 62, 836, 88, 816.

²⁵² AAN, UdSW, sygn. 110/11, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1984 rok, poz. 170.

²⁵³ Dz. U. z 1936 r. nr 30, poz. 240.

W okresie PRL Wszechpolski Kongres Muzułmański uchwalił nowy statut Związku. Miało to miejsce 12 stycznia 1969 roku²⁵⁴. Statut został następnie uznany przez dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań decyzją z 29 stycznia 1971 r. nr NK-803/19/1/71. Jak słusznie wskazuje Rafał Kaczmarczyk, decyzja zatwierdzająca statut nie miała rangi rozporządzenia Rady Ministrów i nie była opublikowana w odpowiednim dzienniku urzędowym. Faktycznie podstawą prawną tego uznania był art. 2 ustawy o stosunku Państwa do MZR i upoważnienie udzielone dyrektorowi Urzędu do Spraw Wyznań przez Radę Ministrów w § 2 poz. 7 Uchwały Rady Ministrów nr 173/657 z dnia 10 lipca 1965 r. dotyczącej przekazania niektórych kompetencji w sprawach wyznaniowych²⁵⁵.

Ze środków Funduszu Kościelnego finansowano działalność Muzułmańskiego Związku Religijnego. W 1960 roku Fundusz przeznaczył dotację na wyposażenie lokalu w wysokości 10 035 złotych²⁵⁶. W 1963 roku muzulmańska gmina wyznaniowa w Kruszynianach otrzymała z Funduszu na wyposażenie cmentarza kwotę 40 000 złotych²⁵⁷. W 1965 roku władze otrzymały bezzwrotną zapomogę w wysokości 4 500 złotych²⁵⁸.

Od 1966 roku ze środków Funduszu Kościelnego finansowano działalność Muzułmańskiego Związku Religijnego w wysokości przeciętnie 10 000 złotych rocznie²⁵⁹. W 1968 roku dotacja dla tego kościoła wyniosła 14 000 złotych, w 1969 roku 12 000 złotych, w 1970 roku 15 000 złotych²⁶⁰.

W 1971 roku władze Muzułmańskiego Związku Religijnego otrzymały ze środków FK dotacje w wysokości 50 000 złotych. Dodatkowo gmina

²⁵⁴ W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne...*, dz. cyt., 277.

²⁵⁵ R. Kaczmarczyk, *Status prawny i faktyczny muzulmańskich związków wyznaniowych w Polsce*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*” 2016, t. 16, s. 265–268.

²⁵⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, poz. 754.

²⁵⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok, poz. 579.

²⁵⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok, poz. 35.

²⁵⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, poz. 698.

²⁶⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/40–41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968–1970 rok, poz. 510, 802, 1288.

wyznaniowa w Białymstoku otrzymała kwotę 16 500 złotych²⁶¹ oraz ponownie tę samą kwotę w 1972 roku²⁶².

Od 1973 roku dotacje na działalność MZR wypłacane ze środków Funduszu Kościelnego wynosiły: 15 000 złotych (1973), 6 500 złotych (1974), 22 000 złotych (1975–1976), 30 000 złotych (1977–1979)²⁶³.

Od 1980 roku dotacje wypłacano w sposób nieregularny. W latach 1981–1983, 1985 i 1987 Muzułmański Związek Religijny nie otrzymał dotacji na swoją działalność. W 1980 roku Fundusz wypłacił dotację w wysokości 42 500 złotych²⁶⁴. Następnie w 1984 roku wypłacono ze środków FK 800 000 złotych oraz 700 000 złotych w 1986 roku²⁶⁵. W 1988 roku MZR otrzymał dotację w wysokości 4 000 000 złotych²⁶⁶, a w 1989 roku w wysokości 2 500 000 złotych²⁶⁷.

5.2.6. Kościoły Mariawickie

Fundusz Kościelny w sposób niesystematyczny przeznaczał środki finansowe na dotowanie działalności mało liczebnych społeczności religijnych, w tym Starokatolickiego Kościoła Mariawitów oraz Kościoła Katolickiego Mariawitów.

W 1962 roku parafia Kościoła Katolickiego Mariawitów w Goździe otrzymała dotację na działalność w wysokości 60 000 złotych. W tym samym roku Kościół Starokatolicki Mariawitów uzyskał dotację w wyso-

²⁶¹ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1971 rok, poz. 71, 586.

²⁶² AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok, poz. 1018.

²⁶³ AAN, UdSW, sygn. 101/43–52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973–1979 rok.

²⁶⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, poz. 355.

²⁶⁵ AAN, UdSW, sygn. 110/11, 13, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1984 i 1986 rok, poz. 99, 186, 293.

²⁶⁶ AAN, UdSW, sygn. 110/15, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1988 rok, poz. 231, 260, 442, 469.

²⁶⁷ AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok, poz. 420.

kości 20 000 złotych na remont cmentarza w Warszawie oraz na remont cmentarza w Zgierzu w wysokości 30 000 złotych²⁶⁸.

W 1964 roku parafia Kościoła Starokatolickiego Mariawitów w Płocku otrzymała ze środków Funduszu dotację na działalność w wysokości 50 000 złotych. Natomiast w 1965 roku kwotę 100 000 złotych na remonty kościołów²⁶⁹. Rok później rada Kościoła Starokatolickiego Mariawitów ze środków funduszu otrzymała dotację w wysokości 50 000 złotych oraz kwotę 20 000 złotych na ogrodzenie cmentarza parafialnego w Płocku²⁷⁰. W 1967 roku parafia w Mińsku Mazowieckim Kościoła Starokatolickiego Mariawitów otrzymała dotację w wysokości 20 000 złotych, zaś rada tego Kościoła dotacje na działalność o łącznej wysokości 70 000 złotych²⁷¹.

W 1968 roku władze Kościoła Katolickiego Mariawitów otrzymały dotację roczną w wysokości 50 000 złotych, podobnie rada Kościoła Starokatolickiego Mariawitów²⁷². W 1969 roku ze środków Funduszu klasztor Kościoła Katolickiego Mariawitów w Felicjanowie otrzymał dotację na działalność w wysokości 30 000 złotych oraz 30 000 złotych na jego remont, a także 57 000 złotych na zapomogi dla duchownych mariawickich. W tym samym roku Kościół Starokatolicki Mariawitów otrzymał z Funduszu kwotę 60 000 złotych na remonty obiektów sakralnych, dotację na działalność w wysokości 60 000 złotych oraz dotację na wydatki organizacyjne w wysokości 15 050 złotych 20 groszy²⁷³.

W 1970 roku klasztor Kościoła Katolickiego Mariawitów w Felicjanowie otrzymał dotację na działalność w wysokości 54 000 złotych, a władze tego Kościoła dotację na bieżącą działalność w wysokości 80 000 złotych²⁷⁴.

²⁶⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok, poz. 195, 400, 834.

²⁶⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964–1965 rok, poz. 741, 1183.

²⁷⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, poz. 651, 661.

²⁷¹ AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, poz. 379, 487, 1217.

²⁷² AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, poz. 448, 509.

²⁷³ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok, poz. 468, 469, 470, 475, 516, 559, 941.

²⁷⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 120, 554.

W 1971 roku Kościół Katolicki Mariawitów otrzymał dotację na działalność w wysokości 50 000 złotych, zaś Kościół Starokatolicki Mariawitów 70 000 złotych²⁷⁵. W następnym roku parafia w Płocku otrzymała pomoc materialną z Funduszu w wysokości 150 000 złotych²⁷⁶. W 1973 roku władze Kościoła Starokatolickiego Mariawitów otrzymały kwotę 70 000 złotych²⁷⁷, a rok później kwotę 220 000 złotych²⁷⁸.

Od 1976 roku dotacje na działalność Kościoła Starokatolickiego Mariawitów miały stałą wysokość. W latach 1976–1979 wynosiły 220 000 złotych każdego roku. W sposób nieregularny dotowano natomiast działalność Kościoła Katolickiego Mariawitów: 100 000 złotych (1976), 200 000 złotych (1985), 500 000 złotych (1988)²⁷⁹.

5.2.7. Kościół Metodystyczny

Po II wojnie światowej Kościół metodystów został zarejestrowany na mocy reskryptu z 5 września 1945 roku. Tak szybka rejestracja tego związku wyznaniowego wynikała z legalnego działania Kościoła w warunkach okupacji hitlerowskiej²⁸⁰.

W latach 1945–1948 Kościół na terenie województwa olsztyńskiego, zwłaszcza w powiecie ostródzkim, pozyskał ponad sześć tysięcy wiernych. Władze państwowe planowały włączyć duchownych metodystycznych w proces repolonizacji mieszkańców Mazur. Rozwój Kościoła na Ziemiach Północnych od 1951 roku hamowały władze państwowe, które planowały likwidację zborów metodystycznych w tym regionie. W oce-

²⁷⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1971 rok, poz. 262, 607, 1320.

²⁷⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok, poz. 377.

²⁷⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 417.

²⁷⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, poz. 349.

²⁷⁹ AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok, poz. 142.

²⁸⁰ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Uznanie administracyjne związków religijnych. Przyczynek do historii stosunków wyznaniowych w Polsce 1945-1949*, „Przegląd Religioznawczy” 2014, nr 2(252), s. 73, 76.

nie władz rywalizacja między Kościołem metodystycznym a Kościołem ewangelicko-augsburskim spowalniała proces repolonizacji, wobec czego postanowiono wspierać ten drugi z uwagi na większą liczbę wiernych²⁸¹.

W 1949 roku na łonie Kościoła metodystycznego powstała prokomunistyczna frakcja „pastorów demokratów” na czele z ks. Marianem Lubecim, której celem było zarządzanie Kościołem. Na początku 1949 roku do opuszczenia Polski zmuszono superintendentów obcokrajowców, obywatela Kanady Edmunda Chambersa i Szweda Wenera Teodora Wickstroma, a później również innych duchownych o amerykańskich korzeniach. Analiza danych wojewódzkich UBP z 1952 roku wskazywała na kilkunastu zarejestrowanych informatorów wywodzących się ze środowiska „pastorów demokratów”. Grupie tej przeciwstawiała się „grupa komitetowa”, w której znaleźli się duchowni reprezentujący środowiska konserwatywne, powiązani z amerykańskimi współwyznawcami.

Urząd do Spraw Wyznań uznawał Kościół metodystyczny jako element wrogi. Teza Ryszarda Michalaka o udzielaniu pomocy materialnej „pastorom demokratom” znajduje potwierdzenie w wydatkach Funduszu Kościelnego. Wsparcie finansowe ze środków państwowych miało na celu skompromitowanie Kościoła metodystycznego na Zachodzie i odcięcie go od płynącej stamtąd pomocy materialnej, co miało doprowadzić do jego upadku²⁸².

Generalnie poszczególne zbory Kościoła metodystycznego korzystały przez cały okres PRL z finansowego wsparcia ze środków Funduszu. Po przemianach roku 1956 władze postanowiły wyłączyć Kościół metodystyczny z polityki likwidacyjnej. Na początku 1952 roku Kościół liczył 16 177 wiernych, w 1961 roku 5 311 osób, a w roku 1964 nieco ponad 5 000. Służba Bezpieczeństwa prowadziła sprawę obiektową pod kryptonimem „Metody” przeciw Kościołowi metodystycznemu²⁸³.

W 1966 roku zbor w Wrocławiu Kościoła metodystycznego otrzymał z Funduszu dotację na działalność w wysokości 10 000 złotych, zaś zbor w Warszawie na ten sam cel 5 000 złotych²⁸⁴. Rok później było to 40 000 złotych²⁸⁵.

²⁸¹ R. Michalak. *Polityka...*, dz. cyt., s. 164–165.

²⁸² Tamże, s. 165–169.

²⁸³ Tamże, s. 114, 170–172.

²⁸⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, poz. 187, 1001.

²⁸⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, poz. 1046.

W 1968 roku zbor metodystyczny w Warszawie otrzymał jednorazowo roczną dotację na działalność w wysokości 6 000 złotych. W 1969 Kościół metodystyczny otrzymał dotację z Funduszu na swoją działalność w wysokości 60 000 złotych²⁸⁶. W 1971 roku zbor metodystyczny w Krakowie otrzymał dotację na działalność w wysokości 6 000 złotych, zaś zbor metodystyczny w Warszawie 5 800 złotych²⁸⁷.

Od 1974 roku zbor metodystyczny w Warszawie otrzymywał każdego roku dotację w wysokości 6 000 złotych, ponadto zbor metodystyczny w Bytomiu otrzymał 6 000 złotych na swoją działalność²⁸⁸. W 1980 roku Kościół metodystyczny otrzymał dotację na swoją działalność w wysokości 100 000 złotych, zaś zbor w Warszawie, podobnie jak w latach wcześniejszych, kwotę 6 000 złotych²⁸⁹.

W 1981 roku zbor w Warszawie otrzymał kwotę 6 000 złotych, dodatkowo Kościół metodystyczny otrzymał dotację na budowę ujęcia wody w Klarysewie (obecnie Kościelne Centrum Konferencyjne Warfiedowo w Klarysewie) w wysokości 100 000 złotych²⁹⁰. W latach 1982–1983 zbor w Warszawie otrzymywał rokrocznie dotacje w wysokości 6 000 złotych²⁹¹.

W latach 1984–1989 ze środków Funduszu Kościelnego dotowano działalność zboru w Warszawie oraz całego Kościoła metodystycznego. Oto konkretne dane dotyczące dotowania ze środków FK: zbor w Warszawie 36 000 złotych (1984, 1985, 1986, 1987); działalność Kościoła metodystycznego 500 000 złotych (1985, 1986, 1987, 1988). Ponadto w 1988 roku zbor w Warszawie otrzymał dotację w kwocie 52 500 złotych, zaś w 1989 roku zbor w Grudziądzu na swoją działalność ze środków Fun-

²⁸⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok, poz. 459.

²⁸⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1971 rok, poz. 289, 290.

²⁸⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, poz. 180, 1240.

²⁸⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, poz. 57, 1211.

²⁹⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok, poz. 36, 50.

²⁹¹ AAN, UdSW, sygn. 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983 rok, poz. 46.

duszu uzyskał dotację 1 000 000 złotych, podczas gdy zbór w Warszawie 84 000 złotych²⁹².

5.2.8. Zjednoczony Kościół Ewangeliczny

W 1952 roku władze państwowe, wzorując się na rozwiązaniach radzieckich, uznały, że zwiększenie się liczby organizacji konfesyjnie niczym się nieróżniących jest niepożądanym zjawiskiem. Postanowiono scalić pokrewne odłamy dla łatwiejszego ich nadzoru oraz w celu oderwania od „zaplecza amerykańskiego”²⁹³. Wskutek nacisków ze strony władz w latach 1952 i 1953 odbyły się konferencje porozumiewawcze mające na celu włączenie do ZKE dwóch związków religijnych: Zjednoczenia Kościołów Chrystusowych oraz Związku Chrześcijan Wiary Ewangelicznej. Stało się to na I Synodzie ZKE 4 czerwca 1953 roku²⁹⁴. Na synodzie wybrano radę Kościoła i prezydium rady, w której funkcję prezesa pełnił Stanisław Krakiewicz. Uchwalono statut, zgodnie z którym postanowienia synodów miały obowiązywać wszystkie związki wyznaniowe wchodzące w skład „nowego kościoła”²⁹⁵. Nowo powstały ZKE nie miał charakteru federacyjnego²⁹⁶.

Władze wychodziły z założenia, że łatwiej jest kontrolować jeden związek wyznaniowy niż każdy z osobna²⁹⁷. Ugrupowania wchodzące w skład ZKE miały zbieżną doktrynę, ale w niektórych jej punktach różną. W efekcie powstał „walczący wewnątrz” Kościół, a współżycie w jednym organizmie tych wyznań często sprowadzało się do sporów, które umiejętnie wykorzystywał Urząd do Spraw Wyznań²⁹⁸.

W warunkach wspierania ZKE i zwalczania separatystów przez UdSW doszło do zatwierdzenia statutu ZKE, co miało miejsce 31 lipca 1959 roku.

²⁹² AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok, poz. 240, 258, 299.

²⁹³ H. R. Tomaszewski, *Wyznania...*, dz. cyt., s. 133–134.

²⁹⁴ H. R. Tomaszewski, *Zjednoczony Kościół Ewangeliczny 1947-1987*, Warszawa 2009, s. 104–124.

²⁹⁵ M. Tymiński, *Kościół Zielonoświątkowy w Polsce*, Wrocław 1999, s. 34.

²⁹⁶ J. Kozłowski, J. Langer, T. Zagajewski, *Atlas Wyznań w Polsce*, Warszawa 1989, s. 52.

²⁹⁷ M. Kamiński, *Kościół Zielonoświątkowy w Polsce w latach 1988-2008. Studium historyczno-ustrojowe*. Warszawa 2012, s. 61.

²⁹⁸ R. Michalak, *Polityka...*, dz. cyt., s. 24.

Statut określał Kościół jako „samodzielny i niezależny od jakiegokolwiek władzy duchowej lub świeckiej”. Organem wykonawczym była rada Kościoła, organem nadzorującym komisja kontrolująca. Podstawową jednostką był zbor, który wedle statutu był autonomiczny i posiadał osobowość prawną, jego członkami mogły być osoby nawrócone i ochrzczone. Zbor miał prawo wyłączyć każdą osobę prowadzącą styl życia niezgodny z biblijnymi standardami²⁹⁹.

Władzom zależało również na tym, aby do ZKE „wciągnąć Kościół Chrześcijan Baptystów, którego kierownictwo ciąży nadal ku ośrodkom baptystycznym za granicą”³⁰⁰. W 1954 roku Prezydium Rady ZKE czyniło starania w celu nawiązania bliższej współpracy z Polskim Kościołem Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów. Rada Naczelna PKEChB poparła ideę współpracy, zastrzegła jednak, że pozostaje wierna ustaleniom wspólnie przyjętym na „soborze” Kościoła w 1945 roku. Niewykluczone, że ta inicjatywa ze strony ZKE była inspirowana przez Urząd do Spraw Wyznań, który popierał ideę połączenia wszystkich Kościołów ewangelikalnych³⁰¹. W 1968 roku władze ostatecznie odstąpiły od zamiaru połączenia PKEChB i ZKE, co doprowadziło do zatwierdzenia statutu Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów³⁰².

W 1956 roku zielonoświątkowcy z byłego Kościoła Chrześcijan Wiary Ewangelicznej zorganizowali trzy niezależne od ZKE konferencje, sami układali plany działania dla swego ugrupowania i chcieli ubiegać się o zagraniczne wsparcie finansowe. Punktem zapalnym okazały się wybory kandydatów do rady Kościoła, która unieważniła wyniki tych wyborów. W odpowiedzi zielonoświątkowcy postanowili wystąpić z ZKE, a do Urzędu do Spraw Wyznań złożono wnioski o rejestrację Kościoła Chrześcijan Wiary Ewangelicznej. Władze zabroniły „separatystom” prowadzenia działalności poza obrębem ZKE oraz sprawowania funkcji duchownych. Najbardziej dotkliwą metodą walki z separatystami okazała się sprawa użytkowania własnych kaplic. Do 1961 roku większość zborów wróciła do ZKE. Poza Kościołem pozostały zbory w województwie lubelskim („grupa lubelska”), opierające się władzom państwowym do końca lat 60³⁰³.

²⁹⁹ M. Kamiński, *Kościół Zielonoświątkowy...*, dz. cyt., s. 34.

³⁰⁰ H. R. Tomaszewski *Wyznania...*, dz. cyt., s. 104.

³⁰¹ Tamże, s. 148–149.

³⁰² J. Kozłowski, J. Langer, T. Zagajewski, *Atlas...*, dz. cyt., s. 45.

³⁰³ M. Kamiński, *Kościół Zielonoświątkowy...*, dz. cyt., s. 64–67.

Aktywna postawa Urzędu do Spraw Wyznań w dziedzinie ograniczania użytkowania kaplic przez poszczególne kościoły działające w ramach ZKE doprowadziła do wymuszenia posłuszeństwa „separatystów” lub co najmniej przyjęcia postawy serwilistycznej względem władz państwowych.

To, o czym mowa powyżej, znalazło swoje odzwierciedlenie w wydatkach Funduszu Kościelnego. W latach 1960–1980 ZKE otrzymywał dotacje na remonty, modernizacje obiektów kościelnych, co w zamierzeniu władz państwowych miało stanowić zachętę do lojalności wobec państwa. Należy dodać, że z FK wypłacano w tym samym czasie różnego rodzaju gratyfikacje dla duchownych skupionych w kościołach należących do ZKE. Wysokość i rodzaj świadczeń (nagrody pieniężne, gratyfikacje, zapomogi doraźne) był zróżnicowany, co wskazuje, że miały one charakter zachęt finansowych.

W 1960 roku ZKE otrzymał dotacje na remonty w wysokości 30 000 złotych, a w roku następnym 40 000 złotych. W 1962 roku Kościół otrzymał dotacje na remont kaplicy w Żywcu w wysokości 30 000 złotych oraz na utrzymanie gości z zagranicy w wysokości 10 000 złotych. W 1963 roku Zjednoczony Kościół Ewangeliczny otrzymał dotację na remonty obiektów kościelnych w wysokości 100 000 złotych, natomiast w 1965 roku na remont kaplicy w Gdańsku 50 000 złotych. W 1968 roku na remont kaplicy w Gdańsku otrzymał 20 000 złotych, zaś w 1969 roku na działalność w wysokości 60 000 złotych. W 1971 roku ZKE łącznie otrzymał dofinansowanie ze środków Funduszu w wysokości 45 000 złotych³⁰⁴.

W 1972 roku z Funduszu przekazano na rzecz ZKE pomoc materialną na pokrycie kosztów pogrzebu ks. Jana Mrózka w wysokości 3 500 złotych. W latach 1973–1980 ZKE otrzymywał średnio 50 000 złotych rocznie na swoją działalność. W 1977 roku ZKE uzyskał ze środków Funduszu sumę 50 000 złotych w formie jednorazowej dotacji³⁰⁵.

Poczynając od 1975 roku, stosunek władz względem ZKE stawał się bardziej pojednawczy. Od chwili powstania ZKE władze pilnowały, aby pojawiające się w nim separatyzmy szybko likwidować. Utrzymanie spójności organizacyjnej w miarę upływu czasu stawało się skomplikowane.

³⁰⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1971 rok, poz. 289, 290, 383, 1370.

³⁰⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/48, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977 rok, poz. 433.

W październiku 1974 rada po raz pierwszy wystąpiła do Urzędu do Spraw Wyznań o zgodę na rejestrację II zboru w Szczecinie. Po upływie roku władze wojewódzkie ze Szczecina cofnęły poprzednią negatywną decyzję.

Kolejne ustępstwo miało miejsce w Sosnowcu. W lipcu 1974 roku władze wojewódzkie z Katowic odmówiły rejestracji placówki zboru katowickiego w Sosnowcu, by „nie dopuścić do rozbitcia ZKE”. Starania prezesa Sacewicza spowodowały zmianę decyzji. Niemniej jednak, gdy Kościół chciał zakupić budynek dla nowego zboru, władze nie zgodziły się, by budynek stał się własnością zboru w Sosnowcu, lecz ZKE jako całości. Był to nowy sposób pilnowania jedności. Podobnie było, gdy rada zwróciła się z prośbą o zgodę na nabycie nieruchomości w Janowicach Wielkich dla zboru w Legnicy. Wówczas UdSW zadecydował, że obiekt ma należeć do Kościoła, a nie zboru. Takiej samej procedurze podlegały odtąd darowizny na rzecz Kościoła³⁰⁶.

W planach Departamentu IV MSW na lata 1972–1973 i 1974–1975 narzekano, że ZKE jest w zbyt małym stopniu inwigilowany, i nakazywano pozyskanie tajnych współpracowników. W planach na lata 1976–1977 nakazano pozyskanie członka Prezydium ZKE oraz dwóch osób zajmujących się audycjami „Głosu Ewangelii”. Nakazano ujawnianie osób utrzymujących kontakty z Zachodem i zajmujących się kolportowaniem literatury do ZSRR³⁰⁷.

W planach na lata 1978–1979 nakazano pozyskanie dwóch tajnych współpracowników wchodzących w skład kierownictwa ZKE, dążyć do usadowienia w ścisłym kierownictwie tajnych współpracowników „Mariana” i „Stanisława”, spowodować, aby jeden z nich został powołany na zwierzchnika ZKE. Polecono, by przeciwdziałać wzrostowi liczebnemu zielonoświątkowców kosztem innych ugrupowań ZKE oraz uniemożliwić ich oddziaływanie na młodzież innych Kościołów, takich jak baptystyczny i luterański. Polecono, by kontrolować przyjazdy z Zachodu emisariuszy z zielonoświątkowych ośrodków misyjnych³⁰⁸. Biorąc pod uwagę powyższe, zaznaczyć należy, że brak jakichkolwiek dotacji z Funduszu dla zielonoświątkowców kosztem innych ugrupowań ZKE nie był przypadkowy.

³⁰⁶ J. Mironczuk, *Polityka...*, dz. cyt., s. 110–111.

³⁰⁷ *Plany pracy Departamentu IV MSW na lata 1972–1979*, oprac. M. Biełaszkó, A. K. Piekarska, P. Tomasik, C. Wilanowski, Warszawa 2007, s. 38, 113, 176–177.

³⁰⁸ Tamże, s. 279.

Z kolei finansowanie duchownych z poszczególnych Kościołów mniejszościowych należy uznać za formę wynagrodzenia za lojalną postawę względem władz państwowych. Najlepiej świadczą o tym przyznawane co roku nagrody noworoczne dla członków kierownictwa Kościołów chrześcijańskich. Tradycję ich wypłacania dla najbardziej zasłużonych działaczy ekumenicznych zapoczątkował dyrektor Urzędu do Spraw Wyznań Tadeusz Dusik w 1969 roku. Pod koniec roku budżetowego dyrektor wskazywał listę duchownych, którym Fundusz Kościelny wypłacał nagrodę noworoczną. Każdego roku w uzasadnieniu wskazywano: „nagrody za lojalną postawę, działalność i dobrą współpracę z Urzędem do Spraw Wyznań”. Nagrody były wypłacane w latach 1969–1989 duchownym pełniącym kierownicze funkcje poszczególnych kościołów chrześcijańskich³⁰⁹.

Urząd do Spraw Wyznań był świetnie zorientowany w sytuacji panującej w ZKE i potencjalnym rozłamie oraz możliwości rozpadu tego „wspólnego Kościoła”. Jako przykład można wskazać nastroje panujące wśród duchownych po omówieniu 8 marca 1980 roku na posiedzeniu rady Kościoła „sprawy Krakiewicza” i I zboru warszawskiego. Pokłosem tego posiedzenia oraz „niechrześcijańskiej postawy” Stanisława Krakiewicza było zarejestrowanie Kościoła Wolnych Chrześcijan 14 maja 1981 roku³¹⁰. To, o czym mowa powyżej, doprowadziło do tego, że od 1980 roku ze środków Funduszu Kościelnego nie przekazywano już dotacji na działalność ZKE, przewidując jego rozpad. Dotowano natomiast wydatki o charakterze osobowym w formie zapomóg, nagród pieniężnych dla duchownych skupionych w ZKE.

Czy przekazywane ze środków Funduszu wsparcie materialne dla duchownych skupionych w ZKE było formą wynagrodzenia za lojalną współpracę z aparatem wyznaniowym, jest pytaniem otwartym. Wspomniane powyżej nagrody noworoczne stanowią przykład wynagradzania za, jak określał to dyrektor Urzędu do Spraw Wyznań, „pozytywną działalność, lojalną postawę oraz współpracę z Urzędem do Spraw Wyznań”. Wypłata była dokonywana w gotówce, której odbiór dany duchowny musiał potwierdzić własnoręcznym podpisem. Co ciekawe, w 1986 roku

³⁰⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/8, Nagrody Noworoczne dla członków kierownictw kościołów chrześcijańskich, czołowych działaczy ekumenicznych i zasłużonych działaczy zarządów głównych i Zrzeszenia Katolików Caritas i Społecznego Towarzystwa Polskich Katolików.

³¹⁰ H. R. Tomaszewski, *Zjednoczony...*, dz. cyt., s. 330–340.

przyjęcia nagrody noworocznej odmówił bp Kościoła ewangelicko-augsburskiego Jan Narzyński, pełniący od 22 marca 1983 do 18 grudnia 1986 roku funkcję prezesa Polskiej Rady Ekumenicznej. Pomimo że od 1986 był wiceprezesem PRE, takich nagród z Funduszu już więcej nie otrzymywał.

Odmowa przyjęcia nagrody noworocznej przez tego duchownego mogła być motywowana brakiem poparcia całego Kościoła względem ustroju komunistycznego. Na powyższe wskazywać by mogło zaprzestanie od 1987 roku finansowania przez Fundusz Kościelny innych duchownych Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Odmowa przyjęcia nagród noworocznych za „lojalną współpracę” nie spowodowała utraty zaufania do bpa Jana Narzyńskiego, który uzyskał jako jedyny duchowny nominację władz komunistycznych do pełnienia funkcji obserwatora kościelnego obrad Okrągłego Stołu. Ryszard Michalak podkreśla, że ta nominacja wynikała z wieloletniej harmonijnej współpracy z Urzędem do Spraw Wyznań³¹¹.

5.2.9. Kościół Chrystusowy

Historia Kościołów chrystusowych w Polsce sięga 1921 roku i wiąże się z osobą Konstantego Jaroszewicza, ordynowanego kaznodziei Kościoła chrystusowego³¹². Do 1928 roku na terenie Polski powstało 30 zborów, które na wspólnym posiedzeniu w Kobryniu w 1928 roku utworzyły Zjednoczenie Kościołów Chrystusowych Wyznania Ewangelicznego w Polsce. Z upoważnienia przedstawicieli zborów zarząd stanowili: Konstanty Jaroszewicz – prezes, Jan Bukowicz – wiceprezes i skarbnik oraz Jerzy Sacewicz – sekretarz³¹³.

Zbory na terytorium Polski w 1945 włączyły się do Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów. Doszło do konfliktu między zarządem PKEChB a liderami ZKCh skupionymi wokół Jerzego Sacewicza. W listopadzie 1946 środowisko dawnego ZKCh wystąpiło z PKEChB³¹⁴.

³¹¹ R. Michalak, *Polityka...*, dz. cyt., s. 347, 348.

³¹² P. Bryk, *Historia powstania Kościołów Chrystusowych i ich funkcjonowania na ziemiach polskich na przykładzie Kościoła Chrystusowego w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Ex Nihilo” 2014, nr 1(11), s. 11–27.

³¹³ H. R. Tomaszewski, *Wspólnoty chrześcijańskie typu ewangelicko-baptystycznego na terenie Polski w latach 1858-1939*. Warszawa 2006, s. 87–102.

³¹⁴ H. R. Tomaszewski, *Wyznania...*, dz. cyt., s. 97.

Zgodnie z prowadzoną przez władze państwowe polityką scalania wspólnot ewangelikalnych (działających poza Polskim Kościołem Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów i Kościołem metodystycznym) Zjednoczenie Kościołów Chrystusowych Wyznania Ewangelicznego w 1953 roku stało się częścią ZKE.

Kościół chrystusowy w Polsce powstał po 1956 roku w wyniku rozłamu Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego i nie był wyznaniem zarejestrowanym aż do 14 kwietnia 1982 roku, kiedy władze komunistyczne zezwoliły na legalizację. Po wprowadzeniu stanu wojennego w październiku 1982 roku podczas spotkania z ministrem Adamem Łopatką, kierownikiem Urzędu do Spraw Wyznań, przewodniczący Rady Starszych Walenty Dawidów z uznaniem odniósł się do idei Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego oraz pozytywnie ocenił działania rządu³¹⁵.

Niewykluczone, że w zamian za poparcie dla idei Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego od 1983 roku ze środków Funduszu Kościelnego przekazywano na Kościół Chrystusowy w Sopocie coroczne dotacje. W 1983 roku była to kwota 200 000 złotych, co stanowiło równowartość przeciętnego rocznego wynagrodzenia (173 700 złotych). W 1985 i 1986 roku ze środków FK przekazano 500 000 złotych na zбір Kościoła Chrystusowego w Sopocie³¹⁶. W 1987 roku otrzymał on dotację w wysokości 800 000 złotych³¹⁷.

5.2.10. Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego, Karaimski Związek Religijny, Wschodni Kościół Starobrzędowy

W okresie PRL organizowano spotkania i zjazdy społeczności karaimskiej (1975, 1977, 1980, 1981, 1988) oraz zjazdy młodzieży (1978, 1979)³¹⁸. Brakuje dowodów potwierdzających finansowanie tego rodzaju działalności z Funduszu Kościelnego. Natomiast w 1977 roku ze środków FK

³¹⁵ Spotkanie ministra A. Łopatki ze zwierzchnikami chrześcijańskich związków wyznaniowych. Zob. „Słowo Powszechne” 1982, 26 października.

³¹⁶ AAN, UdSW, sygn. 110/12, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1985 rok, poz. 764.

³¹⁷ AAN, UdSW, sygn. 110/14, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1987 rok, poz. 228, 461.

³¹⁸ W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów...*, dz. cyt., s. 399.

przekazano dotację na działalność Karaimskiego Związku Religijnego w wysokości 70 000 złotych na remont cmentarza³¹⁹ oraz w 1983 roku dotację na działalność w wysokości 100 000 złotych³²⁰.

Po II wojnie światowej nie reaktywowano żydowskich gmin wyznaniowych. Ludność żydowska utworzyła zrzeszenie religijne w celu zapewnienia wykonywania praktyk religijnych. W 1949 roku na podstawie przepisów prawa o stowarzyszeniach powstał Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego w Polsce. W 1961 roku związek ten uzyskał wpis do rejestru Stowarzyszeń i Związków Wyznaniowych na podstawie nowego statutu. W 1966 roku statut został znowelizowany³²¹.

Centralną linię polityczno-taktyczną w kierunku „czujności klasowej” wytyczyły uchwały plenum PZPR w 1949 roku. Władze partyjne nie mogły tolerować działalności w Polsce instytucjonalnie zorganizowanego nacjonalizmu żydowskiego. W efekcie na przełomie 1949 i 1950 roku doszło do przekształcenia Centralnego Komitetu Żydów Polskich w społeczną organizację Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów oraz do nakazu rozwiązania partii i organizacji syjonistycznych w Polsce³²². Liczba wyznawców i gmin wyznaniowych muzułmańskich po II wojnie światowej uległa zmniejszeniu. Zmiany organizacyjne zostały zaakceptowane w 1969 roku w nowym statucie³²³.

W 1965 roku ze środków Funduszu przekazano dotację na działalność Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego w wysokości 40 000 złotych³²⁴. Od 1978 roku ze środków Funduszu przekazywano dotacje w wysokości przeciętnie 500 000 złotych każdego roku. W 1980 roku

³¹⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/48, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977 rok, poz. 884.

³²⁰ AAN, UdSW 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983 rok, poz. 152, 278, 434, 487, 864.

³²¹ W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów...*, dz. cyt., s. 361.

³²² Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów to świecka organizacja żydowska powstała w 1950 roku z połączenia Centralnego Komitetu Żydów Polskich i Żydowskiego Towarzystwa Kultury. Celem Towarzystwa było zaspokajanie potrzeb kulturalnych społeczności żydowskiej i jej reprezentowanie, rozwijanie twórczości literackiej, artystycznej i naukowej, promowanie języka jidysz, ochrona dziedzictwa żydowskiego w Polsce oraz pomoc materialna i duchowa jego członkom. Zob. J. Orlicki, *Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918-1949*, Szczecin 1983, s. 247-249.

³²³ W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów...*, dz. cyt., s. 381.

³²⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok, poz. 123.

na działalność Związku FK przekazał kwotę w wysokości 500 000 złotych oraz dodatkowo 500 000 złotych na remonty³²⁵. W następnym roku dotacja wyniosła 500 000 złotych oraz dodatkowo 500 000 złotych na uporządkowanie cmentarza³²⁶.

W latach 1983–1989 wydatki ze środków Funduszu Kościelnego na działalność tego związku wyznaniowego utrzymywały się na podobnym poziomie. W 1983 roku wyniosły 3 168 000 złotych³²⁷, w 1984 roku 3 200 000 złotych³²⁸, a w 1985 roku 1 668 000 złotych³²⁹. W 1986 roku ze środków Funduszu na działalność tego Kościoła wypłacono 2 968 000 złotych³³⁰, w 1987 roku wypłacono jednorazową dotację na rzecz Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego w wysokości 500 000 złotych, zaś w 1988 roku była to kwota 348 000 złotych³³¹. Natomiast w 1989 roku Związek otrzymał dotację ze środków Funduszu na działalność w wysokości 3 500 000 złotych³³².

Wschodni Kościół Staroobrzędowy powstał w efekcie sprzeciwu części wiernych Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego wobec reformy liturgicznej patriarchy Nikona. Wierni ci oraz popierające ich duchowieństwo byli następnie poddawani prześladowaniom przez władze rosyjskie oraz hierarchię Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. W związku z tym masowo uciekali z Rosji, także na ziemie I Rzeczypospolitej, gdzie pojawili się w pierwszej połowie XVIII w. Na początku dotarli w okolice Augustowa,

³²⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, poz. 736, 1153.

³²⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok, poz. 345, 939.

³²⁷ AAN, UdSW 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983 rok, poz. 152, 278, 434, 487, 864.

³²⁸ AAN, UdSW, sygn. 110/11, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1984 rok, poz. 166, 435, 596, 676, 933.

³²⁹ AAN, UdSW, sygn. 110/12, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1985 rok, poz. 113, 303, 415.

³³⁰ AAN, UdSW, sygn. 110/13, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1986 rok, poz. 13, 74, 184, 550.

³³¹ AAN, UdSW, sygn. 110/15, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1988 rok, poz. 462, 562.

³³² AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok, poz. 459.

Sejn i Suwałk³³³. Status prawny Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego w Polsce uregulowało Rozporządzenie Prezydenta z dnia 22 marca 1928 r. o stosunku Państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nieposiadającego hierarchii duchownej³³⁴.

Tylko dwukrotnie ze środków Funduszu Kościelnego przekazano wsparcie materialne na rzecz tego Kościoła. Miało to miejsce w 1985 roku w wysokości 550 000 złotych³³⁵ oraz w 1986 roku w tej samej wysokości co rok wcześniej. Wsparcie materialne zostało przekazane jako dotacja dla Rady Naczelnej Staroobrzędowców w Suwałkach³³⁶.

5.2.11. Kościół Adwentystów Dnia Siódmego

Po II wojnie światowej legalizacja Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego nastąpiła na mocy decyzji Ministra Administracji Publicznej z 23 marca 1946 roku. Do tak szybkiej rejestracji przyczyniło się legalne działanie od 1942 roku w warunkach okupacji hitlerowskiej na terenie Generalnego Gubernatorstwa³³⁷.

Początkowo władze PRL uważały istnienie Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego za niepożądane i prowadziły wobec niego politykę likwidacyjną. Po roku 1956 adwentyści zostali wyłączeni z tego kierunku i objęci polityką reglamentacyjną, jednak w międzyczasie UdSW i MSW uzyskało efekt pełnej zależności Kościoła od władz³³⁸.

W okresie powojennym pierwszy zwierzchnik Kościoła, Jan Kulak, realizował wytyczne władz państwowych odpowiedzialnych za politykę wyznaniową³³⁹. W latach 1953–1956 Franciszek Stekla zmuszony był do działalności w podziemiu. Był on popierany przez 80–85% wiernych³⁴⁰.

³³³ *Wyznania Religijne. Stowarzyszenia Narodowościowe i Etniczne w Polsce 2009-2011*, Warszawa 2013, s. 53.

³³⁴ Dz. U. nr 38, poz. 363.

³³⁵ AAN, UdSW, sygn. 110/12, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1985 rok, poz. 474.

³³⁶ AAN, UdSW, sygn. 110/13, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1986 rok, poz. 277.

³³⁷ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Uznanie...*, dz. cyt., s. 73.

³³⁸ R. Michalak, *Polityka...*, dz. cyt., s. 133–134.

³³⁹ Tamże, s. 22.

³⁴⁰ Tamże, s. 355.

W 1961 roku na walnym zjeździe delegatów Kościoła przyjęto nazwę Kościół Adwentystów Dnia Siódmego. Prawo wewnętrzne zostało zatwierdzone 7 czerwca 1966 roku³⁴¹. W planach IV Departamentu MSW na lata 1976–1977 nakazano rozpracowanie frakcji tworzących się wewnątrz Kościoła, działalności rozłamowej i przeciwdziałanie kontaktom z Zachodem. Zalecono, by polecić tajnym współpracownikom „Majewskiemu” i „Markowi” opracowywanie materiałów dyskredytujących Kościół Katolicki³⁴².

W planach na lata 1978–1979 nakazano umocnienie się operacyjne w kierowniczych ogniwach Kościoła. Za pośrednictwem agentów „Majewskiego” i „Marka” polecono oddziaływać na generalną konferencję i wydział transeuropejski Kościoła w Londynie, by przeciwdziałać antykomunistycznym akcjom przeprowadzanym przez te organizacje. Zalecono kontrolę nad wyłonionymi w Kościele frakcjami. Polecono wykorzystać wydawnictwo kościelne do opracowywania wydawnictw wymierzonych w hierarchię Kościoła Katolickiego i kolportować je zarówno w kraju, jak i za granicą. Powodem, dla którego właśnie ten Kościół wybrano do realizacji takich celów, była jego antykatolicka doktryna³⁴³.

Powyższe zamierzenia władz państwowych względem tego Kościoła realizowano przy użyciu środków Funduszu Kościelnego. Finansowano przede wszystkim duchownych adwentystycznych współpracujących z władzami państwowymi. Jako przykład można wskazać duchownego Zachariasza Łyko, który przez wiele lat był członkiem naczelnych władz Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego i korzystał z licznych zapomóg, a także przyjmował nagrody noworoczne za „lojalną współpracę z Urzędem do Spraw Wyznań”.

W przeciwieństwie do innych związków wyznaniowych Fundusz Kościelny nie dotował działalności Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego. Jedynie w 1987 roku Kościół ten otrzymał dotację na działalność w wysokości 500 000 złotych³⁴⁴. Kwota ta stanowiła wówczas dwukrotność przeciętnego wynagrodzenia rocznego w gospodarce narodowej (350 208 złotych).

³⁴¹ J. Dziobek-Romański, *Uznawanie związków religijnych w Polsce (1944-1989) narzędziem dyskryminacyjnej polityki władz*, Lublin 2004, s. 348.

³⁴² Plany Departamentu 2007, s. 180.

³⁴³ Plany Departamentu 2007, s. 279.

³⁴⁴ AAN, UdSW, sygn. 110/14, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1987 rok, poz. 255.

5.3. Efektywna realizacja polityki wyznaniowej

Środki Funduszu Kościelnego wykorzystywane były do różnorodnych działań o charakterze politycznym. Sposób ich wydatkowania był dostosowany do zmieniających się wytycznych władz partyjnych. FK stanowił finansowe zaplecze dla realizacji różnych działań wynikających z polityki wyznaniowej. Omawiane w niniejszym rozdziale przykłady przekazywania środków z Funduszu nie wynikały z przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku.

5.3.1. Dotowanie Generalnego Dziekanatu Wojska Polskiego

W ramach pozaustawowej kategorii wydatków przekazywano pieniądze przede wszystkim na instytucjonalne wsparcie ruchu „księży patriotów”. Finansowano również w sposób stały Generalny Dziekanat Wojska Polskiego. Dotowanie go oraz indywidualnie szefa tej formacji miało na celu skonfliktowanie hierarchów kościelnych. Generalny Dziekanat podlegał Głównemu Zarządowi Politycznemu Wojska Polskiego, zaś każdy kapelan przechodził szkolenie polityczno-obywatelskie, którego celem było rozpowszechnienie krytycznego stanowiska władz państwowych wobec Stolicy Apostolskiej oraz zasady rozdziału Kościoła od państwa³⁴⁵.

Trzeba wspomnieć, że władzom komunistycznym przyświecała myśl, aby całkowicie podporządkować sobie służbę duszpasterską. Dowodem tego zamiaru jest fakt likwidacji duszpasterstwa ewangelicko-augsburskiego w 1950 roku. Nie było racjonalnych przesłanek do jego likwidacji, choćby z uwagi na fakt, że w siedmiu diecezjach ten Kościół miał 256 850 wiernych, co mogło oznaczać, że w WP było około 2500 żołnierzy ewangelików³⁴⁶.

Generalny Dziekanat zwykle zwracał uwagę na kwestię punktualnego przysyłania sprawozdań, wręczał awanse i poruszał aktualne problemy duszpasterskie. W okresie Polski Ludowej pracę religijno-polityczną chciano

³⁴⁵ M. Wesołowski, *Duszpasterstwo Wojska Polskiego w pierwszych latach powojennych*, Warszawa 2003, s. 12–20.

³⁴⁶ K. Rej, *Ewangelickie Duszpasterstwo Wojskowe w Polsce w latach 1945-2000* [w:] *W służbie Wojsku Polskiemu na przestrzeni dziejów*, red. P. Leszczyński, Warszawa 2014, s. 40–45.

sprowadzić do działań czysto politycznych na rzecz umocnienia władzy ludowej. Kapelani wojskowi mieli obowiązek uczestniczenia w odprawach, gdyż Generalny Dziekan miał czuwać: „by księża byli ducha demokratycznego i odpowiadali prawu kanonicznemu”. Po 1952 roku odbywały się one raz na dwa miesiące w celu omówienia problematyki kadrowej bądź finansowo-gospodarczej. Często były organizowane w rocznice ważnych wydarzeń historycznych. Program odpraw przewidywał wspólną modlitwę, wygłoszenie referatów poświęconych tematom duszpasterskim i społecznym oraz dyskusję. Na koniec odprawy omawiano sprawy administracyjne. Kapelani byli przedmiotem szczególnej inwigilacji organów bezpieczeństwa i byli poddawani wzmożonej indoktrynacji³⁴⁷. Ks. Pyszkowski, aby objąć funkcję zastępcy (1946–1947) musiał przyrzec, że nie będzie podważał autorytetu KRN oraz PKWN oraz zobowiązać się do głoszenia idei demokracji i zasady jedności narodu polskiego³⁴⁸. Z materiałów archiwalnych wynika, że agentem o pseudonimie „Bolesław” był ks. Michał Zawadzki zastępca Generalnego Dziekana³⁴⁹. Dodać należy, że w szerokim zakresie do 1956 roku Informacja Wojskowa we współpracy z UB prowadziła inwigilację rodzin kapelanów pod kątem światopoglądowym³⁵⁰.

Zadaniem kapelanów, według Generalnego Dziekana, było likwidowanie konfliktów pomiędzy biskupami a księżmi należącymi do Zrzeszenia Katolików „Caritas”. Wielką rolę na tym polu odegrali księża: płk Julian Humeński i płk Jan Mrugacz. Po 1964 roku duszpasterstwem wojskowym kierował ten pierwszy, co przyczyniło się do zmiany nastawienia prymasa Polski do Generalnego Dziekana i kapelanów ludowego WP oraz poświęcenia przez księdza prymasa kościoła i plebanii w Bemowie i Legionowie. Praca kapelanów w wojsku polegała na obsłudze szpitali wojskowych, więzień i duszpasterstwa w kościołach garnizonowych³⁵¹.

³⁴⁷ P. Łuczak, *Ks. płk ...*, dz. cyt., s. 122.

³⁴⁸ P. Łuczak, *Ks. płk...*, dz. cyt., s. 122. W swojej pracy J. Żurek zwraca uwagę, że agentem mógł być ks. Waław Pyszkowski pełniący funkcję Generalnego Dziekana WP w latach 1947–1950. Zob. J. Żurek, *Ruch „księży patriotów” w województwie katowickim w latach 1949–1956*, Warszawa–Katowice 2009, s. 126.

³⁴⁹ P. Łuczak, *Ks. płk...*, dz. cyt., s. 126.

³⁵⁰ A. Strzelecki, *Duszpasterstwo Wojskowe. Aspekty finansowo-prawne administracji kościelnej*, „Studia z zakresu Prawa, Administracji i Zarządzania UKW” 2012, t. 1, s. 103–105.

³⁵¹ P. Piontek, M. Wesołowski, *Generalny...*, dz. cyt., s. 58–59.

W 1968 roku duszpasterstwo wojskowe dysponowało 30 kościołami wojskowymi obsadzonymi przez kapelanów WP, natomiast w 1981 roku 31 kościołami garnizonowymi, które obsługiwane były przez 33 kapelanów zawodowych i 8 kapelanów pomocniczych. Pod zarządem duszpasterstwa wojskowego znajdowały się także cmentarze wojskowe. Kapelani mieli obowiązek ułożyć plany ich uporządkowania. Fundusze na ich remont pochodziły z Departamentu Finansowo-Budowlanego MON³⁵².

Natomiast inne wydatki na działalność Generalnego Dziekanatu WP pochodziły ze środków Funduszu Kościelnego. Generalny Dziekan otrzymał w 1969 roku 20 000 złotych na uroczystą odprawę kapelanów³⁵³, na ten sam cel uzyskał w listopadzie kwotę 45 345 złotych 72 groszy z okazji uroczystości święta państwowego 11 listopada³⁵⁴. W 1970 roku Generalny Dziekanat WP otrzymał w formie dotacji finansowej z FK kwotę 84 000 złotych³⁵⁵, zaś w kwietniu tego samego roku Generalny Dziekan uzyskał na remont kościoła na Bemowie kwotę 50 000 złotych³⁵⁶ oraz kwotę 30 000 złotych na zorganizowanie konferencji³⁵⁷. Pokłosiem ogólnokrajowego spotkania księży – byłych kapelanów WP – uczestników II wojny światowej oraz kapelanów Sił Zbrojnych PRL było wydanie okolicznościowego albumu o nakładzie 5 000 egzemplarzy³⁵⁸.

W marcu 1971 roku ze środków Funduszu Kościelnego przekazano 50 000 złotych tytułem subwencji na remonty kościołów dla Generalnego Dziekana WP oraz 120 000 złotych tytułem dotacji na działalność³⁵⁹ i 14 000 złotych w grudniu z tego samego tytułu³⁶⁰. W styczniu 1972 roku przekazano kwotę 120 000 złotych na rzecz działalności³⁶¹

³⁵² A. Strzelecki, *Duszpasterstwo...*, dz. cyt., s. 103.

³⁵³ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok, poz. 781.

³⁵⁴ Tamże, poz. 990.

³⁵⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 119.

³⁵⁶ Tamże, poz. 326.

³⁵⁷ Tamże, poz. 885.

³⁵⁸ *W służbie Ojczyzny*, oprac. J. Humeński, red. A. Piotrkiewicz, Warszawa 1969.

³⁵⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1971 rok, poz. 278, 296.

³⁶⁰ Tamże, poz. 1309.

³⁶¹ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok, poz. 11.

oraz 50 000 złotych na remont kościoła garnizonowego w Warszawie³⁶². W styczniu 1973 roku podobnie jak w roku poprzednim przekazano kwotę 120 000 złotych na pokrycie wydatków związanych z odprawami³⁶³ oraz 20 000 złotych na przebranie kościoła garnizonowego na Bemowie³⁶⁴.

W czasie działalności Generalnego Dziekanatu WP dziekanami kolejno byli: ks. płk Wilhelm Kubsz (1943–1945), ks. płk Stanisław Warchałowski (1945–1947), ks. płk Wacław Pyszkowski (1947–1950), ks. płk Roman Szemraj (1950–1964), ks. płk Julian Humeński (1964–1986), ks. płk Florian Klewiado (1986–1991)³⁶⁵.

Przeznaczanie dotacji ze środków Funduszu Kościelnego dotyczyło zarówno instancjonalnego wsparcia Generalnego Dziekanatu WP, jak również osobowo poszczególnych kapelanów oraz Generalnego Dziekana. Ks. Jan Mrugacz otrzymał poprzez FK dotację dla GDWP w wysokości 50 000 złotych³⁶⁶. W jego oficjalnym biogramie można przeczytać, że „dzięki autorytetowi ks. Mrugacza i dobrym stosunkom z dowództwem, wojsko wielokrotnie udostępniało nieodpłatnie sprzęt do prac niwelacyjnych”³⁶⁷.

Niewykluczone, że ta i inne dotacje ze środków Funduszu Kościelnego miały na celu osiągnięcie takiego właśnie efektu społecznego dla danej osoby, której przekazywano pieniądze do rozdysponowania. W 1973 roku Generalny Dziekanat WP otrzymał zwrot kosztów wyjazdu do Francji w wysokości 15 858 złotych³⁶⁸ oraz zwrot kosztów „3-dniówki – 200 rocznica śmierci Stanisława Konarskiego” w wysokości 14 894 złotych³⁶⁹. W tym samym roku ks. Julian Humeński otrzymał zapomogę noworoczną (bezwrotną) w wysokości 4 000 złotych. Taką samą zapomogę otrzymał wspomniany wcześniej ks. Jan Mrugacz³⁷⁰. W 1974 roku ze środków Funduszu

³⁶² Tamże, poz. 378.

³⁶³ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 37.

³⁶⁴ Tamże, poz. 557.

³⁶⁵ P. Piontek, M. Wesołowski, *Generalny...*, dz. cyt., s. 16–17.

³⁶⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 670.

³⁶⁷ <https://legionowo.pl/pl/a/ks-jan-mrugacz-1915-2002-tytul-nadano-29-04-1998-r> [dostęp: 20.07.2020 r.].

³⁶⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 885.

³⁶⁹ Tamże, poz. 895.

³⁷⁰ Tamże, poz. 1073, 1075.

Kościelnego przekazano 120 000 złotych dotacji³⁷¹. W 1974 ks. J. Humeński otrzymywał comiesięczne zapomogi w wysokości 2 000 złotych, zaś ks. Jan Mrugacz 5 000 złotych zapomogi doraźnej³⁷². Dodatkowo ks. J. Humeński otrzymał zaliczkę na wydatki związane z podróżą do Francji w wysokości 24 754 złotych³⁷³ (po powrocie zwrócił kwotę 6 192 złotych tytułem niewykorzystanej zaliczki).

W październiku 1974 roku Fundusz przekazał kwotę 25 000 złotych na zorganizowanie odpraw szkoleniowych³⁷⁴ i podobnie jak w roku poprzednim ks. J. Humeński otrzymał nagrodę noworoczną w wysokości 5 000 złotych³⁷⁵.

W 1975 roku oraz w 1976 roku Generalny Dziekanat WP otrzymał dotację w wysokości 145 000 złotych³⁷⁶, w 1977 roku 145 000 złotych dotacji rocznej oraz dodatkowo 26 000 złotych³⁷⁷, a także pieniądze, które miał rozdysponować ks. J. Humeński na nagrody dla 5 kapelanów w wysokości 25 000 złotych (16 lipca) i dla 7 kapelanów w wysokości 34 000 złotych z okazji dnia Wojska Polskiego (3 października)³⁷⁸.

W latach 1978–1983 Generalny Dziekanat WP otrzymywał dotację roczną w wysokości 170 000 złotych. W 1980 roku ks. J. Humeński otrzymał subwencję na remont kościoła garnizonowego w Radomiu w wysokości 50 000 złotych. W tym samym roku umorzona została pożyczka w wysokości 300 000 złotych, jakiej Fundusz Kościelny udzielił GDWP w 1978 roku³⁷⁹. Ponadto w 1980 roku ks. J. Humeński i ks. J. Mrugacz otrzymali nagrodę pieniężną ze środków FK z okazji dnia Wojska Polskiego, każdy z nich po 7 000 złotych³⁸⁰.

³⁷¹ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, poz. 91.

³⁷² Tamże, poz. 718.

³⁷³ Tamże, poz. 725.

³⁷⁴ Tamże, poz. 1006.

³⁷⁵ Tamże, poz. 1398.

³⁷⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/47, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976 rok, poz. 197.

³⁷⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/48, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977 rok, poz. 1306.

³⁷⁸ Tamże, poz. 27, 783.

³⁷⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, poz. 96, 104, 1371.

³⁸⁰ Tamże, poz. 1083, 1084.

W 1981 roku ks. J. Humeński otrzymał kwotę 20 000 złotych na wypłatę zapomóg dla 4 kapelanów³⁸¹. W 1983 roku GDWP otrzymał dwukrotnie dotację w wysokości 170 000 złotych oraz 70 000 złotych³⁸², rok później w wysokości 200 000 złotych³⁸³, zaś w 1985 roku dotacja wyniosła 300 000 złotych³⁸⁴.

W 1986 roku ze środków Funduszu Kościelnego przekazano dotację na filmy szkoleniowe dla Generalnego Dziekanatu WP w wysokości 350 000 złotych³⁸⁵. W latach 1987–1989 FK przekazał kwotę dotacji na działalność statutową w wysokości: 400 000 złotych (1987), 500 000 złotych (1988) oraz 600 000 złotych (1989). Dodatkowo GDWP otrzymał subwencję na zapomogi doraźne dla kapelanów w wysokości: 20 000 złotych (1987), 650 000 złotych (1988). W 1988 i 1989 roku GDWP otrzymał subwencję na remont organów w wysokości 8 000 000 złotych (w dwóch transzach) oraz 70 000 000 złotych.

Warto odnotować, że w 1988 roku ks. Klewiado otrzymał nagrodę w wysokości 100 000 złotych oraz zwrot kosztów związanych z wyjazdem do Włoch w wysokości 2 100 000 złotych oraz dotację na wypłaty odpraw dla kapelanów z okazji uroczystości patriotyczno-religijnych w wysokości 7 000 000 złotych³⁸⁶.

Warto w tym miejscu odnieść się do ustaleń poczynionych w publikacji P. Piontka i M. Wesołowskiego odnośnie do utworzenia Funduszu Kościelnego Generalnego Dziekanatu WP w 1950 roku³⁸⁷. Był to fundusz odrębny od tego, który powstał na mocy ustawy z 20 marca 1950 roku. FKGDWP był przeznaczony na: niesienie pomocy finansowej biedniejszym kościołom garnizonowym na pokrycie wydatków związanych z liturgicznym wystrojem wewnątrz, zakupem sprzętu i szat liturgicznych, instalacji radiofonii

³⁸¹ AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok, poz. 3, 302, 955.

³⁸² AAN, UdSW 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983 rok, poz. 3, 651.

³⁸³ AAN, UdSW, sygn. 110/11, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1984 rok, poz. 35.

³⁸⁴ AAN, UdSW, sygn. 110/12, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1985 rok, poz. 44.

³⁸⁵ AAN, UdSW, sygn. 110/13, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1986 rok, poz. 58.

³⁸⁶ AAN, UdSW, sygn. 110/15, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1988 rok, poz. 242, 311, 381, 456, 491; AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok, poz. 96, 137, 601, 621.

³⁸⁷ P. Piontek, M. Wesołowski, *Generalny...*, dz. cyt., s. 129–130.

itp.; udzielanie pomocy finansowej kapelanom, zwłaszcza pomocniczym, w nieprzewidzianych i trudnych sytuacjach losowych (nagła i poważna choroba, pokrycie kosztów przeprowadzki z jednej placówki do drugiej itp.); udzielanie okolicznościowych nagród pracownikom Generalnego Dziekanatu WP, kapelanom w terenie, byłym kapelanom wojskowym, zasłużonym długoletnim pracownikom probostw garnizonowych (przy czym jednak nagrody tej nie można było udzielać jednej osobie częściej aniżeli dwa razy do roku); pokrywanie kosztów podróży służbowych i diet kapelanów pomocniczych Generalnego Dziekanatu WP oraz miejscowych przejazdów służbowych taksówkami i zwrot przejazdów służbowych pojazdami prywatnymi; pokrycie kosztów reprezentacyjnych Generalnego Dziekana WP³⁸⁸.

Wydatki, do jakich był zobligowany Fundusz Kościelny Generalnego Dziekanatu WP, były realizowane ze środków, które były przekazywane w formie dotacji z FK. W praktyce dotacje z FK stanowiły główne źródło dochodów Funduszu Kościelnego Generalnego Dziekanatu WP. Za gospodarkę finansową tego ostatniego odpowiadał Generalny Dziekan WP i oficer finansowy GDWP. Kontrolę funduszu przeprowadzała komisja złożona z przedstawicieli Głównego Zarządu Politycznego WP, UdSW i GDWP³⁸⁹.

5.3.2. Wydatki na wyjazdy i kontakty zagraniczne Urzędu do Spraw Wyznań

Ze środków Funduszu Kościelnego wydawano pieniądze na współpracę polskiego Urzędu do Spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach „demokracji ludowej”. Po raz pierwszy w literaturze kontakty instytucjonalne polskiego urzędu z jego czechosłowackim odpowiednikiem opisał D. Zamiatąła³⁹⁰. Następnie temat ten podjął B. Noszczak, ukazując okoliczności nawiązania „bratniej współpracy” polskiego Urzędu do Spraw

³⁸⁸ Regulamin Funduszu Kościelnego Generalnego Dziekanatu WP [w]: P. Piontek, M. Wesołowski, *Generalny...*, dz. cyt., s. 154–155.

³⁸⁹ Instrukcja w sprawie prowadzenia gospodarki finansowej przez kościoły garnizonowe [w]: P. Piontek, M. Wesołowski, *Generalny...*, dz. cyt., s. 156–160.

³⁹⁰ D. Zamiatąła, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CRSS (zarys problemów)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2018, nr 2, s. 259–289.

Wyznań z podmiotami administracji państwowej w innych krajach komunistycznych wraz z analizą tych spotkań³⁹¹.

B. Noszczak stawia tezę, że liczba zagranicznych kontaktów Urzędu do Spraw Wyznań wzrosła we wrześniu 1954 roku i uwarunkowane to było postawą i doświadczeniem zawodowym Jana Izydorzycyka. Konfrontując tę tezę z danymi finansowymi Funduszu Kościelnego trzeba zauważyć, że kontakty polskiego aparatu wyznaniowego z pracownikami tożsamych urzędów w innych krajach komunistycznych miały miejsce od 1954 roku³⁹² aż do 1989 roku³⁹³.

Każdego roku dochodziło do wymiany wspólnych doświadczeń pomiędzy polskim UdSW a jego odpowiednikami. Bliższa analiza wydatków na ten cel ze środków FK pozwala na wyciągnięcie kilku wniosków. W latach 1954–1989 trwały ożywione kontakty z podmiotami administracji wyznaniowej w państwach „demokracji ludowej”. Konkretne kwoty wydatkowane na ten cel ze środków Funduszu Kościelnego potwierdzają współpracę o charakterze instytucjonalnym. Różnego rodzaju dokumenty, analizy wytwarzane na potrzeby spotkań z odpowiednikami Urzędu do Spraw Wyznań z innych krajów komunistycznych były przygotowywane przez pracowników tego urzędu. Za wykonanie tych prac pracownicy otrzymywali dodatkowe gratyfikacje pieniężne³⁹⁴. Przy okazji wizyt polskich urzędników w krajach komunistycznych zawsze przekazywano upominki. Koszt ich zakupu był pokrywany ze środków Funduszu Kościelnego. Z kolei gdy Polskę odwiedzali urzędnicy aparatu wyznaniowego z krajów „demokracji ludowej”, pokrywano wydatki na zakup wyżywienia, noclegu i upominków lub atrakcji turystycznych dla zaproszonych gości³⁹⁵.

³⁹¹ B. Noszczak, *Antykościelna międzynarodówka. Współpraca polskiego Urzędu do Spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach „demokracji ludowej” (1954-1962)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2019, nr 1, s. 406–436.

³⁹² Po raz pierwszy ze środków FK pokryto „koszta podróży” delegacji UdSW do Indii w 1955 roku w wysokości 30 000 złotych, zob. AAN, UdSW, sygn. 101/33 poz. 158, 179.

³⁹³ B. Noszczak, *Międzynarodówka antykościelna. Współpraca polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach komunistycznych (1954–1989) – preliminaria badawcze*, Warszawa 2020, s. 45–62.

³⁹⁴ Gratyfikacja pieniężna za zadanie zlecone ob. Serafin Kiryłowicz; Gratyfikacja za tłumaczenie dokumentów ob. Lena Kolarska; AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok, poz. 125, 291, 292, 294.

³⁹⁵ Wydatki związane z wyjazdem delegacji Urzędu do Bułgarii (3 677 złotych 70 groszy); zakup książek (1 815 złotych 40 groszy) oraz wydatki związane z wyjazdem

B. Noszczak w swojej publikacji wyraził opinię, że polski resort wyznaniowy nie utrzymywał relacji instytucjonalnych ze swoimi odpowiednikami w Bułgarii, Niemczech Wschodnich i Rumunii, a także w Związku Sowieckim³⁹⁶. Ta swoista izolacja trwała do 1955 roku, następnie podjęto inicjatywę wymiany wspólnych doświadczeń w ramach spotkań w szerszym gronie pracowników resortów wyznaniowych obozu socjalistycznego. Wydatki ze środków Funduszu stanowią potwierdzenie ustaleń dokonanych przez wspomnianego autora, a ponadto pozwalają na stwierdzenie, że „bratnia współpraca” Urzędu do Spraw Wyznań z podmiotami wyznaniowymi w krajach „demokracji ludowej” trwała nieprzerwanie aż do 1989 roku i była finansowana ze środków FK. Przebieg spotkań oraz korzyści instytucjonalnej współpracy między resortami wyznaniowymi państw bloku wschodniego zostały szczegółowo opisane przez B. Noszczaka³⁹⁷.

W latach 1954–1989 kierownictwo UdSW wielokrotnie odbywało podróże do państw bloku socjalistycznego, aby zapoznać się z metodami stosowanej tam walki z Kościołem katolickim. Cechą charakterystyczną takich wyjazdów było to, że finansowano je ze środków Funduszu Kościelnego (diety oraz refundacja kosztów podróży)³⁹⁸.

W głównej mierze ze środków Funduszu pokrywano koszty pobytu zagranicznych delegacji odpowiedników polskiego Urzędu do Spraw Wyznań oraz finansowano wyjazdy urzędników UdSW za granicę. W 1964 roku wydatki na pokrywanie kosztów pobytu gości z ZSRR wyniosły 5 000 złotych (wyżywienie) i 3 165 złotych (zakwaterowanie w hotelu Orbis). W tym samym roku delegacja polskich urzędników udała się do Czechosłowacji. W związku z tą wizytą wydano kwotę 2 174 złotych 35 groszy ze środków FK³⁹⁹. Delegacja radziecka licząca 4 osoby uzyskała z tytułu zwrotu kosztów łącznie sumę 10 670 złotych 50 groszy⁴⁰⁰. Skład

delegacji Urzędu do Bułgarii (86 złotych 80 groszy); AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok, poz. 1129, 1157.

³⁹⁶ B. Noszczak, *Międzynarodówka...*, dz. cyt., s. 45–149.

³⁹⁷ Tamże., s. 414–433.

³⁹⁸ Po raz pierwszy ze środków Funduszu Kościelnego wypłacono zaliczkę zwrotną na wydatki związane z przyjęciem delegacji Czechosłowacji w wysokości 8 000 złotych. Środki na pokrycie zaliczki zwrotnej zostały wypłacone 25.01.1956 roku. AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1956 rok, poz. 4, 12.

³⁹⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964 rok, poz. 1065, 1171, 1212.

⁴⁰⁰ Tamże, poz. 56, s. 41.

tej delegacji stanowili związani z sekcją radzieckiego aparatu wyznaniowego wysocy rangą urzędnicy.

Głównym kierunkiem wyjazdów zagranicznych urzędników polskiego aparatu wyznaniowego była Niemiecka Republika Demokratyczna oraz Węgierska Republika Ludowa. Z przełożeniem sytuacji wyznaniowej w tym ostatnim kraju na grunt polski dyrektor wiązał ogromne nadzieje, czego wyraz dał w notatce skierowanej do kierowników podległych mu wydziałów: „rozbitcie jedności Kościoła na Węgrzech przebiegło sprawnie, musimy czerpać z doświadczeń naszych węgierskich towarzyszy [...] należy zachęcać kler do współpracy wszelkimi metodami”⁴⁰¹.

W 1965 roku doszło do rewizyty węgierskiej delegacji w Urzędzie do Spraw Wyznań. Z tego tytułu dokonano refundacji kosztów pobytu na sumę 5 576 złotych 90 groszy⁴⁰². Poza tym ponownie delegacja polska wyjechała do Niemieckiej Republiki Demokratycznej, a wydatki związane z podróżą pochłonęły 4 110 złotych 55 groszy⁴⁰³. W tym samym roku urzędnicy aparatu wyznaniowego wyjeżdżali na zorganizowane wycieczki do Rzymu. Wydatki z tego tytułu wyniosły łącznie 547 000 złotych⁴⁰⁴. Celem tych wyjazdów organizowanych za pośrednictwem Polskiego Biura Podróży Orbis było zbieranie informacji o atmosferze wokół obrad Soboru Watykańskiego.

Polski aparat wyznaniowy utrzymywał ożywione kontakty przede wszystkim z jego odpowiednikami na Węgrzech oraz w Niemieckiej Republice Demokratycznej. Wyjątkowo na tym tle w 1966 roku przyjęto delegację urzędników z Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii⁴⁰⁵. W kolejnych latach (1967–1989), o czym była mowa powyżej, każdego roku niemal zawsze odwiedzano oraz przyjmowano urzędników aparatu wyznaniowego z Węgierskiej Republiki Ludowej, Niemieckiej Republiki Demokratycznej oraz Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej, a także Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. W 1967 roku polscy urzędnicy apa-

⁴⁰¹ AAN, UdSW, sygn. 101/37, Notatka Dyrektora UdSW z dnia 16 października 1964 roku, s. 36.

⁴⁰² AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok, poz. 75, s. 91.

⁴⁰³ Tamże, poz. 89, s. 91.

⁴⁰⁴ Tamże, poz. 1165.

⁴⁰⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, poz. 931.

ratu wyznaniowego wyjechali do NRD dwukrotnie oraz w 1968 roku jeden raz. W 1969 roku polska delegacja UdSW wyjechała do NRD, ZSRR, CSRS⁴⁰⁶.

Z kolei w 1971 roku ze środków Funduszu pokryte zostały wydatki związane z wyjazdem do CSRS, zakwaterowaniem gości z NRD (hotel Orbis), wyjazdem do WRL, pobytem delegacji ZSRR. Ponadto ze środków Funduszu sfinansowano wyjazd dyrektora A. Skarżyńskiego do Rzymu w wysokości 1 690 złotych⁴⁰⁷.

W 1972 roku ze środków FK sfinansowano: pobyt gości z WRL, dwukrotny wyjazd delegacji polskiej do NRD, pobyt gości z CSRS, wyjazd do ZSRR. Ponadto sfinansowano wydatki związane z wyjazdem ministra A. Skarżyńskiego do WRL oraz wydatki związane z przyjazdem sekretarza stanu do spraw kościelnych NRD do Polski oraz wydatki związane z wyjazdem delegacji do Ludowej Republiki Bułgarii⁴⁰⁸.

W 1973 roku ze środków FK sfinansowano: pobyt gości z ZSRR, WRL, CSRS, NRD oraz wydatki związane z wyjazdem polskiej delegacji do: WRL, ZSRR, CSRS. Należy wskazać, że wydatki związane z pobytem delegacji z ZSRR należały do największych i przeciętnie wynosiły ok. 24 000 złotych⁴⁰⁹. W następnym roku nastąpiły przyjazdy przedstawicieli komitetu centralnego partii komunistycznej z CSRS oraz NRD do Polski celem omówienia polityki wyznaniowej. Delegacja polska udała się z rewizytą do CSRS pod koniec roku⁴¹⁰.

Największe kwoty bez względu na długość pobytu zagranicznych delegacji wydawano na obsługę gości z ZSRR. W 1973 roku pobyt osób z radzieckiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych pochłonął kwotę 27 424 złotych 70 groszy⁴¹¹. W Sofii w 1972 roku doszło do spotkania

⁴⁰⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/39–40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967–69 rok, poz. 485, 496, 713, 519, 520, 1194, 1156.

⁴⁰⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1971 rok, poz. 560, 656, 663, 1040, 1135.

⁴⁰⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok, poz. 68, 69, 163, 796, 797, 1007, 1008, 1129, 1157, 1161.

⁴⁰⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 293, 499, 830, 954, 955, 975, 1095, 264, 272, 775, 789, 845.

⁴¹⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, poz. 183, 310, 941, 924, 1005.

⁴¹¹ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 57, s. 30.

szeffów UdSW (lub ich pokrewnych instytucji) ze wszystkich krajów bloku sowieckiego. Z Funduszu Kościelnego wydano na ten cel 100 000 złotych⁴¹².

Bardzo ożywione kontakty o charakterze międzynarodowym polski aparat wyznaniowy nawiązał w 1975–1976 roku. Warto odnotować, że w siedzibie Urzędu do Spraw Wyznań doszło do spotkania z przedstawicielami Watykanu oraz z sekretarzem Międzynarodowej Federacji Wolnych Kościołów Ewangelicznych oraz z przedstawicielami rabinów z USA. Wszelkie wydatki z tego tytułu zostały pokryte ze środków Funduszu. Łącznie wydano na ten cel 253 000 złotych⁴¹³.

W kolejnych latach (1977–1980) co roku przyjmowano urzędników z aparatu wyznaniowego z poszczególnych krajów „demokracji ludowej”, w szczególności z WRL, CSRS, NRD, ZSRR. Wydatki związane z zakwaterowaniem oraz wyżywieniem gości z zagranicy, jak również wydatki związane z wyjazdem polskiej delegacji do tych krajów, pokrywał w całości Fundusz Kościelny. Średnio rocznie na pokrycie wydatków związanych z wyjazdami i przyjazdami pracowników Urzędu do Spraw Wyznań wydawano kwotę 120 000 złotych⁴¹⁴. W ostatnim 10-leciu działalności FK (1980–1989) nadal pokrywał on wydatki związane z pobytem delegacji zagranicznych jak również z wyjazdem polskich urzędników do wspomnianych krajów „demokracji ludowej”⁴¹⁵.

W latach 1953–1989 miały miejsce ożywione kontakty z podmiotami administracji wyznaniowej w państwach „demokracji ludowej”. Konkretne kwoty wydatkowane na ten cel ze środków Funduszu Kościelnego potwierdzają współpracę o charakterze instytucjonalnym. Różnego rodzaju dokumenty, analizy wytwarzane na potrzeby spotkań z odpowiednikami Urzędu do Spraw Wyznań z innych krajów komunistycznych były przygotowywane przez pracowników tego urzędu. Za wykonanie tych prac

⁴¹² AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok, poz. 37, s. 49.

⁴¹³ AAN, UdSW, sygn. 101/47, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976 rok, poz. 135, 155, 362, 385, 456, 512, 537, 538, 546, 556, 784, 1069, 1088.

⁴¹⁴ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/48–52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977–80 rok.

⁴¹⁵ Kieszonkowe dla Sekretarza Stanu do Spraw Kościelnych NRD, zastępcy sekretarza, sekretarza (7 000 złotych); gratyfikacja za tłumaczenie dokumentów i zakup kwiatów dla Sekretarza Stanu do Spraw Kościelnych NRD (1 000 złotych); refundacja wydatków za zakup pióra dla Sekretarza Stanu do Spraw Kościelnych NRD (480 złotych); AAN, UdSW, sygn. 110/11, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1984 rok, poz. 220–224.

pracownicy otrzymywali z Funduszu dodatkowe gratyfikacje pieniężne. Przy okazji wizyt polskich urzędników w krajach komunistycznych zawsze przekazywano upominki. Koszt ich zakupu był pokrywany ze środków FK. Z kolei gdy Polskę odwiedzali urzędnicy aparatu wyznaniowego z krajów „demokracji ludowej”, pokrywano wydatki na zakup wyżywienia, noclegu i innych atrakcji turystycznych z tych samych środków. W ten sposób starano się nie tylko rozwinąć współpracę instytucjonalną, ale także okazać życzliwość o charakterze politycznym.

5.3.3. Działalność agenturalna wewnątrz Kościołów

Rozbicie jedności duchowieństwa katolickiego stanowiło jedno z głównych zadań polityki wyznaniowej. Finansowanie aktywnego wsparcia tego procesu znajdowało swoje potwierdzenie w wydatkach Funduszu Kościelnego. Do przykładów szeroko zakrojonej działalności antykościelnej należy wspieranie działalności o charakterze agenturalnym. Tworzenie agencji wewnątrz Kościoła miało w zamierzeniu władz stanowić skuteczny mechanizm kontroli nad jego działalnością. Od 1961 roku na każdego księdza w parafii były zakładane specjalne teczki ewidencji operacyjnej. Oznaczało to podjęcie działań operacyjnych wobec wszystkich duchownych, bez względu na ich poglądy oraz aktywność duszpasterską⁴¹⁶. Ze środków Funduszu finansowano podejmowane przez zwerbowanych duchownych działania⁴¹⁷.

Działania operacyjne i dokumentowanie wrogiej działalności duchowieństwa uregulowane były w: zarządzeniu w sprawie prowadzenia ewidencji i dokumentowania kleru i jego działalności, instrukcji z 6 lipca 1963 roku w sprawie teczek ewidencyjno-operacyjnych na parafie oraz instrukcji z 23 grudnia 1963 roku o zasadach i trybie prowadzenia ewidencji i dokumentacji na biskupów⁴¹⁸.

⁴¹⁶ A. Grajewski, *Kompleks Judasza...*, dz. cyt., s. 193.

⁴¹⁷ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/40, Zwrot kosztów za przeprowadzone rozmowy z duchownymi za pośrednictwem WdSW, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, poz. 1033.

⁴¹⁸ L. Smołka, *Wokół reakcji władz komunistycznych na list biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 r. w kontekście strategii i taktyki państwa i Kościoła* [w:]

Różnie przedstawiała się aktywność pozyskanych agentów. Niektórzy bez oporu donosili na swych przełożonych oraz parafian, innych trzeba było nakłaniać do współpracy. Skłonni do intelektualnego dialogu duchowni często nie podpisywali formalnego zobowiązania do współpracy, w praktyce ich informacje były ważniejsze od tych, które zdobywano od księży je podpisujących. Pod stałą kontrolą operacyjną znajdowały się mieszkania wszystkich biskupów.

Obecnie powstaje coraz więcej publikacji na temat skali zjawiska współpracy duchowieństwa⁴¹⁹. W pracy operacyjnej wielką wagę przykładano do zdobycia zaufania osoby, którą w przyszłości chciało się pozyskać. Największe znaczenie odgrywały zachęty materialne. Agentowi pracującemu w środowiskach kościelnych wypłacano co miesiąc pobory równe średniej krajowej. Do tego dochodziły różne gratyfikacje, np. z okazji Świąt Wielkanocnych czy odpustu parafialnego. Były to albumy o charakterze sakralnym, słodycze, alkohol. Część z tych materialnych zachęt w postaci różnorodnego rodzaju świadczeń wypłacał Fundusz Kościelny⁴²⁰.

Typowym działaniem SB wobec „kościelnego” agenta była pomoc w prowadzeniu budowy kościoła, m.in. poprzez ułatwianie zakupu materiałów budowlanych. Wskazać należy, że poprzez FK wypłacano zapomogi doraźne, które bardzo często służyły zdobyciu zaufania przez księdza w społeczeństwie i wśród przełożonych, a to czyniło mu drogę do awansu. SB klasyfikowało postawy duchownych. Jedną z takich kategorii był „pleban wiejski”, którego charakteryzowała postawa bezkarności za współpracę z SB. Drugą kategorię stanowił duchowny określany mianem „frustrata” – gorliwy, lecz znajdujący się w ustawicznym konflikcie ze swymi przełożonymi. Pojawiał się także „intelektualista” starający się działać na dwa fronty⁴²¹.

Zakony żeńskie w PRL. Studia i materiały do historii najnowszej żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce, red. A. Mirek, Lublin 2008, przypis 7, s. 120.

⁴¹⁹ Wątek współpracy duchowieństwa z służbami bezpieczeństwa poruszają następujące publikacje: *Operacja: zniszczyć Kościół*, red. F. Musiał, J. Szarek, Kraków 2007; *Kościół Katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały*, t. 2, red. J. Szczepaniak, R. Terlecki, Kraków 2008; T. Isakowicz-Zaleski, *Księża wobec bezpieki na przykładzie archidiecezji krakowskiej*, Kraków 2006.

⁴²⁰ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/41, Zapomogi dla aktywu, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 117.

⁴²¹ A. Grajewski, *Kompleks Judasza...*, dz. cyt., s. 212.

Uzyskiwanie ze środków Funduszu Kościelnego różnego rodzaju pomocy finansowej wiązało się często z tzw. podwójną grą prowadzoną przez duchownych względem UdSW i hierarchii kościelnej. Dla przykładu ks. I. Lewiarz – dziekan dekanatu rzeszowskiego w latach 50. – prowadził na własną rękę politykę walki z nacjonalizmem ukraińskim. Materiały archiwalne wskazują na jego inspirującą rolę przy podejmowaniu niektórych decyzji w WdSW w Rzeszowie⁴²². Obowiązek prowadzenia rozległej agencji skłaniał czasem oficera SB do fałszowania dokumentacji. Trudno określić skalę tego zjawiska, niewątpliwie jednak powodowało ono, iż do dzisiaj na listach SB znajdują się nazwiska duchownych, którzy nigdy nie byli tajnymi współpracownikami. Prawdopodobnie znaczna część duchownych współpracujących z SB w ogóle nie była ewidencjonowana⁴²³.

Najbardziej radykalnym przedsięwzięciem było nasilenie agenturalnej penetracji Kościoła przez tzw. tajnych współpracowników Grupy D. Według danych operacyjnych 1976 roku SB miała ponad 4 500 tajnych współpracowników w instytucjach kościelnych. Według A. Dudka liczby te mogą z dużą dozą prawdopodobieństwa stanowić prawdziwy obraz infiltracji polskiego duchowieństwa⁴²⁴.

Bez przesady można stwierdzić, że faktyczny zakres działań UdSW sprawił, że związki wyznaniowe i poszczególne osoby nie mogły korzystać z pomocy materialnej bez zgody lub braku sprzeciwu Urzędu⁴²⁵. Dobrym przykładem jest przeznaczenie dotacji z FK na budowę plebanii parafii pw. Opatrzności Bożej w Łodzi dla ks. Jana Polaka w wysokości 4 000 złotych⁴²⁶.

Od samego początku istnienia Urząd był ściśle powiązany z organami bezpieczeństwa zarówno pod względem personalnym, jak i merytorycznym. W praktyce pracownicy UdSW często realizowali zadania wyznaczone im przez funkcjonariuszy SB. UdSW dysponował praktycznie bez ograniczeń wszystkimi zasobami ludzkimi i ekonomicznymi oraz środkami politycznymi. W konsekwencji partia skoncentrowała w swoim ręku

⁴²² Zob. K. Urban, *Kościół Prawosławny...*, dz. cyt., przypis 75, s. 229.

⁴²³ A. Grajewski, *Kompleks Judasza...*, dz. cyt., s. 209–222.

⁴²⁴ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści...*, dz. cyt., s. 329.

⁴²⁵ H. Misztal, *Okres...*, dz. cyt., s. 151.

⁴²⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 553.

wszystkie narzędzia panowania praktycznie wyjęte spod demokratycznych mechanizmów kontroli społecznej⁴²⁷.

UdSW był w posiadaniu istotnych informacji o charakterze personalnym. Wykorzystanie tych wrażliwych danych służyło do kompromitacji księży. UdSW nieformalnie pełnił funkcję zakamuflowanej instytucji wywiadowczej. Duchowni byli zmuszeni do korzystania z tego urzędu przy każdej okazji. Generalnie nie można było żadnej sprawy załatwić bez jego aprobaty. Ta konieczność współpracy na szczeblu administracyjnym była wygodnym narzędziem dla zbierania informacji na temat nastrojów wśród duchowieństwa⁴²⁸.

Działania władz państwowych mające na celu zdyskredytowanie hierarchii Kościoła Katolickiego przybierały różnorodny charakter. Przed wszystkim wysiłek władz komunistycznych został skierowany na skonfliktowanie biskupów. Jedną z metod służących temu zadaniu była praktyka udzielania zezwoleń na budowę. Władze państwowe odmawiały wydawania zezwoleń – w szczególności dla biskupów, którzy uznawani byli za negatywnie nastawionych do ustroju. Walkę z tego typu postępowaniem podjął bp Ignacy Tokarczuk, erylując kościoły w opuszczonych cerkwiach greckokatolickich bez zezwolenia. W samej tylko diecezji przemyskiej w latach 1972–1979 rozpoczęto budowę 67 kościołów, podobnie było w diecezji krakowskiej i śląskiej⁴²⁹.

Innym rodzajem działań o charakterze administracyjno-represyjnym stosowanym wobec nieprzychylnych władzom biskupów Kościoła katolickiego były w szczególności: rozmowy ostrzegawcze prowadzone przez dyrektora UdSW i przewodniczącego WRN, zajęcie majątku i kontrole finansowe w kurii⁴³⁰.

Wymienione wyżej działania zostały zastosowane wobec abpa Kominaka. Do niszczenia jego autorytetu posłużono się szeroką gamą środków, wśród których było otaczanie abpa siecią konfidentów, instalowanie podsłuchów, stosowanie prowokacji, szczegółowe analizy kazań i prywatnych wypowiedzi, rozmowy ostrzegawcze z kierownictwem wrocławskiej bezpieki i UdSW⁴³¹.

⁴²⁷ L. Smołka, *Wokół reakcji...*, dz. cyt., s. 129.

⁴²⁸ A. Grajewski, *Kompleks Judasza...*, dz. cyt., s. 179–182.

⁴²⁹ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści...*, dz. cyt., s. 262.

⁴³⁰ K. Stróżyna, *Ordynariusz...*, dz. cyt., s. 145–181.

⁴³¹ Tamże, s. 156.

Władze państwowe stosowały wobec osób duchownych różnego rodzaju szykany. Jedną z nich była tzw. polityka paszportowa. Rygorystyczne zasady opodatkowania dochodów kościelnych osób prawnych spowodowały, że przeznaczenie nawet części dochodu parafii na cele utrzymania duchowieństwa albo cele charytatywne powodowało obowiązek opodatkowania całego dochodu parafii. Z racji wysokości naliczonych w ten sposób należności podatkowej większość osób prawnych Kościoła Katolickiego nie była w stanie uregulować zaległości podatkowych, a to prowadziło do wszczęcia egzekucji administracyjnej⁴³².

UdSW za pomocą środków FK podejmował działania mające na celu uzyskanie przychylności czołowych działaczy ekumenicznych oraz duchownych Kościołów mniejszościowych. Pod koniec roku budżetowego dyrektor UdSW wskazywał listę duchownych, którym Fundusz Kościelny wypłacał nagrodę noworoczną. Każdego roku w uzasadnieniu wskazywano: „nagrody za lojalną postawę, działalność i dobrą współpracę z Urzędem do Spraw Wyznań”. Nagrody były wypłacane w latach 1969–1989 duchownym pełniącym kierownicze funkcje poszczególnych Kościołów chrześcijańskich⁴³³.

Z uwagi na pozytywną działalność, lojalną postawę oraz współpracę z UdSW w 1986 roku łącznie wypłacono 600 000 złotych. Nagrody otrzymali: ks. Włodzimierz Doroszkiewicz, wiceprezes PRE (50 000), ks. Stanisław Kowalski, bp Kościoła starokatolickiego, członek PRE (25 000), ks. Tadeusz Majewski, bp Kościoła Polskokatolickiego (50 000), ks. Adam Kuczma, naczelny Kościoła metodystycznego (30 000), ks. Ryszard Wojciechowski, bp Kościoła Katolickiego Mariawitów (25 000), ks. Zachariasz Łyko, sekretarz Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego (20 000), ks. Zdzisław Pawlik, dyrektor PRE (20 000), Andrzej Wójtowicz, dyrektor ds. kontaktów zagranicznych i prasowych PRE (20 000), ks. abp Sawa, Kościół prawosławny (25 000), ks. Jan Anchimiuk, Kościół prawosławny (25 000), ks. bp Aleksander Dubec, Kościół prawosławny (25 000), ks. Edward Czajko,

⁴³² T. Stanisławski, *Przejmowanie majątku zgromadzeń zakonnych na podstawie prawa podatkowego i ustawy o dobrach martwej ręki w czasach PRL [w:] Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 26.

⁴³³ AAN, UdSW, sygn. 101/8, Nagrody Noworoczne dla członków kierownictw kościołów chrześcijańskich, czołowych działaczy ekumenicznych i zasłużonych działaczy zarządów głównych i Zrzeszenia Katolików Caritas i Społecznego Towarzystwa Polskich Katolików.

prezes Kościoła Ewangelicznego w PRL (50 000), ks. Stanisław Dąbrowski, prezes Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego (30 000), Barbara Narzyńska, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne w Warszawie (30 000), ks. Adam Piasecki, wiceprezes Naczelnej Rady Kościoła Chrześcijan Baptystów (20 000), ks. Jan Niemczyk, rektor Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej (30 000), oraz duchowni Kościoła ewangelicko-augsburskiego: ks. Jan Szarek (25 000), ks. Józef Pośpiech (25 000), ks. Jerzy Szurbak (25 000).

Warto odnotować, że w 1986 roku przyjęcia nagrody w wysokości 50 000 złotych odmówił ks. bp Kościoła ewangelicko-augsburskiego Jan Narzyński⁴³⁴. Wysokość nagród należy odnieść do obowiązującej wówczas wysokości przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia w gospodarce narodowej, co stanowiło kwotę 24 095 złotych. Jak widać najniższa za nagród była równa przeciętnemu miesięcznemu wynagrodzeniu⁴³⁵.

5.3.4. Dotowanie działalności propagandowej

W latach 1950–1989 wydatkowano na działalność wydawniczą kół księży „Caritas”. Organizacja „księży patriotów” przystąpiła do wydawania własnego pisma „Głos Kapłana”, później wydawano również periodyk „Ksiądz Obywatel”. W obydwu przypadkach Fundusz Kościelny pokrywał koszty związane z publikacją tych czasopism⁴³⁶.

FK dotował także działalność wydawniczą Kościołów mniejszościowych. Jednym z takich przykładów jest przekazywanie z jego środków dotacji na miesięcznik „Wiadomości PAKP”⁴³⁷. Dotowano również orędzia bożonarodzeniowe i paschalne oraz księgi liturgiczne, katechizmy i modlitewniki Kościoła prawosławnego⁴³⁸.

Kształtowaniu propaństwowych postaw wśród duchownych służyły propagandowe publikacje w tygodniku „Argumenty” i kwartalniku

⁴³⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/8, Nagrody noworoczne z Funduszu Kościelnego 1969–1988.

⁴³⁵ Zob. Tabela 9. Zestawienie przeciętnego wynagrodzenia w gospodarce narodowej i przeciętnej wysokości zapomogi wypłacanej ze środków Funduszu Kościelnego.

⁴³⁶ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/34, Dotacja dla wydawnictwa „Ksiądz Obywatel”, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok.

⁴³⁷ K. Urban, *Kościół Prawosławny...*, dz. cyt., s. 301.

⁴³⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/34, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok.

„Euhemer”. Przejawem takich działań była publikacja wspomnień ks. Leonarda Świderskiego *Oglądały oczy moje*, w których autor poddał krytyce wielu duchownych katolickich, w tym także biskupów, określając ich jako zdegenerowanych i prowadzących wręcz kabotyński styl życia⁴³⁹. W finansowanie tych publikacji zaangażowany był Fundusz Kościelny⁴⁴⁰.

Istotnym elementem kształcenia „partyjnych” prawników było powołanie w latach 1947–1953 średnich szkół prawniczych. W 1948 roku otwarto Centralną Szkołę Prawniczą im. Teodora Duracza⁴⁴¹. Fundusz Kościelny przekazywał dotacje na jej działalność⁴⁴². Ze środków FK finansowano także Centralną Szkołę Partyjną przy KC PZPR⁴⁴³ w latach 1968–1971. W 1968 i 1969 roku przekazano jednorazowo po 15 000 złotych⁴⁴⁴. Rok później była to kwota 10 000 złotych⁴⁴⁵.

⁴³⁹ A. Grajewski, *Kompleks Judasza...*, dz. cyt., s. 192.

⁴⁴⁰ Subwencja na wydruk artykułu „Argumenty” 1969, nr 6. Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok, poz. 110.

⁴⁴¹ W 1950 roku przemianowano ją na Wyższą Szkołę Prawniczą o statusie wyższej szkoły zawodowej, w 1953 roku została przekształcona w Ośrodek Doskonalenia Kadr Sędziowskich i Prokuratorskich im. T. Duracza, podległy Ministerstwu Sprawiedliwości. A. Lityński, *Historia Prawa...*, dz. cyt., s. 25–27.

⁴⁴² Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dotacja na Ośrodek Doskonalenia Kadr Sędziowskich i Prokuratorskich, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 334 (kwota 50 000 złotych); AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, poz. 441 (120 000 złotych); AAN, UdSW, sygn. 101/46, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1975 rok, poz. 530 (kwota 28 000 złotych); AAN, UdSW, sygn. 101/47, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976 rok, poz. 754 (kwota 46 000 złotych); AAN, UdSW, sygn. 101/48, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977 rok, poz. 213 (kwota 79 000 złotych).

⁴⁴³ Placówka powstała w 1968 roku w miejsce zlikwidowanej Wyższej Szkoły Nauk Społecznych przy KC PZPR. Nazwą nawiązywała do placówki istniejącej w latach 1950–1957 (Centralna Szkoła Partyjna PZPR). Szkoła nie prowadziła studiów magisterskich, prowadziła jedynie kursy dla działaczy partyjnych. W 1970 roku w jej ramach utworzono Instytut Badań Społecznych. W 1971 placówka została zlikwidowana. Jej pracownicy wraz z pracownikami również zlikwidowanego Zakładu Historii Partii przy KC PZPR weszli w skład reaktywowanej Wyższej Szkoły Nauk Społecznych przy KC PZPR (od 1985 roku Akademii Nauk Społecznych PZPR). Zob. T. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007, s. 547–548; W. Janowski, A. Kochański, *Informator o strukturze i obsadzie personalnej centralnego aparatu PZPR 1948–1990*, red. Krzysztof Persak, Warszawa 2000, s. 143.

⁴⁴⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, poz. 947; AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok, poz. 201.

⁴⁴⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 436.

Od 1957 roku Stowarzyszenie Ateistów i Wolnomyślicieli uzyskiwało finansowe wsparcie ze środków Funduszu Kościelnego na prowadzenie działalności organizacyjnej i wydawniczej. W 1957 roku uzyskało dotacje w wysokości 589 000 złotych⁴⁴⁶. Wraz z ukazaniem się pierwszego wydania „Biuletynu Tymczasowego Zarządu Głównego Stowarzyszenia Ateistów i Wolnomyślicieli” Fundusz rozpoczął finansowanie redaktora tego czasopisma, którym był pracownik Urzędu do Spraw Wyznań Wiesław Mysłək. Materialną pomoc uzyskała również organizacja Towarzystwo Szkoły Świeckiej. Wydatki obejmowały organizowanie konferencji z udziałem działaczy tego ruchu. Na pokrycie jej kosztów dwukrotnie w ciągu roku przeznaczane były sumy 80 000 złotych⁴⁴⁷.

Jedną ze szczególnych metod realizacji polityki wyznaniowej było finansowanie działalności Kościoła Polskokatolickiego. UdSW był zainteresowany rozwojem tego Kościoła ze względu na rolę, jaką mu wyznaczono w popieraniu idei rozbicia jedności duchowieństwa katolickiego. Propagandowo największym sukcesem Urzędu było pozyskanie księdza rzymskokatolickiego Maksymiliana Rodego, który został bp tego Kościoła i automatycznie beneficjentem świadczeń z systemu zapomogowego FK. Duchowni Kościoła Polskokatolickiego mogli ponadto liczyć na przychylność w załatwianiu wniosków o dotacje na remonty obiektów sakralnych. Wsparcie finansowe i organizacyjne ze środków Funduszu sprawiło, że Kościół ten zwiększył swoją liczebność w latach 1956–1959 do 477 000 osób. Wyrazem afirmacji działań tego Kościoła w tworzeniu przeciwwagi dla Kościoła katolickiego było utworzenie odrębnej kategorii wydatków w latach 1960–1968 w budżecie Funduszu Kościelnego⁴⁴⁸. Oprócz „dotacji specjalnej”, w całości przeznaczony na działalność statutową, duchowni tego wyznania mogli liczyć także na wsparcie materialne w formie zapomóg⁴⁴⁹.

⁴⁴⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1958 rok, s. 140.

⁴⁴⁷ Tamże, poz. 45, 87, s. 120–136.

⁴⁴⁸ W 1960 roku była to kwota 9 610 000 złotych, w 1961 6 020 000 złotych, w 1962 6 595 000 złotych, w 1963 6 585 200, w 1964 5 289 582, w 1965 3 210 603, w 1966 2 000 000, w 1967 1 500 971, w 1968 1 000 000. Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/35–40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960–1968 rok.

⁴⁴⁹ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/40, Zapomogi doraźne, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok.

Jednym z przykładów nasilonej medialnie akcji antykatolickiej była dezinformacja wokół przesłania listu z zaproszeniem do udziału w obchodach milenium chrztu Polski, który 18 listopada 1965 r. biskupi polscy skierowali do biskupów niemieckich. Dokument zatytułowany *Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w Chrystusowym urzędzie pasterskim* zawierał braterskie przesłanie do Kościoła i narodu niemieckiego o wzajemne wybaczenie krzywd i win. Miał szczególny charakter oraz pokojowy i ekumeniczny wydźwięk. Z uwagi na to, że list został przez władze uznany za akt polityczny sprzeczny z polską racją stanu, mimo religijnych i chrześcijańskich odwołań rozpoczęto medialną kampanię na rzecz kompromitacji tego wydarzenia. Brały w niej udział centralne i lokalne ośrodki radiowe i telewizyjne. Kluczową rolę odgrywało Biuro Prasy KC PZPR, które przygotowywało broszurę „Orędzie biskupów polskich do niemieckich”, a także lokalne struktury organizacyjne aparatu propagandowego. Materiały propagandowe były wykorzystywane przez prasę krajową, centralną i lokalną. Prasa NRD, czechosłowacka, węgierska, bułgarska i rumuńska zaangażowana była w przekazywanie fałszywego obrazu na temat orędzia⁴⁵⁰.

W Polsce władze komunistyczne silnie i agresywnie krytykowały charakter orędzia. Z inspiracji władz partyjnych w Polsce rozpoczęła się kampania nienawiści („Życie Warszawy”, „Słowo Powszechne”). Charakter tej kampanii miał przebieg masowy, wydawano broszury i książki, rozpoczęła się akcja odczytów i wieców protestacyjnych. Listy protestacyjne z falą krytyki wysyłane były przez uczelnie, koła gospodyń wiejskich, studentów i działaczy Zrzeszenia Katolików „Caritas”⁴⁵¹.

Kardynał Wyszyński wygłosił cykl kazań w latach 1974–1976 w kościele Świętego Krzyża w Warszawie. Dotyczyły one nauczania Kościoła katolickiego we wszystkich dziedzinach życia i były odpowiedzią na prowadzoną wówczas przez władze ateizację życia społecznego. UdSW dokonywał różnego rodzaju fałszerstw ich treści⁴⁵². Tego rodzaju działalność była

⁴⁵⁰ A. Chmiel, *Prasa krajów socjalistycznych o orędziu biskupów polskich do biskupów niemieckich i obchodach Millennium* [w:] *Millennium polskie. Walka o rząd dusz*, red. C. Wilanowski, Warszawa 2002, s. 156.

⁴⁵¹ J. Pater, *Rola kardynała Bolesława Kominka w przygotowaniu „Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich”* [w:] *Zakony żeńskie w PRL. Studia i materiały do historii najnowszej żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2008, s. 106–108.

⁴⁵² A. Micewski, *Kościół-Państwo...*, dz. cyt., s. 58.

finansowana ze środków Funduszu Kościelnego⁴⁵³. Również materiały propagandowo-szkoleniowe PZPR wytworzone przez instytucje centralne i wojewódzkie były finansowane ze środków Funduszu Kościelnego⁴⁵⁴. Najliczniej publikowały: Wydział Ideologiczny KC PZPR, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych przy KC PZPR, Zarząd Propagandy Głównego Zarządu Politycznego Wojska Polskiego, Wojewódzkie Ośrodki Propagandy Partyjnej. Ze środków Funduszu finansowano także periodyki propagandowe, takie jak: „Ideologia i Polityka”, „Zagadnienia i Materiały”, „Argumenty”, „Zeszyty Dokumentacji Politycznej”. Kompleksowy wykaz materiałów propagandowo-szkoleniowych został zawarty w publikacji B. Fijałkowskiej *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*⁴⁵⁵.

Dyrektor UdSW Aleksander Skarżyński przeprowadzał liczne odczyty w Wydziale Propagandy i Agitacji KC PZPR dla aktywu partyjnego. Generalnie partia nie dysponowała potencjałem intelektualnym zdolnym do prowadzenia dyskusji na tematy światopoglądowe i ideologiczne, w związku z czym prowadzono cykle szkoleń m.in. w Wojewódzkich Ośrodkach Propagandy Partyjnej. Podobne działania miały również miejsce na szczeblu powiatowym⁴⁵⁶. Tego rodzaju propagandowe szkolenia były finansowane ze środków Funduszu Kościelnego.

Celem polityki wyznaniowej według kierownika UdSW ministra Adama Łopatki było „wylimitowanie wszelkich faktów antysocjalistycznego i antypaństwowego angażowania się politycznego duchownych czy osób świeckich, wykorzystujących w tych celach wierzenia religijne”⁴⁵⁷. W tym celu UdSW przeprowadzał liczne szkolenia dla kierowników WdSW⁴⁵⁸ oraz organizował spotkania z duchownymi⁴⁵⁹.

⁴⁵³ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/47, Dotacja na przedruk materiałów dementujących kazania ks. abp S. Wyszyńskiego, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976 rok, poz. 338; AAN, UdSW, sygn. 101/4, Zakup „Listy Pasterskie Prymasa Polski”, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977 rok, poz. 290.

⁴⁵⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dotacja na szkolenia dla aktywu, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1971 rok, poz. 278, 369.

⁴⁵⁵ B. Fijałkowska, *Partia...*, dz. cyt., s. 346–351.

⁴⁵⁶ A. Chmiel, *Prasa...*, dz. cyt., s. 135.

⁴⁵⁷ J. Godlewski, *Założenia polityki...*, dz. cyt., s. 31.

⁴⁵⁸ Zob. AAN, UdSW, sygn. 110/11, Szkolenie prof. J. Godlewskiego dla kierowników WdSW, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1984 rok, poz. 716.

⁴⁵⁹ Zob. tamże, poz. 214.

5.3.5. Dotowanie akcji antykościelnych

W budżecie Funduszu Kościelnego znajdowała się rezerwa finansowa, za której pomocą realizowano propagandowe zadania względem kleru katolickiego. Temu zadaniu służyła kategoria wydatków o nazwie „wydatki różne”. Globalnie wydatki wynosiły przeciętnie 800 000 złotych rocznie. Najwyższą w historii kwotą, jaką rozdysponowano, była suma 2 462 783 złotych 30 groszy i miało to miejsce w 1982 roku⁴⁶⁰.

Myślą przewodnią stworzenia tej kategorii było „chirurgiczne” kierowanie pieniędzy na realizację doraźnych zadań politycznych. Szybkość reakcji na zaistniałe zdarzenia była w ocenie UdSW bardziej pożądana niż sama wysokość przekazanej pomocy materialnej. W dużym uproszczeniu chodziło o przekazywanie środków Funduszu Kościelnego w sytuacji nagłej. Proste w swoim założeniu postępowanie przynosiło wymierne skutki w postaci ścisłej współpracy z wydziałami Urzędu do Spraw Wyznań bądź gloryfikacji jego troski o byt materialny kleru. Jako przykład można wskazać wypłacanie nagród i gratyfikacji pieniężnych dla pracowników UdSW za prace zlecone, np. przepisywanie biuletynu na maszynie lub tłumaczenia dokumentów z języków obcych na potrzeby urzędu, opracowywanie recenzji książek itp.⁴⁶¹. UdSW kierował pieniądze poprzez FK na rzecz poszczególnych WdSW w sytuacjach wymagających pilnej interwencji.

W 1973 roku ks. Feliks Litewka, proboszcz parafii św. Józefa Oblubieńca NMP w Wieluniu, otrzymał pieniądze na wkład mieszkaniowy do Spółdzielni Mieszkaniowej w wysokości 20 000 złotych⁴⁶². W 1976 roku ze środków FK sfinansowano wydatki związane z pobytem Luigiego Poggi, nuncjusza apostolskiego w Polsce w latach 1975–1986. W skład tych wydatków wchodziły tłumaczenia rozmów, opłacanie wyżywienia i inne (zakup upominków). Łącznie ze środków FK przekazano na ten cel ok. 17 000 złotych⁴⁶³. W tym samym roku ze środków Funduszu przekazano

⁴⁶⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/54, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1982 rok, s. 35.

⁴⁶¹ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 11, 36, 262, 436, 467, 479, 524, 601, 665, 723, 870.

⁴⁶² AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 880.

⁴⁶³ AAN, UdSW, sygn. 101/46, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976 rok, poz. 372, 375, 382.

5 020 złotych dla ks. abp Ryszarda Wojciechowskiego na zorganizowanie choinki dla dzieci w Felicjanowie⁴⁶⁴.

Od 1963 roku systematycznie wydatkowano pieniądze ze środków Funduszu na zakup książek. W grudniu doszło z tego powodu do powstania składnicy książek, z których korzystać mogli wszyscy zainteresowani odwiedzający wydziały Urzędu do Spraw Wyznań. Dla niektórych kierowników tych wydziałów książki stanowiły formę nagradzania za przekazywanie informacji o życiu parafii podczas rozmów z duchownymi. Na zakup książek we wspomnianym roku wydano łącznie 35 512 złotych 35 groszy⁴⁶⁵.

Poprzez FK finansowano także Związek Nauczycielstwa Polskiego. Po raz pierwszy ta organizacja uzyskała wsparcie w lipcu 1963 roku w wysokości 5 000 złotych, następnie jeszcze dwukrotnie do końca roku przekazano na jej rzecz kwoty w wysokościach 4 692 złotych oraz 3 789 złotych⁴⁶⁶.

Wszelkiego rodzaju akcje antykościelne były niejednokrotnie synchronizowane i poddawane szczegółowym analizom na szczeblu poszczególnych Urzędów do Spraw Wyznań w ramach bloku państw komunistycznych. W dniach 4–6 grudnia 1969 roku odbyła się w UdSW narada z przedstawicielami czechosłowackich Sekretariatów do Spraw Kościelnych⁴⁶⁷. Szerzej kwestia finansowania kontaktów zagranicznych UdSW z jego zagranicznymi odpowiednikami została omówiona w poprzednim podrozdziale. Odnotować trzeba, że oprócz wydatków ściśle związanych z pobytem polskiej delegacji lub przyjazdem delegacji z krajów socjalistycznych ze środków FK finansowano także dodatkowe prace zlecane do wykonania przez pracowników UdSW. Były to przede wszystkim tłumaczenia rozmów, dokumentów, aktów prawnych, materiałów propagandowych⁴⁶⁸.

Ze środków FK finansowano różnego rodzaju akcje o charakterze antykościelnym o zasięgu ogólnokrajowym i lokalnym. Jedną z takich akcji było wysiedlenie siostr zakonnych i likwidacja domów zakonnych w ramach

⁴⁶⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/46, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976 rok, poz. 960.

⁴⁶⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok, poz. 75, 89, s. 70–80.

⁴⁶⁶ Tamże, poz. 23, s. 74.

⁴⁶⁷ B. Fijałkowska, *Partia...*, dz. cyt., s. 190.

⁴⁶⁸ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 1302, 1303.

akcji „X-2”. Akcja została przeprowadzona na terenie trzech województw: wrocławskiego, opolskiego i katowickiego. Dotyczyła 10 żeńskich wspólnot zakonnych. Jak podaje A. Mirek, niektóre z placówek wytypowanych do likwidacji już nie istniały w sierpniu 1954 roku, co potwierdza bezprawność działań władz komunistycznych⁴⁶⁹.

Likwidację rozpoczęto od wezwania do prezydiów wojewódzkich rad narodowych we Wrocławiu, Opolu, Katowicach wyższych przełożonych generalnych i prowincjalnych⁴⁷⁰. Koszty dojazdu sióstr przełożonych pokrywane były ze środków FK⁴⁷¹.

Na kilka dni przed rozpoczęciem akcji wysiedleńczo-komasacyjnej odbyły się narady dla ścisłego kierownictwa władz lokalnych partyjnych i służb bezpieczeństwa. Wytypowani członkowie partii oraz pracownicy fizyczni „wytrobieni politycznie i zdolni do wykonywania trudnych zadań” zostali zobowiązani do wykonania akcji „X-2”. Dlatego podjęto działania mające na celu przygotowanie odpowiedniej liczby środków transportu. Zabezpieczenie transportowe akcji „X-2” spoczywało na PKS oraz na kierownictwie pozostałych zakładów, które posiadały tabor samochodowy⁴⁷². Wszelkie wydatki związane z akcją wysiedleńczą, w szczególności pokrywanie kosztów transportu, były finansowane ze środków FK. Dokumenty księgowe FK potwierdzają tezę, że „w czasie przeprowadzenia akcji zaangażowano znaczny zasób sił i środków”⁴⁷³. By sprostać zadaniu likwidacji domów zakonnych i wysiedleniu sióstr z placówek zabezpieczono teren przed wrogimi wystąpieniami ze strony miejscowej ludności, wykorzystano kontakty obywatelskie oraz sieć informatorów UB. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można wskazać, że FK był finansowym zapleczem dla przeprowadzenia całej akcji „X-2”. Świadczą o tym różnego rodzaju wydatki z jego środków. Łącznie na akcję ze środków FK w 1955 roku przeznaczono kwotę ok. 278 000 złotych. Przede wszystkim ze środków FK zabezpieczono jednorazowo w 1955 roku sumę 100 000 złotych jako

⁴⁶⁹ A. Mirek, *Siostry zakonne w obozach pracy w PRL w latach 1954-1956*, Lublin 2009, s. 255–260.

⁴⁷⁰ Tamże, s. 261–265.

⁴⁷¹ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1956 rok, poz. 61, 62, 63, 70, 153–161, 192.

⁴⁷² A. Mirek, *Siostry...*, dz. cyt., s. 266–270.

⁴⁷³ Tamże, s. 281.

fundusz akcji przesiedleńczej⁴⁷⁴. Dodatkowo ze środków tego funduszu przekazano na ten sam cel następujące kwoty (w złotych): 30 000, 9 308, 24 908, 30 000, 4 361, 989, 10 447, 60 000, 7 800⁴⁷⁵. Przeciętne roczne wynagrodzenie w gospodarce narodowej wynosiło wówczas 12 096 złotych⁴⁷⁶.

Od 1973 roku ze środków Funduszu Kościelnego wypłacano zwrot wpłaconego czynszu mieszkaniowego. W tym celu specjalnie powstała nowa kategoria wydatków – „zwrot wpłaconego czynszu”. Jej powstanie było ściśle związane z uchwaleniem Ustawy z dnia 23 czerwca 1971 r. o przejściu na osoby prawne Kościoła rzymskokatolickiego oraz innych Kościołów i związków wyznaniowych niektórych nieruchomości, położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych⁴⁷⁷.

Przed jej wejściem w życie władze państwowe naliczały czynsz za korzystanie z nieruchomości położonych na terenie Ziem Odzyskanych. Po wejściu pojawił się problem umorzenia należności za zaległy czynsz. Kwoty na pokrycie tych zaległości Fundusz Kościelny przekazywał na rzecz dłużników (np. kurii biskupiej Kościoła Polskokatolickiego), tak aby ten związek wyznaniowy uregulował stosowną należność we własnym zakresie. W 1973 roku przeznaczono na ten cel 293 987 złotych 20 groszy. Zwrot wpłaconego czynszu dotyczył również sióstr elżbietanek i boromeuszek oraz duchownych Kościoła Polskokatolickiego. Rok później koszty związane z opłacaniem czynszu wynosiły 2 574 749 złotych. Siostrom zakonnym zwrócono kwotę równą 574 000 złotych⁴⁷⁸. Zwrot wpłaconego czynszu w 1975 roku wynosił 2 779 613 złotych 83 grosze. Ponad 80% środków pochłonął zwrot czynszu wpłaconego przez duchownych Kościoła Polskokatolickiego – 2 613 000 złotych.

W 1976 roku Fundusz Kościelny refundował tylko część opłaconego czynszu. Wydatki przeznaczone na ten cel wyniosły 284 403 złote 40 groszy. Wymienione wyżej siostry zakonne tytułem poniesionych kosztów czynszu zwrot w wysokości 180 000 złotych 40 groszy, zaś księża Kościoła

⁴⁷⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1955 rok, poz. 58.

⁴⁷⁵ Tamże, poz. 42, 50, 53, 73, 81, 82, 94, 114, 127.

⁴⁷⁶ Tabela 8. Zestawienie przeciętnego wynagrodzenia w gospodarce narodowej i przeciętnej wysokości dotacji wypłacanej ze środków Funduszu Kościelnego.

⁴⁷⁷ Dz. U. nr 16, poz. 156.

⁴⁷⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, s. 43.

Polskokatolickiego otrzymali 104 403 złotych. W 1977 roku po raz ostatni Fundusz refundował kwoty wpłaconego czynszu mieszkaniowego. Wysokość środków przeznaczonych na ten cel wynosiła 509 583 złote 40 groszy. W tym samym roku na kategorię „różne” przeznaczono sumę 661 198 złotych 11 groszy⁴⁷⁹.

Poparcie, jakim cieszyła się organizacja „księży patriotów”, doprowadziło do wykształcenia się wielu źródeł jej finansowania. Środki budżetowe Funduszu Kościelnego stanowiły jedno z wielu. System zachęt finansowych, mający na celu zwiększyć liczebność Komisji Księży ZBOWiD, był udoskonalany, czego wyrazem są zmiany zachodzące w strukturze wydatkowania środków Funduszu Kościelnego. Wydatki z FK na zapomogi dla Komisji Księży przy ZBOWiD są zbieżne z danymi zawartymi w archiwach tej organizacji⁴⁸⁰.

„Księży patriotów” wykorzystywano do głoszenia propagandowych haseł. Cieszyli się oni sławą donosicieli i karierowiczów. Wśród wydatków znajdują się również takie, które potwierdzają opłacanie przez Fundusz Kościelny donosów na osoby duchowne. Przeciętnie za informacje kompromitujące księży katolickich wypłacano od 400 do 800 złotych⁴⁸¹.

Dużą frekwencję na zjazdach „księży patriotów” zapewniała aktywność administracji państwowej polegająca niekiedy na przymusowym dowożeniu członków kół księży „Caritas” na odbywające się w odległych miejscach zebrania. Ponadto „księża patrioci” otrzymywali zwrot kosztów podróży w przypadku indywidualnego przyjazdu na zebranie. Dotowanie obejmowało swym zasięgiem również organizację zebrań. Na ten cel Fundusz Kościelny przeznaczał przeciętnie kwoty rzędu 5 000–8 000 złotych⁴⁸².

Jak podaje Antoni Dudek w 1971 roku zorganizowano na terenie kraju 117 spotkań, na które przybyło 1 335 księży. W 1972 roku zorganizowano 140 spotkań, na które przybyło 1 840 księży⁴⁸³. Fundusz refundował

⁴⁷⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/48, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977 rok, s. 30.

⁴⁸⁰ Zob. P. Stanisław, *Przywileje...*, dz. cyt., s. 285–294.

⁴⁸¹ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 117,119, s. 43.

⁴⁸² Tamże, s. 40.

⁴⁸³ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści...*, dz. cyt., s. 320.

koszty podróży osób duchownych na tego rodzaju spotkania⁴⁸⁴. Można wyprowadzić wniosek, że bez pomocy finansowania z jego środków zebrania (zjazdy) kół księży „Caritas” nie byłyby tak liczne. Ponadto z okazji zjazdów przyznawano gratyfikacje, średnio w wysokości 50 000 złotych. W rzeczywistości dotowano każdy aspekt działalności Zrzeszenia Kato-lików „Caritas”.

W stałych, niemal równych kwotach przekazywano pieniądze na działalność Komitetu Intelktualistów i Działaczy Katolickich, który działał przy Polskim Komitecie Obrońców Pokoju. Na ten cel przekazywano ze środków Funduszu Kościelnego miesięcznie ok. 15 000 złotych⁴⁸⁵. Wspiera-ano również w formie zapomóg jednorazowych liderów tej formacji⁴⁸⁶. W 1972 roku wydano 40 000 złotych na zakup albumów dla Towarzystwa Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia”⁴⁸⁷, zaś w 1973 roku przekazano 40 000 złotych na zakup sprzętu turystycznego dla obozu kościelnego w Brazylii⁴⁸⁸. Z Funduszu wypłacano rekompensatę za używanie samo-chodu przez Prezydium Rady Kościoła Polskokatolickiego (3 000 złotych – grudzień 1972)⁴⁸⁹.

5.3.6. Wydatki kierowników i pracowników UdSW – pożyczki i inne świadczenia

Po raz pierwszy w 1966 roku przyznano nagrodę dla dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań w wysokości 30 000 złotych⁴⁹⁰. Ponadto uprzywilejowana pozycja szefa Urzędu objawiała się w tym, że dostawał on różnego rodza-

⁴⁸⁴ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/42, Zwrot kosztów podróży, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok.

⁴⁸⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1953 rok, poz. 16, s. 22.

⁴⁸⁶ Tamże, poz. 34, 39, 65.

⁴⁸⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok, poz. 968.

⁴⁸⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 670.

⁴⁸⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok, poz. 1418.

⁴⁹⁰ AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, poz. 77, s. 34.

ju gratyfikacje pieniężne z okazji imienin czy urodzin. Od 1968 roku na stałe wpisała się praktyka wypłacania nagród pieniężnych kierownikom Urzędów do Spraw Wyznań. W pierwszym roku z tego tytułu wypłacono 54 000 złotych. W roku następnym była to kwota 64 000 złotych, ponadto nagrodę uzyskał kapelan WP za uroczystą odprawę w wysokości 20 000 złotych⁴⁹¹ oraz w sierpniu grupa 6 kapelanów w wysokości 45 345 złotych 72 groszy⁴⁹².

Od 1970 roku w gronie osób zasługujących na szczególnego rodzaju wyróżnienia finansowe znalazł się Generalny Dziekan WP. Z okazji imienin otrzymał on sumę 30 000 złotych. Nagrody dla kierowników WdSW wyniosły z kolei 105 500 złotych⁴⁹³. Na zakup upominków dla delegacji zagranicznych przedstawicieli aparatu wyznaniowego, w szczególności ZSRR, wydawano średnio 15 000 złotych. Ta praktyka obdarowywania gości zagranicznych przybrała w latach następnych dość pokaźne rozmiary finansowe. W 1974 roku ponownie przyznano nagrody dla długoletnich pracowników Urzędu na kwotę 34 500 złotych w maju oraz 32 000 w czerwcu⁴⁹⁴. Z budżetu Funduszu wypłacano także pieniądze na pokrycie wydatków związanych z funkcjonowaniem Urzędu do Spraw Wyznań. Dyrektor Tadeusz Dusik otrzymał zwrot za koszt obiadu z dyrektorem biura Konferencji Episkopatu Polski w wysokości 1 885 złotych. Natomiast Aleksander Merker na pokrycie kosztów przywitania kardynała Stefana Wyszyńskiego otrzymał sumę 768 złotych⁴⁹⁵.

Ze środków FK pokrywano wydatki związane z przygotowaniem spotkań okolicznościowych, m.in. spotkania kierownictwa WdSW z księżmi, byłymi kapelanami wojskowymi (np. z okazji 25-lecia zwycięstwa nad faszyzmem), spotkania z księżmi – działaczami Caritasu i PAX-u oraz przedstawicielami ZKC. Naczelnik A. Wołowicz otrzymał gratyfikację pieniężną za zorganizowanie seminarium wyjazdowego w wysokości

⁴⁹¹ AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok, poz. 45, s. 48.

⁴⁹² Tamże, poz. 78, s. 49.

⁴⁹³ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 39, s. 40.

⁴⁹⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, poz. 7, s. 30.

⁴⁹⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, poz. 1186, 1187.

36 000 złotych, zaś kierownik WdSW PRN w Warszawie dostał zwrot wydatków z tytułu spotkań z duchownymi w wysokości 3 000 złotych⁴⁹⁶.

Spotkania UdSW z duchownymi w latach 1972–1989 miały miejsce w Stołecznym Domu Kultury Nauczyciela w Warszawie. Ze środków FK pokrywano koszty wyżywienia oraz wynajmu sali konferencyjnej. W 1973 roku wydano na ten cel: 18 899 złotych (wyżywienie), 7 100 złotych (wynajem sali)⁴⁹⁷. W 1974 roku: 25 948 złotych (wyżywienie), 15 600 złotych (wynajem sali) oraz wyświetlenie filmu 400 złotych⁴⁹⁸. W 1980 roku wydano 31 999 złotych tytułem wyżywienia uczestników oraz 36 000 złotych tytułem wynajmu sali⁴⁹⁹. W kolejnych latach 1981–1989 FK nadal pokrywał koszty wyżywienia uczestników oraz wynajem sali w Stołecznym Domu Kultury Nauczyciela⁵⁰⁰.

Istotne jest to, jakiemu celowi przyświecało staranie się o zapomogi dla niektórych kapłanów. Jak słusznie zauważyła L. Fiejdasz, były trzy główne cele przyznawania zapomóg z FK. Pierwszym było wynagrodzenie lojalności danego duchownego. Drugim zachęcenie kapłanów do lojalności. Chodziło o przyznawanie zapomóg dla duchownych chorych, ubogich i opuszczonych, aby sprawić wrażenie, że biskupi się nimi nie interesują. Trzecim celem w przypadku księdza mniej zaangażowanego społecznie było przyczynienie się do jego zaaktywizowania.

Ta ostatnia forma pomocy materialnej wiązała się z wyrafinowaną taktyką operacyjną wobec danego duchownego. SB wyszukiwała duchownych pomijanych z różnych względów w awansach kościelnych lub będących w niełasce władz zwierzchnich. Poprzez wypłacanie zapomóg doraźnych starano się zabezpieczyć codzienne potrzeby materialne, a także wykreować odpowiednio wysoki poziom życia, aby następnie uzależnić

⁴⁹⁶ AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 513, 1051.

⁴⁹⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok, poz. 501, 502.

⁴⁹⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, poz. 492, 493, 494.

⁴⁹⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, poz. 646.

⁵⁰⁰ Zob. AAN, UdSW, sygn. 101/53–54, 110/10–15, 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981–1989 rok, poz. 534, 535 (1981); 385, 386 (1983); 365, 366 (1984); 385 (1986); 243 (1987); 258 (1988).

takiego duchownego finansowo od FK⁵⁰¹. Dowody księgowe FK potwierdzają te ustalenia. Warto w tym miejscu prześledzić wysokość zapomóg kierowanych do czołowych działaczy ZKC oraz do kapelanów WP. Były one większe niż przeciętne miesięczne wynagrodzenie w gospodarce narodowej. Już ten fakt powodował, że poziom życia tych osób odbiegał od standardowego. Duchowni przychylni władzom komunistycznym mogli liczyć na dodatkowe formy wsparcia finansowego, np. ks. J. Humeński oraz ks. J. Mrugacz uzyskali nagrody z okazji dnia Wojska Polskiego w wysokości odpowiednio 10 000 i 7 000 złotych⁵⁰². Ten ostatni w 1980 roku dostał dofinansowanie podróży do Helsinek w wysokości 5 291 złotych oraz nagrodę imieninową w wysokości 6 000 złotych, zaś ks. B. Doroszkiewicz otrzymał nagrodę jubileuszową w wysokości 15 000 złotych⁵⁰³.

Wydatkowaniem środków FK na realizację polityki wyznaniowej w ramach kategorii „wydatki różne” rządziła pewna prawidłowość. Mianowicie, jeśli wydatki w jej ramach pochłaniały systematycznie określoną liczbę pieniędzy, to w efekcie prowadziło to do wyodrębnienia się nowej kategorii wydatków. Po raz pierwszy z kategorii „wydatki różne” wyodrębniła się kategoria związana z umarzaniem udzielonych pożyczek. Od 1953 roku UdSW przyznawał pożyczki najczęściej na remonty i konserwację obiektów kościelnych. Z tego rodzaju pomocy korzystali duchowni przychylni władzom. Uprzywilejowanie „księży patriotów” objawiało się w tym, że często odraczano spłatę oraz umarzano udzielone pożyczki. Ten proceder nabrał tak dużych rozmiarów, że od 1968 roku postanowiono stworzyć osobną kategorię zajmującą się obsługą umorzonych pożyczek. Termin, na jaki przyznawano pożyczkę, wynosił od roku do 10 lat.

Od 1953 do 1973 roku udzielono łącznie pożyczek na kwotę 1 250 943 złotych 35 groszy, a umorzono 148 300 złotych. Spłacono 332 600 złotych. Powyższe zestawienie wskazuje, że umorzone pożyczki stanowiły ok. 47% spłaconych, a więc odsetek dość znaczący. W ciągu tych 20 lat z pomocy pożyczkowej skorzystało dwadzieścia osób. Wśród pożyczkobiorców było trzech księży katolickich, którzy ze swych zobowią-

⁵⁰¹ L. Fiejdasz, *Stosowanie...*, dz. cyt., s. 140–150.

⁵⁰² AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, poz. 1083, 1084.

⁵⁰³ Tamże, poz. 350, 695.

zań wywiązali się w sposób należyty. Natomiast piętnastu duchownych niekatolickich wnioskowało o odroczenie terminu płatności, co zostało zresztą uwzględnione. Zaledwie dwóch spłaciło swoje zobowiązania w terminie.

Notatka dyrektora UdSW doskonale ilustruje skalę udzielonych pożyczek przez Fundusz Kościelny w latach 1962–1989. We wspomnianym okresie udzielono pożyczek dla 44 osób i jednej organizacji związkowej na kwotę 2 754 500 złotych, z czego umorzono 226 000, spłacono 454 000, a do zwrotu pozostało 2 074 500 złotych. Dalej treść notatki wyjaśnia istniejący stan faktyczny słowami: „Zgodnie z przepisami Kodeksu Cywilnego pożyczki na kwotę 1 miliona 68 tysięcy uległy przedawnieniu. Natomiast pożyczki na kwotę 265 tysięcy umorzono ze względu śmierć pożyczkobiorcy”. Stan zadłużenia Funduszu Kościelnego z tytułu udzielonych, lecz niespłaconych pożyczek na 12 czerwca 1989 roku to 11 843 068 złotych. W skład tej kwoty wchodziła pożyczka dla Fundacji *Laborem Exercens* (10 000 000 złotych) oraz pożyczki dla duchownych (1 843 068 złotych)⁵⁰⁴.

W latach 70. doszło do utworzenia nowego konta księgowego – „Kontakty Polonijne”. Powstanie tej kategorii wydatków było związane z opłacaniem kosztów zagranicznych wyjazdów. Na początku ósmej dekady XX wieku władze starały się porozumieć ze Stolicą Apostolską. Do I tury negocjacji doszło w dniach 27–30 kwietnia 1977 roku w Watykanie. Stronę polską reprezentował dyrektor UdSW Aleksander Skarżyński i dyrektor IV Departamentu Ministerstwa Spraw Zagranicznych Stanisław Staniszewski. Na obsługę tej wizyty wydano kwotę 16 258 złotych 90 groszy⁵⁰⁵. Po powrocie z Watykanu przybyła do Polski delegacja ZSRR w celu omówienia „rozmów Rzymskich”. Na sfinansowanie pobytu „radzieckich towarzyszy” wydano sumę 9 699 złotych 80 groszy⁵⁰⁶.

W ramach tej kategorii wydatków (kontakty polonijne) przekazywano ze środków Funduszu Kościelnego także pieniądze np. na zakup filmów oświatowych dla misjonarzy w Indonezji (w 1974 roku wydano 43 500 złotych) na zakup darów dla Kościoła polskiego w Kohlenbergu (w lipcu 1974 roku wydano 31 410 złotych 50 groszy). Z kolei w sierpniu

⁵⁰⁴ AAN, UdSW, sygn. 104/7, Notatka Dyrektora Jana Domaradzkiego w sprawie umorzenia niektórych pożyczek udzielonych z Funduszu Kościelnego w latach 1962–1989.

⁵⁰⁵ Tamże, poz. 67, s. 29.

⁵⁰⁶ Tamże, poz. 98, s. 29.

zorganizowano seminarium wyjazdowe do Brazylii dla kół księży „Caritas” za sumę 29 604 złotych⁵⁰⁷. Na obsługę kontaktów polonijnych wydano najniższe kwoty w roku 1976 oraz 1981 roku. Były to odpowiednio sumy 188 453 złotych 50 groszy oraz 165 751 złotych 90 groszy. Natomiast wydatki na ten cel w pozostałych latach wynosiły: 1974 (333 844 złote 40 groszy), 1975 (269 853 złote 10 groszy), 1977 (252 681 złotych 10 groszy), 1978 (273 508 złotych 20 groszy), 1979 (306 149 złotych 30 groszy), 1980 (325 950 złotych 90 groszy), 1982 (348 749 złotych 60 groszy), 1983 (277 686 złotych 30 groszy), 1984 (485 717 złotych 30 groszy), 1985 (408 202 złote), 1986 (402 202 złote), 1987 (728 815 złotych), 1988 (1 156 982 złote), 1989 (2 212 288 złotych)⁵⁰⁸.

W latach 1987–1989 Fundusz Kościelny przekazywał ze swoich środków nagrody finansowe dla pracowników ZUS oraz dla Związku Radców UdSW za pracę nad „skutecznym” poszukiwaniem kompromisu na linii państwo – Kościół. Ze środków Funduszu finansowano również koszty posiedzeń Komisji Wspólnej. W 1989 roku pochłonęły łącznie sumę 74 980 złotych⁵⁰⁹.

W 1989 roku wydano na efektywną realizację polityki wyznaniowej sumę 5 023 428 złotych⁵¹⁰. Gratyfikację pieniężną ze środków FK za wkład w prace nad ustawą o gwarancjach wolności sumienia i wyznania na łączną kwotę 580 000 złotych otrzymała grupa trzech profesorów (Ignatowicz, Godlewski, Jodłowski). Ponadto wydano kwotę 97 840 złotych za tłumaczenie tekstu tej ustawy na język rosyjski i niemiecki, a także kwotę 29 902 złotych za konsultacje prawne w tej materii z niemieckimi prawnikami. W tym samym roku grupa trzydziestu pracowników UdSW

⁵⁰⁷ AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, poz. 42, s. 27.

⁵⁰⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/50, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1978 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1979 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok; AAN, UdSW, sygn. 101/54, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1982 rok; AAN, UdSW, sygn. 110/10–15, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983–1988 rok; AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok.

⁵⁰⁹ AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok, poz. 295.

⁵¹⁰ Tamże.

otrzymała gratyfikację pieniężną za „efektywną pracę” na rzecz Polski Ludowej. Każda z tych osób otrzymała po 5 000 złotych⁵¹¹.

Fundusz Kościelny udzielał też krótkoterminowych pożyczek dla pracowników UdSW. Jak już była o tym mowa wyżej, FK przekazywał również wsparcie finansowe na rzecz Centralnej Szkoły Partyjnej przy KC PZPR⁵¹², a także na rzecz Ośrodka Doskonalenia Kadr Ministerstwa Sprawiedliwości. W 1981 roku na rzecz tego ostatniego przekazano dotację w wysokości 266 291 złotych⁵¹³, zaś rok wcześniej na zakup książek dla Centralnego Ośrodka Doskonalenia Kadr Laickich przeznaczono sumę 15 200 złotych⁵¹⁴.

Fundusz Kościelny był finansowym zapleczem różnego rodzaju wydarzeń o charakterze kulturalnym. Tytułem przykładu można wskazać pokrycie 242 000 złotych kosztów wystawy zorganizowanej przez Muzeum Narodowe w 1981 roku pt. „1000 lat życia Żydów w Polsce”⁵¹⁵. W 1981 roku z Funduszu pokryto koszty imprezy na Uniwersytecie Warszawskim – „Język i kultura hebrajska” – w wysokości 2 109 złotych⁵¹⁶. W latach 1984–1989 FK organizował koncerty poprzez finansowanie w tym celu Towarzystwa im. F. Chopina⁵¹⁷.

Ze środków FK dokonywano także zakupów biletów do kin i teatrów dla urzędników UdSW. W 1976 roku dyrektor UdSW wydał na ten cel 4 180 złotych, zaś w 1977 roku 6 465 złotych⁵¹⁸. W 1980 roku UdSW wydał poprzez FK 30 000 złotych na zorganizowanie przyjęcia dla swoich pracowników w Państwowym Teatrze Żydowskim⁵¹⁹. W 1983 roku na zakup

⁵¹¹ Tamże, poz. 186.

⁵¹² AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, poz. 436.

⁵¹³ AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok, poz. 458.

⁵¹⁴ AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, poz. 954.

⁵¹⁵ AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok, poz. 831.

⁵¹⁶ Tamże, poz. 941.

⁵¹⁷ AAN, UdSW, sygn. 110/10–15, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983–1988 rok; AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok.

⁵¹⁸ AAN, UdSW, sygn. 101/48, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977 rok, poz. 1320.

⁵¹⁹ AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, poz. 949.

biletów do Teatru Wielkiego UdSW wydał 12 920 złotych⁵²⁰. W latach 1984–1989 ze środków FK pokrywano wydatki związane z aktywnością służbową dyrektora UdSW, np. w 1984 roku wydano na obiad A. Łopatki kwotę 20 140 złotych oraz ok. 40 000 złotych na spotkania dyrektora z innymi ministrami w siedzibie URM⁵²¹.

5.4. Podsumowanie

Fundusz Kościelny od momentu powstania stał się narzędziem realizacji zadań polityki wyznaniowej. Wydatkowanie środków zostało podporządkowane planom niewynikającym z przepisów ustawy go tworzącej. Działania aparatu wyznaniowego wymierzone były przede wszystkim przeciwko Kościołowi Katolickiemu. W latach 1950–1989 dotowano w sposób stały Kościoły mniejszościowe oraz ZK „Caritas”. Jednocześnie ze środków Funduszu Kościelnego finansowano szereg działań mających na celu wspieranie rozbitcia jedności wśród duchowieństwa za pomocą opłacania donosów na księży, finansowania prasy religijnej. Cechą charakterystyczną finansowania działań motywowanych polityką wyznaniową było to, że nie wynikały one z żadnego aktu prawnego rangi ustawowej. To, o czym mowa powyżej, dowodzi tego, że FK stał się zapleczem działań wrogich religii i Kościołowi. W zamierzeniu władz od samego początku miał być poza kontrolą. Wpływ na wydatkowanie środków tego funduszu miał wyłącznie UdSW. Istotą działań niemających umocowania prawnego w ustawie tworzącej było finansowanie najbardziej newralgicznych aspektów polityki wyznaniowej.

Ocena Funduszu Kościelnego przez pryzmat sposobu finansowania pozaustawowego katalogu zadań nie pozostawia złudzeń co do rzeczywistych intencji UdSW względem Kościoła katolickiego. Dotowanie działalności ZK „Caritas”, Kościołów mniejszościowych wpisywało się w plan niszczenia autorytetu tego Kościoła. Jak pokazują dane archiwalne aż 2/3 środków budżetu FK każdego roku przeznaczonych było na finan-

⁵²⁰ AAN, UdSW, sygn. 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983 rok, poz. 276.

⁵²¹ AAN, UdSW, sygn. 110/11, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1984 rok, poz. 458, 459, 480.

sowanie zadań nieznajdujących oparcia w przepisach ustawy. Z tego też powodu można zaryzykować twierdzenie, że był to fundusz antykościelny.

Dowody księgowe potwierdzają ogromną skalę finansowania działań wymierzonych przeciwko Kościołowi katolickiemu. Działania te miały często charakter incydentalny lub wielorazowy. Należy zauważyć, że realizacji pozaustawowego katalogu zadań służyły różnorodne formy finansowania w postaci zapomóg, dotacji, pożyczek, subwencji. Wydatki w ramach pozaustawowego katalogu zadań doskonale ilustrują, jak zmieniła się polityka wyznaniowa partii w latach 1950–1989.

Reasumując: stopień realizacji pozaustawowego katalogu zadań stanowi nieocenione źródło wiedzy na temat rzeczywistych planów Urzędu wobec Kościoła Katolickiego do 1989 roku. W niniejszym rozdziale dowiedzione zostało również to, że budżet FK był całkowicie zależny od UdSW i służył realizacji celów, które kreował ten urząd.

ZAKOŃCZENIE

Władze komunistyczne po II wojnie światowej dążyły do wprowadzenia świeckiego modelu państwa, który charakteryzował wrogi stosunek wobec religii. W rzeczywistości, zachowując pozory neutralności światopoglądowej, władze komunistyczne podejmowały szereg działań wymierzonych przeciwko Kościołowi katolickiemu. Jednym z głównych zadań polityki wyznaniowej lansowanej przez ówczesne władze było pozbawienie Kościoła Katolickiego jego bazy materialnej. Realizacji tego zadania posłużyły przepisy Ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego.

Od momentu utworzenia Funduszu jego działalność nastawiona była na realizację polityki wyznaniowej. Przemawiają za tym już same okoliczności jego powstania, ale przede wszystkim jego podporządkowanie Urzędowi do Spraw Wyznań. Również sposób wydatkowania jego środków, który wyraźnie preferował finansowe wspieranie ruchu „księży patriotów”, świadczył o realizowaniu wytycznych formułowanych przez władze państwowe. Zasilanie FK wyłącznie dotacjami państwowymi dawało UdSW możliwość nieskrępowanego wykorzystywania Funduszu Kościelnego do celów politycznych. W strukturach zarządzających Funduszem znaleźli się wyłącznie urzędnicy aparatu wyznaniowego. Te powiązania organizacyjne i personalne były czytelne i niepodważalne. Zaowocowały one całkowitym podporządkowaniem tego Funduszu Urzędowi do Spraw Wyznań.

Zgodnie z ustawą z 20 marca 1950 roku o przejęciu „dóbr martwej ręki” Fundusz Kościelny został powołany do finansowania następujących zadań: utrzymanie i odbudowa kościołów, udzielanie duchownym pomocy materialnej i lekarskiej oraz organizowanie dla nich domów wypoczynkowych, objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym na koszt Funduszu w przypadkach uzasadnionych, specjalne zaopatrzenie

emerytalne duchownych społecznie zasłużonych, wykonywanie działalności charytatywno-opiekuńczej (art. 9 ust. 1). Realizacja katalogu tych ustawowych zadań miała charakter stały, jednak sposób ich wykonywania świadczył o wykorzystywaniu FK do realizacji celów wynikających z prowadzonej polityki wyznaniowej.

Tendencyjna interpretacja nieostrego pojęcia „społecznego zasłużenia” (art. 9 ust. 1 pkt 4) oraz „uzasadnionych przypadków” (art. 9 ust. 1 pkt 3) pozwalała na swobodne przeznaczenie środków na wybrane, tylko politycznie uzasadnione cele. Z dotacji na utrzymanie i odbudowę kościołów korzystały w znacznej mierze Kościoły mniejszościowe. Przyznawanie pomocy materialnej i lekarskiej w formie świadczeń zapomogowych z Funduszu Kościelnego było motywowane względami natury propagandowej. Dlatego też najliczniejszą grupę duchownych korzystających z tej formy pomocy stanowili księża przynależący do organizacji prorządowych.

Zgodnie z przepisami ustawowymi środki Funduszu miały być wydatkowane z uwzględnieniem zasady proporcjonalnego przeznaczenia na rzecz danego związku wyznaniowego dochodów płynących z przejętych od niego nieruchomości ziemskich. Władze komunistyczne nie dokonały jednak inwentaryzacji przejmowanych nieruchomości kościelnych. Określenie poziomu dochodowości z przejętych przez państwo „dóbr martwej ręki” nie było więc możliwe. W tym kontekście należy zaznaczyć, że władzom nie zależało na tym, aby Fundusz Kościelny był oparty na dochodach z nieruchomości ziemskich, gdyż stanowiłoby to istotną barierę w dowolnym wydatkowaniu jego środków. Oparcie Funduszu wyłącznie na dotacjach państwowych w dużo większym stopniu pozwalało na sterowanie realizowanymi z niego wydatkami.

Analiza przepisów ustawy z 20 marca 1950 roku potwierdza tezę o tym, że podstawowe założenia utworzenia Funduszu Kościelnego zostały dostosowane do obowiązującej wówczas idei pozbawienia Kościoła Katolickiego jego bazy materialnej. Na wykonanie przepisów ustawy miały wpływ władze państwowe, którym zależało na tym, aby podstawowe założenia tego aktu były zgodne z ogólnie przyjętą koncepcją instrumentalnego wykorzystywania FK. Najbardziej klarownym znakiem podporządkowania Funduszu polityce wyznaniowej było jednak wykorzystywanie jego środków niezgodnie z przepisami ustawy go tworzącej.

Do gospodarowania środkami Funduszu Kościelnego zastosowanie miały obowiązujące w PRL przepisy o rachunkowości. Teoretycznie powin-

no to wykluczyć dowolność wydatkowania środków. Jednak nadzór nad prawidłowym wykonywaniem gospodarki finansowej Funduszu powierzono wyłącznie urzędnikom aparatu wyznaniowego. Taki stan faktyczny był wygodny dla Urzędu do Spraw Wyznań, gdyż przekreślał możliwość zakwestionowania przyjętych sposobów wykorzystywania środków FK.

Ustawa z 20 marca 1950 roku wyraźnie wskazywała, że sposób dzielenia środków Funduszu Kościelnego powinien być podporządkowany zasadzie proporcjonalności (art. 10 ust. 3). Jednak w latach 1950–1989 nie była respektowana. Zresztą respektowanie tak rozumianej zasady proporcjonalności pozostawałoby w sprzeczności z wytycznymi polityki wyznaniowej, której celem była walka z Kościołem katolickim. O faktycznym przeznaczeniu środków Funduszu na poszczególne zadania decydowały władze partyjne. Tego rodzaju praktyka była w latach 1950–1989 możliwa ze względu na to, że jedynym źródłem finansowania FK były dotacje państwowe, których wysokość swobodnie ustalały ówczesne władze.

Z Funduszu dofinansowywano również realizację zadań niewynikających z przepisów ustawy, lecz mających silne umocowanie w realizowanej wówczas polityce wyznaniowej. Do zadań tych należało: dotowanie niektórych niekatolickich związków wyznaniowych, dotowanie wybranych organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych oraz wypłacanie różnego rodzaju zapomóg i dotacji nakierowanych na wykonywanie polityki wyznaniowej. Należy zaznaczyć, że wydatkowanie środków Funduszu na cele nieznanujące oparcia w przepisach ustawy nie było nigdy kwestionowane przez władze komunistyczne. Doprowadziło to do sytuacji, w której wydatkowanie środków niezgodnie z przepisami ustawy stało się powszechną praktyką aż do 1989 roku.

Ukazanie sposobu finansowania pozaustawowego katalogu zadań pozwoliło na poznanie rzeczywistych intencji władz komunistycznych względem Kościoła katolickiego. Istotą tych działań było finansowanie najbardziej newralgicznych aspektów polityki wyznaniowej. Za pomocą środków Funduszu Kościelnego płacono za informacje kompromitujące księży, finansowano prasę antykatolicką, dotowano propagandowe wiece antykościelne oraz materiały szkalujące hierarchię Kościoła Katolickiego. Sposób wydatkowania środków Funduszu Kościelnego wskazuje również na dążenie władz komunistycznych do kontrolowania działalności innych związków wyznaniowych.

W latach 1950–1989 władzy komunistycznej nie zależało na tym, aby dbać o zgodne z prawem wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego. Swoboda w dysponowaniu pieniędzmi przez UdSW pozwoliła na realizację zadań w oparciu o pozaustawowe kryteria, których treść kreowały władze partyjne. Do najbardziej charakterystycznych przykładów realizowanej do 1989 roku za pomocą środków Funduszu polityki wyznaniowej należało dotowanie Zrzeszenia Katolików „Caritas”.

Z materiałów źródłowych opracowanych sumarycznie w załączonych do monografii tabelach wynika, że największym beneficjentem dotowania były stowarzyszenia i organizacje wyznaniowe powstałe już po 1950 roku, co nie było zgodne z celami ustawy. Zatem dotacje te służyły podporządkowaniu sobie związków wyznaniowych. Na drugim miejscu plasują się wydatki na dotowanie związków wyznaniowych celowo zróżnicowane według założeń polityki wyznaniowej władz partyjnych. Wreszcie pokaźne środki przeznaczono na tzw. doraźne działania o charakterze politycznym (rozbitcie jedności duchowieństwa, działania operacyjne do inwigilacji, blokowanie budownictwa sakralnego, działalność wydawniczą czy popieranie stowarzyszeń wrogich religii). Najmniej wydatkowano na cele zapomóg emerytalnych dla sióstr zakonnych wysiedlonych z ich domów i prowadzonych przez nie dzieł oraz zakładów charytatywno-opiekuńczych.

Potwierdzona została obecna w literaturze teza o ścisłym powiązaniu UdSW z organami bezpieczeństwa pod względem personalnym i merytorycznym. Baza źródłowa, co wynika z przebadania środków wydatkowanych z Funduszu, pozwala na wyprowadzenie wniosków o tym, kto decydował o podziale środków. Chodzi o pogląd różnie referowany w literaturze, czy UdSW był jedynym dysponentem pozaustawowymi wydatkami z FK. Z pewnością na sposób wydatkowania środków miały wpływ wytyczne o charakterze politycznym, w tym m.in. tajne zarządzenie z czerwca 1958 roku skierowane do WdSW, „ogólna instrukcja” ministra J. Sztachelskiego zawierająca tzw. „uwagi metodyczno-programowe”.

Na podstawie przeprowadzonych badań można skorygować wiele opracowań tendencyjnych zarówno w odniesieniu do polityki władz wobec Kościoła katolickiego jak i innych związków wyznaniowych, które zostały uznane za legalnie działające w tym czasie. Księgi rachunkowe wydatków pozaustawowych stanowią dowód źródłowy i powinny stanowić punkt odniesienia do dalszych badań. Z pewnością dowody księgowe FK pozwalają na wyprowadzenie wniosku o pozaustawowym wydatkowaniu

środków tego funduszu na cele walki z religią, a szczególnie z Kościołem katolickim. Pełny obraz walki poprzez popieranie wyznań mniejszościowych, a nawet wykorzystywanie ich w tym celu, inwigilowania wyznań mniejszościowych wymaga skonfrontowania danych archiwalnych FK z danymi, jakie są w posiadaniu Kościołów mniejszościowych.

Analiza kwot przekazywanych na rzecz ruchu „księży patriotów” oraz duchownych Kościołów mniejszościowych, w tym również wielu hierarchów, pozwala na stwierdzenie, że świadomie korzystali oni z tych środków. Teza o podjęciu przez wyżej wymienionych współpracy z Służbą Bezpieczeństwa wymaga głębszej refleksji i wiąże się z koniecznością poszerzonych badań. Niewątpliwie kwoty, jakie trafiały do duchownych ze środków FK w latach 1951–1989, wpisywały się w realizację wytycznych polityki wyznaniowej mającej przecież na celu rozbięcie jedności duchowieństwa.

Praca ukazała fakt wypłacenia finansowej rekompensaty za utracony majątek Kościoła ewangelicko-augsburskiego ze środków FK. Ten fakt ma istotne znaczenie, gdyż z jednej strony wskazuje, że proces rewindykacji dla tego Kościoła po 1989 roku powinien uwzględniać ową rekompensatę, a z drugiej strony stanowi dowód uprzywilejowania tego Kościoła przez władze komunistyczne.

Reasumując: o ile stopień realizacji ustawowego katalogu zadań świadczył o podporządkowaniu wydatkowania wytycznym UdSW, o tyle istnienie pozaustawowego katalogu zadań stanowi ważne źródło wiedzy na temat rzeczywistych intencji władz komunistycznych wobec Kościoła katolickiego do 1989 roku. Zarówno skala niezgodnego z przepisami ustawy wykorzystywania środków, jak i stopień realizacji ustawowego katalogu zadań stosownie do polityki wyznaniowej potwierdza tezę, zgodnie z którą Fundusz Kościelny był narzędziem realizacji polityki wyznaniowej. Nie ulega wątpliwości, że ustalenie to powinno być brane pod uwagę przy opracowywaniu nowego modelu finansowania Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych. Takie stanowisko jest konsekwencją założenia, że skoro Fundusz Kościelny wykorzystywano do walki z Kościołem katolickim, to po przemianach ustrojowych z 1989 roku sposób jego wykorzystywania powinien być podporządkowany zrekompensowaniu wyrządzonych Kościołowi szkód.

ŹRÓDŁA

Akty normatywne

Konstytucje

Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. nr 44, poz. 267.

Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., Dz. U. nr 30, poz. 227.

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz. U. z 1976 r. nr 7, poz. 36, ze zm.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. nr 78, poz. 483, ze zm.

Ustawa Konstytucyjna z dnia 4 lutego 1947 r. o wyborze Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. nr 9, poz. 43.

Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. nr 18, poz. 71.

Umowy międzynarodowe

Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczypospolitą Polską, podpisany w Rzymie 10 lutego 1925 r., Dz. U. nr 72, poz. 501.

Układ między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską w sprawie ziem, kościołów i kaplic pounickich, których Kościół Katolicki pozbawiony został przez Rosję, podpisany w Warszawie dnia 20 czerwca 1938 r., Dz. U. nr 35, poz. 222.

Ustawy oraz inne akty rangi ustawowej

- Ustawa z dnia 23 czerwca 1939 r. o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła Prawosławnego, Dz. U. nr 57, poz. 370.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz. U. z 1945 r. nr 3, poz. 13, ze zm.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 7 września 1944 r. o komisjach mieszkaniowych, Dz. U. nr 4, poz. 18.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa, Dz. U. nr 15, poz. 82.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 12 grudnia 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz. U. nr 4, poz. 17.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 28 grudnia 1944 r. o ślubowaniu urzędników państwowych i sędziów, Dz. U. nr 18, poz. 94.
- Dekret z dnia 25 września 1945 r. – Prawo małżeńskie, Dz. U. nr 48, poz. 270.
- Dekret z dnia 25 września 1945 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego, Dz. U. nr 48, poz. 272.
- Dekret z dnia 26 października 1945 r. o własności i użytkowaniu gruntów na obszarze miasta stołecznego Warszawy, Dz. U. nr 50, poz. 279.
- Dekret z dnia 21 grudnia 1945 r. o publicznej gospodarce lokalami i kontroli najmu, Dz. U. 1946 r. nr 4, poz. 27.
- Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich, Dz. U. nr 13, poz. 87.
- Dekret z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska, Dz. U. nr 49, poz. 279.
- Ustawa z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej, Dz. U. nr 3, poz. 17.
- Dekret z dnia 5 września 1947 r. o przejściu na własność państwa mienia pozostałego po osobach przesiedlonych do ZSRR, Dz. U. nr 59, poz. 318.
- Ustawa z dnia 4 lipca 1947 r. w sprawie zmiany dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, Dz. U. nr 52, poz. 272.
- Dekret z dnia 7 kwietnia 1948 r. o wywłaszczeniu majątków zajętych na cele użyteczności publicznej w okresie wojny 1939-1945 r., Dz. U. nr 20, poz. 138.
- Dekret z dnia 6 października 1948 r. o rocie ślubowania ministrów, funkcjonariuszy państwowych, sędziów i prokuratorów oraz funkcjonariuszy służby bezpieczeństwa publicznego, Dz. U. nr 49, poz. 310.
- Ustawa z dnia 28 października 1948 r. o zakładach społecznych służby zdrowia i planowej gospodarce w służbie zdrowia, Dz. U. nr 55, poz. 434.
- Ustawa z dnia 18 listopada 1948 r. o przejściu na własność Państwa niektórych lasów i innych gruntów samorządowych, Dz. U. nr 57, poz. 156.

- Ustawa z dnia 25 czerwca 1948 r. o podziale nieruchomości na obszarach miast i niektórych osiedli, Dz. U. nr 35, poz. 240, ze zm.
- Dekret z dnia 26 kwietnia 1949 r. o nabywaniu i przekazywaniu nieruchomości niezbędnych dla realizacji narodowych planów gospodarczych, Dz. U. nr 27, poz. 197.
- Dekret z dnia 27 lipca 1949 r. o przejęciu na własność państwa nie pozostających w faktycznym władaniu właścicieli nieruchomości ziemskich położonych w niektórych powiatach województwa białostockiego, lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego, Dz. U. nr 46, poz. 339.
- Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania, Dz. U. nr 45, poz. 334.
- Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach, Dz. U. nr 45, poz. 335.
- Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, Dz. U. nr 9, poz. 87, ze zm.
- Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej, Dz. U. nr 14, poz. 130.
- Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej, Dz. U. nr 19, poz. 156.
- Ustawa z dnia 8 stycznia 1951 r. o przejęciu aptek na własność Państwa, Dz. U. nr 1, poz. 1.
- Dekret z dnia 24 kwietnia 1952 r. o zniesieniu fundacji, Dz. U. nr 25, poz. 172.
- Dekret z dnia 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych, Dz. U. nr 10, poz. 32.
- Dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, Dz. U. 1957 r. nr 1, poz. 6.
- Ustawa z dnia 13 lipca 1957 r. o obrocie nieruchomościami rolnymi, Dz. U. nr 39, poz. 172.
- Ustawa z dnia 25 lutego 1958 r. o uregulowaniu stanu prawnego mienia pozostającego pod zarządem państwowym, Dz. U. nr 11, poz. 37.
- Ustawa z dnia 12 marca 1958 r. o sprzedaży państwowych nieruchomości rolnych oraz uporządkowaniu niektórych spraw związanych z przeprowadzeniem reformy rolnej i osadnictwa rolnego, Dz. U. nr 17, poz. 71.
- Ustawa z dnia 21 grudnia 1958 r. o szczególnym trybie ściągania zaległości z tytułu niektórych zobowiązań właścicieli nieruchomości wobec Państwa, Dz. U. nr 77, poz. 398.
- Ustawa z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania, Dz. U. nr 32, poz. 160.
- Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. Prawo budowlane, Dz. U. nr 7, poz. 46.
- Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. o planowaniu przestrzennym, Dz. U. nr 7, poz. 47.

- Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury, Dz. U. nr 10, poz. 48.
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz. U. nr 16, poz. 93, ze zm.
- Ustawa z dnia 23 czerwca 1971 r. o przejściu na osoby prawne Kościoła rzymskokatolickiego oraz innych Kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, Dz. U. nr 16, poz. 156.
- Ustawa z dnia 24 października 1974 r. Prawo budowlane, Dz. U. nr 38, poz. 229.
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Dz. U. nr 29, poz. 154, ze zm.
- Ustawa z dnia 13 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych, Dz. U. nr 137, poz. 887.

Rozporządzenia i inne akty o charakterze wykonawczym

- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. o prawie budowlanem i zabudowaniu osiedli, Dz. U. nr 23, poz. 202.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 20 stycznia 1945 r. w sprawie wykonania dekretu PKWN z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa, Dz. U. nr 4, poz. 16.
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 maja 1946 r. wydane w porozumieniu z ministrami: Obrony Narodowej, Administracji Publicznej, Bezpieczeństwa Publicznego, Skarbu, Oświaty, Rolnictwa i Reform Rolnych, Leśnictwa, Przemysłu, Żeglugi i Handlu Zagranicznego, Aprowizacji i Handlu, Komunikacji, Poczty i Telegrafów, Odbudowy oraz Ziem Odzyskanych o określeniu osób, których majątek przechodzi na własność Państwa, Dz. U. nr 28, poz. 182.
- Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 13 maja 1947 r. w sprawie przyznania mocy dowodowej księgom przeznaczonym do rejestracji urodzeń, małżeństw i zgonów, prowadzonym przez Polski Narodowy Kościół Katolicki, Dz. U. nr 41, poz. 203.
- Rozporządzenie Ministrów: Ziem Odzyskanych, Administracji Publicznej, Rolnictwa i Reform Rolnych, Skarbu oraz Odbudowy z dnia 14 października 1947 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Leśnictwa w sprawie włączeń i wydzieleń z zapasu ziemi na obszarze Ziem Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska, Dz. U. nr 70, poz. 433.
- Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 6 sierpnia 1949 r. w sprawie wykonania dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach, Dz. U. nr 47, poz. 358.
- Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 5 lipca 1949 r. o obowiązku prowadzenia ksiąg podatkowych przez duchownych, Dz. U. nr 40, poz. 292.

- Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 10 marca 1950 r. w sprawie przystosowania stowarzyszeń do przepisów Prawa o stowarzyszeniach, Dz. U. nr 9, poz. 98.
- Rozporządzenie Ministrów: Administracji Publicznej, Rolnictwa i Reform Rolnych, Finansów i Budownictwa z dnia 27 kwietnia 1950 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie włączeń i wydzieleń z zapasu ziemi na obszarze Ziem Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska, Dz. U. nr 23, poz. 201.
- Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 10 marca 1950 r. w sprawie przystosowania stowarzyszeń do przepisów prawa o stowarzyszeniach, Dz. U. nr 9, poz. 98.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 listopada 1977 r. w sprawie uznania stowarzyszenia „Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej” za stowarzyszenie wyższej użyteczności, Dz. U. nr 34, poz. 149.
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 16 kwietnia 1951 r. w sprawie zasad i trybu postępowania w zakresie przejmowania aptek na własność Państwa, Dz. U. nr 23, poz. 182.
- Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 24 marca 1959 r. w sprawie prowadzenia ksiąg rachunkowych przez kościoły i inne związki wyznaniowe, Dz. U. nr 23, poz. 150.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 marca 1959 r. w sprawie zasad i trybu przejmowania nieruchomości na pokrycie niektórych zaległych zobowiązań wobec Państwa, Dz. U. nr 24, poz. 153.
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki oraz Ministra Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych z dnia 8 października 1970 r. w sprawie zatwierdzenia pod względem artystycznym niektórych projektów budowlanych, Dz. U. nr 26, poz. 211.
- Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1990 r. w sprawie rozszerzenia zakresu celów Funduszu Kościelnego, Dz. U. nr 61, poz. 354.
- Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 15 stycznia 1991 r. w sprawie zasad prowadzenia rachunkowości. Dz. U. nr 10, poz. 35.

Uchwały

- Uchwała Prezydium Rządu z dnia 27 września 1950 r. w sprawie rozdysponowania mienia nierolniczego na obszarze Ziem Odzyskanych i b. W. M. Gdańska na cele publiczne, M. P. nr A-106, poz. 1337.
- Uchwała Rady Ministrów z dnia 21 września 1949 r. w sprawie przejęcia na własność Państwa niektórych szpitali, Dz. U. nr A-68, poz. 884.
- Uchwała Rady Ministrów z dnia 21 września 1949 r. w sprawie przejęcia na własność przez związki samorządu terytorialnego niektórych szpitali

- utrzymywanych przez stowarzyszenia: „Polski Czerwony Krzyż” i „Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej” oraz przez kongregacje, związki, stowarzyszenia religijne i fundacje, M. P. nr A-68, poz. 905.
- Uchwała Rady Ministrów z dnia 21 września 1949 r. w sprawie przejęcia na własność przez związki samorządu terytorialnego niektórych szpitali utrzymywanych przez stowarzyszenia: „Polski Czerwony Krzyż” i „Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej” oraz przez kongregacje, związki, stowarzyszenia religijne i fundacje, M. P. nr A-68, poz. 885.
- Uchwała Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego statutu Urzędu do Spraw Wyznań, M. P. nr A-78, poz. 905.
- Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 8 czerwca 1972 r. o pięcioletnim planie społeczno-gospodarczego rozwoju kraju w latach 1971-1975, Dz. U. nr 22, poz. 157.
- Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 19 października 1972 r. o perspektywicznym programie mieszkaniowym, M. P. nr 48, poz. 258.
- Uchwała Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z dnia 12 września 1945 r. w sprawie konkordatu.
- Uchwała nr 509 Prezydium Rządu z dnia 2 lipca 1955 r. w sprawie stosowania sankcji bankowych za niezgodnienie stanu rachunków bankowych, M. P. nr 65, poz. 853.
- Uchwała nr 148 Rady Ministrów z dnia 7 listopada 1991 r. w sprawie statutu Funduszu Kościelnego, M. P. 1991 nr 39, poz. 279.

Zarządzenia

- Zarządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 26 kwietnia 1948 r. o powołaniu Tymczasowego Kolegium Rządzącego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, M. P. nr 45, poz. 229.
- Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 kwietnia 1948 r. w sprawie cofnięcia uznania udzielonego Dionizemu Waledyńskiemu jako metropolicie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, M. P. nr 38, poz. 154.
- Zarządzenie Ministra Skarbu z dnia 12 lipca 1949 r. o obowiązku prowadzenia ksiąg podatkowych przez duchownych, Dz. Urz. Min. Spraw. 1949 r. nr 24, poz. 152.
- Zarządzenie Ministrów: Pracy i Opieki Społecznej, Oświaty oraz Administracji Publicznej z dnia 23 stycznia 1950 r. w sprawie wprowadzenia zarządu przymusowego zrzeszenia „Caritas”, M. P. nr 11, poz. 112.
- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 4 grudnia 1951 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 101, poz. 1477.

- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 27 stycznia 1953 r. w sprawie zmian w przepisach o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 21, poz. 273.
- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 8 kwietnia 1955 r. w sprawie zmian w przepisach o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 40, poz. 390.
- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 10 marca 1956 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 29, poz. 390.
- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 29 czerwca 1957 r. w sprawie uzupełnienia przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 54, poz. 343.
- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 2 stycznia 1961 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 17, poz. 87.
- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 22 grudnia 1961 r. zmieniające zarządzenie z dnia 2 stycznia 1961 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 2, poz. 4.
- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 20 grudnia 1965 r. w sprawie zmiany przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 72, poz. 414.
- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 20 grudnia 1968 r. w sprawie zmiany przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 1, poz. 1.
- Zarządzenie dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań z dnia 13 sierpnia 1971 r. w sprawie wykonania przepisów o przejściu na osoby prawne Kościoła Rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, M. P. nr 44, poz. 284.
- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 25 października 1972 r. w sprawie przepisów o rachunkowości budżetowej, M. P. nr 49, poz. 261.
- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 18 czerwca 1974 r. w sprawie planów kont dla jednostek gospodarki społecznej, M. P. nr 24, poz. 145.
- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 6 sierpnia 1975 r. zmieniające zarządzenie w sprawie planów kont dla jednostek gospodarki społecznej, M. P. nr 26, poz. 164.
- Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 27 grudnia 1978 r. w sprawie ustalenia i ogłoszenia statutu stowarzyszenia wyższej użyteczności „Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej”, M. P. 1979 nr 1, poz. 5.
- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 27 lutego 1982 r. zmieniające zarządzenie w sprawie planów kont dla jednostek gospodarki społecznej, M. P. nr 9, poz. 60.
- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 9 kwietnia 1985 r. w sprawie planów kont jednostek gospodarki społecznej, M. P. nr 12, poz. 95.
- Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 15 października 1986 r. zmieniające zarządzenie w sprawie ogólnych zasad prowadzenia rachunkowości przez jednostki gospodarki społecznej oraz w sprawie planów kont jednostek gospodarki społecznej, M. P. nr 35, poz. 270.

Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 30 kwietnia 1988 r. zmieniające zarządzenie w sprawie planów kont jednostek gospodarki uspołecznionej, M. P. nr 15, poz. 128.

Orzecznictwo

Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego

- Uchwała TK z dnia 19 września 1990 r., sygn. W 3/89, OTK 1990, nr 1, poz. 26.
Uchwała TK z dnia 20 lutego 1991 r. w sprawie wykładni art. 16 ustawy z dnia 12 marca 1958 r. o sprzedaży nieruchomości Państwowego Funduszu Ziemi oraz uporządkowaniu niektórych spraw związanych z przeprowadzeniem reformy rolnej i osadnictwa rolnego, sygn. W 5/90, OTK 1991, nr 1, poz. 18.
Uchwała TK z dnia 24 czerwca 1992 r. w sprawie wykładni art. 61 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, sygn. W 11/91, OTK 1992, nr 1, poz. 18.
Uchwała TK z dnia 16 kwietnia 1996 r. w sprawie ustalenia powszechnie obowiązującej wykładni art. 2 ust. 1 lit. e dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, sygn. W 15/95, OTK 1996, nr 2, poz. 13.
Wyrok TK z dnia 7 lipca 2007 r., sygn. SK 1/06, OTK 2007, nr 7, poz. 73.
Wyrok TK z dnia 2 grudnia 2009 r., sygn. U 10/07, OTK 2009, nr 11, poz. 163.
Postanowienie TK z dnia 1 marca 2010 r., sygn. P 107/08, OTK 2010, nr 3, poz. 27.

Orzecznictwo Sądu Najwyższego

- Orzeczenie SN z dnia 12 kwietnia 1954 r., sygn. II C 1003/53.
Orzeczenie SN z dnia 14 sierpnia 1957 r., sygn. 3 CR 385/57.
Orzeczenie SN z dnia 24 listopada 1958 r., sygn. 3 CR 91/58.
Orzeczenie SN z dnia 30 czerwca 1960 r., sygn. 4 CO 352/60, OSNCP 1960, nr 6, poz. 99.
Uchwała SN z dnia 24 stycznia 1968 r., sygn. III CZP 86/67, OSNCP 1968, nr 6, poz. 100.
Uchwała SN z dnia 7 sierpnia 1970 r., sygn. III CZP 35/70, OSNCP 1970, nr 10, poz. 169, „Nowe Prawo” 1972, nr 9, s.1400.
Uchwała SN z dnia 27 września 1991 r., sygn. III CZP 90/91, OSNCP 1991, nr 5, poz. 72.
Wyrok SN z dnia 6 marca 1997 r., sygn. III CK 393/97, OSP 1998, nr 10, poz. 171.
Wyrok SN z dnia 24 października 2003 r., sygn. III CK 36/02, Lex nr 151604.

Uchwała SN z dnia 17 lutego 2011 r., sygn. III CZP 121/10.

Orzecnictwo Naczelnego Sądu Administracyjnego

Wyrok NSA z dnia 5 października 1998 r., sygn. IV SA 1658/96, Lex nr 45898.

Wyrok NSA z dnia 2 września 2008 r., sygn. I OSK 929/06 [niepublikowane].

Uchwała NSA z dnia 10 stycznia 2011 r., sygn. I OPS 3/10 [niepublikowane].

Pozostałe źródła wydane drukiem

Aneks do punktu 2 Protokołu Komisji Wspólnej Rządu i Episkopatu Polski z 14 kwietnia 1959 r. [w:] *Położenie prawne kościołów i związków wyznaniowych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, opr. E. Małkiewicz, S. Podemski, Warszawa 1962, s. 128; M. Fąka, *Państwowe prawo wyznaniowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1978, s. 31.

Druk nr 771, projekt senacki ustawy o zniesieniu Funduszu Kościelnego [w:] *Fundusz Kościelny - za i przeciw, Relacja z konferencji w dniu 10 grudnia 2004 r.*, Warszawa 2005, s. 50–94.

Instrukcja w sprawie prowadzenia gospodarki finansowej przez kościoły garnizonowe [w:] P. Piontek, M. Wesołowski, *Generalny Dziekanat Wojska Polskiego w latach 1945-1989*, Warszawa 2006, s. 156–160.

Komunikat Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu i Episkopatu z dnia 2 grudnia 1956 r. [w:] *Położenie prawne kościołów i związków wyznaniowych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, opr. E. Małkiewicz, S. Podemski, Warszawa 1962, s. 128; M. Fąka, *Państwowe prawo wyznaniowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1978, s. 32–33.

List Komisji Głównej Episkopatu Polski do Rządu w sprawie dekretów władz o zmianie przepisów prawa o stowarzyszeniach i zgromadzeniach z 21 września 1949 r. [w:] P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół Katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 1: *Lata 1945-1959*, Poznań 1994, s. 181–184.

List Sekretarza Episkopatu bpa Z. Choromańskiego do Rządu w sprawie przejmowania przez Państwo nieruchomości kościelnych z 23 października 1950 r. [w:] P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół Katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 1: *Lata 1945-1959*, Poznań 1994, s. 266–267.

AAN, UdSW, sygn. 127/14, Notatka z 12 lutego 1964 r. z narady w UdSW z naczelnikami wydziałów i instruktorami Urzędu [w:] B. Fijałkowska, *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 2, cz. 2: *Lata 1964-1970*, Olsztyn 2001, s. 57–65.

AAN, Wydział Admin. KC PZPR, sygn. 173, Ocena rozmów i spotkań z klerem parafialnym przy wydziale Administracyjnym KC PZPR, Warszawa 1966

- [w:] B. Fijałkowska, *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 2, cz. 2: *Lata 1964-1970*, Olsztyn 2001, s. 305.
- Odpowiedź na interpelację nr 3315 podsekretarza Stanu MSWiA Pawła Dakowskiego, ogłoszona w dniu 21 maja 2003 r. na 49. posiedzeniu Sejmu IV kadencji.
- Orzeczenie z dnia 3 września 2001 r. Komisji Regulacyjnej do Spraw Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Warszawie, sygn. W.KŻ-I-259/99 [w posiadaniu autora].
- Podstawowe Prawo Kościoła Polskokatolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 5 lipca 1966 r. [w:] W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzymskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971, s. 233–247.
- Porozumienie między przedstawicielami Rządu RP i Episkopatu Polskiego z dnia 14 kwietnia 1950 r. [w:] *Położenie prawne kościołów i związków wyznaniowych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, opr. E. Małkiewicz, S. Podemski, Warszawa 1962, s. 128; M. Fąka, *Państwowe prawo wyznaniowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1978, s. 27–31.
- Prawo Wewnętrzne Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 28 stycznia 1968 r. [w:] W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzymskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971, s. 233–247.
- Protokół nr 171 posiedzenia Biura Politycznego w dniu 28 czerwca 1957 r. [w:] *Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949-1970*, opr. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2000, s. 269–271.
- Protokół nr 18 posiedzenia Biura Politycznego w dniu 13 sierpnia 1949 r. [w:] *Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949-1970*, opr. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2000, s. 29–30.
- Protokół nr 18 posiedzenia Sekretariatu Biura Organizacyjnego KC w dniu 26 czerwca 1950 r. [w:] *Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949-1970*, opr. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2000, s. 46–48.
- Protokół nr 203 posiedzenia Biura Politycznego w dniu 26 czerwca 1958 r. [w:] *Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949-1970*, opr. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2000, s. 299–304.
- Protokół nr 34 posiedzenia Biura Politycznego w dniu 28 grudnia 1966 r. [w:] *Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949-1970*, opr. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2000, s. 386–387.
- Protokół nr 36 posiedzenia Sekretariatu Biura Organizacyjnego w dniu 17 października 1950 r. [w:] *Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949-1970*, opr. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2000, s. 65–69.
- Protokół nr 49 posiedzenia Biura Politycznego w dniu 20 stycznia 1951 r. [w:] *Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949-1970*, opr. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2000, s. 85–86.

- Protokół nr 60 posiedzenia Biura Politycznego w dniu 12 października 1961 r. [w:] *Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949-1970*, opr. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2000, s. 346–348.
- Protokół z I posiedzenia Kolegium UdSW [w:] B. Fijałkowska, *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 2, cz. 2: *Lata 1964-1970*, Olsztyn 2001, s. 260.
- Regulamin Funduszu Kościelnego Generalnego Dziekanatu WP [w:] P. Piontek, M. Wesołowski, *Generalny Dziekanat Wojska Polskiego w latach 1945-1989*, Warszawa 2006, s. 154–155. Statut Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 26 maja 1966 r. [w:] W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzyskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971, s. 181–197.
- Statut Kościoła Katolickiego Mariawitów w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 14 maja 1967 r. [w:] W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzyskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971, s. 200–211.
- Statut Kościoła Metodystycznego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 27 lutego 1969 r. [w:] W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzyskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971, s. 215–228.
- Statut Kościoła Starokatolickiego Mariawitów w PRL w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 26 kwietnia 1967 r. [w:] W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzyskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971, s. 165–177.
- Statut Muzułmańskiego Związku Religijnego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 12 stycznia 1969 r. [w:] W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzyskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971, s. 270–277.
- Statut Parafialny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 9 grudnia 1970 r. [w:] W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzyskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971, s. 66–72.
- Statut Polskiego Kościoła Chrześcijan Baptystów w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 19 października 1968 r. [w:] W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzyskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971, s. 251–266.
- Statut Wewnętrzny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 26 lutego 1970 r. [w:] W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzyskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971, s. 48–64.
- Statut Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 31 lipca 1959 r. [w:] W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzyskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971, s. 282–292.
- Statut Zrzeszenia Wolnych Badaczy Pisma Świętego w Polsce w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 7 lutego 1966 r. [w:] W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzyskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971, s. 326–338.

- Statut Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 28 grudnia 1966 r. [w:] W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzymskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971, s. 343–353.
- Uchwała Konferencji Planarnej Episkopatu Polski z dnia 16 czerwca 1967 r. w sprawie bezprawnego nacisku władz wyznaniowo-oświatowych [w:] P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół Katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 2: *Lata 1960-1974*, Poznań 1994, s. 434.
- AAN, sygn. 185, Wytyczne polityki wyznaniowej na 1967 r. przy Wydziale Administracyjnym KC PZPR [w:] B. Fijałkowska, *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 2, cz. 2: *Lata 1964-1970*, Olsztyn 2001, s. 319.
- Zasadnicze Prawo Wewnętrzne Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 26 kwietnia 1964 r. [w:] W. Wysoczański, *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzymskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971, s. 77–100.

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Urząd do Spraw Wyznań (dalej: UdSW) Dowody księgowo Funduszu Kościelnego

- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1951 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1952 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1953 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1954 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1955 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1956 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1957 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1958 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/34, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1959 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1960 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/35, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1961 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1962 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/36, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1963 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1964 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/37, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1965 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/38, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1966 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/39, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1967 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1968 rok.
- AAN, UdSW, sygn. 101/40, Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1969 rok.

AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/41, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1971 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/42, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1972 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/43, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1973 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/44, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/46, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1975 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/47, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/48, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/50, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1978 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1979 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/52, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/53, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/54, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1982 rok.
AAN, UdSW, sygn. 110/10, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983 rok.
AAN, UdSW, sygn. 110/11, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1984 rok.
AAN, UdSW, sygn. 110/12, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1985 rok.
AAN, UdSW, sygn. 110/13, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1986 rok.
AAN, UdSW, sygn. 110/14, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1987 rok.
AAN, UdSW, sygn. 110/15, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1988 rok.
AAN, UdSW, sygn. 112/1, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok.

Dotacje dla związków wyznaniowych

AAN, UdSW, sygn. 101/13, Dotacje dla Starokatolickiego Kościoła Mariawitów 1966–1985.
AAN, UdSW, sygn. 101/24, Dotacje Polskiej Rady Ekumenicznej w latach 1969–1988.
AAN, UdSW, sygn. 101/25, Dotacje dla Kościoła Chrystusowego w PRL.
AAN, UdSW, sygn. 113/1, Dotacje dla Kościoła Rzymskokatolickiego 1983–1989.
AAN, UdSW, sygn. 113/2, Dotacje dla Kościoła Prawosławnego 1982–1989.
AAN, UdSW, sygn. 113/3, Dotacje dla Kościoła Metodystycznego 1963–1990.
AAN, UdSW, sygn. 79/3, Dotacje dla Starokatolickiego Kościoła Mariawitów.
AAN, UdSW, sygn. 80/3, Dotacje dla Muzułmańskiego Związku Wyznaniowego.
AAN, UdSW, sygn. 113/6, Dotacje dla wyznań Mojżeszowych 1988–1989.
AAN, UdSW, sygn. 113/7, Dotacje dla Kościoła Zielonoświątkowego 1988.
AAN, UdSW, sygn. 101/31–32, Dotacje na seminaria i spotkania organizowane przez UdSW dla misjonarzy 1973–1989.

Budżet Funduszu Kościelnego

- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Budżet (rozchód) Funduszu Kościelnego za 1951 rok, s. 4.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Budżet (rozchód) Funduszu Kościelnego za 1952 rok, s. 15.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Budżet (rozchód) Funduszu Kościelnego za 1953 rok, s. 28.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Budżet (rozchód) Funduszu Kościelnego za 1954 rok, s. 38.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Budżet (rozchód) Funduszu Kościelnego za 1955 rok, s. 54.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Budżet (rozchód) Funduszu Kościelnego za 1956 rok, s. 74.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Budżet (rozchód) Funduszu Kościelnego za 1957 rok, s. 104.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Budżet (rozchód) Funduszu Kościelnego za 1958 rok, s. 140.
- AAN, UdSW, sygn. 101/34, Budżet Funduszu Kościelnego za 1959 rok, s. 34.
- AAN, UdSW, sygn. 101/35, Budżet Funduszu Kościelnego za 1960 rok, s. 40.
- AAN, UdSW, sygn. 101/35, Budżet Funduszu Kościelnego za 1961 rok, s. 85.
- AAN, UdSW, sygn. 101/36, Budżet Funduszu Kościelnego za 1962 rok, s. 43.
- AAN, UdSW, sygn. 101/36, Budżet Funduszu Kościelnego za 1963 rok, s. 82.
- AAN, UdSW, sygn. 101/37, Budżet Funduszu Kościelnego za 1964 rok, s. 47.
- AAN, UdSW, sygn. 101/37, Budżet Funduszu Kościelnego za 1965 rok, s. 91.
- AAN, UdSW, sygn. 101/38, Budżet Funduszu Kościelnego za 1966 rok, s. 43.
- AAN, UdSW, sygn. 101/39, Budżet Funduszu Kościelnego za 1967 rok, s. 48.
- AAN, UdSW, sygn. 101/40, Budżet Funduszu Kościelnego za 1968 rok, s. 42.
- AAN, UdSW, sygn. 101/40, Budżet Funduszu Kościelnego za 1969 rok, s. 86.
- AAN, UdSW, sygn. 101/41, Budżet Funduszu Kościelnego za 1970 rok, s. 48.
- AAN, UdSW, sygn. 101/41, Budżet Funduszu Kościelnego za 1971 rok, s. 97.
- AAN, UdSW, sygn. 101/42, Budżet Funduszu Kościelnego za 1972 rok, s. 52.
- AAN, UdSW, sygn. 101/43, Budżet Funduszu Kościelnego za 1973 rok, s. 1.
- AAN, UdSW, sygn. 101/44, Budżet Funduszu Kościelnego za 1974 rok, s. 47.
- AAN, UdSW, sygn. 101/46, Budżet Funduszu Kościelnego za 1975 rok, brak strony.
- AAN, UdSW, sygn. 101/47, Budżet Funduszu Kościelnego za 1976 rok, s. 45.
- AAN, UdSW, sygn. 101/48, Budżet Funduszu Kościelnego za 1977 rok, s. 49.
- AAN, UdSW, sygn. 101/50, Budżet Funduszu Kościelnego za 1978 rok, brak strony.
- AAN, UdSW, sygn. 101/52, Budżet Funduszu Kościelnego za 1979 rok, s. 2.
- AAN, UdSW, sygn. 101/52, Budżet Funduszu Kościelnego za 1980 rok, s. 49.
- AAN, UdSW, sygn. 101/53, Budżet Funduszu Kościelnego za 1981 rok, s. 41.
- AAN, UdSW, sygn. 101/54, Budżet Funduszu Kościelnego za 1982 rok, s. 35.

AAN, UdSW, sygn. 110/10, Budżet Funduszu Kościelnego za 1983 rok, brak strony.
AAN, UdSW, sygn. 110/11, Budżet Funduszu Kościelnego za 1984 rok, s. 38.
AAN, UdSW, sygn. 110/12, Budżet Funduszu Kościelnego za 1985 rok, s. 29.
AAN, UdSW, sygn. 110/13, Budżet Funduszu Kościelnego za 1986 rok, s. 27.
AAN, UdSW, sygn. 110/14, Budżet Funduszu Kościelnego za 1987 rok, brak strony.
AAN, UdSW, sygn. 110/15, Budżet Funduszu Kościelnego za 1988 rok, brak strony.
AAN, UdSW, sygn. 112/1, Budżet Funduszu Kościelnego za 1989 rok, brak strony.

Księgi rachunkowe Funduszu Kościelnego

AAN, UdSW, sygn. 101/34, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1959 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/34, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1960 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/35, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1961 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/36, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1962 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/36, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1963 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/37, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1964 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/37, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1965 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/38, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1966 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/39, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1967 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/40, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1968 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/40, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1969 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/41, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1970 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/41, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1971 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/42, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1972 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/43, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1973 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/44, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1974 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/46, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1975 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/47, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1976 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/48, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1977 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/50, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1978 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/52, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1979 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/52, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1980 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/53, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1981 rok.
AAN, UdSW, sygn. 101/54, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1982 rok.
AAN, UdSW, sygn. 110/10, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1983 rok.
AAN, UdSW, sygn. 110/10, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1984 rok.
AAN, UdSW, sygn. 110/12, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1985 rok.
AAN, UdSW, sygn. 110/13, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1986 rok.
AAN, UdSW, sygn. 110/14, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1987 rok.
AAN, UdSW, sygn. 110/15, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1988 rok.
AAN, UdSW, sygn. 112/1, Księga rachunkowa Funduszu Kościelnego za 1989 rok.

Pozostałe dokumenty

- AAN, UdSW, sygn. 101/8, Nagrody dla Zrzeszenia Katolików „Caritas” w latach 1969–1988.
- AAN, UdSW, sygn. 104/7, Notatka Dyrektora UdSW Jana Domaradzkiego w sprawie umorzenia niektórych pożyczek udzielonych z Funduszu Kościelnego w latach 1962–1983.
- AAN, UdSW, sygn. 101/12, Pismo obywatela Warownego w sprawie udzielenia pomocy materialnej z powodu trudnej sytuacji materialnej po wystąpieniu z zakonu.
- AAN, UdSW, sygn. 101/33, Statystyka kościołów w Polsce.
- AAN, UdSW, sygn. 113/9, Zapomogi dla duchownych w latach 1973–1990.
- AAN, UdSW, sygn. 8/1278, Protokół z narady wojewódzkich pełnomocników ds. przejęcia dóbr martwej ręki.
- AAN, UdSW, sygn. 101/8, Notatki dyr. UdSW i kierowników WdSW.
- AAN, UdSW, sygn. 113/3, Polecenie przelewu dotacji dla Kościoła Metodystycznego w Krakowie.
- AAN, UdSW, sygn. 113/3, Pismo z dnia 26 marca 1963 r. Kościoła Metodystycznego w PRL do Funduszu Kościelnego (L.dz. 10/63).
- AAN, UdSW, sygn. 101/38, Notatka kierownika UdSW w sprawie udzielenia pomocy obywatelowi M.
- AAN, UdSW, sygn. 101/8, Nagrody noworoczne dla członków kierownictw kościołów chrześcijańskich, czołowych działaczy ekumenicznych i zasłużonych działaczy Zarządów Głównych ZK „Caritas” i Społecznego Towarzystwa Polskich Katolików (STPK).
- AAN, UdSW, sygn. 101/53, Zapomoga emerytalna dla A. Nowaka.
- AAN, UdSW, sygn. 74/2, Notatka J. Sztachelskiego z dnia 21 marca 1959 r.
- AAN, UdSW, sygn. 101/37, Statystyka Kościołów i związków religijnych nierzymskokatolickich 1956–1963.
- AAN, UdSW, sygn. 101/42, Notatka kierownika UdSW w sprawie nadania zapomogi doraźnej, s. 47.
- AAN, UdSW, sygn. 101/37, Notatka Dyrektora UdSW z dnia 16 października 1964 roku, s. 36.
- AAN, UdSW, sygn. 101/42, Notatka kierownika WdSW (Olsztyn) o sposobie załatwiania spraw emerytalnych zakonnic.

Literatura

- Adamczuk L., Mironowicz A., *Kościół Prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, Warszawa 1993.
- Adamczuk L., Zdaniewicz W., *Kościół Katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik statystyczny*, Warszawa 1991.
- Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944-1956 wobec duchowieństwa katolickiego*, red. Z. Zieliński, Lublin 2000.
- Bach T., *Ubezpieczenie społeczne osób duchownych i zakonnych w PRL (1945-1989)*, „Kościół i Prawo” 1998, t. 13, s. 55–68.
- Bankowicz B., Dudek A., *Ze studiów nad dziejami Kościoła i katolicyzmu w PRL*, Kraków 1996.
- Bankowicz B., *Komisja Księży przy ZBoWiD*, „Chrześcijanin w Świecie” 1994, nr 1, s. 173–190.
- Bar W., *Działalność charytatywno-opiekuńcza [w:] Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2000, s. 402–415.
- Bartyzel J., *Konserwatyzm bez kompromisu. Studium z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce w XX wieku*, Toruń 2002.
- Bendza W., *Regulacja kościelnych spraw majątkowych na przykładzie Kościoła prawosławnego w Polsce*, Warszawa 2009.
- Bębnik G., *Opór, współpraca, symbioza. Dylematy zwierzchników Kościołów protestanckich w Polsce południowej wobec władz komunistycznych [w:] Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe*, red. T. J. Zieliński, Warszawa–Katowice 2010, s. 59–84.
- Bębnik G., *Od „Górala” do „Gustawa” – zwierzchnicy kościoła ewangelicko-augsburskiego na Górnym Śląsku wobec aparatu bezpieczeństwa w świetle dokumentów z archiwów Instytutu Pamięci Narodowej (szkic problemu)*, „Biuletyn IPN” 2008, seria: Aparat represji w Polsce Ludowej w latach 1944–1989, nr 1, s. 51.
- Bernaciński Ł., *Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego w XXI w.*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2019, nr 3, s. 49–60.
- Bernaciński Ł., *Finansowanie związków wyznaniowych ze środków publicznych w Polsce. Fundusz Kościelny*, Łódź 2017.
- Białecki K., *Kościół Narodowy w Polsce w latach 1944-1965*, Poznań 2003.
- Białecki K., *Lepsi katolicy? Ingerencja organów państwa w życie Kościoła Polskokatolickiego w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku*, „Biuletyn IPN” 2004, nr 3(38), s. 32–41.
- Białecki K., *Podstawowe założenia polityki wyznaniowej władz PRL wobec mniejszościowych wspólnot religijnych [w:] Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe*, red. T. J. Zieliński, Warszawa–Katowice 2010, s. 13–28.
- Biliński K., *Mariawici płoccy wobec polityki PRL w latach 1964-1966 [w:] Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe*, red. T. J. Zieliński, Warszawa–Katowice 2010, s. 103–116.

- Borecki P., *Likwidacja Funduszu Kościelnego i komisji regulacyjnych: analiza krytyczna*, „Przegląd Religioznawczy” 2012, nr 1, s. 105–121.
- Brożniak A., Ziobroń R., *Prawosławie w Bieszczadach po II wojnie światowej* [w:] *Bieszczady w Polsce Ludowej 1944–1989*, red. J. Izdebski, K. Kaczmarek, M. Krzysztofiński, Rzeszów 2009.
- Bryk P., *Historia powstania Kościołów Chrystusowych i ich funkcjonowania na ziemiach polskich na przykładzie Kościoła Chrystusowego w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Ex Nihilo” 2014, nr 1(11), s. 11–27.
- Brzechczyn K., *Zabiegi o odzyskanie prawa do użytkowania budynków kościelnych w Poznaniu i w Kaliszu. Przyczynek do relacji władze PRL a Polski Kościół Chrześcijan Baptystów* [w:] *Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe*, red. T. J. Zieliński, Warszawa–Katowice 2010, s. 159–182.
- Burda A., *Rozwój ustroju politycznego Polski Ludowej*, Warszawa 1967.
- Car S., *Nowa Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1935.
- Chmiel A., *Prasa krajów socjalistycznych o orędziu biskupów polskich do biskupów niemieckich i obchodach Millennium* [w:] *Millennium polskie. Walka o rząd dusz*, red. C. Wilanowski, Warszawa 2002.
- Cioch H., *Fundacje w ujęciu prawa polskiego na tle prawnoporównawczym*, Lublin 1995.
- Cisowska-Mleczek K., *Fundusz kościelny na tle innych funduszy sektora finansów publicznych*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i materiały” 2005, nr 1, s. 85–102.
- Cywiński B., *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej*, t. 1: *Korzenie tożsamości*, Warszawa 1993; t. 2: *...i was prześladować będą*, Warszawa 1994.
- Czajko E., *Kościół Zielonoświątkowy w Polsce*, Warszawa 1991.
- Czohara A., *Podstawy prawne zadań Funduszu Kościelnego w III RP* [w:] *Pro bono Reipublicae. Księga Jubileuszowa Profesora Michała Pietrzaka*, red. P. Borecki, A. Czohara, T. J. Zieliński, Warszawa 2009, s. 199–212.
- Czuryk M., *Źródła finansowania działalności charytatywnej Kościołów i innych związków wyznaniowych* [w:] *Finansowanie kościołów i innych związków wyznaniowych*, red. P. Sobczyk, K. Warchałowski, Warszawa 2013, s. 233–250.
- Dembski K., *Osobowość prawna Kościoła Katolickiego w PRL*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1981, nr 3, s. 1–20.
- Dębiński J., *Sytuacja materialna Kościoła rzymskokatolickiego w II Rzeczypospolitej*, „Prawo-Administracja-Kościół” 2003, nr 3, s. 81–111.
- Długoś F., *Funkcjonowanie diecezji spiskiej w warunkach systemu totalitarnego w latach 1948-1989*, Lublin 2003.
- Dokumenty do dziejów PRL. Aparat bezpieczeństwa w latach 1944-1956. Taktyka, strategie, metody. Lata 1948-1949*, opr. A. Paczkowski, Warszawa 1996.
- Dokumenty do dziejów PRL. Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949-1970*, opr. A. Dudek, A. Kocharński, K. Persak, Warszawa 2000.

- Dominiczak H., Halaba R., Walichnowski T., *Z dziejów politycznych Polski 1944-1984*, Warszawa 1984.
- Dominiczak H., *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944-1990 w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000.
- Dubielski S., *Uprawnienia majątkowe Kościoła katolickiego w Polsce w świetle Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 roku, Konkordatu z 1993 roku i ustaw synodalnych*, Lublin 2007.
- Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1989)*, Kraków 2003.
- Dudek A., Kochański A., Persak K., *Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949-1970*, Warszawa 2000.
- Dudek A., *O działaniach antykościelnych władz PRL w latach 1958-1966*, „Chrześcijaństwo w Świecie” 1994, nr 1, s. 191-204.
- Dudek A., *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*, Kraków 1995.
- Dudek A., *Polityka władz Polski Ludowej wobec Kościoła katolickiego - trwanie i zmiana [w:] Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004, s. 13-23.
- Dudek A., Pytel G., *Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej*, Londyn 1990.
- Dudra S., *Kościół Prawosławny na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004.
- Działocha K., Trzeciński J., *Zagadnienie obowiązywania Konstytucji marcowej w Polsce Ludowej 1944-1952*, Warszawa 1977.
- Dzięga A., *Represje karne w PRL wobec osób duchownych i konsekrowanych - pracowników KUL [w:] Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004, s. 325-337.
- Dziobek-Romański J., *Działalność Ministra Administracji Publicznej w zakresie uznania niekatolickich związków wyznaniowych w latach 1945-1950*, „Prawo-Administracja-Kościół” 2001, nr 1, s. 129-151.
- Dziobek-Romański J., *Pozycja prawna Kościoła katolickiego w latach 1944-1989 [w:] Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005, s. 145-178.
- Dziobek-Romański J., *Uznawanie związków religijnych w Polsce (1944-1989) narzędziem dyskryminacyjnej polityki władz*, Lublin 2004.
- Dziobek-Romański J., *Zasady uznawania związków religijnych w prawie polskim w latach 1944-1989*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2000, z. 2, s. 37-70.
- Dziurok A., *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945-1989*, Warszawa 2004.
- Fałszerstwa wyborcze 1947. Dokumenty fałszerstw wyborczych w Polsce w roku 1947*, oprac. M. Adamczyk, J. Gmitruk, Warszawa 2000.
- Fąka M., *Państwowe prawo wyznaniowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1978.
- Ferrari S., *Państwo i Kościół we Włoszech [w:] Państwo i kościół w krajach Unii Europejskiej*, red. G. Robbers, tłum. J. Łopatowska-Rynkowska, M. Rynkowski, Wrocław 2007, s. 391-406.

- Fijałkowska B., *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 1: 1944-1955, Olsztyn 1999.
- Fijałkowska B., *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 2, cz. 1: 1956-1963, Olsztyn 2000.
- Fijałkowska B., *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 2, cz. 2: 1964-1970, Olsztyn 2001.
- Fira A., *Regulacja prawna stosunków między Kościołem i państwem w Jugosławii*, „Państwo i Prawo” 1986, z. 4, s. 47–55.
- Gabryl S., *Rozdział Kościoła od Państwa*, Warszawa 1952.
- Gajl N., *Fundusz [w:] Wielka encyklopedia prawa*, red. E. Smoktunowicz, Warszawa 2000, s. 250.
- Gerent P., *Prawosławie na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989*, Toruń 2007.
- Godlewski J., *Kościół rzymskokatolicki w Polsce wobec sekularyzacji życia publicznego (1944-1974)*, Warszawa 1977.
- Godlewski J., *Stosunek państwa do Kościołów i obywateli wierzących w Niemieckiej Republice Demokratycznej*, „Państwo i Prawo” 1970, z. 6, s. 956–976.
- Godlewski J., *Współczesne problemy laicyzacji [w:] Polityka wyznaniowa. Tło-warunki-realizacja*, red. W. Mysłek, M. T. Staszewski, Warszawa 1975, s. 288–329.
- Godlewski J., *Założenia polityki wyznaniowej w PRL*, Warszawa 1984.
- Gołębiowski S., *Uwagi o reformie rolnej dóbr kościelnych w Polsce przedwrześniowej*, „Państwo i Prawo” 1967, z. 6, s. 986–988.
- Goryczko E., *Autonomia i samorządność związków wyznaniowych w Polsce Ludowej*, Tarnów 2005.
- Górowski B., Rydlewski G., *Regulacje prawne stosunków wyznaniowych w Polsce*, Warszawa 1992.
- Górowska B., *Wstęp do Konstytucji [w:] Konstytucja Ludowej Socjalistycznej Republiki Albanii uchwalona 28 grudnia 1976 r.*, Warszawa 1978, s. 3–14.
- Górski G., *Wokół genezy PRL*, Toruń 2001.
- Grajewski A., *Kompleks Judasza. Kościół zraniony, Chryścjanie w Europie Środkowo-Wschodniej między oporem a kolaboracją*, Poznań 1999.
- Gryz R., *Państwo a Kościół w Polsce 1945-1956 na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków 1999.
- Grzelak E., *Z problematyki stosunku państwa do kościoła*, Warszawa 1973.
- Grzeškowiak A., *Prawo karne instrumentem walki z Kościołem w latach 1944-1956 [w:] Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*, red. A. Grzeškowiak, Lublin 2004, s. 47–99.
- Grzybowski S., *Glosa do orzeczenia SN z dnia 18 kwietnia 1963*, sygn. I CR 223/63, „Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych” 1965, nr 1, poz. 6.
- Herbet A., *Projekt stanowiska Sejmu w sprawie skargi konstytucyjnej (sygn. akt SK 41/09) dotyczącej ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami*, „Zeszyty Prawnicze BAS” 2010, Rok VII 2(26).
- Hlinka A., *Sila słabych a słabost silnych*, Bratislava 1990.
- Iordache R., *Church and State [w:] Law and Religion in Post-Communist Europe*, Leuven–Paris–Dudley 2003, s. 241, 250-252.

- Illés P., *Czy obcięte drzewo zazieleniło się? (Kościół węgierski w okresie miękkiej dyktatury Jrnosa Krdrra)* [w:] *Między integracją a komunizmem. Społeczeństwa i Kościoły Europy Środkowej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, 8–9 czerwca 2001, Szczecin*, red. K. Kowalczyk, Tuchów 2001, s. 40–47.
- Isakowicz-Zaleski T., *Księża wobec bezpieczeństwa na przykładzie archidiecezji krakowskiej*, Kraków 2006.
- Jach A., *Rozdział Kościoła od państwa jako przejaw sowietyzacji życia społecznego w Polsce w latach 1944-1956* [w:] *Związek Radziecki wobec krajów Europy Środkowej i Wschodniej 1920-1991*, red. J. Diec, A. Tyszkiewicz, Kraków 2004, s. 102–116.
- Janowski W., Kochański A., *Informator o strukturze i obsadzie personalnej centralnego aparatu PZPR 1948–1990*, red. Krzysztof Persak, Warszawa 2000.
- Jarosiewicz M., *Państwowa własność nieruchomości rolnych* [w:] *Prawo rolne*, red. M. Jarosiewicz, K. Kozikowska, Kraków 2007, s. 118–119.
- Jaworska K., *Kardynał Bolesław Kominek jako wybitna postać Kościoła katolickiego w Polsce* [w:] *Zakony żeńskie w PRL. Studia i materiały do historii najnowszej żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2008, s. 89–105.
- Jurčišin F., *Reforma prawa własności i proces zwrotu majątku Kościoła Rzymsko-katolickiego w Słowacji po 1989 r.*, „Prawo-Administracja-Kościół” 2000, nr 4.
- Kaczmarczyk R., *Status prawny i faktyczny muzułmańskich związków wyznaniowych w Polsce*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2016, t. 16, s. 265–268.
- Karczmarek E., *Interpretacja prawa lokalowego narzędziem walki władz komunistycznych z zakonami* [w:] *Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 67–85.
- Kaczmarek E., *Specyfika sytuacji zakonów na Ziemiach Zachodnich- organizacja i przebieg akcji X2* [w:] *Zakony żeńskie na Śląsku w XIX i XX wieku*, red. W. Musialik, Opole 2006, s. 120–134.
- Kaczmarska P., „Rocznik Archiwalno-Historyczny CAW” 3(30).
- Kaleta P., *Problemy prawne likwidacji Funduszu Kościelnego*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2012, t. 15, s. 255–274.
- Kallas M., Lityński A., *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2003.
- Kamiński Marek, *Kościół Zielonoświątkowy w Polsce w latach 1988-2008: Studium historyczno-ustrojowe*, Warszawa 2012.
- Kaplan K., *Stat a Cirkev v Ceskoslovensku*, Brno 1993.
- Kąkol K., *Kościół w PRL. Elementy ewolucji doktryny*, Warszawa 1985.
- Każmierczak P., *Klub Inteligencji Katolickiej w Krakowie w latach 1956-1989*, Kraków 2009.
- Kiryłowicz S., Staszewski M. T., *Mniejszości wyznaniowe w PRL* [w:] *Polityka wyznaniowa. Tło-warunki-realizacja*, red. W. Mysłek, M.T. Staszewski, Warszawa 1975, s. 288–329.
- Kłaczek J., *Główne problemy w relacjach Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego z władzami Polski Ludowej w latach sześćdziesiątych* [w:] *Władze Polski*

- Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe*, red. T. J. Zieliński, Warszawa–Katowice 2010.
- Kładoczny P., *Prawo jako narzędzie represji w Polsce Ludowej (1944-1956). Prawna analiza kategorii przestępstw przeciwko państwu*, Warszawa 2004.
- Kochański A., *Polska 1944-1991. Informator historyczny*, t. 2, Warszawa 1996.
- Konopka H., *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa (1944-1961)*, wyd. II, Białystok 1997.
- Kostewicz T., *Wykonanie kary więzienia wobec osób duchownych i konsekrowanych w latach 1944-1956 [w:] Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004, s. 165–263.
- Kościół Katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą*, red. R. Terlecki, J. Szczepaniak, Kraków 2008.
- Kościół Katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą, Studia i materiały*, t. 2, red. J. Szczepaniak, M. Lasota, Kraków 2008.
- Kowalczyk K., *Rozważania o działalności „księży patriotów” w województwie szczecińskim (1950-1955) [w:] Ziemia zachodnie i północne Polski w okresie stalinowskim*, red. Cz. Osękowski, Zielona Góra 1999, s. 145–157.
- Kowalczyk K., *W rywalizacji o „rząd dusz”. Kościół rzymskokatolicki - Kościół Polskokatolicki - państwo na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-47 [w:] Między integracją a komunizmem. Społeczeństwa i Kościoły Europy Środkowej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, 8–9 czerwca 2001, Szczecin*, red. K. Kowalczyk, Tuchów 2001, s. 97–105.
- Kozieł D., *Nazaretanki w Komańczy pod „opieką” służb bezpieczeństwa 1955-1956 [w:] Zakony żeńskie w PRL. Studia i materiały do historii najnowszej żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2008, s. 35–51.
- Kozłowski J., Langner J., Zagajewski T., *Atlas wyznań w Polsce*, Warszawa 1989.
- Krasowski K., *Koncepcje regulacji stosunków między państwem a Kościołem Katolickim w Polsce w latach 1945-1952 i ich realizacja [w:] Vetera novis augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Waławowi Uruszczakowi*, t. 1, red. S. Grodziski, D. Malec, A. Karabowicz, M. Stus, Kraków 2010.
- Krasowski K., *Państwo a Kościół Katolicki w Polsce 1945-1955*, Poznań 1997.
- Krawczak T., *Centralne władze partyjno-rządowe wobec Millenium [w:] Z Archiwum Akt Nowych. Millenium polskie. Walka o rząd dusz*, Warszawa 2002.
- Krawczyk M., *Organy państwowo-partyjne odpowiedzialne za wytyczanie i realizowanie polityki wyznaniowej PRL, „Zeszyty Naukowe UPH w Siedlcach”, seria: Administracja i Zarządzanie (16)2011*, s. 211–215.
- Krawczyk M., *Urząd do Spraw Wyznań a kwestia własności kościelnych majątków pomemieckich na ziemiach Zachodnich i Północnych, „Zeszyty Naukowe UPH w Siedlcach”, seria: Administracja i Zarządzanie (100)2014*, s. 122–123.
- Krukowski J., *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000.
- Krukowski J., *Kościół wobec reżymu komunistycznego w Polsce, „Kościół i Prawo” 1992*, t. 10, s. 9–32.

- Krukowski J., *Osobowość cywilnoprawna Kościoła katolickiego w Polsce (1918-1980)*, „Roczniki Nauk Społecznych” 9(1981), s. 253–272.
- Krukowski J., *Podstawy prawne finansowania instytucji Kościoła Katolickiego i innych związków wyznaniowych w Polsce na początku XXI wieku [w:] Lex Tua Veritas. Księga pamiątkowa dedykowana Jego Magnificencji Księdzu Profesorowi Janowi Maciejowi Dyduchowi z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. S. Koperek, J. Mastalski, J. Mączka, M. Ostrowski, J. Szczurek, J. Wólczański, W. Zuziak, Kraków 2010, s. 467–477.
- Krukowski J., *Porozumienia pomiędzy przedstawicielami Rządu i Episkopatu Polski z 1950 i 1956 r. Znaczenie i realizacja [w:] Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005, s. 71–98.
- Krukowski J., *Problematyka osobowości prawnej Kościoła katolickiego w relacji do państwa*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 1978, z. 5, s. 119–137.
- Krukowski J., *Represyjność prawa polskiego w zastosowaniu do Kościoła katolickiego w latach 1944-1956*, „Roczniki Nauk Prawnych” 1999, z. 2, s. 5–22.
- Krzysztofek K., *Położenie prawne i działalność nierzymskokatolickich Kościołów i związków wyznaniowych w Krakowie w latach 1945-1970*, Kraków 2018.
- Krzysztofiński M., Sychowicz K., *W kręgu „Bizancjum”, „Aparat represji w Polsce Ludowej (1944–1989)”* 2008, nr 1, s. 86.
- Kulicki T., *Kilka uwag na tle stosowania dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (część I)*, „Temidium” 2017, t. 3, s. 27–28.
- Kupczewska J., *Likwidacja przedszkoli zakonnych w Małopolsce w świetle materiałów służb bezpieczeństwa z 1962 r. [w:] Zakony żeńskie w PRL. Studia i materiały do historii najnowszej żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2008, s. 51–75.
- Kuta C., *Działacze i pismaki. Aparat bezpieczeństwa wobec organizacji katolików świeckich w Krakowie latach 1957-1989*, Kraków 2009.
- Langer T., *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Poznań 1967.
- Law and Religion in post – communist Europe*, red. S. Ferrari, W. Cole Durham, and Elizabeth A. Sewell, Leuven, Belgium: Peeters, 2003.
- Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*, t. 1, red. J. Mysior, Warszawa 2002.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 12, Warszawa 1985.
- Lesiński A., *Służba wojskowa kleryków w PRL (1959-1980)*, Olsztyn 1995.
- Lityński A., *Historia Prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2005.
- Lityński A., *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999.
- Łatyński M., *Nie paść na kolana. Szkice o opozycji lat czterdziestych*, wyd. II rozszerzone, Wrocław 2002.
- Łuczak P., *Ks. płk Wacław Pyszkowski – Generalny Dziekan Wojska Polskiego 1947-1950*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2008, nr 41/1, s. 119–136.

- Łyko Z., *Kościół Adwentystów Dnia Siódmego. Historia, nauka, ustrój, posłannictwo*, Warszawa 2000.
- Małkiewicz E., Podemski S., *Położenie prawne Kościołów i związków wyznaniowych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej według stanu na dzień 1.X. 1960 r.*, Warszawa 1960.
- Marek R., *Kościół rzymskokatolicki wobec ziem zachodnich i północnych*, Warszawa 1976.
- Markiewicz S., *Mniejszości wyznaniowe wobec obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego Milenium chrześcijaństwa*, Warszawa 1966.
- Markiewicz S., *Państwo i Kościół w Polsce*, Warszawa 1984.
- Markiewicz S., *Władysław Gomułka koncepcja polityki wyznaniowej* [w:] *Działalność Władysława Gomułka. Fakty, wspomnienia i opinie*, red. W. Namiotkiewicz, Warszawa 1985, s. 423–487.
- Marszałek J., *Nieudana próba kolektywizacji rolnictwa polskiego w latach 1948–1956* [w:] *Studia historyczne. Księga pamiątkowa dedykowana Czesławowi Rajcy*, red. A. Wiśniewski, Lublin 1995.
- Mazanowski J., *Kościelny majątek nieruchomy*, Warszawa 1968.
- Mazurkiewicz D., *Działania Wydziału do Spraw Wyznań w Zielonej Górze wobec Kościoła gorzowskiego w latach 1950–1972. Studium prawno-historyczne*, Lublin 2007 [mps BKUL].
- Menke M., *Proces kształtowania nowego modelu relacji pomiędzy Kościołem a Państwem w Republice Czeskiej po wyrównaniu majątkowym*, „Kościół i Prawo” 2014, 3(16) nr 1, s. 209–213.
- Merker A., *Wystąpienie na konferencji* [w:] *Fundusz Kościelny – za i przeciw. Relacja z konferencji w dniu 10 grudnia 2004 roku*, Warszawa 2005, s. 18–23.
- Mezglewski A., *Dyskryminacyjne działania władz oświatowych i lokalowych wobec Gimnazjum Biskupiego w Lublinie w latach 1944–1962* [w:] *Historia et Ius. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Henryka Karbownika*, red. A. Dębiński, G. Górski, Lublin 1998, s. 469–490.
- Mezglewski A., *Ograniczanie przez władze państwowe działalności szkolnictwa wyznaniowego w latach 1948–1964 jako przejaw instrumentalizacji prawa na poziomach jego stanowienia i stosowania* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej*, red. A. Mezglewski, P. Stanisz, M. Ordon, Lublin 2005, s. 235–263.
- Mezglewski A., *Prawne i faktyczne formy dyskryminacji zgromadzeń zakonnych w okresie PRL w dziedzinie oświaty* [w:] *Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 11–21.
- Mezglewski A., *Spór o wygaśnięcie konkordatu polskiego z 1925 roku*, „Roczniki Nauk Prawnych” 1998, nr 8, s. 325–341.
- Mezglewski A., *Szkolnictwo wyznaniowe w Polsce w latach 1944–1980*, Lublin 2004.
- Mezglewski A., *Wyłączenie nieruchomości szkolnej Gimnazjum Biskupiego w Lublinie w 1966 r.*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2001, t. 3, s. 101–114.

- Micewski A., *Kardynał Wyszyński Prymas i mąż stanu*, Warszawa 1983.
- Micewski A., *Kościół-Państwo 1945-1989*, Warszawa 1994.
- Micewski A., *Współtrządzić czy nie kłamać? PAX i Znak w Polsce 1945-1976*, Paryż 1978.
- Michalak R., *Kościół protestancki i władze partyjno-państwowe w Polsce (1945-1956)*, Warszawa 2002.
- Michalak R., *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945-1989*, Zielona Góra 2014.
- Millenium Polskie. Walka o rząd dusz*, red. C. Wilanowski, Warszawa 2002.
- Mirek A., *Siostry zakonne w obozach pracy w PRL w latach 1954-1956*, Lublin 2009.
- Mironczuk J., *Polityka państwa wobec Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Polsce (1947-1989)*, Warszawa 2006.
- Mironczuk J., *Świadkowie Jehowy wobec władz Polski Ludowej - geneza kontestacji [w:] Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe*, red. T. J. Zieliński, Warszawa-Katowice 2010, s. 85-102.
- Misztal H., *Divide et impera. Niszczenie struktur kościelnych i represje wobec duchownych w Polsce jako jedna z metod walki systemu stalinowskiego z religią [w:] Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004, s. 23-47.
- Misztal H., *Komisja Wspólna [w:] Encyklopedia Katolicka*, t. 9, Lublin 2002, kol. 458-459.
- Misztal H., Mezglewski A., *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań [w:] Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005, s. 33-71.
- Misztal H., *Okres 1945-1989 [w:] Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, P. Stanisławski, Lublin 2003, s. 128-164.
- Misztal H., *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996.
- Misztal H., Stanisławski P., *Działalność Komisji Wspólnej Przedstawicieli Rządu i Episkopatu w latach 1949-1989 [w:] Vetera novis augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Wacławowi Uruszczakowi*, t. 1, red. S. Grodziski, D. Malec, A. Karabowicz, M. Stus, Kraków 2010, s. 763-770.
- Moravčíková M., *Państwo i kościół w Republice Słowacji [w:] Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, red. G. Robbers, tłum. J. Łopatowska-Rynkowska, M. Rynkowski, s. 323-345.
- Mysiek W., *Kościół Katolicki w Polsce w latach 1918-1939. Zarys historyczny*, Warszawa 1966.
- Mysiek W., *Polityka wyznaniowa Polski Ludowej [w:] Polityka wyznaniowa. Tło-warunki-realizacja*, red. W. Mysiek, M. T. Staszewski, Warszawa 1975, s. 237-287.
- Myszor A. (red.), *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*, t. 3, Warszawa 2006.
- Niewieczerał Jan ks. [w:] J. Szturc, Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI-XX w.*, Bielsko-Biała 1998, s. 217.

- Noszczak B., *Antykościelna międzynarodówka. Współpraca polskiego Urzędu do Spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach „demokracji ludowej” (1954-1962)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2019, nr 1, s. 406–436.
- Noszczak B., *Międzynarodówka antykościelna. Współpraca polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach komunistycznych (1954-1989) – preliminaria badawcze*, Warszawa 2020.
- Nowakowski A., *Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce*, „Kościół i Prawo” 1998, t. 13, s. 29–33.
- Olszówka M., *Konstytucja PRL a system źródeł prawa wyznaniowego do 1989 roku*, Warszawa 2016, s. 55–56.
- Operacja: zniszczyć Kościół*, red. F. Musiał, J. Szarek, Kraków 2007.
- Ordon M., *Bezprawne przejęcie przez władze komunistyczne majątku Stowarzyszenia „Opieka nad Dziewczętami pod wezwaniem św. Józefa” w Krakowie*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2001, t. 2, s. 127–148.
- Ordon M., *Prawo o stowarzyszeniach jako instrument antykościelnej polityki władz komunistycznych w okresie Polski Ludowej – zarys problemu*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2002, t. 4, s. 91–108.
- Ordon M., *Prawo o stowarzyszeniach jako instrument represji wobec zgromadzeń zakonnych w okresie Polski Ludowej [w:] Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 85–113.
- Ordon M., *Represje władz komunistycznych wobec lubelskiej placówki Zgromadzenia Sług Jezusa*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2000, t. 1, s. 117–142.
- Orlicki J., *Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918-1949*, Szczecin 1983, s. 247–249.
- Orszulik A., *Czas przełomu. Notatki z rozmów z władzami PRL w latach 1981-1989*, Warszawa–Ząbki 2006.
- Orzeszyna K., *Podstawy relacji między państwem a Kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej*, Lublin 2007.
- Osękowski C., *Wybory do Sejmu z 19 stycznia 1947 roku w Polsce*, Poznań 2000.
- Osuchowski J., *Niektóre problemy dotyczące statusu prawnego Kościoła rzymskokatolickiego w PRL*, „Państwo i Prawo” 1988, z. 3, s. 102–112.
- Osuchowski J., *Państwo ludowe a Kościół rzymskokatolicki w Polsce w latach 1944-1948*, Warszawa 1981.
- Osuchowski J., *Rozdział Kościoła od państwa*, Warszawa 1967.
- Owczarek S., *Być zaangażowanym - być księdzem*, Warszawa 1982.
- Paczkowski A., *Pół wieku dziejów Polski 1939-1989*, Warszawa 1995.
- Pater J., *Rola kardynała Bolesława Kominka w przygotowaniu Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich [w:] Zakony żeńskie w PRL. Studia i materiały do historii najnowszej żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2008, s. 105–115.

- Pelc P., *Kwestia zwrotu mienia kościelnych osób prawnych w świetle ustawy o stosunku państwa do Kościoła Katolickiego w RP*, „Prawo Kanoniczne” 1995, z. 1-2, s. 103-137.
- Pernal M., *Ocena skutków finansowych wejścia w życie Konkordatu [w:] Konkordat Polski 1993. Wybór materiałów źródłowych z lat 1993-1996*, red. B. Górowska, Cz. Janik, Warszawa 1997, s. 405-409.
- Peteva J., *Church and State in Bulgaria [w:] Law and Religion in Post-Communist Europe*, Leuven-Paris-Dudley 2003, s. 38-39.
- Piątek T., Piątek J., *Starokatolicyzm*, seria: Religie Świata, Warszawa 1987.
- Pietrzak M., *Dobra martwej ręki [w:] Wielka encyklopedia prawa*, red. E. Smoktunowicz, Białystok-Warszawa 2000, s. 163.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005.
- Piontek P., Wesołowski M., *Generalny Dziekanat Wojska Polskiego w latach 1945-1989*, Warszawa 2006.
- Piotrowski M., *Ludzie bezpieki w walce z narodem i Kościołem. Służba Bezpieczeństwa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1944-1978 - Centrala*, Lublin 2000.
- Piotrowski P., *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza, t. 2: 1956-1975*.
- Piotrowski S., *Konkordat zawarty ze Stolicą Apostolską przestał obowiązywać jako wewnętrzna ustawa krajowa*, „Państwo i Prawo” 1947, z. 12, s. 3-8.
- Piszcz-Czapla M., *Kryteria wydatkowania środków Funduszu Kościelnego*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2009, t. 12, s. 341-353.
- Podoski B., *Prace nad konstytucją kwietniową*, „Niepodległość” 1979, t. 12, s. 184-198.
- Poniński A., *Represje wobec duchowieństwa i sióstr zakonnych w diecezji włocławskiej w latach 1945-1956 [w:] Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004, s. 337-382.
- Popek L., *Represje wobec Kościoła katolickiego na Lubelszczyźnie w latach 1944-1956 w świetle dokumentów w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie [w:] Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944-1956 wobec duchowieństwa katolickiego*, red. Z. Zieliński, Lublin 2000, s. 109-117.
- Propaganda antykościelna w Polsce w latach 1945-1978*, red. S. Dąbrowski, B. Rogowska, Wrocław 2001.
- Raina P., *Cele polityki władz PRL wobec Watykanu. Tajne dokumenty 1967-1989*, Warszawa 2001.
- Raina P., *Kościół - państwo w świetle akt Wydziałów do Spraw Wyznań 1967-1968*, Warszawa 1994.
- Raina P., *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 1: *Lata 1945-1959*, Poznań 1995.
- Raina P., *Losy sióstr zakonnych 1954-1956*, Warszawa 2004.
- Raina P., *Rozmowy z władzami PRL. Arcybiskup Dąbrowski*, t. 2, Warszawa 1995.
- Raina P., *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski*, t. 1, Londyn 1979.
- Raina P., *Tajne dokumenty Państwo-Kościół 1960-1980*, Londyn 1996.

- Rej K., *Ewangelickie Duszpasterstwo Wojskowe w Polsce w latach 1945-2000* [w:] *W służbie Wojsku Polskiemu na przestrzeni dziejów*, red. P. Leszczyński, Warszawa 2014, s. 39–65.
- Religion And Atheism In The U.S.S.R. and Eastern Europe*, red. Bohdan R. Bociurkiw and John W. Strong, assisted by Jean K. Laux. Toronto and Buffalo: University of Toronto Press, 1975.
- Rotta R., *Tworzenie kościołów narodowych w państwach komunistycznych*, „Chrześcijanin w Świecie” 196/1994, nr 4, s. 54–73.
- Rozmarynowicz A., *W sprawie statusu prawnego Kościoła Katolickiego w PRL*, „Palestra” 1987, nr 2, s. 3–6.
- Rutkowski T., *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007.
- Rynkowski M., *Państwo i kościół w Polsce* [w:] *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, red. G. Robbers, tłum. J. Łopatońska-Rynkowska, M. Rynkowski, Wrocław 2007.
- Rzepliński A., *Przystosowanie ustroju sądownictwa do potrzeb państwa totalitarnego w Polsce w latach 1944-1956* [w:] *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944-1956*, red. W. Kulesza, A. Rzepliński, Warszawa 2001, s. 9–10.
- Rozczyński B., *Prawne uwarunkowania funkcjonowania Komisji Regulacyjnej ds. majątku Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2019, nr 13, s. 269–286.
- Rzędowski J., *Najdłuższa konspiracja PRL?*, „Biuletyn IPN” 2004, nr 3(38), s. 42–49.
- Šabo M., *Štát a cirkví na Slovensku. Vývoj financovania cirkví*, Bratislava 2006.
- Schanda B., *Church and State in Hungary* [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, Leuven–Paris–Dudley 2003, s. 122–123.
- Setlak A., *Wojskowa służba kleryków jako jeden ze sposobów zaplanowanej walki systemu socjalistycznego z Kościołem w Polsce* [w:] *Mundur i sutanna*, red. S. Pawłowski, Kraków 1998, s. 266–330.
- Simkin L., *Church and State in Russia* [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, Leuven–Paris–Dudley 2003, s. 261–263.
- Siwek S., *Fundacja Rolnicza. Jak władze PRL zablokowały wsparcie przez Kościół polskich rolników? Fakty, dokumenty-negocjacje w latach 1981-1987*, Warszawa 2001.
- Skoczylas M., *Wybory do Sejmu Ustawodawczego z 19 stycznia 1947 r. w świetle skarg ludności*, Warszawa 2003.
- Skorek A., *Finansowanie Kościołów i związków wyznaniowych ze środków publicznych. Analiza debat politycznych nad likwidacją Komisji Majątkowej i Funduszu Kościelnego*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2017, t. 14, s. 167–189.
- Słabek H., *Reforma rolna* [w:] *Gospodarka Polski Ludowej 1944-1955*, red. Warszawa 1974.
- Sławiński W., *Działalność Komisji regulacyjnej ds. majątku Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP w świetle przepisów prawa i praktyki. Zarys problematyki*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2008, nr 2, s. 349–365.

- Sławiński W., *Spory o nieruchomości Kościołów ewangelickich w Polsce w latach 1945 – 47 – ujęcie historyczno prawne. Zarys zagadnienia* [w:] *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu. Zbiór studiów* pod red. J. Kłaczkowa, Toruń 2009, s. 356–371.
- Sławiński W., *Kościół polskokatolicki w PRL jako narzędzie w walce z Kościołem katolickim (w świetle akt Instytutu Pamięci Narodowej)* [w:] *Diecezja Chełmińska w czasach komunizmu*, t. 2: 1945 - 1990, Toruń 2009, s. 163–208.
- Smołka L., *Wokół reakcji władz komunistycznych na list biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 r. w kontekście strategii i taktyki państwa i Kościoła* [w:] *Zakony żeńskie w PRL. Studia i materiały do historii najnowszej żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2008, s. 115–141.
- Stachewicz K., *Dzieje ruchu „księży patriotów” w Polsce Ludowej*, „Etos” 1997, nr 37, s. 119.
- Stanisławski T., *Finansowanie instytucji wyznaniowych ze środków publicznych w Polsce*, Lublin 2011.
- Stanisławski T., *Przejmowanie majątku zgromadzeń zakonnych na podstawie prawa podatkowego i ustawy o dobrach martwej ręki w czasach PRL* [w:] *Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 21–31.
- Stanisławski T., *Sytuacja prawno-majątkowa Kościoła* [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, P. Stanisz, Lublin 2003, s. 387–401.
- Stanisławski T., *Wykorzystanie opodatkowania Kościoła w polityce wyznaniowej PRL* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej*, red. A. Mezglewski, P. Stanisz, M. Ordon, Lublin 2005, s. 263–271.
- Stanisz P., *Fundusz Kościelny* [w:] *Leksykon Obywatela*, Rozdz. XVI: *Religie i prawo wyznaniowe*, red. S. Serafin, B. Szmulik, Warszawa 2008, s. 963.
- Stanisz P., *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych a finansowanie związków wyznaniowych* [w:] *Bezstronność religijna, światopoglądowa i filozoficzna władz Rzeczypospolitej Polskiej*, red. T. J. Zieliński, Warszawa 2009, s. 107–123.
- Stanisz P., *Stosunki między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi w Rzeczypospolitej Polskiej – zarys problematyki* [w:] *Podstawy regulacji stosunków Państwo – Kościół w Rzeczypospolitej Polskiej i Republice Włoskiej. I fondamenti della regolazione delle relazioni Stato – Chiesa nella Repubblica di Polonia e nella Repubblica Italiana*, red. P. Czarnek, D. Dudek, P. Stanisz, Lublin 2010, s. 15–39.
- Stanisz P., *Ubezpieczenia społeczne osób duchownych - charakterystyczne cechy i perspektywy zmian* [w:] *Systemy ubezpieczeń społecznych - między solidaryzmem a indywidualizmem*, red. M. Żukowski, Warszawa–Lublin 2014, s. 105–128.
- Stanisz, *Relations between the State and Religious Organizations in Contemporary Poland from Legal Perspective* [w:] *Neuere Entwicklungen im Religionsrecht europäischer Staaten*, red. W. Rees, M. Roca, B. Schanda, Duncker&Humblot, Berlin 2013, s. 687–704.

- Stanisz P., *Subwencje i dotacje z Funduszu Kościelnego* [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, wyd. II, Warszawa 2008, s. 223–226.
- Stanisz P., *Rola przepisów regulujących ubezpieczenie społeczne duchownych w realizacji polityki wyznaniowej państwa w latach 1945-1989* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej*, red. A. Mezglewski, P. Stanisz, M. Ordon, Lublin 2005, s. 271–297.
- Stanisz P., *Ubezpieczenia społeczne duchownych w prawie polskim*, Lublin 2001.
- Stanisz P., *Fundusz Ubezpieczenia Emerytalnego duchownych należących do ZK „Caritas” (1972-1989)*, „Prawo-Administracja-Kościół” 2001, nr 1, s. 103–126.
- Stanisz P., *Dyskryminacja osób duchownych w zakresie ubezpieczenia społecznego w PRL* [w:] *Divina et Humana. Księga Jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin księdza profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisz, Lublin 2001, s. 245–258.
- Stanisz P., *Próby rozbicia jedności duchowieństwa katolickiego w okresie Polski Ludowej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2000, t. 1, s. 115–125.
- Stanisz P., *Przywileje członków Komisji Księży przy ZBOWiD (1949-1955)*, „Resovia Sacra. Studia teologiczno-filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 1998, nr 5, s. 285–294.
- Staszewski M. T., *Państwo a związki wyznaniowe w europejskich krajach socjalistycznych*, Warszawa 1977.
- Staszewski M. T., *Kościół i związki wyznaniowe w węgierskim systemie prawnym*, „Państwo i Prawo” 1991, z. 2, s. 53–59.
- Staszewski M. T., *Realizacja zasady wolności sumienia i wyznania w PRL* [w:] *Polityka wyznaniowa. Tło-warunki-realizacja*, red. W. Mysiek, M.T. Staszewski, Warszawa 1975, s. 288–329.
- Stawicka E., *Czy orzekanie o tak zwanym wyłączeniu niektórych składników przedwojennych majątków ziemskich spod zakresu działania dekretu z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej odbywa się w trybie administracyjnym?*, „Palestra” 2011, nr 5–6, s. 202–204.
- Stefaniak J., *Polityka władz państwowych PRL wobec prasy katolickiej w latach 1945-1953*, Lublin 1998.
- Strażnicy sowieckiego imperium. Urząd Bezpieczeństwa i Służba Bezpieczeństwa w Małopolsce 1945-1990*, red. F. Musiał, M. Wenklar, Kraków 2009.
- Stróżyna K., *Ordynariusz wrocławski kardynał Bolesław Kominek w materiałach aparatu bezpieczeństwa* [w:] *Zakony żeńskie w PRL. Studia i materiały do historii najnowszej żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2008, s. 145–181.
- Strzelecki A., *Duszpasterstwo Wojskowe. Aspekty finansowo-prawne administracji kościelnej*, „Studia z Zakresu Prawa, Administracji i Zarządzania UKW” 2012, t. 1, s. 99–122.
- Swastek J., *Laicyzacja życia publicznego jako program oświaty i kultury w PRL*, „Chrześcijanin w Świecie” 1994, nr 1, s. 23–33.

- Szer S., *Nowe prawo rzeczowe*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1947, nr 1–2, s. 43–45.
- Szer S., *Nabycie własności nieruchomości według nowego prawa rzeczowego*, „Państwo i Prawo” 1946, z. 9–10, s. 55–57.
- Szymański A., *Akcja przejmowania szpitali wyznaniowych w oparciu o ustawę z dnia 28 października 1948 r. o zakładach społecznych służby zdrowia i planowej gospodarcze w służbie zdrowia*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2007, t. 10, s. 281–324.
- Szymański A., *Laicyzacja kościelnych burs i internatów przejawem walki władz Polski Ludowej z wyznaniową akcją charytatywną*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2010, t. 2, s. 87–111.
- Szymański A., *Ograniczanie możliwości funkcjonowania wyznaniowych domów pomocy społecznej w Polsce Ludowej [w:] Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 137–159.
- Szymański A., *Proces likwidacji działalności charytatywnej Kościoła katolickiego w sferze publicznoprawnej w latach 1944–1965. Studium historyczno-prawne*, Opole 2010.
- Świątkowski H., *Państwo a Kościół w świetle prawa*, wyd. II, Warszawa 1960.
- Świątkowski H., *Uwagi w sprawie glosy Stefana Grzybowskiego do orzeczenia SN z 18.04.1963 r. (CR 223/63)*, „Nowe Prawo” 1965, nr 7–8, s. 1179–1182.
- Świątkowski H., *Wyznaniowe prawo państwowe. Problematyka prawna wolności sumienia w PRL*, Warszawa 1962.
- Tarka K., *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*, Warszawa 2003.
- Tokarczyk A., *Ewangelicy Polscy*, Warszawa 1988.
- Tomaszewski H. R., *Kościół Chrystusowy w Polsce w latach 1921–1953*, Warszawa 1992.
- Tomaszewski H. R., *Spółeczność baptystyczna w kontekście działań władz Polski Ludowej [w:] Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe*, red. T. J. Zieliński, Warszawa–Katowice 2010, s. 129–158.
- Tomaszewski H. R., *Wyznania typu ewangeliczno-baptystycznego wchodzące w skład Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w latach 1945–1956*, Tomaszów Mazowiecki 1991.
- Tomaszewski H. R., *Kościół Chrystusowy w Polsce w latach 1921–1953*, Warszawa 1992.
- Tomaszewski H. R., *Wspólnoty chrześcijańskie typu ewangeliczno-baptystycznego na terenie Polski w latach 1858–1939*, Warszawa 2006.
- Tomaszewski H. R., *Zjednoczony Kościół Ewangeliczny 1947–1987*, Warszawa 2009.
- Trąba M., *Główne założenia i cele działań SB wobec peregrynacji kopii obrazu Matki Bożej Częstochowskiej w archidiecezji krakowskiej (1967–1968) [w:] Kościół Katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą*, *Studia i materiały*, t. 2, Kraków 2008, s. 73–108.

- Tretera J., *Church and State in the Czech Republic* [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, Leuven–Paris–Dudley 2003, s. 83–85.
- Tymiński M., *Kościół Zielonoświątkowy w Polsce*, Wrocław 1999.
- Urban K., *Kościół Prawosławny w Polsce 1945-1970 (rys historyczny)*, Kraków 1996.
- Urban K., *Mniejszości religijne w Polsce 1945-1991*, Kraków 1994.
- Urban K., *Zbory niemieckie Kościoła ewangelicko-Augsburskiego w Polsce 1948-1970 (zarys problematyki)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie” 2002, nr 611, s. 22–25.
- Urban K., *Zwalczani i koncesjonowani. O mniejszościach wyznaniowych w PRL*, „Biuletyn IPN” 2004, nr 3, s. 4–15.
- Vevoda R., *Stosunki państwo-Kościół w Czechosłowacji (1945-1990)* [w:] *Między integracją a komunizmem. Społeczeństwa i Kościoły Europy Środkowej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, 8–9 czerwca 2001, Szczecin*, red. K. Kowalczyk, Tuchów 2001, s. 19–30.
- W służbie Ojczyzny*, oprac. J. Humeński, red. A. Piotrkiewicz, Warszawa 1969.
- Wacław Makowski o państwie społecznym*, wstęp, wybór i opracowanie W. T. Kulesza, Warszawa 1998.
- Walencik D., *Nabywanie dóbr doczesnych przez osoby prawne Kościoła katolickiego w świetle prawa polskiego i prawa kanonicznego*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2004, t. 7, s. 157–179.
- Walencik D., *Rewindykacja nieruchomości Kościoła katolickiego w postępowaniu przed Komisją Majątkową*, Lublin 2008.
- Walencik D., *Zabór mienia kościelnych osób prawnych w latach 1944-1989* [w:] *Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 31–67.
- Walencik D., *Wydatkowanie środków z Funduszu Kościelnego w latach 1951-2016* [w:] *Kwestie majątkowe w prawie wyznaniowym*, red. M. Bielecki, Lublin 2018, s. 11–40.
- Wałaszewski K., *Tysiąc szkół na Tysiąclecie: Szkoły Tysiąclecia – architektura, propaganda, polityka*, Łódź 2018.
- Wantuła Andrzej ks. [w:] J. Szturc, *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI–XX w.*, Bielsko-Biała 1998, s. 311.
- Warchoń E., *Polski Narodowy Kościół Katolicki w Polsce (1922-1952)*, Radom 1995.
- Wesołowski M., *Duszpasterstwo Wojska Polskiego w pierwszych latach powojennych*, Warszawa 2003.
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Przejęcie przez państwo dóbr martwej ręki*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 12, s. 52–65.
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Ustawy III RP o stosunku Państwa do kościołów chrześcijańskich*, Warszawa 2004.
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Uznanie administracyjne związków religijnych. Przyczynek do historii stosunków wyznaniowych w Polsce 1945-1949*, „Przegląd Religioznawczy” 2014, nr 2/252.

- Wisłocki J., *Uposażenie Kościoła i duchowieństwa katolickiego w Polsce 1918-1939*, Poznań 1981.
- Witkowski A., *Polityka karna organów wymiaru sprawiedliwości narzędziem represji wobec osób duchownych i konsekrowanych [w:] Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004, s. 121-165.
- Wrona J., *Kampania wyborcza i wybory do Sejmu Ustawodawczego 19 stycznia 1947, wybór, wstęp i opracowanie*, Warszawa 1999.
- Wyczawski H., *Uposażenie Kościoła [w:] Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764-1945, cz. 2: 1918-1945, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań-Warszawa 1979, s. 46-47.
- Wysocki W., *Osaczenie Prymasa*, Warszawa 2002.
- Wysoczański W., Pietrzak M., *Prawo kościołów i związków wyznaniowych nierzymskokatolickich w Polsce*, Warszawa 1997.
- Wysoczański W., *Prawo wewnętrzne kościołów i wyznań nierzymskokatolickich w PRL*, Warszawa 1971.
- Zamiatała D., *Caritas. Działalność i likwidacja organizacji 1945-1950*, Lublin 2000.
- Zamiatała D., *Władze komunistyczne wobec charytatywnej działalności Kościoła katolickiego po II wojnie światowej [w:] Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 113-137.
- Zamiatała D., *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CRSS (zarys problemów)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2018, nr 2, s. 259-289.
- Zarzycki Z., *Sytuacja prawna nierzymskokatolickich związków wyznaniowych w Polsce Ludowej [w:] Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005, s. 179-213.
- Zawiślak M., *Prawne i finansowe aspekty działalności Funduszu Kościelnego w latach 1989-2009 [w:] Prawo wyznaniowe w Polsce (1989-2009). Analizy – dyskusje - postulaty*, red. D. Walencik, Katowice-Bielsko-Biała 2009, s. 357-369.
- Zawiślak M., *Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego w latach 1950-1989*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2009, t. 12, s. 241-266.
- Zawiślak M., *Instrumentalne wykorzystywanie środków Funduszu Kościelnego [w:] Finansowanie Kościołów i innych związków wyznaniowych*, red. P. Sobczyk, K. Warchałowski, Warszawa 2013, s. 151-168.
- Zawiślak M., *Struktura wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1950-1989 [w:] Człowiek – Państwo – Kościół. Księga Jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Arturowi Mezglewskiemu*, red. P. Sobczyk, P. Steczkowski, Lublin 2020, s. 739-753.
- Zieliński T. J., *Stosunek państwa do mniejszościowych związków religijnych w Polsce Ludowej w perspektywie ówczesnej doktryny prawa konstytucyjnego i wyznaniowego [w:] Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe*, red. T. J. Zieliński, Warszawa-Katowice 2010, s. 183-210.
- Zieliński Z., *Kościół w Polsce 1944-2002*, Radom 2002.

- Zieliński Z., *Zasady polityki państwa wobec Kościoła w Polsce w latach 1944-1956* [w:] *Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944-1956 wobec duchowieństwa katolickiego*, red. Z. Zieliński, Lublin 2000, s. 7–23.
- Ziemiński J., *Prokuratorska kontrola legalności aktów administracyjnych*, Lublin 1966.
- Ziółek J., *Fundacja Potulicka im. Anieli hr. Potulickiej 1925-1948*, Lublin 1998.
- Zubert B. W., Bach T., *Ograniczenia w realizacji własnego charyzmatu przez instytucje zakonne w okresie rządów totalitarnych w Polsce (1945-1989)*, „Roczniki Nauk Prawnych” 1994, nr 4, s. 81–102.
- Związek Radziecki wobec krajów Europy Środkowej i Wschodniej 1920-1991, red. J. Diec, A. Tyszkiewicz, Kraków 2004.
- Żaryn J., *Aparat bezpieczeństwa wobec Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1980)* [w:] *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004, s. 99–121.
- Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003.
- Żaryn J., *Kościół a władza w Polsce (1945-1950)*, Warszawa 1997.
- Żaryn J., *Kościół w Polsce w latach przełomu (1953-1958). Relacje ambasadora RP przy Stolicy Apostolskiej*, Warszawa 2000.
- Żaryn J., *Stolica Apostolska wobec Polonii i Polaków w latach 1944-1958*, Warszawa 1998.
- Żenczykowski T., *Polska lubelska*, Warszawa 1990.
- Żurek J., *Powtórna kasata placówek wychowawczych Kościoła katolickiego w Polsce (1958-1963)*, „Nasza Przyszłość” 2004, nr 102, s.193–242.
- Żurek J., *W obliczu śmierci. Zabójstwa osób duchownych w powojennej Polsce (1944-1989)* [w:] *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004, s. 263–325.

WYKAZ SKRÓTÓW

AAN	–	Archiwum Akt Nowych
CSRS	–	Czechosłowacka Republika Socjalistyczna
FK	–	Fundusz Kościelny
GDWP	–	Generalny Dziekanat Wojska Polskiego
FKGDWP	–	Fundusz Kościelny Generalnego Dziekanatu Wojska Polskiego
KC PZPR	–	Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej
KDiŚDK	–	Komisja Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich
KIK	–	Klub Inteligencji Katolickiej
KRN	–	Krajowa Rada Narodowa
KUL	–	Katolicki Uniwersytet Lubelski
MAP	–	Ministerstwo Administracji Publicznej
MBP	–	Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego
MRiRR	–	Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych
MSW	–	Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MSWiA	–	Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji
MZR	–	Muzułmański Związek Religijny
NBP	–	Narodowy Bank Polski
NRD	–	Niemiecka Republika Ludowa
PKEChB	–	Polski Kościół Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów
PKWN	–	Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
PRE	–	Polska Rada Ekumeniczna
PRL	–	Polska Rzeczpospolita Ludowa
PZPR	–	Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
RM	–	Rada Ministrów
SB	–	Służba Bezpieczeństwa
SN	–	Sąd Najwyższy
STPK	–	Społeczne Towarzystwo Polskich Katolików
TK	–	Trybunał Konstytucyjny
TRJN	–	Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej
UB	–	Urząd Bezpieczeństwa
UBP	–	Urząd Bezpieczeństwa Publicznego
UdSW	–	Urząd do Spraw Wyznań

370 Wykaz skrótów

URM	-	Urząd Rady Ministrów
WdSW	-	Wydział do Spraw Wyznań
WRL	-	Węgierska Republika Ludowa
WRN	-	Wojewódzka Rada Narodowa
WUBP	-	Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego
ZBOWiD	-	Związek Bojowników o Wolność i Demokrację
ZKC	-	Zrzeszenie Katolików „Caritas”
ZKCh	-	Zjednoczenie Kościołów Chrystusowych
ZKE	-	Zjednoczony Kościół Ewangeliczny
ZOP	-	Związek Organistów Polskich
ZPKR	-	Zrzeszenie Pracowników Kultu Religijnego
ZSRR	-	Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

WYKAZ TABEL

Tabela 1. Budżet Funduszu Kościelnego i budżet państwa

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Budżet państwa	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1951	1 100 800,00	51 891 385 721,00	0,01%
1952	3 553 909,00	62 904 573 782,00	0,01%
1953	1 793 343,00	97 017 807 843,00	0,01%
1954	1 152 409,55	103 480 243 000,00	0,01%
1955	4 580 927,22	114 955 923 000,00	0,01%
1956	5 776 200,51	136 869 046 000,00	0,01%
1957	8 271 808,02	139 299 974 000,00	0,01%
1958	9 518 633,55	158 663 616 000,00	0,01%
1959	14 017 854,94	182 670 205 000,00	0,01%
1960	27 190 943,37	194 711 949 000,00	0,01%
1961	29 361 945,31	225 891 177 000,00	0,01%
1962	35 301 427,78	245 577 548 000,00	0,01%
1963	29 775 414,80	260 351 711 000,00	0,01%
1964	27 945 936,85	270 950 537 000,00	0,01%
1965	29 726 733,34	289 286 170 000,00	0,01%
1966	24 289 676,90	299 649 933 000,00	0,01%
1967	30 817 538,75	316 080 383 000,00	0,01%
1968	26 121 356,62	309 193 996 000,00	0,01%
1969	26 188 747,07	348 764 967 000,00	0,01%
1970	30 750 496,05	377 652 976 000,00	0,01%

372 Wykaz tabel

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Budżet państwa	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1971	29 111 731,20	376 713 681 000,00	0,01%
1972	25 945 547,95	407 130 322 000,00	0,01%
1973	27 451 018,05	465 964 989 000,00	0,01%
1974	37 264 509,40	537 349 263 000,00	0,01%
1975	44 634 739,14	680 191 364 000,00	0,01%
1976	42 033 935,94	754 671 190 000,00	0,01%
1977	43 047 817,43	868 988 463 000,00	0,01%
1978	54 112 869,52	877 125 238 000,00	0,01%
1979	57 366 464,36	1 064 378 262 000,00	0,01%
1980	53 614 981,00	1 177 784 796 000,00	0,01%
1981	51 491 539,01	1 489 573 940 000,00	0,01%
1982	72 396 587,51	2 555 545 485 000,00	0,01%
1983	121 813 803,71	2 635 857 550 000,00	0,01%
1984	130 005 601,41	3 267 368 746 000,00	0,01%
1985	148 219 633,11	3 980 607 876 000,00	0,01%
1986	212 818 193,71	4 591 797 790 000,00	0,01%
1987	302 965 968,21	6 031 754 455 000,00	0,01%
1988	357 790 056,21	7 441 079 267 000,00	0,01%
1989	1 367 326 556,00	34 427 706 804 000,00	0,01%

Tabela 2. Struktura wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989

Struktura wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1958						
Rok	Przychód		Rozchód		Saldo	
1951	2 200 000,00		1 100 800,00		1 099 200,00	
1952	4 099 225,24		3 553 909,00		545 316,24	
1953	2 135 216,34		1 793 343,00		341 872,74	
1954	1 348 293,54		1 152 409,55		195 883,99	
1955	4 845 175,84		4 580 927,22		264 248,62	
1956	7 152 928,83		5 776 200,51		1 376 728,32	
1957	8 637 439,38		8 271 808,02		365 631,36	
1958	9 832 033,49		9 518 633,55		313 399,94	
Struktura wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1959–1989						
Rok	NBP		Kasa		Wpływy	
	winien	ma	winien	ma	winien	ma
1959	13 899 099,29	13 636 700,92	2 225 176,46	2 225 176,46	700 000,00	14 017 854,94
1960	31 945 271,24	31 387 692,15	6 292 005,69	6 292 805,69	27 190 943,37	27 190 943,37
1961	29 096 477,53	25 659 606,55	3 403 600,36	3 403 362,56	0,00	29 361 945,31
1962	35 484 478,04	30 557 458,38	0,00	35 301 427,78	0,00	35 301 427,78
1963	28 049 299,12	26 788 880,93	1 510 826,62	1 510 027,62	0,00	29 775 414,80
1964	26 068 262,41	25 486 762,73	1 995 711,80	1 994 337,05	0,00	27 945 936,85
1965	28 041 353,98	27 712 523,55	2 239 199,21	2 235 014,64	0,00	29 726 733,34
1966	24 112 681,33	24 085 586,35	1 267 137,12	1 263 896,70	0,00	24 289 676,90
1967	30 581 326,03	23 720 034,08	1 309 336,16	1 306 364,84	0,00	30 817 538,75
1968	25 500 567,35	24 271 804,50	1 082 544,89	1 081 845,42	0,00	26 121 356,62
1969	25 657 930,95	25 485 323,62	1 365 016,27	1 358 720,90	0,00	26 188 747,07
1970	30 137 300,03	24 122 515,45	15 322 876,32	1 531 723,05	0,00	30 750 496,05
1971	28 237 199,93	21 934 020,10	1 624 574,17	1 623 149,40	0,00	29 111 731,20
1972	25 076 301,93	25 045 216,40	1 431 387,77	1 420 798,60	0,00	25 945 547,95
1973	28 329 536,75	28 329 536,75	135 473,27	1 374 624,40	0,00	27 451 018,05
1974	36 880 531,48	36 858 168,86	1 434 828,77	1 433 095,60	0,00	37 264 509,40
1975	44 271 638,62	44 139 389,70	2 037 420,97	2 037 377,00	0,00	44 634 739,14

Struktura wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1959–1989						
Rok	NBP		Kasa		Wpływy	
	winien	ma	winien	ma	winien	ma
1976	41 849 553,62	41 846 536,31	1 812 209,77	1 801 053,00	0,00	42 033 935,94
1977	42 197 351,01	39 103 545,66	1 830 766,73	1 828 845,91	0,00	43 047 817,43
1978	53 388 602,75	47 199 215,46	2 080 393,42	2 080 374,70	0,00	54 112 869,52
1979	56 486 881,59	46 265 449,95	2 507 257,72	2 506 520,00	0,00	57 366 464,36
1980	52 315 448,75	50 824 351,40	2 286 473,12	2 285 849,80	0,00	53 614 981,00
1981	50 228 501,34	48 433 200,50	2 742 238,12	2 738 048,80	0,00	51 491 539,01
1982	71 062 568,44	68 589 081,70	2 453 436,92	2 453 237,30	0,00	72 396 587,51
1983	120 010 950,24	110 048 975,80	2 714 604,62	2 711 730,00	0,00	121 813 803,71
1984	128 512 321,44	117 984 133,80	3 868 952,62	3 866 402,50	0,00	130 005 601,41
1985	154 260 346,64	139 474 328,40	5 763 592,12	5 760 383,00	0,00	148 219 633,11
1986	219 949 676,24	208 486 324,50	6 773 408,12	6 770 944,00	0,00	212 818 193,71
1987	302 292 616,74	284 292 930,00	2 606 613,12	2 597 609,00	0,00	302 965 968,21
1988	387 323 883,74	356 843 856,00	5 639 374,12	5 635 914,00	0,00	357 790 056,21
1989	1 422 914 508,00	1 400 714 226,00	4 780 748,00	4 979 288,00	0,00	1 367 326 556,00

Tabela 3. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na cele ustawowe i pozaustawowe

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Wydatki na cele ustawowe		Wydatki na cele pozaustawowe	
		w złotych	% budżetu	w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1951	1 100 800,00	362 000,00	32,89%	738 800,00	67,11%
1952	3 553 909,00	2 157 500,00	60,71%	1 396 409,00	39,29%
1953	1 793 343,00	823 862,00	45,94%	969 481,00	54,06%
1954	1 152 409,55	1 017 240,00	88,27%	135 169,55	11,73%
1955	4 580 927,22	1 520 095,00	33,18%	3 060 832,22	66,82%
1956	5 776 200,51	1 084 450,00	18,77%	4 691 750,51	81,23%
1957	8 271 808,02	3 672 780,00	44,40%	4 599 028,02	55,60%
1958	9 518 633,55	4 826 411,00	50,70%	4 692 222,55	49,30%
1959	14 017 854,94	6 355 454,90	45,34%	7 662 400,04	54,66%
1960	27 190 943,37	6 316 669,04	23,23%	20 874 274,33	76,77%
1961	29 361 945,31	5 992 462,38	20,41%	23 369 482,93	79,59%
1962	35 301 427,78	6 149 731,00	17,42%	29 151 696,78	82,58%
1963	29 775 414,80	4 639 518,40	15,58%	25 135 896,40	84,42%
1964	27 945 936,85	4 751 911,50	17,00%	23 194 025,35	83,00%
1965	29 726 733,34	5 202 557,50	17,50%	24 524 175,84	82,50%
1966	24 289 676,90	8 373 992,00	34,48%	15 915 684,90	65,52%
1967	30 817 538,75	9 280 353,00	30,11%	21 537 185,75	69,89%
1968	26 121 356,62	9 819 973,20	37,59%	16 301 383,42	62,41%
1969	26 188 747,07	9 776 011,50	37,33%	16 412 735,57	62,67%
1970	30 750 496,05	9 594 114,00	31,20%	21 156 382,05	68,80%
1971	29 111 731,20	8 871 460,00	30,47%	20 240 271,20	69,53%
1972	25 945 547,95	13 456 670,00	51,87%	12 488 877,95	48,13%
1973	27 451 018,05	12 367 716,00	45,05%	15 083 302,05	54,95%
1974	37 264 509,40	11 794 204,80	31,65%	25 470 304,60	68,35%
1975	44 634 739,14	18 518 868,00	41,49%	26 115 871,14	58,51%
1976	42 033 935,94	13 646 934,00	32,47%	28 387 001,94	67,53%

376 Wykaz tabel

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Wydatki na cele ustawowe		Wydatki na cele pozaustawowe	
		w złotych	% budżetu	w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1977	43 047 817,43	13 280 596,00	30,85%	29 767 221,43	69,15%
1978	54 112 869,52	16 287 752,00	30,10%	37 825 117,52	69,90%
1979	57 366 464,36	14 809 673,80	25,82%	42 556 790,56	74,18%
1980	53 614 981,00	15 901 174,00	29,66%	37 713 807,00	70,34%
1981	51 491 539,01	15 739 436,00	30,57%	35 752 103,01	69,43%
1982	72 396 587,51	16 394 700,00	22,65%	56 001 887,51	77,35%
1983	121 813 803,71	14 686 854,00	12,06%	107 126 949,71	87,94%
1984	130 005 601,41	16 605 448,00	12,77%	113 400 153,41	87,23%
1985	148 219 633,11	25 552 922,00	17,24%	122 666 711,11	82,76%
1986	212 818 193,71	30 983 280,00	14,56%	181 834 913,71	85,44%
1987	302 965 968,21	29 874 000,00	9,86%	273 091 968,21	90,14%
1988	357 790 056,21	51 242 000,00	14,32%	306 548 056,21	85,68%
1989	1 367 326 556,00	73 933 000,00	5,41%	1 293 393 556,00	94,59%

Tabela 4. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na utrzymanie i odbudowę kościołów

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Dotacje na utrzymanie i odbudowę kościołów	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1951	1 100 800,00	261 000,00	23,71%
1952	3 553 909,00	1 207 480,00	33,98%
1953	1 793 343,00	239 892,00	13,38%
1954	1 152 409,55	760 000,00	65,95%
1955	4 580 927,22	718 295,00	15,68%
1956	5 776 200,51	803 000,00	13,90%
1957	8 271 808,02	2 958 840,00	35,77%
1958	9 518 633,55	325 4961,00	34,20%
1959	14 017 854,94	4 004 310,00	28,57%
1960	27 190 943,37	3 823 985,00	14,06%
1961	29 361 945,31	3 424 575,77	11,66%
1962	35 301 427,78	3 747 854,00	10,62%
1963	29 775 414,80	2 360 900,00	7,93%
1964	27 945 936,85	2 540 787,50	9,09%
1965	29 726 733,34	1 796 470,00	6,04%
1966	24 289 676,90	608 000,00	2,50%
1967	30 817 538,75	1 200 936,00	3,90%
1968	26 121 356,62	2 200 000,00	8,42%
1969	26 188 747,07	1 985 000,00	7,58%
1970	30 750 496,05	1 950 000,00	6,34%
1971	29 111 731,20	1 617 000,00	5,55%
1972	25 945 547,95	1 970 000,00	7,59%
1973	27 451 018,05	1 509 500,00	5,50%
1974	37 264 509,40	2 480 000,00	6,66%
1975	44 634 739,14	2 544 000,00	5,70%
1976	42 033 935,94	2 597 416,00	6,18%

378 Wykaz tabel

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Dotacje na utrzymanie i odbudowę kościołów	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1977	43 047 817,43	3 337 000,00	7,75%
1978	54 112 869,52	4 015 000,00	7,42%
1979	57 366 464,36	4 520 000,00	7,88%
1980	53 614 981,00	9 631 000,00	17,96%
1981	51 491 539,01	4 859 080,00	9,44%
1982	72 396 587,51	8 012 480,00	11,07%
1983	121 813 803,71	13 403 000,00	11,00%
1984	130 005 601,41	15 290 000,00	11,76%
1985	148 219 633,11	15 720 000,00	10,61%
1986	212 818 193,71	31 505 000,00	14,80%
1987	302 965 968,21	46 578 000,00	15,37%
1988	357 790 056,21	60 250 000,00	16,84%
1989	1 367 326 556,00	267 860 000,00	19,59%

Tabela 4a. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na utrzymanie i odbudowę kościołów z podziałem

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Dotacje na utrzymanie i odbudowę kościołów			
		w złotych		% budżetu Funduszu Kościelnego	
		Kościół Katolicki	Kościóły mniejszościowe	Kościół Katolicki	Kościóły mniejszościowe
1951	1 100 800,00	150 500,00	110 500,00	13,67%	10,04%
1952	3 553 909,00	283 728,00	923 752,00	7,98%	25,99%
1953	1 793 343,00	219 892,00	20 000,00	12,26%	1,12%
1954	1 152 409,55	755 000,00	5 000,00	65,51%	0,43%
1955	4 580 927,22	406 295,00	312 000,00	8,87%	6,81%
1956	5 776 200,51	335 000,00	468 000,00	5,80%	8,10%
1957	8 271 808,02	1 941 040,00	1 017 800,00	23,47%	12,30%
1958	9 518 633,55	2 496 961,00	758 000,00	26,23%	7,96%
1959	14 017 854,94	2 484 310,00	1 520 000,00	17,72%	10,84%
1960	27 190 943,37	2 191 985,00	1 632 000,00	8,06%	6,00%
1961	29 361 945,31	2 042 575,77	1 382 000,00	6,96%	4,71%
1962	35 301 427,78	1 858 550,00	1 889 304,00	5,26%	5,35%
1963	29 775 414,80	829 900,00	1 531 000,00	2,79%	5,14%
1964	27 945 936,85	765 437,50	1 775 350,00	2,74%	6,35%
1965	29 726 733,34	834 000,00	962 470,00	2,81%	3,24%
1966	24 289 676,90	279 000,00	329 000,00	1,15%	1,35%
1967	30 817 538,75	789 936,00	411 000,00	2,56%	1,33%
1968	26 121 356,62	650 000,00	1 550 000,00	2,49%	5,93%
1969	26 188 747,07	760 000,00	1 225 000,00	2,90%	4,68%
1970	30 750 496,05	1 145 000,00	80 500,00	3,72%	0,26%
1971	29 111 731,20	1 267 000,00	350 000,00	4,35%	1,20%
1972	25 945 547,95	1 210 000,00	760 000,00	4,66%	2,93%
1973	27 451 018,05	774 500,00	735 000,00	2,82%	2,68%
1974	37 264 509,40	1 720 000,00	760 000,00	4,62%	2,04%
1975	44 634 739,14	1 794 000,00	750 000,00	4,02%	1,68%

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Dotacje na utrzymanie i odbudowę kościołów			
		w złotych		% budżetu Funduszu Kościelnego	
		Kościół Katolicki	Kościóły mniejszościowe	Kościół Katolicki	Kościóły mniejszościowe
1976	42 033 935,94	1 847 416,00	750 000,00	4,40%	1,78%
1977	43 047 817,43	2 467 000,00	870 000,00	5,73%	2,02%
1978	54 112 869,52	3 100 000,00	915 000,00	5,73%	1,69%
1979	57 366 464,36	2 930 000,00	1 590 000,00	5,11%	2,77%
1980	53 614 981,00	3 981 000,00	5 650 000,00	7,43%	10,54%
1981	51 491 539,01	3 659 000,00	1 200 080,00	7,11%	2,33%
1982	72 396 587,51	3 547 480,00	4 465 000,00	4,90%	6,17%
1983	121 813 803,71	5 425 000,00	7 978 000,00	4,45%	6,55%
1984	130 005 601,41	7 120 000,00	8 170 000,00	5,48%	6,28%
1985	148 219 633,11	6 600 000,00	9 120 000,00	4,45%	6,15%
1986	212 818 193,71	8 155 000,00	23 350 000,00	3,83%	10,97%
1987	302 965 968,21	10 180 000,00	36 398 000,00	3,36%	12,01%
1988	357 790 056,21	21 800 000,00	38 450 000,00	6,09%	10,75%
1989	1 367 326 556,00	195 260 000,00	72 600 000,00	14,28%	5,31%

Tabela 5. Wydatki środków Funduszu Kościelnego na system zapomogowy

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Wydatki na system zapomogowy udzielanie pomocy materialnej i lekarskiej oraz organizowanie domów wypożyczkowych objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym na koszt Funduszu Kościelnego w przypadkach uzasadnionych specjalne zaopatrzenie emerytalne społecznie zasłużonych duchownych zapomogi emerytalne dla zakonnic	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1951	1 100 800,00	101 000,00	9,18%
1952	3 553 909,00	950 020,00	26,73%
1953	1 793 343,00	583 970,00	32,56%
1954	1 152 409,55	257 240,00	22,32%
1955	4 580 927,22	801 800,00	17,50%
1956	5 776 200,51	281 450,00	4,87%
1957	8 271 808,02	713 940,00	8,63%
1958	9 518 633,55	1 571 450,00	16,51%
1959	14 017 854,94	4 787 505,90	34,15%
1960	27 190 943,37	5 488 350,94	20,18%
1961	29 361 945,31	5 427 754,61	18,49%
1962	35 301 427,78	5 757 215,00	16,31%
1963	29 775 414,80	6 146 374,40	20,64%
1964	27 945 936,85	6 281 306,00	22,48%
1965	29 726 733,34	7 806 518,50	26,26%
1966	24 289 676,90	7 765 992,00	31,97%
1967	30 817 538,75	8 079 417,00	26,22%
1968	26 121 356,62	7 619 973,00	29,17%
1969	26 188 747,07	7 791 011,00	29,75%
1970	30 750 496,05	7 644 114,00	24,86%
1971	29 111 731,20	7 254 460,00	24,92%
1972	25 945 547,95	7 035 269,00	27,12%
1973	27 451 018,05	6 706 203,00	24,43%
1974	37 264 509,40	6 408 952,40	17,20%

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Wydatki na system zapomogowy udzielanie pomocy materialnej i lekarskiej oraz organizowanie domów wypożyczynkowych objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym na koszt Funduszu Kościelnego w przypadkach uzasadnionych specjalne zaopatrzenie emerytalne społecznie zasłużonych duchownych zapomogi emerytalne dla zakonnic	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1975	44 634 739,14	12 353 066,00	27,68%
1976	42 033 935,94	7 014 567,00	16,69%
1977	43 047 817,43	6 806 548,00	15,81%
1978	54 112 869,52	8 286 501,00	15,31%
1979	57 366 464,36	7 574 836,90	13,20%
1980	53 614 981,00	8 087 337,00	15,08%
1981	51 491 539,01	8 037 968,00	15,61%
1982	72 396 587,51	8 369 850,00	11,56%
1983	121 813 803,71	7 509 177,00	6,16%
1984	130 005 601,41	8 444 224,00	6,50%
1985	148 219 633,11	13 005 711,00	8,77%
1986	212 818 193,71	15 717 640,00	7,39%
1987	302 965 968,21	15 077 000,00	4,98%
1988	357 790 056,21	25 801 000,00	7,21%
1989	1 367 326 556,00	37 124 000,00	2,72%

Tabela 5a. Wydatki środków Funduszu Kościelnego na zapomogi doraźne dla duchownych

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Zapomogi doraźne dla duchownych			
		w złotych		% budżetu Funduszu Kościelnego	
1951	1 100 800,00	101 000,00		9,18%	
1952	3 553 909,00	950 020,00		26,73%	
1953	1 793 343,00	383 970,00		21,41%	
1954	1 152 409,55	157 240,00		13,65%	
1955	4 580 927,22	401 800,00		8,77%	
1956	5 776 200,51	281 450,00		4,87%	
1957	8 271 808,02	513 940,00		6,21%	
1958	9 518 633,55	571 450,00		6,00%	
1959	14 017 854,94	593 924,90		4,24%	
1960	27 190 943,37	682 564,04		2,51%	
1961	29 361 945,31	906 016,61		3,08%	
1962	35 301 427,78	882 617,00		2,50%	
1963	29 775 414,80	940 378,40		3,16%	
1964	27 945 936,85	891 624,00		3,19%	
1965	29 726 733,34	2 288 167,50		7,70%	
1966	24 289 676,90	999 846,00		4,12%	
1967	30 817 538,75	1 547 441,00		5,02%	
1968	26 121 356,62	1 631 663,20		6,25%	
1969	26 188 747,07	2 151 441,50		8,21%	
1970	30 750 496,05	2 441 914,00		7,94%	
1971	29 111 731,20	2 319 460,00		7,97%	
Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Zapomogi doraźne dla duchownych			
		rzymskokatolickich		nierzymskokatolickich	
		w złotych	% budżetu FK	w złotych	% budżetu FK
1972	25 945 547,95	1 564 475,00	6,03%	423 700,00	1,63%
1973	27 451 018,05	1 211 464,00	4,41%	424 000,00	1,54%

384 Wykaz tabel

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Zapomogi doraźne dla duchownych			
		rzymskokatolickich		nierzymskokatolickich	
		w złotych	% budżetu FK	w złotych	% budżetu FK
1974	37 264 509,40	1 530 192,40	4,11%	439 500,00	1,18%
1975	44 634 739,14	2 872 782,00	6,44%	513 444,00	1,15%
1976	42 033 935,94	2 161 907,00	5,14%	593 560,00	1,41%
1977	43 047 817,43	2 414 698,00	5,61%	640 850,00	1,49%
1978	54 112 869,52	3 543 891,00	6,55%	763 560,00	1,41%
1979	57 366 464,36	2 508 666,00	4,37%	884 270,90	1,54%
1980	53 614 981,00	2 889 237,00	5,39%	994 000,00	1,85%
1981	51 491 539,01	2 388 988,00	4,63%	1 200 080,00	2,33%
1982	72 396 587,51	2 481 034,00	3,43%	1 107 616,00	1,53%
1983	121 813 803,71	1 823 425,00	1,40%	928 952,00	0,76%
1984	130 005 601,41	1 824 000,00	1,40%	1 819 864,00	1,40%
1985	148 219 633,11	2 565 711,00	1,73%	2 625 000,00	1,77%
1986	212 818 193,71	3 574 640,00	1,67 %	2 923 000,00	1,37%
1987	302 965 968,21	3 300 000,00	1,09%	1 624 000,00	0,54%
1988	357 790 056,21	8 301 000,00	2,32%	4 402 000,00	1,23%
1989	1 367 326 556,00	-----	-----	-----	-----

Tabela 5b. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na specjalne zaopatrzenie emerytalne społecznie zasłużonych duchownych

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Zapomogi na specjalne zaopatrzenie emerytalne społecznie zasłużonych duchownych	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1951	1 100 800,00	92 900,00	8,44%
1952	3 553 909,00	916 140,00	25,78%
1953	1 793 343,00	471 060,00	26,27%
1954	1 152 409,55	207 760,00	18,03%
1955	4 580 927,22	751 600,00	16,41%
1956	5 776 200,51	207 000,00	3,58%
1957	8 271 808,02	431 000,00	5,21%
1958	9 518 633,55	448 400,00	4,71%
1959	14 017 854,94	2 436 361,00	17,38%
1960	27 190 943,37	2 995 666,90	11,02%
1961	29 361 945,31	2 859 868,00	9,74%
1962	35 301 427,78	3 355 338,00	9,50%
1963	29 775 414,80	3 867 756,00	12,99%
1964	27 945 936,85	4 070 182,00	14,56%
1965	29 726 733,34	4 400 431,00	14,80%
1966	24 289 676,90	6 044 646,00	24,89%
1967	30 817 538,75	5 851 296,00	18,99%
1968	26 121 356,62	5 340 650,00	20,45%
1969	26 188 747,07	5 025 710,00	19,19%
1970	30 750 496,05	4 635 660,00	15,08%
1971	29 111 731,20	4 424 360,00	15,20%
1972	25 945 547,95	4 433 560,00	17,09%
1973	27 451 018,05	4 279 069,00	15,59%
1974	37 264 509,40	3 682 060,00	9,88%
1975	44 634 739,14	4 262 570,00	9,55%
1976	42 033 935,94	3 876 900,00	9,22%

386 Wykaz tabel

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Zapomogi na specjalne zaopatrzenie emerytalne społecznie zasłużonych duchownych	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1977	43 047 817,43	3 418 500,00	7,94%
1978	54 112 869,52	3 693 800,00	6,83%
1979	57 366 464,36	3 841 900,00	6,70%
1980	53 614 981,00	3 930 600,00	7,33%
1981	51 491 539,01	4 112 400,00	7,99%
1982	72 396 587,51	4 436 200,00	6,13%
1983	121 813 803,71	4 425 300,00	3,63%
1984	130 005 601,41	4 517 360,00	3,47%
1985	148 219 633,11	7 356 500,00	4,96%
1986	212 818 193,71	8 768 000,00	4,12%
1987	302 965 968,21	9 873 000,00	3,26%
1988	357 790 056,21	12 738 000,00	3,56%
1989	1 367 326 556,00	26 304 000,00	1,92%

Tabela 5c. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na zapomogi emerytalne dla zakonnicy

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Zapomogi emerytalne dla zakonnicy	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1951	1 100 800,00	0,00	0 %
1952	3 553 909,00	0,00	0 %
1953	1 793 343,00	0,00	0 %
1954	1 152 409,55	0,00	0 %
1955	4 580 927,22	0,00	0 %
1956	5 776 200,51	0,00	0 %
1957	8 271 808,02	50 440,00	0,61%
1958	9 518 633,55	668 980,00	7,03%
1959	14 017 854,94	1 757 220,00	12,54%
1960	27 190 943,37	1 190 320,00	4,38%
1961	29 361 945,31	1 032 720,00	3,52%
1962	35 301 427,78	977 860,00	2,77%
1963	29 775 414,80	846 040,00	2,84%
1964	27 945 936,85	925 600,00	3,31%
1965	29 726 733,34	779 220,00	2,62%
1966	24 289 676,90	721 500,00	2,97%
1967	30 817 538,75	680 680,00	2,21%
1968	26 121 356,62	647 660,00	2,48%
1969	26 188 747,07	613 860,00	2,34%
1970	30 750 496,05	566 540,00	1,84%
1971	29 111 731,20	510 640,00	1,75%
1972	25 945 547,95	613 200,00	2,36%
1973	27 451 018,05	538 650,00	1,96%
1974	37 264 509,40	490 700,00	1,32%
1975	44 634 739,14	441 700,00	0,99%
1976	42 033 935,94	382 200,00	0,91%

388 Wykaz tabel

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Zapomogi emerytalne dla zakonnicy	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1977	43 047 817,43	332 500,00	0,77%
1978	54 112 869,52	285 250,00	0,53%
1979	57 366 464,36	340 000,00	0,59%
1980	53 614 981,00	273 500,00	0,51%
1981	51 491 539,01	336 500,00	0,65%
1982	72 396 587,51	345 000,00	0,48%
1983	121 813 803,71	331 500,00	0,27%
1984	130 005 601,41	283 000,00	0,22%
1985	148 219 633,11	458 500,00	0,31%
1986	212 818 193,71	452 000,00	0,21%
1987	302 965 968,21	280 000,00	0,09%
1988	357 790 056,21	360 000,00	0,10%
1989	1 367 326 556,00	315 000,00	0,02%

Tabela 6. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1951	1 100 800,00	280 000,00	25,44%
1952	3 553 909,00	56 000,00	1,58%
1953	1 793 343,00	145 000,00	8,09%
1954	1 152 409,55	120 000,00	10,41%
1955	4 580 927,22	120 000,00	2,62%
1956	5 776 200,51	84 000,00	1,45%
1957	8 271 808,02	10 000,00	0,12%
1958	9 518 633,55	275 000,00	2,89%
1959	14 017 854,94	294 332,00	2,10%
1960	27 190 943,37	7 651 541,22	28,14%
1961	29 361 945,31	8 827 280,00	30,06%
1962	35 301 427,78	8 772 400,00	24,85%
1963	29 775 414,80	8 924 296,00	29,97%
1964	27 945 936,85	8 927 100,00	31,94%
1965	29 726 733,34	11 510 332,00	38,72%
1966	24 289 676,90	10 112 709,15	41,63%
1967	30 817 538,75	9 200 000,00	29,85%
1968	26 121 356,62	9 000 000,00	34,45%
1969	26 188 747,07	10 000 000,00	38,18%
1970	30 750 496,05	10 000 000,00	32,52%
1971	29 111 731,20	10 000 000,00	34,35%
1972	25 945 547,95	12 000 000,00	46,25%
1973	27 451 018,05	14 100 000,00	51,36%
1974	37 264 509,40	15 473 466,00	41,52%
1975	44 634 739,14	20 933 294,00	46,90%
1976	42 033 935,94	26 477 449,00	62,99%

390 Wykaz tabel

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1977	43 047 817,43	23 191 000,00	53,87%
1978	54 112 869,52	27 770 000,00	51,32%
1979	57 366 464,36	27 170 000,00	47,36%
1980	53 614 981,00	27 170 000,00	50,68%
1981	51 491 539,01	26 053 000,00	50,60%
1982	72 396 587,51	44 170 000,00	61,01%
1983	121 813 803,71	80 240 000,00	65,87%
1984	130 005 601,41	85 230 000,00	65,56%
1985	148 219 633,11	101 300 000,00	68,34%
1986	212 818 193,71	148 850 000,00	69,94%
1987	302 965 968,21	206 800 000,00	68,26%
1988	357 790 056,21	239 500 000,00	66,94%
1989	1 367 326 556,00	967 600 000,00	70,77%

Tabela 7. Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na dotowanie związków wyznaniowych

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Dotowanie związków wyznaniowych (Kościółów mniejszościowych)	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1951	1 100 800,00	475 000,00	43,15%
1952	3 553 909,00	475 000,00	13,37%
1953	1 793 343,00	1 100 000,00	61,34%
1954	1 152 409,55	632 000,00	54,84%
1955	4 580 927,22	690 000,00	15,06%
1956	5 776 200,51	540 000,00	9,35%
1957	8 271 808,02	540 000,00	6,53%
1958	9 518 633,55	540 000,00	5,67%
1959	14 017 854,94	2 009 500,00	14,34%
1960	27 190 943,37	1 480 000,00	5,44%
1961	29 361 945,31	1 486 831,46	5,06%
1962	35 301 427,78	1 701 427,25	4,82%
1963	29 775 414,80	2 314 371,77	7,77%
1964	27 945 936,85	2 112 565,47	7,56%
1965	29 726 733,34	2 711 127,05	9,12%
1966	24 289 676,90	2 907 703,00	11,97%
1967	30 817 538,75	2 784 625,00	9,04%
1968	26 121 356,62	2 600 000,00	9,95%
1969	26 188 747,07	4 850 000,00	18,52%
1970	30 750 496,05	3 630 665,00	11,81%
1971	29 111 731,20	2 373 300,00	8,15%
1972	25 945 547,95	322 500,00	1,24%
1973	27 451 018,05	3 475 000,00	12,66%
1974	37 264 509,40	3 779 500,00	10,14%
1975	44 634 739,14	8 586 000,00	19,24%
1976	42 033 935,94	4 213 000,00	10,02%

392 Wykaz tabel

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Dotowanie związków wyznaniowych (Kościółów mniejszościowych)	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1977	43 047 817,43	4 068 860,00	9,45%
1978	54 112 869,52	4 948 000,00	9,14%
1979	57 366 464,36	4 176 000,00	7,28%
1980	53 614 981,00	4 142 250,00	7,73%
1981	51 491 539,01	4 138 000,00	8,04%
1982	72 396 587,51	5 835 600,00	8,06%
1983	121 813 803,71	6 104 000,00	5,01%
1984	130 005 601,41	6 366 000,00	4,90%
1985	148 219 633,11	8 274 000,00	5,58%
1986	212 818 193,71	11 324 000,00	5,32%
1987	302 965 968,21	14 206 000,00	4,69%
1988	357 790 056,21	19 168 500,00	5,36%
1989	1 367 326 556,00	30 096 500,00	2,20%

Tabela 7a. Wydatki ze środków Funduszu Kościelnego na dotowanie Kościoła Polskokatolickiego

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Dotacja specjalna*	
		w złotych	% budżetu Funduszu Kościelnego
1961	29 361 945,31	6 020 000,00	20,5%
1962	35 301 427,78	6 595 000,00	18,7%
1963	29 775 414,80	6 585 200,00	22,1%
1964	27 945 936,85	5 289 582,72	18,9%
1965	29 726 733,34	3 210 603,00	10,8%
1966	24 289 676,90	2 000 000,00	8,2%
1967	30 817 538,75	1 500 971,60	4,8%
1968	26 121 356,62	1 000 000,00	3,8%
* Wydatki ze środków Funduszu Kościelnego na dotowanie działalności Kościoła Polskokatolickiego w ramach dotacji specjalnej miały miejsce w latach 1961–1968. Natomiast w latach 1969–1989 dotowanie działalności tego Kościoła odbywało się w ramach kategorii „dotowanie związków wyznaniowych”			

Tabela 8. Zestawienie przeciętnego wynagrodzenia w gospodarce narodowej i przeciętnej wysokości dotacji wypłacanej ze środków Funduszu Kościelnego

Rok	Przeciętne roczne wynagrodzenie w gospodarce narodowej (przeciętne miesięczne wynagrodzenie w gospodarce narodowej)	Przeciętna wysokość dotacji wypłacanej ze środków FK na remont, konserwację obiektów kościelnych rzymskokatolickich i nierzymskokatolickich	
		rzymskokatolickich	nierzymskokatolickich
1950	6 612 (551 x 12)	-----	-----
1951	7 188 (599 x 12)	6 000,00 zł	3 000,00 zł
1952	7 824 (652 x 12)	8 000,00 zł	3 000,00 zł
1953	11 040 (920 x 12)	8 000,00 zł	3 500,00 zł
1954	11 700 (975 x 12)	5 000,00 zł	20 000,00 zł
1955	12 096 (1008 x 12)	5 000,00 zł	60 000,00 zł
1956	13 416 (1118 x 12)	5 000,00 zł	30 000,00 zł
1957	15 348 (1279 x 12)	8 000,00 zł	25 000,00 zł
1958	16 176 (1348 x 12)	20 000,00 zł	30 000,00 zł
1959	17 436 (1453 x 12)	30 000,00 zł	40 000,00 zł
1960	18 720 (1560 x 12)	25 000,00 zł	40 000,00 zł
1961	19 500 (1625 x 12)	30 000,00 zł	40 000,00 zł
1962	20 160 (1680 x 12)	35 000,00 zł	50 000,00 zł
1963	21 156 (1763 x 12)	40 000,00 zł	50 000,00 zł
1964	21 792 (1816 x 12)	45 000,00 zł	60 000,00 zł
1965	22 404 (1867 x 12)	50 000,00 zł	60 000,00 zł
1966	23 208 (1934 x 12)	40 000,00 zł	50 000,00 zł
1967	24 192 (2016 x 12)	35 000,00 zł	30 000,00 zł
1968	25 272 (2106 x 12)	40 000,00 zł	20 000,00 zł
1969	26 088 (2174 x 12)	30 000,00 zł	20 000,00 zł
1970	26 820 (2235 x 12)	40 000,00 zł	30 000,00 zł
1971	28 296 (2358 x 12)	30 000,00 zł	30 000,00 zł
1972	30 108 (2509 x 12)	40 000,00 zł	20 000,00 zł
1973	33 576 (2798 x 12)	30 000,00 zł	30 000,00 zł

1974	38 220 (3185 x 12)	80 000,00 zł	30 000,00 zł
1975	46 956 (3913 x 12)	80 000,00 zł	30 000,00 zł
1976	51 372 (4281 x 12)	70 000,00 zł	35 000,00 zł
1977	55 152 (4596 x 12)	100 000,00 zł	60 000,00 zł
1978	58 644 (4887 x 12)	100 000,00 zł	70 000,00 zł
1979	63 924 (5327 x 12)	80 000,00 zł	100 000,00 zł
1980	72 480 (6040 x 12)	80 000,00 zł	80 000,00 zł
1981	92 268 (7689 x 12)	85 000,00 zł	80 000,00 zł
1982	139 572 (11 631 x 12)	80 000,00 zł	100 000,00 zł
1983	173 700 (14 475 x 12)	90 000,00 zł	120 000,00 zł
1984	202 056 (16 838 x 12)	100 000,00 zł	100 000,00 zł
1985	240 060 (20 005 x 12)	200 000,00 zł	150 000,00 zł
1986	289 140 (24 095 x 12)	200 000,00 zł	400 000,00 zł
1987	350 208 (29 184 x 12)	500 000,00 zł	200 000,00 zł
1988	637 080 (53 090 x 12)	600 000,00 zł	200 000,00 zł
1989	2 481 096 (206 758 x 12)	800 000,00 zł	300 000,00 zł

Tabela 9. Zestawienie przeciętnego wynagrodzenia w gospodarce narodowej i przeciętnej wysokości zapomogi wypłacanej ze środków Funduszu Kościelnego

Rok	Przeciętne roczne wynagrodzenie w gospodarce narodowej (przeciętne miesięczne wynagrodzenie w gospodarce narodowej)	Przeciętna wysokość zapomogi wypłacanej ze środków FK		
		zpomoga doraźna w złotych	zpomoga emerytalna dla społecznie zasłużonego duchownego w złotych	zpomoga emerytalna dla siostry zakonnej w złotych
1950	6 612 (551 x 12)	-----	-----	-----
1951	7 188 (599 x 12)	600,00 zł	800,00 zł	210,00 zł
1952	7 824 (652 x 12)	600,00 zł	800,00 zł	210,00 zł
1953	11 040 (920 x 12)	800,00 zł	900,00 zł	210,00 zł
1954	11 700 (975 x 12)	800,00 zł	1 000,00 zł	210,00 zł
1955	12 096 (1008 x 12)	800,00 zł	1 400,00 zł	210,00 zł
1956	13 416 (1118 x 12)	1 000,00 zł	1 600,00 zł	240,00 zł
1957	15 348 (1279 x 12)	1 000,00 zł	1 600,00 zł	260,00 zł
1958	16 176 (1348 x 12)	1 300,00 zł	1 600,00 zł	260,00 zł
1959	17 436 (1453 x 12)	2 000,00 zł	2 000,00 zł	260,00 zł
1960	18 720 (1560 x 12)	2 000,00 zł	2 000,00 zł	260,00 zł
1961	19 500 (1625 x 12)	2 000,00 zł	2 000,00 zł	260,00 zł
1962	20 160 (1680 x 12)	2 500,00 zł	2 500,00 zł	260,00 zł
1963	21 156 (1763 x 12)	2 500,00 zł	2 500,00 zł	260,00 zł
1964	21 792 (1816 x 12)	2 500,00 zł	3 000,00 zł	260,00 zł
1965	22 404 (1867 x 12)	2 500,00 zł	3 000,00 zł	260,00 zł
1966	23 208 (1934 x 12)	2 500,00 zł	3 000,00 zł	260,00 zł
1967	24 192 (2016 x 12)	2 500,00 zł	3 700,00 zł	260,00 zł
1968	25 272 (2106 x 12)	2 500,00 zł	3 800,00 zł	260,00 zł
1969	26 088 (2174 x 12)	3 000,00 zł	4 000,00 zł	260,00 zł
1970	26 820 (2235 x 12)	3 000,00 zł	4 000,00 zł	260,00 zł
1971	28 296 (2358 x 12)	3 000,00 zł	4 000,00 zł	300,00 zł
1972	30 108 (2509 x 12)	3 000,00 zł	4 000,00 zł	350,00 zł

1973	33 576 (2798 x 12)	3 000,00 zł	4 500,00 zł	350,00 zł
1974	38 220 (3185 x 12)	3 000,00 zł	4 500,00 zł	400,00 zł
1975	46 956 (3913 x 12)	3 000,00 zł	4 500,00 zł	450,00 zł
1976	51 372 (4281 x 12)	4 000,00 zł	5 000,00 zł	700,00 zł
1977	55 152 (4596 x 12)	4 000,00 zł	5 000,00 zł	700,00 zł
1978	58 644 (4887 x 12)	4 500,00 zł	5 000,00 zł	700,00 zł
1979	63 924 (5327 x 12)	4 500,00 zł	5 000,00 zł	800,00 zł
1980	72 480 (6040 x 12)	5 000,00 zł	5 000,00 zł	800,00 zł
1981	92 268 (7689 x 12)	6 000,00 zł	6 000,00 zł	1 000,00 zł
1982	139 572 (11 631 x 12)	6 000,00 zł	6 000,00 zł	1 000,00 zł
1983	173 700 (14 475 x 12)	10 000,00 zł	8 000,00 zł	1 000,00 zł
1984	202 056 (16 838 x 12)	15 000,00 zł	8 000,00 zł	2 500,00 zł
1985	240 060 (20 005 x 12)	12 000,00 zł	8 000,00 zł	3 000,00 zł
1986	289 140 (24 095 x 12)	12 000,00 zł	10 000,00 zł	3 500,00 zł
1987	350 208 (29 184 x 12)	15 000,00 zł	10 000,00 zł	4 000,00 zł
1988	637 080 (53 090 x 12)	20 000,00 zł	15 000,00 zł	4 000,00 zł
1989	2 481 096 (206 758 x 12)	30 000,00 zł	15 000,00 zł	4 000,00 zł

Tabela 10. Liczba operacji gospodarczych Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989

Rok	Budżet Funduszu Kościelnego	Liczba zaksięgowanych operacji gospodarczych w danym roku budżetowym
1951	1 100 800,00	39
1952	3 553 909,00	145
1953	1 793 343,00	166
1954	1 152 409,55	117
1955	4 580 927,22	207
1956	5 776 200,51	283
1957	8 271 808,02	440
1958	9 518 633,55	520
1959	14 017 854,94	923
1960	27 190 943,37	1 100
1961	29 361 945,31	1 191
1962	35 301 427,78	1 198
1963	29 775 414,80	1 137
1964	27 945 936,85	1 315
1965	29 726 733,34	1 185
1966	24 289 676,90	1 241
1967	30 817 538,75	1 352
1968	26 121 356,62	1 195
1969	26 188 747,07	1 290
1970	30 750 496,05	1 395
1971	29 111 731,20	1 492
1972	25 945 547,95	1 423
1973	27 451 018,05	1 165
1974	37 264 509,40	1 350
1975	44 634 739,14	1 380
1976	42 033 935,94	1 294
1977	43 047 817,43	1 456

1978	54 112 869,52	1 655
1979	57 366 464,36	1 494
1980	53 614 981,00	1 373
1981	51 491 539,01	1 292
1982	72 396 587,51	1 025
1983	121 813 803,71	1 373
1984	130 005 601,41	991
1985	148 219 633,11	768
1986	212 818 193,71	681
1987	302 965 968,21	599
1988	357 790 056,21	619
1989	1 367 326 556,00	630

Tabela 11. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1959

Rok	Liczba kategorii wydatków	Nazwa wydatków
1951	8	wydatki administracyjno-osobowe, zapomogi emerytalne, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, różne wydatki
1952	8	wydatki administracyjno-osobowe, zapomogi emerytalne, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, różne wydatki
1953	8	wydatki administracyjno-osobowe, zapomogi emerytalne, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, różne wydatki
1954	8	wydatki administracyjno-osobowe, zapomogi emerytalne, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, różne wydatki
1955	8	wydatki administracyjno-osobowe, zapomogi emerytalne, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, różne wydatki
1956	8	wydatki administracyjno-osobowe, zapomogi emerytalne, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, różne wydatki
1957	8	wydatki administracyjno-osobowe, zapomogi emerytalne, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, różne wydatki
1958	8	wydatki administracyjno-osobowe, zapomogi emerytalne, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, różne wydatki
1959	10	dłużnicy, sumy do odprowadzenia, wydatki administracyjne, zapomogi emerytalne, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, różne wydatki

Tabela 12. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1960–1969

Rok	Liczba kategorii wydatków	Nazwa wydatków
1960	11	dłużnicy, zapomogi emerytalne dla duchownych, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki, dotacja specjalna (dotacja dla Kościoła polskokatolickiego)
1961	11	dłużnicy, zapomogi emerytalne dla duchownych, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki, dotacja specjalna (dotacja dla Kościoła polskokatolickiego)
1962	12	dłużnicy, zapomogi emerytalne dla duchownych, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki, dotacja specjalna (dotacja dla Kościoła polskokatolickiego)
1963	11	dłużnicy, sumy do odprowadzenia, wydatki administracyjne, zapomogi emerytalne, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych i cmentarzy, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, różne wydatki, dotacja specjalna (dotacja dla Kościoła polskokatolickiego)
1964	11	dłużnicy, zapomogi emerytalne dla duchownych, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki, dotacja specjalna (dotacja dla Kościoła polskokatolickiego)
1965	11	dłużnicy, zapomogi emerytalne dla duchownych, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki, dotacja specjalna (dotacja dla Kościoła polskokatolickiego)
1966	11	dłużnicy, zapomogi emerytalne, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki, dotacja specjalna (dotacja dla Kościoła polskokatolickiego)

402 Wykaz tabel

Rok	Liczba kategorii wydatków	Nazwa wydatków
1967	11	dłużnicy, zapomogi emerytalne dla duchownych, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi doraźne, zapomogi stałe, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki, dotacja specjalna (dotacja dla Kościoła polskokatolickiego)
1968	11	dłużnicy, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi stałe dla duchownych, zapomogi doraźne, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki, dotacja specjalna (dotacja dla Kościoła polskokatolickiego), umorzenie pożyczek
1969	11	dłużnicy, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi stałe dla duchownych, zapomogi doraźne, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki, dotacja specjalna (dotacja dla Kościoła polskokatolickiego), umorzenie pożyczek

Tabela 13. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1970–1979

Rok	Liczba kategorii wydatków	Nazwa wydatków
1970	9	dłużnicy, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi stałe dla duchownych, zapomogi doraźne, konserwacja i odbudowa obiektów kościelnych, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki
1971	10	dłużnicy, zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne, konserwacja i remont obiektów kościelnych, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki, umorzenie pożyczek
1972	13	zpomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, zapomogi doraźne dla osób, które opuściły stan duchowny, dłużnicy, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, wydatki administracyjne, różne wydatki, umorzenie pożyczek
1973	14	zpomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, zapomogi doraźne dla osób, które opuściły stan duchowny, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, wydatki administracyjne, różne wydatki, zwrot za czynsz, umorzenie pożyczek
1974	16	zpomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, zapomogi doraźne dla osób, które opuściły stan duchowny, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, wydatki administracyjne, różne wydatki, zwrot wpłaconego czynszu, umorzenie pożyczek, kontakty polonijne, ZUS
1975	13	zpomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych rzymskokatolickich, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych oraz ZUS, dłużnicy, wydatki administracyjne, zwrot wpłaconego czynszu, kontakty polonijne, różne wydatki

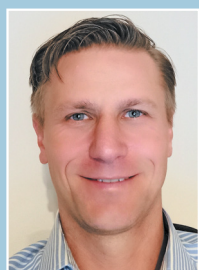
404 Wykaz tabel

Rok	Liczba kategorii wydatków	Nazwa wydatków
1976	14	zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, wydatki administracyjne, zwrot wpłaconego czynszu, kontakty polonijne, różne wydatki, umorzenie pożyczek
1977	14	zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, zwrot wpłaconego czynszu, kontakty polonijne, wydatki administracyjne, różne wydatki, umorzenie pożyczek
1978	13	zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, zwrot wpłaconego czynszu, kontakty polonijne, wydatki administracyjne, różne wydatki
1979	12	zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, kontakty polonijne, wydatki administracyjne, różne wydatki

Tabela 14. Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1980–1989

Rok	Liczba kategorii wydatków	Nazwa wydatków
1980	14	zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, kontakty polonijne, wydatki administracyjne, różne wydatki, refundacja wydatków w terenie, umorzenie pożyczek
1981	13	zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, kontakty polonijne, wydatki administracyjne, różne wydatki, refundacja wydatków w terenie
1982	14	zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, kontakty polonijne, wydatki administracyjne, różne wydatki, refundacja wydatków w terenie, umorzenie pożyczek
1983	14	zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, kontakty polonijne, wydatki administracyjne, różne wydatki, refundacja wydatków w terenie, umorzenie pożyczek
1984	13	zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, kontakty polonijne, wydatki administracyjne, różne wydatki, refundacja wydatków w terenie

Rok	Liczba kategorii wydatków	Nazwa wydatków
1985	13	zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, kontakty polonijne, wydatki administracyjne, różne wydatki, refundacja wydatków w terenie
1986	13	zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, kontakty polonijne, wydatki administracyjne, różne wydatki, refundacja wydatków w terenie
1987	14	zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, kontakty polonijne, wydatki administracyjne, różne wydatki, refundacja wydatków w terenie, umorzenie pożyczek
1988	14	zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, kontakty polonijne, wydatki administracyjne, różne wydatki, refundacja wydatków w terenie, umorzenie pożyczek
1989	14	zapomogi emerytalne dla zakonnic, zapomogi miesięczne dla duchownych, zapomogi doraźne dla duchownych rzymskokatolickich oraz osób, które opuściły stan duchowny, zapomogi doraźne dla duchownych nierzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich, konserwacja i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich, dotowanie związków wyznaniowych, dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych, dłużnicy, kontakty polonijne, wydatki administracyjne, różne wydatki, refundacja wydatków w terenie, umorzenie pożyczek

Michał Zawiślak – absolwent KUL (2007), doktor nauk prawnych (2011), radca prawny (2015). Wspólnie z ks. prof. P. Staniszem jest polskim korespondentem projektu EUREL (Religions in Europe, www.eurel.info). Był członkiem komitetu organizacyjnego wielu międzynarodowych konferencji naukowych m.in. *Religion and Territory* (Manchester, 2012); *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej państw europejskich* (Lublin, 2014); *Formatting non-religion in late modern society – Institutional and Legal Perspectives* (Oslo, 2018). Jest członkiem założycielem Polskiego Towarzystwa Prawa Wyznaniowego. Od 2009 r. prowadzi wykłady z prawa wyznaniowego na Ewangelikalnej Wyższej Szkole Teologicznej we Wrocławiu. Jest autorem wielu artykułów naukowych z zakresu prawa wyznaniowego.

Kościół i pieniądze. Czy może być bardziej interesujący temat? Finanse kościelne od zawsze cieszyły się zainteresowaniem. Nadszedł czas, aby temat Funduszu Kościelnego przedstawić w sposób rzetelny i wyczerpujący. Dlaczego powstał Fundusz, czemu służył i czy jego wydatki były kontrolowane przez niezależne organy? To tylko kilka pytań, na które odpowiedzi znajdują się w tej monografii. Język prawniczy oraz szczegółowo opisany w książce kontekst historyczny nie będzie stanowił problemu dla czytelnika, gdyż konkretne dane zostały przedstawione w przystępny sposób w postaci tabel i zestawień.

ISBN: 978-83-953549-6-0

